

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU İLE İLİŞKİLERİNİN
EKONOMİ POLİTİK ANALİZİ**

(DOKTORA TEZİ)

Fatma (KURT) SARIASLAN

BURSA - 2016

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU İLE İLİŞKİLERİNİN
EKONOMİ POLİTİK ANALİZİ**

(DOKTORA TEZİ)

Fatma (KURT) SARIASLAN

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Tayyar ARI**

BURSA - 2016

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı'nda 710816001 numaralı Fatma (KURT) SARIASLAN'ın hazırladığı "Türkiye'nin Ortadoğu İle İlişkilerinin Ekonomi Politik Analizi" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 14 / 07 / 2016 günü 14:00 – 17:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Tayyar ARI

Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Ömer Göksel İŞYAR

Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Muzaffer Ercan YILMAZ

Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Gökhan ÖZKAN

Bursa Teknik Üniversitesi

14 / 07 / 2016

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../.....

Tez Başlığı / Konusu: **Türkiye'nin Ortadoğu İle İlişkilerinin Ekonomi Politik Analizi**

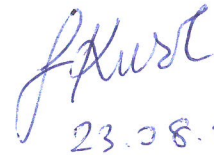
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin,/...../..... tarihinde şahsım tarafından adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

23.08.2016

Adı Soyadı : Fatma (KURT) SARIASLAN
Öğrenci No : 710816001
Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler
Programı : Uluslararası İlişkiler
Statüsü : Doktora

**ULUDAG UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT**

**ULUDAG UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE
TO THE DEPARTMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS**

Date: .../.../.....

Thesis Title / Topic: **The Political Economic Analysis Of Turkey's Relations With The Middle East**

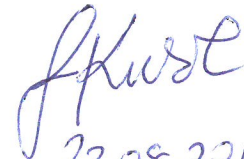
According to the originality report obtained by myself by using the plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on/...../..... for the total of pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is %.

Filtering options applied:

1. Bibliography excluded
2. Quotes excluded
3. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Uludag University Social Science Institute Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

23.08.2016

Name and Surname : Fatma (KURT) SARIASLAN
Student No : 710816001
Department : International Relations
Program : International Relations
Status : Ph.D.

Yemin Metni

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Türkiye’nin Ortadoğu İle İlişkilerinin Ekonomi Politik Analizi’’ başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

14.07.2016

Adı Soyadı: Fatma (KURT) SARIASLAN

Öğrenci No: 710816001

Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler

Programı: Uluslararası İlişkiler

Statüsü: Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Fatma (KURT) SARIASLAN
Üniversite	:Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Uluslararası İlişkiler
Bilim Dalı	: Uluslararası İlişkiler
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: xiv + 352
Mezuniyet Tarihi	: 2016
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Tayyar ARI

TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU İLE İLİŞKİLERİNİN EKONOMİ POLİTİK ANALİZİ

Siyaset ve ekonomi arasındaki ince çizginin giderek belirsizleştiği günümüz küresel dünyasında, Türkiye’nin Ortadoğu bölgesindeki ülkelerle ilişkilerini salt siyasi çözümler üzerinden incelemek yetersiz kalmaktadır. Bu türden bir tek boyutluluk tehlikesi, aynı zamanda sadece ekonomik ilişkiler çerçevesinde yapılan analizler için de geçerli olabilmektedir. Bu çalışmada, Türkiye’nin 2000’li yıllarla birlikte Ortadoğu’ya yönelik dış politikasının dinamik karakteri, uluslararası ekonomi politik perspektifiyle analiz edilmektedir. Türkiye ve Ortadoğu ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliğinin siyasal alana etkileri ve bu ülkeler arasındaki siyasi yaklaşmanın ekonomik alana etkilerinin ekonomi-politik mekanizmalar ve aynı zamanda ekonomik veriler çerçevesinde analizinin yapıldığı çalışma bu yönüyle bütüncül bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ortadoğu, Uluslararası Ekonomi Politik, Türk Dış Politikası, Karşılıklı Bağımlılık

ABSTRACT

Name and Surname : Fatma (KURT) SARIASLAN
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : International Relations
Branch : PhD
Page Number : xiv + 352
Degree Date : 2016
Supervisor : Prof. Dr. Tayyar ARI

THE POLITICAL ECONOMIC ANALYSIS OF TURKEY'S RELATIONS WITH THE MIDDLE EAST

In our modern globalizing world, where the thin line between politics and economy gets ambiguous, it is insufficient to analyze Turkey's relations with the countries in the Middle East Region only based on political resolutions. A risk of such a kind of unidimensionality may also be valid for the analysis conducted only in the frame of economic affairs. In this study, the dynamic character of Turkey's foreign policy, oriented towards Middle East beginning from 2000s, is analyzed with the perspective of international political economy. This study, in which the analysis is made upon the effects of economic cooperation between Turkey and the Middle East countries on politics, and the effects of political intimacy between these countries on economy through the political economy mechanisms and economic datum as well, aims to present a comprehensive framework.

Keywords: Middle East, International Political Economy, Turkish Foreign Policy, Interdependence.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasının konusu belirlendiğinde, Ortadoğu bölgesinde ne Arap isyanları ne de IŞİD eylemleri başlamıştı. Arada geçen zamanın kısalığına rağmen bölgede -özellikle de Suriye özelinde- sıcak gelişmeler ve öngörülmesi zor dönüşümler yaşandı. Bununla birlikte tüm bu çalkantılı sürece rağmen, ekonomi-politik bağlamda 2000’li yıllarla birlikte Türkiye’nin bölgeye ilişkin politikalarının ekonomik parametrelerden önemli ölçüde etkilendiği, yine bazı ekonomik gelişmelerin siyasal yakınlaşmalardan kaynaklandığı realitesi hâlâ geçerliliğini koruyor. Bugün yaşananları konjonktürel bir geçiş süreci olarak değerlendirmek olası olmakla birlikte, Filistin sorunu örneğinden hareketle çözümsüzlüğün çözüm olarak dayatıldığı bir bölge olan Ortadoğu bölgesi için bu kaotik ortamın sürdürülebilir bir hale sokulması da bir o kadar olası duruyor. Karşılıklı bağımlılığın uluslararası ilişkileri daha barışçıl kıldığına yönelik iddia bölgedeki mevcut duruma bakıldığında -en azından şimdilik- pek de makul bir iddia olarak görünmüyor. Bölgede ekonomik karşılıklı bağımlılığın stratejik güvenliğin önüne geçemediğini ispatlayan gelişmeler yaşanmakla birlikte, bu çalkantılı dönemin nihayete ermesi durumunda, uzun vadede bölge ülkeleri arasındaki ilişkilerin liberal uluslararası ekonomi politik parametreler çerçevesinde tekrar kendi mecrasına evrilebileceği de öngörülebilir.

2000’li yıllardan itibaren Türkiye’nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerinin aynılaştığı, benzer ekonomi politik mekanizmalar ekseninde ilişkilerin geliştirildiği gözlemlenmekle birlikte, 2011’de başlayan Arap isyanları sonrasında bölge ülkeleri ile ilişkilerin ülke bazında farklılaştığı görülmektedir. Zira ekonomik işbirliğine yönelik çabaların devletlerin kendilerini güvende hissetmemeleri durumunda sınırlandırıldığı yönündeki neo-realist iddia mevcut durumda bazı bölge ülkeleri ile ilişkilerin seyrini belirlemekte, öte yandan diğer bazı bölge ülkeleri ile ilişkiler ise liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşımla örtüşecek biçimde yine karşılıklı bağımlılık ekseninde sürdürülmektedir. Özellikle Suriye özelinde adeta vekâlet savaşlarının yaşanması, Türkiye’yi Arap isyanları öncesinde bölgeye yönelik hayata geçirdiği aynı politikaları uygulamaktan alıkoymaktadır. Bu noktadan hareketle, Türkiye’nin mevcut kaotik durumda bazı Ortadoğu ülkelerine yönelik dış politikasına bir virgül koyduğu, bölgede taşlar yerine oturduğunda diğer bir deyişle liberal ekonomi politik mekanizmaların

hayata geçirilmesine imkân sağlayacak zemin yeniden ortaya çıktığında, Türkiye'nin 2000'lerin başından itibaren uygulamaya koyduğu dış politika yaklaşımının tekrar devreye gireceği söylenebilir. Nitekim 2016 yılının ortalarında Türk dış politikasında Rusya, İsrail ve Mısır ile ilişkilerde yumuşamaya dair söylemler, ekonomik ilişkilerin kendi kulvarında ilerlemeye devam ederken er ya da geç siyasal yakınlaşmaları da beraberinde getirebileceğine işaret ediyor.

Çalışmanın yazımı esnasında ve öncesinde beni destekleyen ve teşvik eden yakınlarım ve hocalarıma teşekkür etmek istiyorum. Bütün yoğunluğuna rağmen çalışmanın gerçekleştirilmesinde baştan sona öneri ve düşünceleri ile katkıda bulunan, her aşamada yardımını ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Tayyar ARI'ya çok teşekkür ederim. Gösterdiği pozitif yaklaşım ve özellikle tez konusunun belirlenmesi aşamasındaki teşviklerinden dolayı Doç. Dr. Ferhat PİRİNÇÇİ'ye teşekkür ederim. Doktora programının ilk aşamasında Uludağ Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün değerli öğretim üyelerinden aldığım derslerin ufuk açıcı katkıları için hocalarıma teşekkür ederim. Prof. Dr. Ömer Göksel İŞYAR, Prof. Dr. Muzaffer Ercan YILMAZ, Prof. Dr. Mehmet YÜCE ve Doç. Dr. Gökhan ÖZKAN teze ilişkin yapıcı eleştiriler ve kıymetli değerlendirmeler yaptılar; kendilerine teşekkür ederim. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü çalışanlarına gösterdikleri anlayış ve titiz çalışmaları için teşekkür ederim. Ayrıca lisans ve yüksek lisans döneminde gerek hayata bakış açımaya gerekse akademik zihin dünyama yönelik değerli katkıları için İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün kıymetli hocası Doç. Dr. Mehmet Öznur ALKAN'a ve diğer bölüm hocalarıma içten bir teşekkürü borç bilirim. Bu zorlu süreçte desteğini bir an olsun benden esirgemeyen sevgili eşim Dr. Osman SARIASLAN, başta sabrı olmak üzere her şey için kuşkusuz en fazla teşekkürü hak ediyor. Bursa'da başlayıp İstanbul'dan Diyarbakır'a ve sonrasında Ankara'ya uzanan yolculuğumuzda ciddi yoğunluğuna rağmen tezimi defalarca okuyarak, önerileri ile beni hep yüreklendiren eşime çok teşekkür ederim. Doktora programına başladığımda henüz hayatta bile olmayan kızım Zeynep Azra'ya, bu süreçte -özellikle de sona yaklaştığımda- yaşına rağmen gösterdiği olgunluk ve anlayış için teşekkür etmeliyim. Bu süreçte manevi desteğini her an hissettiğim kıymetli aileme, kardeşlerime, özellikle de anneme ve tezin bitişine tanık olamayan babama çok teşekkür ederim. Huzurla kal Babacığım...

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar.....	xi
GRAFİKLER.....	xii
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

(KURAMSAL ÇERÇEVE: LİBERAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK)

1. ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİĞİN TANIMI VE TARİHSEL GELİŞİMİ..5	
1.1. Ekonomi Politik	6
1.2. Uluslararası Ekonomi Politik.....	9
1.2.1. Uluslararası Ekonomi Politğin Tarihi Gelişimi.....	12
1.2.2. Uluslararası Ekonomi Politğin Bir Akademik Disiplin Olarak Oluşumu.....	14
2. ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİKLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR.....	18
2.1. Realist Uluslararası Ekonomi Politik Yaklaşım.....	21
2.1.1. Merkantilist Yaklaşım: Güç ve Zenginlik İlişkisi.....	25
2.1.2. Hegemonik İstikrar Teorisi.....	29
2.2. Marksist/Yapısalcı Uluslararası Ekonomi Politik Yaklaşım	32
2.2.1. Klasik Marksizm.....	35
2.2.2. Emperyalizm Teorisi.....	39
2.2.3. Bağımlılık Teorileri ve Modern Dünya Sistemleri Yaklaşımı....	44
2.2.4. Eleştirel Teori ve Hegemonya Kavramı.....	49
2.3. Liberal Uluslararası Ekonomi Politik Yaklaşım	53
3. LİBERAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK VE TEMEL DİNAMİKLERİ.....	55
3.1. Liberal Yaklaşımın Temel Öncülleri.....	56
3.2. Liberal Yaklaşımında Ekonomi Politikası.....	58
3.3. Ticari Liberalizm ve Liberal Ekonomi Politik Yaklaşımında Uluslararası Ticaret.....	60
3.4. Neoliberalizmin Yükselişi ve Evrimi: Ekonomi-Politika İlişkisinde “Müdahale” Sorunu	64
3.5. Liberal Uluslararası Ekonomi Politik Yaklaşımında Sistem Tasavvuru: İşbirliği ve Karmaşık Karşılıklı Bağımlılık.....	69
3.6. Liberal Uluslararası Ekonomi Politik Yaklaşımında Hegemonya Kavramı.....	75
3.7. Uluslararası Rejim Teorisi: Çıkar-Bazlı Yaklaşım veya Neo-Liberal Kurumsalcı Yaklaşım <i>versus</i> Güç-Bazlı Yaklaşım.....	77

İKİNCİ BÖLÜM

(SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE-ORTADOĞU İLİŞKİLERİ)

1. SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİ TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU POLİTİKASI.....	85
1.1. 1950’li Yıllar: Batı Ekseninde Aktif Politika ve Güvenlik Odaklı İlişkiler.....	87
1.2. 1960’lı ve 1970’li Yıllar: Görece Bağımsız ve Ekonomi Eğilimli Dış Politika	90
1.2.3.1980’li Yıllar: Özal Döneminde Ortadoğu ile Yakınlaşma.....	95
2. SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA PARADİGMA ARAYIŞLARI VE TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU İLE İLİŞKİLERİ.....	105
2.1. 1990’lı Yıllar: Güvenlik Odaklı Söylem Bağlamında Ortadoğu İle Sınırlı İlişkiler.....	108
2.1.1. İran: Rekabet ve İşbirliğinin Diyalektiği.....	112
2.1.2. Irak ve Suriye: PKK Meselesi ve Su Sorunu Ekseninde Sorunlu İlişkiler.....	118
2.1.3. Bir İstisna: İsrail	122
2.1.4.Diğer Ortadoğu Ülkeleri İle İlişkiler: Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan.....	128
2.2. 2000’li Yıllar: Ekonomi Odaklı Dış Politikaya Geçiş.....	132

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(2000’Lİ YILLARDA TÜRK DIŞ POLİTİKASININ EKONOMİ POLİTİK DİNAMİKLERİ)

1. TÜRKİYE’NİN YENİ DIŞ POLİTİKA İLKELERİ VE EKONOMİK KARŞILIKLI BAĞIMLILIK.....	152
1.1. Ritmik Diplomasi İlkesi.....	154
1.2. Ekonomik Karşılıklı Bağımlılık.....	154
2. TÜRKİYE’NİN YENİ DIŞ POLİTİKA AKTÖRLERİ: EKONOMİK AKTÖRLERİN YÜKSELİŞİ.....	158
2.1. Askeri Bürokrasinin Etkinliğinin Azalması ve Sivil Aktörlerin Yükselişi.....	158
2.2. “Yeni Diplomatlar”: İşadamları / Sivil Ekonomik Örgütler.....	161
2.3. Türkiye’nin Yeni Gücünün Yansıması Olarak Bürokratik Örgütler.....	165
3. YENİ DÖNEM TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA EKONOMİ POLİTİK MEKANİZMALAR.....	167
3.1 Ekonomik Anlaşmalar: Ekonomi Politüğün Ekonomik Ayağı.....	168
3.1.1. Serbest Ticaret Anlaşmaları	168

3.1.2. Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları.....	171
3.2. Yüksek Düzeyli İşbirliği Mekanizmaları: Siyasal Süreçler Ekonomik Sonuçlar.....	175
3.3. Enerji	177
3.4. Uluslararası Örgütlerdeki Aktivizm.....	183
3.5. Vize Politikası	186
3.6. Dış Yardımlar	187

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

(TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLERİNİN EKONOMİ POLİTİK ANALİZİ)

1. TİCARET ANLAŞMALARINI EKSENİNDE BÖLGE ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLER.....	193
1.1. Bölge Ülkeleri İle İmzalanan Serbest Ticaret Anlaşmaları: Karşılıklı Bağımlılığın İnşası.....	194
1.1.1. İlişkilerde Ekonomik Rasyonalitenin Belirleyiciliği	195
1.1.1.1.İsrail-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: Herşeye Rağmen Sürekli Artan Dış Ticaret Hacmi.....	195
1.1.1.2.Mısır-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: Artan Ticari İlişkiler.....	203
1.1.1.3.Ürdün-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: Liberal Ekonomi Politikaları Uyumu.....	207
1.1.2.Siyasal Yakınlaşmanın İvme Kazandırması Sonucu Gelişen Ekonomik İlişkiler.....	211
1.1.2.1.Suriye-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: Arap İsyanları Öncesi Ekonomik Entegrasyona Doğru	211
1.1.2.2.Lübnan-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: Politik Motivasyonla Ekonomik Entegrasyon Çabaları.....	217
1.1.3. Filistin-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: İyi Niyetler, Kötü Koşullar.....	219
1.2. Karşılıklı Bağımlılığın Yansıması: Diğer Ticaret Anlaşmaları.....	220
1.2.1. Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşması.....	220
1.2.2. Türkiye-İrak Kapsamlı Ekonomik İşbirliği Anlaşması.....	228
2. ORTADOĞU’DA GÜVEN İNŞASI: YENİ EKONOMİK ARAYIŞLAR VE YATIRIMLARIN KARŞILIKLI GELİŞTİRİLMESİ ÇABALARI.....	234
2.1. Bölge Ülkeleri ile İmzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları Ekseninde Yatırım İlişkileri.....	235
2.1.1. Bölge Ülkelerinden Türkiye’ye Yapılan Yatırımlar.....	235
2.1.2. Türkiye’den Bölge Ülkelerine Yapılan Yatırımlar.....	243

3. YENİ DÖNEM EKONOMİ POLİTİK DİLİN POLİTİK ARGÜMANLARI: BÖLGE ÜLKELERİYLE GELİŞTİRİLEN YÜKSEK DÜZEYLİ İŞBİRLİĞİ MEKANİZMALARI VE SİYASAL SÜREÇLER.....	256
3.1. Türkiye-İrak Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi	256
3.2. Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi.....	260
3.3. Türkiye-Suriye-Ürdün-Lübnan Yüksek Düzeyli Dörtlü İşbirliği Konseyi Girişimi.....	262
3.4. Türkiye-Lübnan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi.....	263
3.5. Türkiye-Mısır Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi.....	264
3.6. Türkiye-İran Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi.....	265
3.7. Türkiye-Kuveyt İşbirliği İçin Ortak Komitesi.....	267
3.8. Türkiye-Katar Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi.....	269
4. JEO-EKONOMİ VE ENERJİ	272
4.1. İran'la Enerji İlişkileri.....	273
4.1.1. Türkiye-İran Ekonomi Politliğinde Enerji	275
4.1.2. Nükleer Faaliyetleri Kapsamında İran'a Yönelik Ekonomik Yaptırımlar ve Türkiye.....	279
4.2. Irak'la Enerji İlişkileri.....	285
4.2.1. Türkiye-İrak Petrol Hatları Sistemi.....	285
4.2.2. Türkiye-İrak Dış Ticaret İlişkilerinde Enerji Faktörü.....	286
4.2.3. Kuzey Irak'la Yakınlaşma: 'Enerji'sini Yakalayan İlişkiler.....	288
5. ULUSLARARASI ÖRGÜTLER BAĞLAMINDA ORTADOĞU ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLER: SİYASAL AYRIŞMALARIN GÖLGESİNDE EKONOMİK AMAÇLAR.....	292
5.1. Körfez İşbirliği Konseyi (KİK)	292
5.2. İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)	298
5.3. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT).....	301
5.4. Gelişen Sekiz Ülke (D-8).....	302
6. SINIRLARIN REFAH VE DİYALOĞA AÇILMASI: ORTADOĞU ÜLKELERİNE YÖNELİK YENİ VİZE POLİTİKALARI.....	303
7. ALTERNATİF BİR POLİTİKA ARACI OLARAK TÜRKİYE'NİN ORTADOĞU'YA YÖNELİK DIŞ YARDIMLARI.....	307
SONUÇ.....	311
EKLER.....	317
KAYNAKLAR.....	319
ÖZGEÇMİŞ.....	355

TABLÖLAR

Sayfa No.

Tablo 1 - Uluslararası Ekonomi Politik.....	11
Tablo 2 - Uluslararası Ekonomi Politik Teoriler.....	21
Tablo 3 - Türkiye Dış Ticareti (1923-2014).....	94
Tablo 4 - Türkiye'nin Komşularına Yönelik İhracatı (2001-2010-2014).....	138
Tablo 5 - Serbest Ticaret Anlaşması İmzalanan Ortadoğu Ülkeleri.....	167
Tablo 6 - Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ile İmzaladığı Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması (YKTK) Anlaşmaları.....	170
Tablo 7 - Yakın ve Orta Doğu Ülkelerinden Türkiye'ye Doğrudan Sermaye Yatırım Girişleri (2009-2014)	171
Tablo 8 - Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ile Hayat Geçirdiği Yüksek Düzeyli İşbirliği Mekanizmaları	173
Tablo 9 - Türkiye'nin Enerji Ticareti (2012-2014).....	174
Tablo 10 - Ükelere Göre Türkiye'nin Petrol İthalatı (2014)	175
Tablo 11 - Ükelere Göre Doğal Gaz İthalat Miktarları (2005-2014)	178
Tablo 12 - Türkiye'deki Doğrudan Yatırımların Ortadoğu Ülkelerine Göre Dağılımı (2006-2014).....	232
Tablo 13 - Türkiye'nin Ortadoğu Ülkelerindeki Doğrudan Yatırımları (2006-2014).....	241
Tablo 14 - Türkiye-Körfez Ülkeleri Dış Ticaret Hacmi (2005, 2008-2014).....	293
Tablo 15 - Körfez Ülkelerinden Türkiye'ye Doğrudan Yabancı Yatırımlar (2005-2014)....	295
Tablo 16 - 2014 Yılı İtibariyle Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ile Vize Muafiyet Durumu..	302

GRAFİKLER

	Sayfa No.
Grafik 1 – Türkiye İhracatının Yıllara Göre Seyri (1923-2000).....	93
Grafik 2 - Türkiye'nin İran'a İhracatı (1990-2000).....	112
Grafik 3 - Türkiye'nin İran'dan İthalatı (1990-2000).....	113
Grafik 4 - Türkiye-İran Dış Ticareti (1990-2000).....	113
Grafik 5 – Türkiye-İsrail Dış Ticareti (1990-2000).....	123
Grafik 6 - Türkiye-Lübnan Dış Ticareti (1990-2000).....	125
Grafik 7 - Türkiye-Mısır Dış Ticareti (1990-2000).....	126
Grafik 8 - Türkiye-Suudi Arabistan Dış Ticareti (1990-2000).....	127
Grafik 9 - Türkiye Dış Ticareti (2001-2014).....	137
Grafik 10 - Türkiye-Ortadoğu Dış Ticaret Hacmi (2001-2014).....	140
Grafik 11 - Ülkelerin Türkiye'nin Toplam Dış Ticaret Hacmindeki Payları (% , 2014).....	141
Grafik 12 - Türkiye-Ortadoğu Ülkeleri Dış Ticareti (2001-2014).....	142
Grafik 13 - Türkiye'nin Toplam İhracatında Ortadoğu Ülkelerinin Yeri (2001-2014).....	143
Grafik 14 - Türkiye'nin Toplam İthalatında Ortadoğu Ülkelerinin Yeri (2001-2014).....	144
Grafik 15 - Arap İsyanlarının Yaşandığı Ülkeler ile Türkiye Arasındaki Dış Ticaret Hacmi (2008-2014).....	147
Grafik 16 - Türkiye'nin Savunma Harcamaları (1990-2014).....	156
Grafik 17 - Türkiye'nin Savunma Harcamalarının GSYİH'ya Oranı (1990-2014).....	157
Grafik 18 – Ülkelere Göre Türkiye'nin <u>Ham Petrol</u> İthalatı (2012-2013-2014).....	176
Grafik 19 - Türkiye'nin Doğalgaz İthalat Miktarları (2005-2014).....	176
Grafik 20 - Ülkeler Bazında Türkiye'nin Doğalgaz İthalatı (2014).....	177
Grafik 21 – Türkiye-İsrail Dış Ticaret Hacminin Seyri (1990-2000).....	194
Grafik 22 - Türkiye-İsrail Dış Ticareti (2000-2014).....	198
Grafik 23 - Türkiye-Mısır Dış Ticareti (2000-2014).....	201
Grafik 24 - Türkiye-Ürdün Dış Ticareti (2001-2014).....	207
Grafik 25 - Türkiye-Suriye Dış Ticaret Hacminin Seyri (2001-2014).....	211
Grafik 26 - Türkiye-Lübnan Dış Ticareti (2001-2014).....	215
Grafik 27 - Türkiye-Filistin Dış Ticareti (2001-2014).....	216
Grafik 28 - Türkiye-İran Dış Ticareti (2000-2014).....	221
Grafik 29 - Türkiye-İrak Dış Ticareti (1990-1997).....	226
Grafik 30 - Türkiye'nin Irak'a İhracatında Başlıca Ürünlerin Payı (% , 2013)	229
Grafik 31 - Türkiye-İrak Dış Ticareti (2003-2014).....	231
Grafik 32 - Türkiye-Kuveyt Dış Ticaret Seyri (2001-2014).....	265
Grafik 33 - Türkiye-Katar Dış Ticareti (2006-2014).....	268
Grafik 34 - İran'dan Yapılan Enerji İthalatı (2005-2014).....	272
Grafik 35 - İran'dan İthal Edilen Petrol Miktarı (2005-2014).....	273
Grafik 36 - İran'dan Doğalgaz İthalat Miktarları (2005-2014).....	274
Grafik 37 - Türkiye'nin İran'a İhracatında Başlıca Ürünlerin Payı (% , 2014)	280
Grafik 38 - Irak'tan İthal Edilen Petrol Miktarı (2005-2014).....	284
Grafik 39 - Irak'tan Yapılan Enerji İthalatı (2007-2014).....	285
Grafik 40 - Türkiye'nin Toplam Dış Ticaret Hacmi İçerisinde Körfez Ülkelerinin Payı (2002-2014).....	294
Grafik 41 – Yabancı Ziyaretçi Sayısı (2000-2014).....	301

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AB	Avrupa Birliği
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BM	Birleşmiş Milletler
BTE	Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı
BTC	Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı
CENTO	Central Treaty Organization-Merkezi Antlaşma Örgütü
CICA	Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia - Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı
COMECON	Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi
D-8	Developing Eight/Gelişen Sekiz Ülke
DB	Dünya Bankası
DEİK	Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü / WTO
ECLA	Latin Amerika Ekonomik Komisyonu
ECO	Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
ECOTA	Economic Cooperation Organization Trade Agreement- Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ticaret Anlaşması
EİT	Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
FKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GB	Gümrük Birliği
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF	International Monetary Fund - Uluslararası Para Fonu
İİT	İslam İşbirliği Teşkilatı
İKBY	Irak Kürt Bölgesel Yönetimi
İKÖ	İslam Konferansı Örgütü
İSEDAK	İslam İşbirliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi
İŞİD	Irak Şam İslam Devleti
KDP	Kürdistan Demokrasi Partisi
KEİ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KEK	Karma Ekonomik Komisyonu
KİK	Körfez İşbirliği Konseyi
KYB	Kürdistan Yurtseverler Birliği
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
MÜSİAD	Müstakil İşadamları Derneği
NATO	North Atlantic Treaty Organization - Kuzey Atlantik Antlaşma Örgütü
OAPEC	Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü
OCHA	Office for the Coordination of Humanitarian Affairs
OIC	Organization of the Islamic Conference - İslam Konferansı Teşkilatı
OİK	Ortak İşbirliği Konseyi
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
RCD	Regional Cooperation for Development
SIPRI	Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü
SOMO	Irak Milli Petrol Şirketi - The State Oil Marketing Organization

SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STA	Serbest Ticaret Anlaşması
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
TANAP	Trans-Anatolia Gas Pipeline – Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi
TAP	Trans-Adriyatik Boru Hattı
THY	Türk Hava Yolları
TIPH	Uluslararası Geçici Mevcudiyet
TİKA	Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
TİM	Türkiye İhracatçılar Meclisi
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TPAO	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı A.Ş.
TÜSİAD	Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği
ÜDİK	Üst Düzey İşbirliği Konseyi
UEP	Uluslararası Ekonomi Politik
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UND	Uluslararası Nakliyeciler Derneği
UNRWA	Birleşmiş Milletler Filistinli Mültecilere Yardım ve Bayındırlık Ajansı
WFP	World Food Programme
YDDİK	Yüksek Düzeyli Dörtlü İşbirliği Konseyi
YDİK	Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi
YDSK	Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi
YKTK	Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması

GİRİŞ

Türkiye'nin Ortadoğu bölgesindeki ülkelerle ilişkileri konjonktürel olarak iniş çıkışlara sahne olsa da bölge, gerek Osmanlı geçmişi gerekse modern Türkiye tarihi açısından siyasal, ekonomik ve stratejik anlamda önemini her dönemde korumuştur. Ekonomi ile siyaset arasındaki ince çizginin giderek belirsizleştiği günümüz küresel dünyasında, Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkilerini salt siyasi çözümler ve güvenlik odaklı yaklaşımlar üzerinden incelemek yetersiz kalmaktadır. Bölge ülkeleri ile ilişkilerin sadece siyasi çözümler çerçevesinde ele alındığı çalışmaların oluşturduğu tek boyutluluk tehlikesi, aynı zamanda sadece ekonomik ilişkiler çerçevesinde yapılan analizler için de geçerli olabilmektedir. Bu çalışmada, Türkiye'nin 2000'li yıllarla birlikte Ortadoğu'ya yönelik dış politikasının dinamik karakteri ve süregelen değişimin temel parametreleri dış politika-ekonomi ilişkileri bağlamında incelenerek ekonomi politik perspektifiyle analiz edilecektir. Türkiye ve Ortadoğu ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliğinin politika alanına etkileri ve bu ülkeler arasındaki politik yaklaşmanın ekonomik alana etkilerinin sebep-sonuç ilişkileri çerçevesinde analizinin yapılacağı çalışma, bu yönüyle bütüncül bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Bu itibarla, Türkiye'nin bölge ülkeleri ile ilişkileri liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşımla ele alınacak ve böylece siyasi ve ekonomik dinamikleri içeren bütüncül çalışmalara duyulan ihtiyacın giderilmesi noktasında var olan boşluğun doldurulmasına katkı sunmaya çalışılacaktır.

20. yüzyılın başından beri kullanılan ve oryantalist bir ifade biçimi olan "Ortadoğu" tabiri, II. Dünya Savaşı'nda İngiliz Ortadoğu Komutanlığı ve Müttefik Ortadoğu Lojistik Merkezi kuruluşlarının ortaya çıkmasıyla yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹ "Ortadoğu"nun üzerinde uzlaşmış net bir tanımı bulunmamakla birlikte, bu çalışmada "Ortadoğu" kavramı şu ülkeleri kapsayan bir bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır: Irak, İran, Suriye, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Filistin, Yemen, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Umman, Katar, Suudi Arabistan. Bu ülkelere ilaveten bir Kuzey Afrika ülkesi olmasına rağmen Ortadoğu coğrafyası ile benzerlik arz eden etnik, siyasi ve ekonomik nedenlerden ötürü çoğu kez bir Ortadoğu ülkesi olarak değerlendirilen Mısır da çalışma kapsamına dahil edilmiştir.

¹ Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 73.

Uluslararası ekonomi politik, dünya politikası ile dünya ekonomisinin birbirinden ayrı alanlar olarak görülemeyeceği gibi, dış politika ve dış ekonomik ilişkilerin de birbirinden farklı alanlar olarak değerlendirilemeyeceğini ve bu ikisi arasında birbirini etkileyen bir etkileşim olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla disiplinler arası bir çalışma alanı olarak uluslararası ekonomi politik, ekonomi ile politika arasında doğrudan sistematik bir ilişki sürecinin var olduğunu ve bu ilişki süreci tanımlanmadan, devletlerin politika davranışlarının anlaşılamayacağını ileri sürmesi nedeniyle Türkiye dış politikasının Ortadoğu bölgesi özelinde incelendiği bu çalışmaya en uygun teorik altyapıyı sunmaktadır. Bununla beraber, uluslararası ilişkiler disiplindeki hâkim teoriler tarafından ekonomi-politika arasındaki ilişki farklı şekilde yorumlanmaktadır. Bilindiği üzere, bunlar liberal, realist/merkantilist ve Marksist/yapısalcı yaklaşımlardır. Devlet müdahalesini benimseyen realizm/merkantiliz yaklaşımı, ekonomi ve politika arasındaki ilişkide politik kararların etkinliğine vurgu yaparken, liberalizm yaklaşımı ekonominin bağımsızlığını, Marksizm yaklaşımı ise ekonominin etkinliği üzerinde durur. Ekonomi ve politika arasındaki karşılıklı etkileşimin işbirliği boyutunu öne çıkaran ve kurulan ekonomik ilişkilerin yaşanan siyasal krizlere rağmen çatışmacı söylemleri engellediğini ileri süren liberal ekonomi politik yaklaşım yeni dönem Türk Dış Politikasını anlamlandırmak ve açıklamak noktasında tezin amacına en uygun olanıdır. Bu nedenle çalışma liberal ekonomi politik zemine oturtulmuştur. Bu bağlamda çalışma, Türkiye'nin Ortadoğu politikasının salt siyaset alanından ibaret olmadığı, diğer bir ifadeyle yalnızca siyasal bakış açısının yeterli olmadığı, ekonomik ilişkiler ağının ve ekonomik karşılıklı bağımlılığın da son dönemde giderek önem kazandığı, ekonomik olan ile politik olanın Ortadoğu özelinde birinin diğerini etkileyebilen çeşitli etkenlerden oluştuğu varsayımından hareket etmektedir.

Çalışmada küresel ekonomi politik açısından önemli bir kırılma olan 1970'li yılların aynı zamanda Türkiye'nin bölgeye bakışını salt siyasal alandan ekonomik alana kaydırması noktasında önemli bir dönemeç olmakla birlikte, ekonomik dinamiklerin Türk Dış Politikasında giderek önemli ve belirleyici bir unsur haline gelmesinin 1980'li yıllarda mümkün olduğu ortaya konulmaktadır. Bununla birlikte, 2000'li yıllarda yürütülen "ekonomi diplomasi"sinin ancak bu tarihten sonra başarılı olabildiği çalışmanın en önemli argümanlarından birini oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında,

tezde Şu temel soruya da yanıt verilecektir: T¼rkiye'nin Ortadoğu ile ilişkilerinde ekonominin ¼nemini 1970'lerden itibaren kavramıŐ olmasına rağmen, neden b¼lge ¼lkeleri ile ilişkilerde ekonomik dinamikler ancak 2000'li yıllarda belirleyici bir unsur olarak ¼ne ¼ıkmıŐ ve başarılı olabilmıŐtir?

2000'li yıllarla birlikte b¼lgesel bir g¼c ve k¼resel ¼ekim merkezi olarak ¼ne ¼ıkan T¼rkiye'nin Ortadoğu'ya ilişkin dış politikası *komşularla sıfır sorun, proaktif barış diplomasisi, ritmik diplomasi* ve bu diplomasinin bir uzantısı olarak *ekonomik karşılıklı bağımlılık* ilkeleri ¼erçevesinde belirlenmeye başlamıştır. ¼zellikle ekonomik karşılıklı bağımlılık ilkesi ¼erçevesinde yeni T¼rk dış politikasının en ¼nemli boyutlarından birini oluşturan ekonomik fakt¼rler, b¼lge ¼lkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesinde ¼nemli bir rol oynamıştır. T¼rkiye ¼zellikle 2000'li yıllarla birlikte, uyguladığı politikalarla ekonomik işbirliğini dış politikada en ¼nemli araçlardan biri haline getirmıŐ ve Ortadoğu ¼lkeleri ile ilişkilerini bu ¼erçevede oluşturmuştur. Bu kapsamda ¼alıŐmada T¼rkiye'nin yukarıda sayılan Ortadoğu ¼lkelerine ilişkin dış politikası, benimsenen liberal uluslararası ekonomi politik teoriye uygun olarak ekonomik odaklı dış politika araçları ¼erçevesinde ortaya konulmaya ¼alıŐılacaktır. Yeni d¼nem T¼rk Dış Politikasının artık sadece Dışışleri Bakanlığı b¼rokrasisi eliyle y¼r¼t¼lmedięi, etkin ekonomi y¼netimi ve sivil ekonomik unsurların da dış politika yapımına katkılarının arttığı g¼z ¼n¼nde bulundurularak, ¼zellikle 1990'larda olduğu gibi ordu ve askeri b¼rokrasi tarafından Ortadoğu ¼lkeleri ile g¼venlik ve siyaset merkezli zeminde kurulan salt ikili ilişkilerin yerine, ¼eŐitli ekonomi politik mekanizmalar ¼erçevesinde b¼lge ¼lkeleriyle geliştirilen ilişkiler incelenecek ve t¼m bu mekanizmaların ilişkilere somut yansımaları olarak ortaya ¼ıkan istatistiki verilere yer verilecektir.

Tarihsel arka plan iŐıęında yapılacak literat¼r taramasının yanı sıra Ortadoğu ile ilişkilerin geliştirilmesinde rol oynayan temel mekanizmalar ve ekonomik veriler ekseninde bir analiz sunmayı amaçlayan tezin planına bakmak gerekirse, ¼alıŐma d¼rt b¼l¼mden oluşmaktadır. Tezin teorik ¼atısının oluşturulduğu Birinci B¼l¼mde, ¼ncelikle Uluslararası Ekonomi Politik (UEP) yaklaşımın d¼Ő¼nsel ve tarihsel altyapısını oluşturan ekonomi politik kavramı a¼ıklanacak, daha sonra uluslararası ekonomi politik yaklaşımlar (realist, yapısalcı ve liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşımlar) ele alınacaktır. Tezin kuramsal ¼erçevesini oluşturacak olan liberal uluslararası ekonomi

politik yaklaşım ise, özellikle karşılıklı bağımlılık, karmaşık karşılıklı bağımlılık ve uluslararası ticaret kavramları bağlamında ayrıca incelenecektir.

İkinci Bölümde, çalışmanın analiz kısmı için tarihi altyapı sağlaması amacıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze dek Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkileri Soğuk Savaş dönemi ve sonrası olmak üzere iki alt kısımda ele alınacak, özellikle 2000 sonrası dönemde Türkiye'nin Ortadoğu ile liberal ekonomi politik ekseninde geliştirdiği dış politikası ekonomik verilerle ortaya konulacaktır.

Üçüncü Bölümde ise 2000'li yıllarla birlikte uygulamaya konulan yeni dönem Türk dış politikası paradigmasının temel ilkeleri ele alınacak ve bu ilkeler ekseninde öne çıkan yeni dış politika aktörleri ve araçları incelenecektir. Daha sonra, çalışmanın dördüncü ve son bölümüne temel teşkil edecek ekonomi-politik mekanizmalar (Ekonomik Anlaşmalar, Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyleri, Enerji, Uluslararası Bölgesel Örgütler, Vize Politikaları ve Dış Yardımlar) mercek altına alınacaktır. Zira Dördüncü Bölüm 2000 sonrası dönemde çok taraflı diplomasi ve yumuşak güç unsurlarını öne çıkaran çok boyutlu, proaktif ve düzen kurucu bir dış politika izlemeye başlayan Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle kurduğu ilişkilerin bu temel mekanizmalar çerçevesinde analiz edilmesini amaçlamaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın Dördüncü Bölümünde 2000'li yıllarla birlikte Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle kurduğu ilişkiler yeni dış politika ilkeleri ekseninde uygulanan ekonomi politik mekanizmalar çerçevesinde ele alınacaktır. Türkiye'nin, bu dönemde Ortadoğu bölgesine ilişkin dış politikasındaki önceliklerin, güvenlik kaygılarından ziyade ticaretin önündeki engelleri kaldırmaya yönelik adımlar çerçevesinde oluşturulduğu, söz konusu mekanizmalar aracılığıyla ve somut verilerin yardımıyla ortaya konulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE: LİBERAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK

1. ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİĞİN TANIMI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Uluslararası ekonomi politik, ekonomik hareketlerin temel örgütlenme zemini olan piyasalar ile uluslararası politikanın temel örgütlenme biçimi olan devletler arasında birbirini etkileyen bir bağlantı süreci olduğunu ileri süren disiplinlerarası bir çalışma alanının genel adıdır. Küresel/Global Ekonomi Politik olarak da adlandırılan UEP bünyesinde farklı teorik gelenekleri ve bu geleneklerin yeni yorumlamalarını barındırmaktadır. UEP esas olarak ulus devletler, şirketler, çok uluslu/küresel şirketler uluslararası kurum-kuruluşlar ve çeşitli sosyal hareketler gibi uluslararası aktörler arasındaki faaliyetler ve etkileşimleri incelemektedir. Bu bağlamda, ekonomi ve politikanın kesin sınırlarla birbirinden ayrılmasının mümkün olmadığı temeline dayanan uluslararası ekonomi politik, sadece siyasal ya da politika alanını kullanmaz; aynı zamanda ekonominin bazı değer ve kavramlarını uluslararası düzeyde de ele alır. Dolayısıyla UEP perspektiften yapılan analizler dünyadaki gelişmeleri anlamak için politik ve ekonomik faktörleri birlikte göz önünde bulundurur; siyasi faktörler ile ekonomik faktörler arasında güçlü ve derinlikli analitik bağlantılar kurar.

Uluslararası ekonomik ilişkiler bağlamında, bir yandan üreticiler ya da satıcı ve alıcılar bir araya gelerek mal ve hizmetlerin fiyatlarını değiştirebilmekte ve piyasa dinamiklerini belirlemede; diğer yandan gerek hükümetler uyguladıkları politikalar ve aldıkları kararlarla gerekse uluslararası alanda baskı grupları ve diğer politik aktörler ekonomik değişkenler üzerinde belirleyici olabilmektedirler. Benzer şekilde, ulusal ve ya uluslararası siyasal gelişmeleri ve olayları da ekonomik faktörlerden bağımsız olarak açıklayabilmek mümkün değildir. Bu bağlamda, disiplinlerarası bütüncül bir bakış açısı sunan uluslararası ekonomi politik, dünyadaki gelişmeleri açıklamada iktisat ve siyaset bilimlerinin ayrı ayrı analizlerinden daha işlevsel bir analiz olanağı sunmaktadır.

UEP yaklaşımının düşünsel ve tarihsel altyapısını ‘ekonomi politik’ kavramı oluşturmaktadır. Bu itibarla uluslararası ekonomi politiğin anlaşılması için öncelikle ekonomi politik kavramının açıklanması yerinde olacaktır.

1.1. EKONOMİ POLİTİK

Ekonomi politik ifadesi, etimolojik olarak antik Yunanca’da bağımsız şehir devleti anlamına gelen ve politika kavramına kaynaklık eden ‘polis’ ile mal varlığının yönetimi anlamına gelen ve ekonomi kavramının kaynağı olan ‘oikonomike’ (*oikos-nomos*) kelimelerinin tamlamasından türetilmiştir. Bu bağlamda ekonomi politik kavramı bir ülke halkının veya devletin mali varlıklarının yönetimine dair bir anlam içermiştir.² Kavram en genel ifadeyle, ekonomik ve siyasal süreçler arasındaki karşılıklı etkileşimlerle uğraşan bir sosyal bilimle işaret etmektedir. Ekonomi politik, devletin ve siyasal süreçlerin refahın üretimi ve dağıtılması konusundaki rolüne, özellikle de siyasal aktörlerin ve kararların ekonomik faaliyetleri nasıl etkilediğine odaklanmaktadır.³

Ekonomi politik (*political economy*)⁴ teriminin siyasi ve ekonomik süreçler arasındaki çok yönlü etkileşimler anlamında kullanımı 17. yüzyıldan itibaren kaleme alınan klasik siyaset, felsefe ve iktisat eserlerinde görülmeye başlanmıştır. Söz konusu terimin ilk kullanımının merkantilist düşünür Antoine de Montchrestien’e atfedildiği görülmekle birlikte⁵, aslında bu deyim 1611 yılında Louis de Mayerne–Turquet tarafından *La Monarchie aristodémocratique* adlı çalışmasında egemen devletin yurttaşları karşısındaki görevleriyle ilişkili olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir.⁶

Uzunca bir dönem ‘ekonomi politik’ kavramı dar anlamıyla kullanılmış ve ekonomi politik denildiğinde aslında ‘ekonomi’ kastedilmiştir. ‘Ekonomi politik’ deyimini 17. yüzyılın ikinci yarısında merkantilistler tarafından gündeme getirildiğinde,

² Sadık Ünay, *Kalkınmacı Modernlik Küresel Ekonomi Politik ve Türkiye*, İstanbul, Küre Yayınları, 2013, s. 10.

³ Robert Gilpin, *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*, Ankara, Kripto Basım Yayım, 2013, s. 22.

⁴ “Politik ekonomi” (*political economy*) terimi, yaygın olarak kullanıldığı 18. ve 19. yüzyıllarda Fransızca’nın diplomatik dil olarak öne çıkmasından ötürü, Türkçe’ye “L’*economie politique*” ifadesinde olduğu gibi sıfat sona gelecek şekilde “ekonomi politik” olarak yerleşmiştir. Bu bağlamda, çalışmada bu yaygın ifade biçimi kullanılacaktır.

⁵ Daniel Cohen, *Dünyanın Zenginliği Ulusların Fakirliği*, (çev. Dilek Hattatoğlu), İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.20.

⁶ James E. King, “The Origin of the Term ‘Political Economy’”, *Journal of Modern History*, 1948, s.230’dan aktaran İşıya Üşür, “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?”, *Praksis*, S.10, Yaz-Güz 2003, s.213.

ekonomi politiğin ‘politik’ yönü devlete ilişkin olarak algılanmış; yani ekonomi politik devletin ekonomik işlerinin yönetimi anlamına gelmiştir. Diğer bir deyişle, merkantilistlerin devlet gücünün politik ve ekonomik araçların koordineli bir biçimde kullanılarak arttırılması stratejisine atıfla kullandıkları ‘ekonomi politik’ deyimindeki ‘ekonomi’ ve ‘politik’ alanları o dönem henüz farklılaştırılmamıştır. Ekonomik ve siyasi gücün birbirini tamamlayıcı unsurlar olduğunu ileri süren merkantilistler, daha sonra ortaya çıkacak olan ekonomik milliyetçilik, korumacılık ve devletçi sanayileşme yaklaşımlarına temel oluşturmuşlar ve ana akım ekonomi politik düşünsel geleneklerinden biri olan *realist* paradigmanın ilk sözcüleri olmuşlardır.

Daha sonra ise liberal teorisyenlerce ele alınan ekonomi politik, yine devletin ekonomik konulardaki sorumluluğu bağlamında tartışılmıştır. Smith, Ricardo ve Malthus gibi liberal perspektifin öncüleri olan klasik iktisatçılar ekonomi politik anlayışı içinde ‘politik’ olanın, yani devletin sadece ‘bekçi’ rolünü savunmuş, piyasanın kendi kendini düzenleyebileceği ve ‘görünmez el’in dengeyi sağlayacağını ileri sürmüşlerdir. Liberal bakış açısına göre politika ile ekonomi, diğer bir deyişle devlet ile piyasa arasındaki ilişkide belirleyici olan piyasadır. Piyasanın dinamikleri ve kuralları kendisine hizmet edecek siyasi yapıların ve düzenlerin oluşmasını da beraberinde getirecektir. Piyasanın görünmez eli bütün sorunları ortadan kaldıracak ve toplum ahenkli bir şekilde yaşayacaktır. Liberal ekonomi-politik yaklaşıma göre devletlerin temel işlevleri farklı aktörler arasındaki ekonomik ilişkilerin devam etmesini mümkün kılacak ve bu ilişkilerin devamını garanti altına alacak düzenlemeleri tesis etmektir. Piyasanın işleyişine müdahale edilmemelidir, çünkü piyasanın kendi dinamikleri malların optimum fiyatlarının belirlenmesini sağlar. Bu anlayış felsefi ifadesini “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” (*laissez faire, laissez passer*) şeklinde bulmuştur. 1776’ya gelindiğinde Adam Smith’in ünlü eseri *Ulusların Zenginliği* kitabında “servet birikiminin niteliğinin ve kaynağının araştırılması” olarak nitelenen ekonomi politik artık bir bilim dalı olarak yerleşik hale gelmiştir.⁷ Smith bölüşüm ile birikim arasındaki bağlantı ve ilişkileri çözümlenmekle birlikte, birikim sürecinde bölüşümün nasıl etkileneceği David Ricardo tarafından tartışılmış ve ekonomi politik deyimini ‘üretim sürecine katılan kesimler arasında bölüşüm’ bağlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda, liberal ekonomi politik perspektif kendisine müdahale edilmeyen

⁷ Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, (çev. Ayşe Yunus-Mehmet Bakırcı), İstanbul, Alan Yayıncılık, 2001, s. 138.

piyasanın, üretilen toplam zenginliğin adil bir şekilde bölüşülmesini de mümkün kılacağını ileri sürmüştür:

*Yer yüzünün ürünleri ... toplumdaki üç sınıf arasında paylaşılır: toprak... sahipleri, sermaye sahipleri ve ... emekçiler. ...Toplumun değişik aşamalarında yeryüzünden sağlanan toplam üretimin bu üç sınıf arasında rant, kâr ve ücret olarak paylaşımı farklı olacaktır ... [işte] bu bölüşümü düzenleyen yasaların belirlenmesi ekonomi politiğin baş sorunudur.*⁸

Bununla birlikte, sanayi devrimine bağlı olarak ortaya çıkan işçi sınıfının çıkarlarının toplumun diğer gruplarından, özellikle de kapitalist gruplardan farklı olduğu öne süren Karl Marx ise 1859 tarihli *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* isimli eseri ile ekonomi politiğe yeni bir açılım getirmiştir. Böylece ilk ortaya atıldığında devletin vatandaşlarına karşı iktisadi görevleri ile ilişkili olarak tanımlanan ekonomi politik kavramı, devletin belli bir grubun çıkarını temsil ettiği eleştirisi karşısında, iktisadi sahadan politiğin dışlandığı bir anlama doğru kaymıştır.⁹ Bu çerçevede politik erkin ekonomiye hangi yönde müdahale edeceği önemli bir mesele haline gelmiştir.

Alfred Marshall ve Mary Paley Marshall 1879'da yayımlanan *The Economics of Industry* isimli kitaplarında politik çıkarların genellikle, bir ulusun bir kısmının ya da kısımlarının çıkarları anlamına gelmesinden ötürü 'politik' ifadesinin yanlış anlamalara yol açan bir kavram olduğu gerekçesiyle 'ekonomi politik' yerine 'ekonomi' deyimini tercih etmişlerdir. Böylelikle ekonomi disiplini içerisinde, ekonomiyi politik olandan ayırma yolunda önemli bir aşama kaydedilmiş ve 1870'li yıllarda 'ekonomi politik' kavramı yerini 'ekonomi' kavramına bırakmıştır.¹⁰ Bununla birlikte, üretim araçlarının tümüyle topluma geçmesini, devletin ekonomik faaliyetleri toplum adına bizzat planlamasını ve organize etmesini benimseyen Marksistler, salt ekonomi kavramı yerine, ekonomi politik kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir.

Toparlayacak olursak, sadece siyaset ve ekonomi gibi iki geleneksel sosyal bilim dalının basit bir sentezi olmayan ekonomi politik, zaman içinde tamamen yeni ve

⁸ David Ricardo, *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, (çev. Tayfun Artan), İstanbul, Belge Yayınları, 1997, s.23.

⁹ Veysel Ayhan, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2006, s. 10.

¹⁰ Üşür, a.g.e, s.226.

orijinal bir entelektüel girişim niteliği kazanmıştır.¹¹ Bu bağlamda, günümüzde siyaset ve ekonomi disiplinlerinin kesiştiği bir noktada konumlanarak, analitik açıdan her iki alana da dahil edilebilmesi mümkün olabilen karmaşık etkileşimleri incelemeye yoğunlaşan ekonomi politik, bir yandan siyasi gücün ekonomik süreçlerin gelişim ve sonuçları üzerindeki etkilerini, diğer yandan ise ekonomik gücün siyasi eylemleri belirleyip yönlendirme kabiliyetini açıklama çabasıdır.

1.2. ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK

Çeşitli disiplinleri kapsayan bir çalışma alanı olarak uluslararası ekonomi politik, en genel anlamıyla uluslararası arenada devletlerin ve piyasaların karşılıklı etkileşimlerini incelemektedir.¹² UEP teorisyenleri, uluslararası ekonomik ilişkiler ile uluslararası politika arasında bir etkileşim olduğunu ve bu etkileşimin sonuçları itibarıyla, görmezlikten gelinemeyeceğini dile getirmektedirler.¹³ Bu teorisyenlere göre uluslararası alanda ekonomi ile politika arasında kesin sınırlar çizmek mümkün değildir. Politik müdahalelerden ve düzenlemelerden bağımsız piyasaların varlığı mümkün olmadığı gibi ve siyasal gelişmelerin ve olayların ekonomik dinamiklerden etkilenmemeleri gibi bir durum söz konusu değildir. Zira ulusal ve uluslararası ölçekte piyasa/ekonomi ve devlet/politika arasında karşılıklı etkileşim giderek artmış ve bu etkileşim karmaşık bir yapı ortaya çıkarmıştır. Ekonomik ve siyasi faktörlerin iç içe girdiği ve karmaşık ilişkilerin olduğu bir uluslararası ortamda, birbirinden farklı çok sayıda faktörün karşılıklı etkileşiminin dikkate alınması gerekmektedir. Bu bağlamda liberal UEP yaklaşımı, devletler, küresel şirketler, uluslararası örgütler, sosyal hareketler gibi muhtelif uluslararası aktörler arasında gerçekleşen ticaret, finans, yatırım gibi eylemleri inceleyen bir disiplin olarak tanımlanmaktadır.¹⁴

İngiliz ekonomi politikçi Susan Strange Uluslararası Ekonomi Politika'ya yönelik ilginin artmasını, bu konudaki düşünsel çalışmalar yani fikirlerden ziyade uluslararası

¹¹ George T. Crane-Abla Amawi, "Introduction", *The Theoretical Evolution of International Political Economy*, (ed.) George T. Crane-Abla Amawi, New York, Oxford University Press, 1997, s. 4.

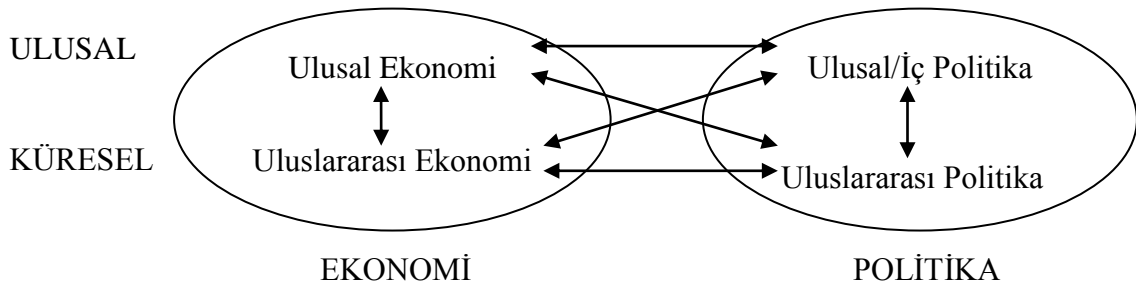
¹² Jeffrey A. Frieden-David A. Lake, *International Political Economy Perspectives on Global Power and Wealth*, London-New York, Routledge, 2000, s. 1.

¹³ Robert W. Cox, "Critical Political Economy", *International Political Economy: Understanding Global Disorder*, (ed.) Björn Hettne, London-New Jersey, Zed Books Press, 1995, s. 32.

¹⁴ Crane-Amawi, a.g.m., ss. 4-5.

alanda yaşanan olaylara bağlamaktadır.¹⁵ Nitekim Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC-Organization of Petroleum Exporting Countries) uyguladığı petrol ambargosu ve Bretton Woods sisteminin yıkılması gibi 1970'lerden itibaren uluslararası alanda yaşanan önemli gelişmeler ekonomi ve politikanın bir arada düşünülerek, gerek bilim insanlarının analizlerinde gerekse politika yapımcıların uygulamalarında bu iki sahanın etkileşimlerinin dikkate alınmasını elzem kılmıştır. Bu bağlamda, 1970'lerden itibaren yeni bir disiplin dalı olarak ortaya çıkan uluslararası ekonomi politik, daha sonra küreselleşme olgusuyla birlikte yaşanan hızlı gelişmeler sonucu temel ilgi alanını daha da genişletmiştir. Nitekim küreselleşme ile birlikte günümüzde ortaya çıkan uluslararası ekonomi, çok uluslu üretim ve ülkeler arasındaki ticaret hacminin ve finansal akımların çok büyük boyutlara ulaştığı bir hal almıştır. Uluslararası ekonominin bu ulus üstü yapısı ile ulus devletlerin ulusal bağımsızlık ve siyasal gücü ellerinde tutma arzuları arasındaki çelişki, günümüzde özellikle liberal UEP çerçevesinde yapılan analizlerde de yansımaları bulmaktadır. Dolayısıyla, uluslararası ekonomi politiğin inceleme alanına giren konuların bu ulusal-uluslararası ayırımı bağlamında ele alınmaktadır. Bu itibarla, uluslararası ekonomi politiğin liberal yaklaşımına göre dört ayrı alan ile ilintili olduğu ileri sürülmektedir: Bunlar, uluslararası politika, uluslararası ekonomi, iç politika ve ulusal ekonomidir.¹⁶ Diğer bir deyişle, uluslararası ekonomi politik analitik açıdan ulusal iç politika ve ulusal ekonomi ile uluslararası politika ve uluslararası ekonominin bir bileşkesi durumundadır. Aşağıdaki özgün şeklimizde açık olarak görüleceği üzere, bu dört unsurun birbirleri arasındaki etkileşim uluslararası ekonomi politiğe liberal yaklaşımın analitik çerçevesini oluşturmaktadır.

Tablo 1 - Uluslararası Ekonomi Politik

¹⁵ Susan Strange, "Political Economy and International Relations", (ed.) Ken Booth-Steve Smith, *International Relations Theory Today*, Cambridge, Polity Press, 1995, s.154.

¹⁶ Ali Şen, "Uluslararası Politik Ekonomi (UPE) Nedir?", *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, C.12, S.1-2, Mayıs 1998, s. 394.

Ulusal ve/veya küresel politik ve ekonomik faktörlerin birbirinden ayrı ele alınamayacak derecede iç içe olduğunu kabul eden liberal UEP yaklaşım, her birinin diğer üçü tarafından etkilendiği bu dört unsur arasındaki etkileşimleri ortaya çıkarmaya ve değerlendirmeye çalışmaktadır. Hükümetlerin ekonomik konulardaki davranışları siyasal yargılardan ve hesaplardan bağımsız olamamakta; benzer şekilde hükümetlerin atacakları siyasal adımlar büyük ölçüde ekonomik kapasitelerine de bağlı olmaktadır.¹⁷ Ulusal ekonomiler ve politikalar birbirlerini etkilerken, bunlar aynı zamanda uluslararası ekonomi ve politikadan da etkilenmektedirler. Uluslararası çevre, bir yandan iç ve/veya dış politik sürecin belirlenmesinde önemli iken, diğer yandan ulusal ekonomik faaliyetlerin üzerinde ciddi etkileri olabilmektedir. Uluslararası ekonomi politik aynı zamanda küresel ekonomi ile dış politika arasında doğrudan sistematik bir ilişki sürecinin var olduğunu ve bu ilişki süreci tanımlanmadan, devletlerin dış politika davranışlarının anlaşılamayacağını ileri süren teorik bir çerçeve çizmektedir.¹⁸ Bu çerçevede UEP en başta dünya piyasa ekonomisinin ekonomik ve siyasal nedenleri ve etkileri ile ilgilenmekle birlikte, ekonomik değişim ve siyasal değişim arasındaki ilişkiyi de mercek altına almaktadır. Yani ekonomik değişikliklerin uluslararası siyasal ilişkiler üzerine etkileri ile siyasal alandaki değişikliklerin uluslararası ekonomik ilişkilere etkileri UEP disiplininin temel inceleme konularından birini oluşturmaktadır.¹⁹ Bunlara ilaveten, UEP bir yandan ulusal ekonomiler için dünya piyasa ekonomisinin taşıdığı önemi de göz ardı etmezken, diğer taraftan devletlerin ulusal politikaları ve ekonomik uygulamalarının diğer bazı devletler tarafından nasıl belirlenebildiğine de dikkat çekmektedir. Benzer biçimde bazı devletler küresel siyaseti ve uluslararası ekonomiyi de etkileyebilmektedir. Ancak bu etki gücü söz konusu ulus devletin büyük ölçüde küresel sistemdeki konumu ile ilintilidir. Bu nedenle bu ilişki ağının açıklama çabası içerisinde olan uluslararası bir ekonomi politik yaklaşım hegemonik güç veya uluslararası liderlik kavramsallaştırması bağlamında gündeme gelmektedir.

¹⁷ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Bursa, Mkm Yayıncılık, 2008, s. 408.

¹⁸ Ayhan, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*, a.g.e., s.17.

¹⁹ Gilpin, a.g.e., s.25-29.

1.2.1. Uluslararası Ekonomi Politîğın Tarihi Gelişimi

I. Dünya Savaşı öncesinde uluslararası sistemin hâkim gücü olan İngiltere savaş sona erdiğinde bu konumunu kaybetmiş, savaştan güçlenerek çıkan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ise kendi kabuğuna çekilmişti. 1929 tarihli Büyük Buhran ile sarsılan Batılı devletlerin ekonomilerini istikrara kavuşturmak amacıyla uyguladıkları korumacı politikalarla, liberalizmin temel varsayımlarından biri olan uluslararası işbirliği ihmal edilmekteydi. Nitekim ekonomik milliyetçilik ve korumacı politikalarla giderek derinleşen milliyetçi söylemler Avrupa'da savaş tehdidinin baş göstermesine yol açmıştı. Öte yandan 1934 yılına gelindiğinde ABD'nin ticaretin serbestleşmesi ve uluslararası ekonomik işbirliğine fırsat veren bazı iç yasal düzenlemelerle bu izolasyoncu politikalara son verme yönünde adımlar atmaya başlamasıyla ve savaş tehdidinin belirmesinden sonra ABD'nin İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmasıyla uluslararası işbirliğinin ilk nüveleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Yeni bir uluslararası düzen oluşturulması yönünde atılan bu adımlar daha II. Dünya Savaşı bitmeden sonuç vermeye başlamıştı. 1944'te müttefik devletlerin katılımıyla imzalanan Bretton Woods Anlaşması ile yeni dünya düzenini oluşturan kurumlar ve uluslararası rejim şekillenmeye başlıyordu. Bunlardan biri uluslararası parasal ve mali sistemin işleyişinden sorumlu olan IMF (Uluslararası Para Fonu-International Monetary Fund), diğer ise Avrupa ekonomilerinin onarımına katkıda bulunacak olan Dünya Bankası (DB) idi. Uluslararası para sistemi ve dünya sanayi üretimi alanlarında sağlanan işbirliği karşısında uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi yönünde de benzer girişimlere ihtiyaç doğmuş ve bu doğrultuda 1940'ların sonunda dünya ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik görüşmeleri yürütmek üzere (daha sonra Dünya Ticaret Örgütü'ne dönüşecek olan) Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) gündeme gelmiştir.²⁰ Öte yandan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) önderliğinde sosyalist blok da kendi ekonomik işbirliği örgütü olan Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (COMECON) çerçevesinde kurumsal yapılanmasını oluşturuyordu.

Özetle, iki dünya savaşı ve 1929 bunalımı ile kesintiye uğrayan uluslararası ekonomik bütünleşme süreci, 1945'ten sonra hem sanayileşmiş ülkelerde hem de bağımsızlığına kavuşup gelişmekte olan ülkeler adını alan eski sömürge ülkelerinde, ekonomik faaliyetin düzenli ve hızlı biçimde arttığı bir ortamda yeniden canlanmıştır.

²⁰ Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama*, İstanbul, Güzem Can Yayınları, 2009, s. 751 ve s. 219.

Bu hızlı büyüme ekonomisi ileri durumda olan ülkelerde (başta ABD) büyük sanayi gruplarının oluşmasını teşvik etmiştir. Bu gruplar, yabancı ülkelerde doğru genişleyerek uluslararası bir boyut kazanmış ve o sırada o kadar güçlü olmasalar da bugün çok uluslu şirketler olarak nitelendirilen büyük şirketler ortaya çıkmıştır.²¹ Böylece II. Dünya Savaşı sonrasındaki çeyrek asırda kurulan liberal ekonomik sistem bugünkü küreselleşen ekonominin ortaya çıkmasının şartlarını hazırlamıştır.

Bununla birlikte, 1970'li yıllarda Batı ve Sovyet kutupları arasındaki ilişkilerde yaşanan yumuşama güvenlik ve ihtilaf konularını arka plana iterken, ABD'nin Bretton Woods sisteminin sürdürülmesi konusundaki yükümlülüklerine son vermesiyle altın-dolar standardına dayalı uluslararası para sisteminin çökmesi, 1973 Arap-İsrail Savaşı sürecinde OPEC ülkelerinin sahip oldukları ekonomik kaldıraç gücünün farkına varmaları ile ortaya çıkan petrol krizi gibi ekonomik gelişmeler politika ile ekonomi arasındaki ilişkinin daha fazla dikkati çekmesine sebep olmuştur. ABD, uzun süren ödemeler dengesi açıklarına ticaret dengesindeki önemli açıklar da eklenince 1971'de sabit döviz kurlarından vazgeçme konusunda tek taraflı siyasi bir karar almış, bu kararın uluslararası ekonomi üzerindeki etkisi siyaset ve ekonomi arasındaki etkileşimi açıkça ortaya koymuştur. Yine bu yıllarda OPEC'in petrol fiyatlarındaki ciddi artışla sanayileşmiş ülkelerin fiyatı gittikçe artan ithal petrole olan ciddi bağımlılıkları, petrol alıcısı olan ülkelerin genel anlamda üretim giderlerinde artışa neden olmuş ve yaşanan uluslararası petrol şokları, küresel ekonomi politik sistemde borç krizleri ve stagflasyon gibi ciddi sonuçlar doğurmuştur.²²

1990'lı yıllara gelindiğinde bir yandan Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla uluslararası politikadaki Batı-Sovyet Blokları arasındaki çatışma sona ererken, diğer taraftan liberal uluslararası ekonomi politik dünya sisteminde hâkim olmuştur. Bu yeni dönemde küreselleşme eğilimleri uluslararası politik ve ekonomik arenaya damgasını vurmuştur. Yeni üretim teknolojileri ve iletişim sistemleri ile birlikte özellikle gelişmiş ülkelerde zenginlik, tüketim ve turizm hareketleri önemli ölçüde artmıştır. Bununla birlikte, 1990'ların ortalarında, küreselleşmeye yönelik birtakım eleştiriler ortaya çıkmaya başlamıştır. Teknolojik yenilikler ve iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla bu eleştiriler de küresel bir hâl almış; bu durum tıpkı küreselleşmenin kendisi gibi,

²¹ Jacques Adda, *Ekonominin Küreselleşmesi*, (çev. Sevgi İnceci), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 85.

²² Paul R. Viotti-Mark V. Kauppi, *Uluslararası İlişkiler ve Dünya Siyaseti*, (çev. Ayşe Özbay Erozan), Ankara, Nobel Yayıncılık, 2014, s. 211.

küreselleşme karşıtı eylemlerin de ulus-üstü bir yapıya sahip olmasını beraberinde getirmiştir.²³ Dolayısıyla günümüzde uluslararası aktörler arasında hemen her alandaki bağlantıların çok sıkı hâle geldiği, küresel dünya sistemini anlamak için UEP'nin sağlamış olduğu türden disiplinlerarası ve çok boyutlu bir analitik çerçeveye duyulan ihtiyacın her zamankinden fazla olduğu düşünülmektedir.

1.2.2. Uluslararası Ekonomi Politik Bir Akademik Disiplin Olarak Oluşumu

Son dönemlerde Küresel Ekonomi Politik (*Global Political Economy*) biçiminde de ifade edilmekte olan UEP, teorik kökenleri çok daha eskilere dayanmakla birlikte, 1970'li yıllarda ortaya çıkmıştır. Temel amacı, devletler ile piyasaların dinamik etkileşimi ve birbirlerini nasıl etkiledikleri/şekillendirdiklerini araştırmak olarak ifade edilen²⁴ UEP disiplin niteliğini ancak 1970'li yıllardan itibaren kazanmıştır.

19. yüzyıla kadar gerek merkantilistler gerekse liberal teorisyenlerce birbirlerine bağlı alanlar olarak görülen politika ve ekonomi, 'ekonomi' kavramı çerçevesinde bir arada ele alınmıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren ise 'ekonomi' kavramının içerisinden politik olanın ayrıştırılması gündeme gelmiş ve Marksist geleneğin ısrarla 'ekonomi-politik' terimini kullanmasına rağmen, akademik alanda artık ekonomi ve politika alanlarında yapılan çalışmalar birbirlerinden ayrılmaya başlamıştır. Bu çerçevede ekonomi konusundaki çalışmaların büyük kısmı uluslararası iktisadi işleyişte siyasal faktörlerin rolünü; uluslararası politika alanındaki çalışmalar ise devletler arası ilişkilerde ekonomik unsurları ihmal etme eğiliminde olmuştur. Elbette bunda II. Dünya Savaşını izleyen sosyo-ekonomik gelişmelerin, politika ve ekonomi arasındaki bu ayrımı destekler nitelikte olması da etkili olmuştur. Bu gelişmelerden biri savaş sonrasında dünyanın belirleyici güçlerinin uluslararası iktisadi ilişkilerin nasıl ve hangi

²³ Meksika'daki Chiapas yerlilerinin öncülüğünde 1996 yılında başlatılan ayaklanma katılımcılarının Meksikalı yerlilerin yanı sıra dünyanın dört bir tarafından gelenlerden oluşması nedeniyle 'küreselleşme karşı ilk küresel ayaklanma' olarak değerlendirilebilir. Ancak 30 Kasım 1999 tarihinde Amerika'nın Seattle kentinde Dünya Ticaret Örgütü toplantısını sırasında gerçekleştirilen küreselleşme karşıtı eylemler bu anlamda önemli bir kırılımı teşkil etmektedir. Nitekim 2000'li yılların başlarında Washington, Prag, Cenova ve Quebec gibi şehirlerde Seattle protestosuna benzer eylemler, IMF, Dünya Bankası, G8 gibi uluslararası oluşumlara karşı tekrarlandı. Bu eylemler 2001 yılından itibaren "Başka bir dünya mümkün!" sloganı ile "Dünya Sosyal Forumu" adı altında kurumsallaşmaya başladı. Bu konuda bkz. F. Levent Şensever, *Dünya Sosyal Forumu: Aşağıdan Küreselleşme Hareketi ve Küresel Direniş*, İstanbul, Metis Yayınları, 2003.

²⁴ Ziya Öniş-Mustafa Kutlay, "Uluslararası Politik Ekonomi", *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, (ed.) Şaban Kardaş-Ali Balcı, İstanbul, Küre Yayınları, 2014, s.307.

kurumlar vasıtasıyla işleyeceği konusunda anlaşmaya varmalarıydı. Bunun sonucunda iktisadi konular üzerinde çatışmalar minimize edilmiş ve uluslararası ilişkilerin iktisadi boyutu önemini büyük ölçüde kaybetmiştir. Ancak 1970’lerde yaşanan birtakım gelişmeler bu eğilimi dönüştürmüş ve uluslararası ekonomi politik anlayış öne çıkmıştır. Bu gelişmelerin en önemlilerinden biri Amerikan dolarına endeksli sabit kur rejimi ile uluslararası finansal hareketler üzerinde sıkı kontrollere dayanan orijinal Bretton Woods sisteminin 1970’lerde çöküşüyle, iktisadi kurallar üzerinde sağlanmış olan uluslararası uzlaşmanın sona eriydi.²⁵ Bunun dışında Arap-İsrail savaşının tetiklediği OPEC’in uyguladığı petrol ambargosu sonucu yaşanan Petrol Krizi sonucu enerji fiyatlarındaki artış ve uluslararası borç krizi gibi siyasi uzantıları olan ekonomik gelişmeler, özellikle realist literatürde hâkim olan ‘yüksek siyaset’ (*high-politics*)²⁶ anlayışını dönüştürmüştür. Öte yandan Soğuk Savaş yıllarında uluslararası ilişkiler güvenlikle ilgili konulara hapsedilmişken, 1960’ların sonlarından itibaren Doğu ve Batı Blokları arasında güvenlik konularında anlaşma emarelerinin ortaya çıkmasının askeri tansiyonu düşürmesiyle Soğuk Savaş’ta yumuşama (*détante*) evresine girilmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak 1972 yılında ABD ve SSCB arasında yapılan yeni ekonomik fırsatlar zirvesi ve ABD Başkanı Nixon’ın 1972’deki Çin ziyareti gerçekleşmiştir.²⁷ Bu iki gelişme güç, güvenlik, savaş, çatışma, ittifaklar, ulusal egemenlik gibi siyasal öncelikli olan konuların yerini yavaş yavaş ekonomik konulara bırakacağına işaretleri olmuştur. Ayrıca İngiltere, İrlanda ve Danimarka’nın katılımıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu’nun (AET) güçlenmesi devletlerin sadece güç ve güvenlik peşinde olamayacakları, aslında siyasal çabaların ekonomik gerekçelerinin bulunduğu, aynı şekilde ekonomik girişimlerin de siyasal yansımalarının olabileceği yolundaki

²⁵ Ngaire Woods, “International Political Economy in An Age of Globalization”, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, (ed.) John Baylis-Steve Smith, New York, Oxford University Press, 2001, s. 282.

²⁶ Realist yaklaşımda, devletin uluslararası düzeydeki davranışlarını kategorize etmek için “yüksek siyaset” (*high-politics*) ve “düşük/ikincil siyaset” (*low-politics*) kavramları kullanılır. Bu ikili ayrımında “yüksek siyaset”, askeri kaynakların ve silahların konuşlandırılması, savunma ve savaş ilanı gibi askeri politikaları, diplomatik meseleleri, güvenlik meselelerini ifade etmektedir. Bununla birlikte “düşük/ikincil siyaset” ise, ticari ve sosyal aktivitelerin desteklenmesi ve düzenlenmesi gibi uluslararası aktiviteleri ifade etmektedir. Realistlere göre, devletler ilk ve öncelikli olarak “yüksek siyaset” ile ilgilirlir. Başka bir deyişle, devletlerin öncelikli çıkarı kendi güvenliklerini sağlamaktır. Bununla birlikte realistlere göre devletler için “düşük/ikincil siyaset” ikincil öneme sahiptir. Liberal yaklaşımda ise, yüksek politika ve alçak politika arasında var olduğuna inanılan öncelik sıralaması reddedilmekte ve alçak politika konuları olarak kabul edilen, ekonomi, çevre, gibi konuların en az askeri konular kadar önemli olduğu iddia edilmektedir.

²⁷ Mehmet Duman, “Hegemonya ve Güçler Dengesi Bağlamında Uluslararası Siyaset ve İktisat İlişkileri”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 2, 2002, s.3.

düşünceler devletlerin salt siyasi aktör olduğu yönündeki realist kabulü sarsmıştır.²⁸ Yaşanan tüm bu gelişmeler bir yandan ekonomik konuların giderek politize olduğunu, diğer yandan politik sistemlerin içinde ekonomik meselelerin daha fazla hâkim duruma geldiğini açıkça ortaya koymuştur. Dolayısıyla 1970’lerde ortaya çıkan bu gelişmeler üzerine politikacıların, siyasi baskı gruplarının ve bürokratların, piyasa dinamikleri kadar ekonomik sonuçlar üzerinde etkili olabildiğinin görülmesiyle, uluslararası sisteme ilişkin analizlerde politika ile ekonomi arasında keskin çizgiler çeken ve realist geleneğin temel kavramları üzerinden yapılandırılan akademik çalışmalar ekonomi odaklı gelişmeleri açıklamakta zorlanmış ve bu durum 1970’li yıllarda UEP’in alternatif bir disiplinler arası çalışma alanı olarak ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Diğer bir deyişle, 1970’lerle birlikte ulus-devlet eksenli ve güvenlik-merkezli realist uluslararası siyaset yaklaşımlarının yeni ortaya çıkmakta olan karmaşık karşılıklı bağımlılığı analiz edememesi, ekonomi-politika etkileşimini sistematik açıdan inceleyen UEP’in popülerlik kazanmasını beraberinde getirmiştir.²⁹

Siyaset ile ekonomi arasında birini diğerine öncelikli veya üstün gören anlayış yerine, bu ikisinin birbirine bağımlılığını ön plana çıkararak devletlerarası ilişkilerin hem siyasi hem de ekonomik bakış açılarının birlikte dikkate alınmasıyla daha iyi anlaşılacağı düşüncesinin bir uzantısı olarak 1970’lerden sonra uluslararası ekonomi politik anlayışının kurucu metinleri hızlı bir şekilde üreilmeye başlanmıştır. Bu eksenle öncü makalelerden birini Susan Strange 1970 yılında yazmıştır. *International Economics and International Relations: A Case of Mutual Neglect* adlı eserinde uluslararası ekonomik ve siyasi sistemin kapsamlı bir dönüşümden geçtiğini ileri sürmüş, uluslararası ilişkiler çalışanlarının ekonomik faktörleri yeterince dikkate almadığını, ekonomistlerin ise uluslararası ekonominin politikadan arındırılmış adeta steril bir ortamda faaliyet gösterdiğini varsayarak en başta hatalı davrandığının altını çizmiştir. Bu karşılıklı ihmal edilmiş olma durumunun sosyal bilimlerin ufku daralttığı tespitinden hareketle Strange ekonomi ve siyasetin bu zarar verici ayrılığının sonlandırılması gerektiğini vurgulamıştır.³⁰ Artık devlet-piyasa dengesinin değiştiğini,

²⁸ Davut Ateş-Gülizar Samur Gökmen, “Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.15, S.1, 2013, s. 47.

²⁹ Benjamin Cohen, *International Political Economy: An Intellectual History*, Princeton, Princeton University Press, 2008, ss.28-31.

³⁰ Öniş-Kutlay, a.g.m., ss.308-309. Susan Strange’in teorisyen kimliğini vurgulayan ve ölümünden kısa bir süre sonra yazılmış bir makale için bkz. Ronen Palan, “Susan Strange:1923-1998: A Great

devletin pazarı ve uluslararası piyasayı denetleme gücünü kaybettiğini, dolayısıyla uluslararası ilişkilerin sadece devletlerarası ilişkilerin analiz edilmesiyle anlaşılamayacağını savunan Strange, ekonomik ağırlıklı analizin gereğine dikkat çekmiştir. Strange ülkeler arasındaki mücadelenin artık dünya ekonomik pazarından pay almak için yapıldığını, önceliklerin değiştiğini, savunma ve güvenlikten ticaret ve sanayiye yöneldiğini, devletlerin artık otoritelerini diğer aktörlerle paylaştıklarını ve bunun da temel sebebinin üretim yapısındaki teknolojik gelişmeler olduğunu ve bu süreçte üretimin yalnızca ülke içi yapılmaması sonucu çok uluslu, güçlü ve büyük şirketlerin öne çıktığını belirtmiştir.

1972 yılında ise Keohane ve Nye, *Transnational Relations and World Politics* adlı çalışmalarında uluslararası politikanın realist yaklaşımın dar kalıplarıyla anlaşılamayacağına vurgu yaparak ulus-ötesi/ulus-aşırı ilişkiler (*transnational relations*) kavramını yeni bir analitik çerçeve olarak önermişlerdir. Bu yaklaşımı zaman içerisinde daha da geliştiren Keohane ve Nye, 1977 yılında yayımladıkları *Power and Interdependence: World Politics in Transition* adlı kitaplarında, daha sonra detaylı olarak incelenecek olan ‘karmaşık karşılıklı bağımlılık’ kavramını ulus-ötesi ilişkilerin belirleyici unsuru olarak ortaya atmışlardır.³¹ Blake and Walters’ın 1976 tarihli *The Politics of Global Economic Relations* ve Spero’nun 1977 tarihli *The Politics of International Economic Relations* adlı eserlerinde de 1970’lerde uluslararası arenada yaşanan gelişmelerin açıklaması yapılmıştır. Robert Gilpin’in ekonomi politik alanında bir klasik haline gelen *The Political Economy of International Relations* adlı kitabı ise 1987 tarihinde yayımlanmıştır. Gilpin bu eserinde realizmin askeri-siyasi güçlere yoğunlaşmış ekonomiyi ihmal ettiğini, oysa ki uluslararası alanda ekonomik güçlerin önemli olduğunu, ekonominin askeri gücü arttırdığını ancak artık bunun ötesinde küresel ekonomik karşılıklı bağımlılığın devletin altını oyup gücü ve güce başvurmanın etkisi azalttığını, esasında piyasanın özel aktörler arası bir alan olduğunu ve iş dünyasının hegemon gücün ötesinde bir otonomiye sahip olduğunu vurgulamıştır.

Uluslararası düzende politikanın merkezindeki ‘güç’ ve ekonominin merkezindeki ‘refah’ın birbirini nasıl şekillendirdiğini açıklamayı temel amaç olarak gören uluslararası ekonomi politik yazarlarının ortak noktası, eserlerinde dünyayı

International Relations Theorist”, *Review of International Political Economy*, Vol. 6, No.2, Summer 1999, pp.121-132.

³¹ Öniş-Kutlay, a.g.m., s.309.

anlayabilmek için uluslararası politika ile ekonomi arasındaki boşluğun doldurulması gereğini vurgulamalarıdır. Ekonomik aktörlerin askeri gücün önüne geçmesi, karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin sistemi entegre hale getirerek birim düzeyindeki analizleri geçersiz kılması, uluslararası sistemin klasik güç dengesi modellerine göre açıklanma imkânının kalmaması ve sistemde devlet dışındaki yeni aktörlerin ortaya çıkması gibi olgulara karşılık olarak geliştirilen uluslararası ekonomi politik yaklaşımlar, bu boşluğun doldurulması noktasında önemli bir ihtiyaca karşılık vermektedirler.

2. ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİKLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR

UEP belirli bir metodoloji veya teorinin uygulaması olmayıp, uluslararası sistemin yapısını anlamak noktasında disiplinlerarası bir çalışma alanı veya araştırma sahası olarak nitelendirilmektedir.³² Bu çerçevede, kapsayıcı ve eklettik yapısı nedeniyle değişik teori ve yaklaşımları içeren uluslararası ekonomi politiği sınıflandırmak oldukça zordur. Bununla birlikte, çalışmanın zemininin oluşturması noktasında analitik kolaylık sağlaması açısından çeşitli yazarların önerdikleri ve mutabık oldukları sınıflandırma bizim için de işlevsel bir çözüm olarak kabul edilebilecek niteliktedir.³³ Özetle, ekonomi ile politika arasındaki ilişkinin üç farklı temel görüşe dayandırıldığı literatürde kabul görmektedir. Bunlar; Liberalizm, Realizm ve Marksizm'dir.

Uluslararası ekonomi politiği açıklayan yaklaşımlar, Liberal, Realist ve Marksist teorilerden birine daha yakın varsayımlar içermekte olduğundan, her ne kadar farklı

³² Craig N. Murphy-Roger Tooze, "Introduction", *The New International Political Economy*, (ed.) Craig N. Murphy-Roger Tooze, Boulder, Lynne Rienner Publishers, 1991, s.1.

³³ İlk olarak Robert Gilpin'in *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikliği* isimli kitabında uluslararası ekonomi politik perspektif; liberalizm, yapısalcılık ve realizm düzeyinde ele alınmıştır. Benzer biçimde David N. Balaam-Michael Veseth *Uluslararası Ekonomi Politikliğe Giriş* adlı eserlerinde uluslararası ekonomi politik perspektifin liberal, merkantilist/realist ve Marksist/radikal düzeylerde incelenmesini önermektedirler. Bkz. David N. Balaam-Michael Veseth, *Introduction to International Political Economy*, New Jersey, Pearson-Prentice Hall, 2008. Yine, Theodore H. Cohn da *Global Ekonomi Politik* isimli eserinde uluslararası ekonomi politiği realist perspektif, liberal perspektif ve tarihsel yapısal perspektif düzeyinde incelemiştir. Bkz. David N. Balaam-Michael Veseth, *Introduction to International Political Economy*, New Jersey, Pearson-Prentice Hall, 2008. Bunlara ilaveten, Roy Smith, Imad El-Anis ve Christopher Farrands da *21. Yüzyılda Uluslararası Ekonomi Politik: Güncel Konular ve Analizler* adlı ortak eserlerinde ve Andrew Heywood *Küresel Politika* adlı kitabında uluslararası ekonomi politik perspektifi bu üçlü ayrımına dayandırarak ele almışlardır. Bkz. Roy Smith-Imad El-Anis-Christopher Farrands, *International Political Economy in the 21st Century: Contemporary Issues and Analyses*, Routledge, 2014; Andrew Heywood, *Global Politics*, New York, Palgrave-Macmillan, 2011.

araştırmacılar tarafından değişik isimler tercih edilse de³⁴ sıklıkla kullanılan bu üçlü ayırım halen geçerliliğini korumaktadır.³⁵ Dolayısıyla piyasa merkezli bakış açısını uluslararası ekonomi politiğe uygulayan, siyaseti ekonominin bir aracı olarak gören ve ekonominin bağımsızlığını öne alan *Liberalizm*; korumacılığı önceleyen, ekonomik olanı siyasetin aracı olarak gören, devlet müdahalesini benimseyen ve devleti merkeze alan *Realizm (Ulusalcılık)*; siyaset ve ekonominin birbirlerine bağımlı olduğundan hareket ederek yapısal analize girişen ve ekonominin etkinliği üzerinde duran *Marksizm (Yapısalcılık/Radikalizm)*, günümüz uluslararası ekonomi politiğinin temel yaklaşımlarına işaret etmektedirler. Çalışmada bu üç teorik altyapıdan hareketle, uluslararası ekonomi politiğe ilişkin modern anaakım yaklaşımlara bu tasnif içerisinde yer verilecektir. Bu çerçevede, hegemonik istikrar teorisi realizm başlığı altında, bağımlıklık teorileri/dünya sistemleri yaklaşımı ile eleştirel teori Marksizm başlığı altında, neo-liberal yaklaşımlar da liberalizm başlığı altında incelenecektir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere modern uluslararası ekonomi politiğin bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkışı, uluslararası sistemde 1970'lerde yaşanan derin krizlerin yeni yaklaşımları zorunlu kılması sonucunda olmuştur. Bununla birlikte, disiplinin teorik kökenleri çok daha gerilere gitmektedir. UEP'in temel yaklaşımlarından biri realist/ulusalcı ekonomi politik teorilerinin kökeni, devletlerin ihracatı teşvik etmesini ve korumacı duvarlarla ithalatın kısıtlanmasını öneren 15. yüzyıl merkantilizmine dayanmaktadır. Liberal ekonomi politik teorilerinin kökeni ise, 19. yüzyılda serbest ticareti ve kapitalist iş bölümünü refah artışının temel dinamiği olarak öneren Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* isimli klasik çalışmasına dayanmaktadır. Marksist (yapısalcı/radikal) ekonomi politik teorilerin temelleri ise Karl Marx'ın ve Friedrich Engels'in kapitalizmin üretim, değişim ve bölüşüm dinamiklerini ortaya koydukları 19. yüzyılda kaleme aldıkları muhtelif eserlerine³⁶ dayanmaktadır.

³⁴ Liberalizm çoğunlukla aynı kalmakla birlikte, değişik çalışmalarda realizm yerine 'ulusalcılık/milliyetçilik', 'merkantilizm', 'devletçilik', 'korumacılık', 'Tarihsel Alman Ekolü', 'Yeni Korumacılık' ve 'ekonomik milliyetçilik' kullanılmakta, Marksist yaklaşımlar ise 'yapısal yaklaşım', 'radikal teori,' 'eleştirel yaklaşım,' gibi farklı isimlerle anılmaktadır.

³⁵ Robert O'Brien-Marc Williams, *Global Political Economy: Evolution and Dynamics*, New York, Palgrave Macmillian, 2006, s.8.

³⁶ Marx'ın sisteminin bütününe kapsayacak şekilde fikirleri çok sayıda eser arasında yayılmıştır. Öte yandan K.Marx ve F.Engels'in gerek bazı eserleri (Komünist Manifesto – 1848) ortaklaşa kaleme almaları gerekse Engels'in Marx'ın ölümünden sonra eserlerini yayımlaması dolayısıyla, Marksizmin kurucuları olarak bu iki ismi birbirinden ayırmak pek mümkün değildir. Bkz. Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2002, s. 293-294.

Devlet müdahalesini benimseyen realist/ulusalcı yaklaşım, ekonomi ve politika arasındaki ilişkide politik kararların etkinliğine vurgu yaparken, liberal yaklaşım ekonominin bağımsızlığı ve Marksist/yapısalcı yaklaşım ise ekonominin etkinliği üzerinde durur. Realist yaklaşıma göre ana aktörler devletler iken, ekonomik liberalizme göre bireyler, Marksizm'e göre ise sınıflardır. Realizme göre ekonomik amaç devletin gücünü artırmakken, ekonomik liberalizme göre bireylerin durumunu maksimize etmek ve Marksizm'e göre sınıf çıkarlarını sağlamaktır. Ekonomik liberalizm serbest pazarı ve devlet müdahalesinin azaltılmasını vurgularken, Marksizm üretim ilişkileri, realizm/ekonomik milliyetçilik de endüstrileşme ve ulusal yeterlilik üzerinde durmaktadır.³⁷ Ekonomik ilişkilerin yapısı liberalizme göre işbirliğine açık ve hatta meyilli iken, realizme ve Marksizm'e göre çatışmacı ve rekabetçidir. Politik erk güç elde etmek için piyasada üretilen refahtan yararlanmaya çalışırken, refahını daha da arttırmak amacındaki ekonomik aktörlerin ise devletin kural koyucu, düzenleyici ve rant oluşturucu otoritesini yedeğine alma yönündeki çabaları ekonomi ve politika arasındaki işbirliği boyutunu oluşturmaktadır. Öte taraftan, devlet ile piyasanın hedefler ve öncelikler konusunda çatışması, karşılıklı işbirliğinin rekabete dönüşmesine de neden olabilmektedir.³⁸

Tablo 2 - Uluslararası Ekonomi Politik Teoriler

	REALİZM	MARKSİZM	LİBERALİZM
Başlıca teorisyenleri	Hamilton, List, Gilpin	Marx, Lenin, Frank, Cox	Smith, Ricardo, Kant, Hayek, Keohane
Çeşitleri	Merkantilizm Realizm	Dünya Sistemleri Bağımlılık Okulu Eleştirel Teori	Serbest Ticaret Karşılıklı Bağımlılık
Analiz düzeyi	Devlet merkezli	Yapı-merkezli	Birey-merkezli
Analiz birimi	Devletler	Sınıflar (sermaye ve işçi) Sosyal Gruplar	Devletler Uuslararası Örgütler Ekonomik Aktörler
Esas Konu/Odak	Çatışma ve anarşi ortamında düzen	İktisadi gelişme Siyasi bağımsızlık	Rasyonel işbirliği
Devlet tasavvuru	Homojen Otonom aktör	Hâkim sınıfların temsilcisi	Çoğulcu platform
Sistem tasavvuru	Anarşik, çatışmacı	Hiyerarşik, çatışmacı	İşbirliğine elverişli, karşılıklı bağımlılık

³⁷ Gilpin, a.g.e., ss.43-52.

³⁸ Balaam- Veseth, a.g.e., s. 45.

Dünya Ekonomisi	Devletlerarası rekabet alanı	Kapitalist rekabet alanı	Kusursuz bir küresel pazar
Davranışsal Dinamikler / İtici Güç	Rasyonel bir aktör olarak devlet: Devlet zenginliğini maksimize etmek ve diğer devletlerden bağımsız olmak	Toplum-içinde ve toplumlar-arasında sömürü: Çıkar arayışı ve devam eden sınıflararası çatışma	Rasyonel bir aktör olarak birey: Serbest ticaret ve sermayenin serbest dolaşımı
Düzen Şartları	Güç dengesi ya da hegemonya	Kapitalizm karşıtlarının sisteme boyun eğmesi	Rekabette "görünmez el", Küresel işbirliği

Kaynak: Ngaire Woods, “International Political Economy in an Age of Globalization”, (ed.) John Bylis & Steve Smith, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, Oxford, Oxford University Press, 2001, s. 287 ve Robert O'Brien-Marc Williams, *Global Political Economy: Evolution and Dynamics*, London, Palgrave Macmillian, 2006, s. 26'dan derlenerek ve değiştirilerek alınmıştır.

Bu noktadan hareketle, uluslararası ekonomi politik yaklaşımların teorik kökenleri -her birinin derin bir entelektüel geçmişi olduğu göz önünde bulundurularak- kısaca ele alınacak olup, çalışmanın asıl kavramsal çerçevesini oluşturan liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşım üzerinde ise daha ayrıntılı durulacaktır.

2.1. REALİST ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK YAKLAŞIM

II. Dünya Savaşı, I. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası arenada yapılan düzenlemelerin başarısızlığının bir uzantısı olarak değerlendirilmiş ve iki dünya savaşı arasında yapılan düzenlemelerin başarısızlığı Edward H.Carr'ın ifadesiyle ‘ütopyacı idealistler’in arzularla gerçekleri karıştırmamasından kaynaklanmıştır.³⁹ Bu bağlamda, liberal görüşlere alternatif olarak ortaya çıkan realist paradigma, uluslararası politikanın diğer tüm alanlardan özerk, kendi işleyiş kuralları olan ve çıkarıcı insan doğasına uygun siyasal bir gerçeklikle açıklanabileceğini savunur. Bu bağlamda, devleti uluslararası ilişkilerin temel aktörü olarak kabul eden klasik realist yaklaşımda, uluslararası istikrarın sağlanması ve anlaşmazlıkların çözülmesi gücün kullanımıyla ilişkilendirilmektedir.⁴⁰ Bu çerçevede ekonomi ve politikayı birbirinden bağımsız sistemler olarak ele alan ve bu ikisi arasında hiyerarşik bir ilişki olduğunu öne süren

³⁹ Edward H. Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939*, London, MacMillan, 1939'dan aktaran Mustafa Aydın, “Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.51, S.1, 1996, s. 76; Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma Hegemonya İşbirliği*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2002, s. 185.

⁴⁰ Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma Hegemonya İşbirliği*, a.g.e., s. 163-164.

realist yaklaşımda güç kavramı merkezi bir öneme sahiptir. Bu hiyerarşik ilişkide önceliğe sahip olan politikadır. Ekonomi, politikaya tabi olarak algılanır ve ikinci plandadır.⁴¹ Politikanın nihai amacı ise güç ve güvenlidir. Realizmin ilk öncüleri olan Thucydides, Machiavelli ve Hobbes eserlerinde güç unsuruna vurgu yapmışlardır. *Peloponez Savaşı Tarihi (The History of Peloponnesian War)* adlı çalışmasıyla realizm literatürüne yaptığı katkı dolayısıyla realist okulun ilk mensubu olarak değerlendirilen Thucydides, ekonomik ilişkiler ile güvenlik politikaları arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu ileri sürmüştür. Thucydides, Yunan kent devletleri arasındaki savaşın Atina'nın büyüyen gücü ve bunun Spartalıların kuşku ve güvensizliklerini artması üzerine çıktığını öne sürmüştür.⁴² Thucydides'e göre güç olgusu zenginliğin birikimi ve deniz gücündeki üstünlükle açıklanabilen bir kavramdır.⁴³ “*Amaca giden her yol mübahdır*” önermesi ile ünlü Machiavelli'ye göre, devletin güvenliği diğer tüm amaçların önünde gelmektedir. Dolayısıyla bir hükümdarın devletin varlığının devamı için başvurabileceği *her şey* bir araçtır. İnsan doğasının değişmez ve kötü olduğundan hareket eden Machiavelli'ye göre, kurnazlık, zalimlik ve manipülasyon dahil olmak üzere hükümdarın her türlü aracı kullanması meşrudur.⁴⁴ Hükümdarın moral değerlerden bağımsız olarak amacına ulaşmada her aracı meşru kabul etmesi gerekmektedir. Bu kapsamda Machiavelli, hükümdarın eylemlerini yargılamak gerektiğinde, araçlara değil amaçlara bakılması gerektiğini ve bir hükümdar için temel amacın devletin ele geçirilmesi ve tutulması olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁵ Machiavelli gücü sağlamak noktasında önem atfettiği ekonomik zenginlik için hükümdara kota, gümrük tarifeleri, sermaye hareketleri gibi enstrümanlar kullanmasını önermektedir.⁴⁶ Realist geleneğin önemli öncülerinden *Leviathan*'ın yazarı Thomas Hobbes için de devletin ana amacı düzenin sağlanmasıdır, ancak bu, anarşi içerisinde olan ve “*bellum omnium contra omnes*” yani herkesin herkesle savaştığı bir dünyada oldukça zordur. Düzenin ve güvenliğin sağlanması için, egemen bir gücün varlığı mutlak bir

⁴¹ Crane- Amawi, “Introduction”, a.g.m., s. 7.

⁴² David Boucher, *Political Theories of International Relations: From Thucydides to the Present*, Oxford, Oxford University Press, 1998, pp.72-73.

⁴³ Thucydides, *On Justice, Power, and Human Nature: Selections from The History of the Peloponnesian War*, (Trans. Paul Woodruff), Indianapolis, Hackett Publishing, 1993, p. xxviii.

⁴⁴ Heywood, a.g.e., s.55.

⁴⁵ Deniz Ülke Arıboğan, *Kabileden Küreselleşmeye Uluslararası İlişkiler Düşüncesi*, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998, s. 80.

⁴⁶ Kurt Burch, “Constituting IPE and Modernity”, (ed.) Kurt Burch- Robert A. Denemark, *Constituting International Political Economy*, Boulder, Lynne Rienner Pub., 1997, s. 25.

gereksinimdir.⁴⁷ Hobbes'a göre güç ve zenginlik, gücün birincil ifadeleri olmalarına rağmen hiçbir şekilde gücün kesin kaynakları değildirler. Hobbes için bilgi de güçtür; 'değer, haysiyet, şeref ve kadirşinaslık (değerbilirlik)...nezaket, özgürlük, soyluluk' güçtür; aslında gücün itibarı da güçtür...'⁴⁸

Machiavelli ve Hobbes'un siyasal geleneklerinden faydalanan ve uluslararası politikanın temel taşlarını oluşturan Hans J. Morgenthau ise, açıklamalarının merkezine güç kavramını yerleştirmekte; uluslararası politikanın temel amacını güç arayışı ve güç mücadelesi ile özdeşleştirmekte ve güç kavramını ulusal çıkarın bir fonksiyonu olarak tanımlamaktadır. Morgenthau gücü bu şekilde tanımlarken karar mercilerinin, hedef tanımlamada ve hedefe erişmede rasyonel ve üniter aktör olduklarını varsaymaktadır.⁴⁹ Morgenthau'ya göre güç; i) mevcut durumu korumak, kendi lehine oluşmuş bulunan durumu sabitlemek, yani *statüko* için, ii) mevcut güç ilişkilerini değiştirmeye, güçler dengesinde kendi lehine yönelik durum yaratmaya ilişkin *emperyalist politikalar* için, iii) ya da elde edilmiş olan gücü elde tutmak ya da arttırmak amacıyla, sahip olunan gücü göstermek, dışa yansıtmak yani *prestij* amacıyla kullanılır.⁵⁰ Morgenthau bu farklı politika tercihlerini devletler arasındaki güç mücadelesinin unsurları olarak ele almıştır. *Ulusal güç* kavramına özel bir önem veren Morgenthau, bu gücün unsurlarını nicel unsurlar (coğrafya, doğal kaynaklar, endüstriyel kapasite, askeri güç ve nüfus) ve nitel unsurlar (ulusal moral, ulusal karakter, diplomasinin niteliği ve hükümetin niteliği) olarak sınıflandırmaktadır.⁵¹ Görüleceği gibi, klasik realizme göre ekonomi, güç için gerekli unsurlardan yalnızca biri olarak değerlendirilmekte ve diğer unsurlara göre bir üstünlük göstermemektedir.

Neorealist akımın öncülerinden Kenneth Waltz da uluslararası politikanın ekonomik, sosyal ve diğer bütün alanlardan özerk olduğunu vurgulamakta ve bunların üzerinde belirleyici bir etkisi olduğunu ileri sürmektedir.⁵² Bununla birlikte, neorealistler güç kavramını uluslararası sisteme vurgu yaparak yorumlamakta ve

⁴⁷ Jack Donnelly, "Realism", *Theories of International Relations*, (ed.) Scott Burchill-Andrew Linklater et. al., New York, Palgrave Macmillan, 2005, pp.32-33.

⁴⁸ Thomas Hobbes, *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civill [1651]*, (ed.) Roy Hay, London, McMaster University Archive, <http://socserv.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/hobbes/Leviathan.pdf> ,(13.11.2013).

⁴⁹ Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York, Knopf, 1985, s. 8.

⁵⁰ A.g.e., ss. 52-53.

⁵¹ A.g.e., ss.185-341.

⁵² Ayhan, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*, a.g.e., 2006, s.62.

realistlerden farklılaşmaktadır. Neorealist teorisyenlere göre, klasik realist görüşün nihai bir amaç olarak algıladığı güç, aslında bir araçtır ve sistemin karakteristiğini tarif etmektedir. Neorealist yaklaşımda devletlerin sadece niteliklerinin ve kapasitelerinin gücü tanımlamada yetersiz oldukları ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, uluslararası politikayı yapı ve sistem düzeyinde iki farklı analitik birim oluşturarak yorumlayan neorealist teori, uluslararası ilişkilerdeki analiz düzeyi sorunundan kaynaklanmaktadır.⁵³ Neorealizmin kurucusu olarak bilinen Waltz, uluslararası siyasi yapıyı üç temel boyutta tanımlamaktadır:

i) Uluslararası sistem hiyerarşik değil, anarşiktir.

ii) Devletler sistemin temel aktörleridir.

iii) Devletler yönetim biçimi, ideoloji tipi, yöneticinin kişisel özellikleri gibi nedenlerle farklı özelliklere sahip olmalarına rağmen sistemde (sistemin getirdiği sınırlamalar nedeniyle) aynı işleve sahip birimlerdirler, sadece kapasiteleri farklıdır.⁵⁴

Waltz uluslararası sistemin yapısını anlamının, devletlerin davranış kalıplarının çözülmesine de yardımcı olacağını savunmaktadır.⁵⁵ Neorealistlere göre güç, sistemik kısıtlamalar çerçevesinde sahip olunan hareket alanı ve diğer devletlerin kapasiteleri karşısındaki özerklik olarak tanımlanmaktadır. Yani bir devlet uluslararası sistemin kısıtlayıcı ve hareket alanını daraltıcı etki ve yapılarından ne kadar az etkilenirse o kadar güçlü demektir. Hareket serbestisini sağlayan unsur ise, aktörlerin sahip olduğu yeteneklerden ve niteliklerden ziyade sistemin yapısıdır. Uluslararası alanda hakim olan karşılıklı etkileşim sayesinde, devletler kapasitelerinden kaynaklanan farklılığa rağmen, uluslararası yapının sınırlamasından kaynaklanan ortak davranışlar gösterebilirler.⁵⁶ Böylelikle, neorealist yaklaşım devletin uluslararası sistemden etkilenme kapasitesini analize dahil etmek suretiyle klasik düşüncede var olan güç unsurlarının etkinliğine vurgu yapmıştır. Ekonomi de bir devletin uluslararası sistemden etkilenme düzeyini belirleyen en önemli araçtır. Bu nedenle neorealistlerin, ekonomi alanı “amaçlanan güvenlik” için değerli buldukları söylenebilir.

⁵³ Barry Buzan-Charles Jones-Richard Little, *The Logic of Anarchy*, New York, Colombia University Press, 1993, s. 22.

⁵⁴ Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics*, Long Grove, Illinois, Waveland Press, 2010, ss.9-112.

⁵⁵ Kenneth Waltz, “Realist Thought and Neorealist Theory”, *Journal of International Affairs*, Vol. 44, N. 1, Spring 1990, p.29 , <http://classes.maxwell.syr.edu/PSC783/Waltz44.pdf> , (16.12. 2013).

⁵⁶ Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma Hegemonya İşbirliği*, a.g.e., s. 196.

Realist geleneğe göre, sürekli olarak güçlerini arttırma güdüsüyle hareket eden devletler, sahip oldukları kapasiteleri ölçüsünde diğerlerini egemenlikleri altına almaya çalıştıkları için savaş ve çatışma olağan hale gelmektedir. Bu itibarla, uluslararası politikaya devletler arası bir ilişki süreci olarak bakan realistlere göre asıl mesele anarşik uluslararası ilişkilerde güvenliğin nasıl sağlanacağı meselesidir. Bu noktada, güvenliğin sağlanması konusunda realistler arasında ekonomik gücün devletin güvenliği bağlamında bir anlam taşıdığı görülmektedir. Dolayısıyla, realistler açısından ekonomik kapasite devletin güvenlik arayışına katkı sağlayan bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, realist yaklaşım, güvenliğe yaptığı vurguyu ekonomik altyapıyla da birleştirmektedir. Realizme göre, devletler ekonomi politik çıkarlarını, egemenliklerini, bağımsızlıklarını ve değerlerini rakip devletler karşısında korumak ve genişletmek için uluslararası piyasaları yönlendirmeye çalışmaktadır. Rasyonel aktör olan devletler uluslararası güç ilişkilerine göre politika üretmektedirler. Bu yaklaşıma göre ekonomik kaygılar siyasi kaygılara tabidir ve ticari korumacılık, toplam geliri azaltsa da, siyasi gücü artıracığı için savunulmaktadır.⁵⁷ Ekonomi ve politika arasındaki ilişkiyi her ne kadar dışsal ve mekanik olarak değerlendirse de realist akım özünde güvenlik politikaları ile ekonomik ilişkiler arasında güçlü bir bağlantının olduğunu da varsaymaktadır. Bu itibarla, realist ekonomi politik yaklaşımın 15. ve 16. yüzyıllarda uluslararası alanda etkin bir biçimde yer alan merkantilist perspektife dayandığı ileri sürülmektedir.⁵⁸

2.1.1. Merkantilist Yaklaşım: Güç ve Zenginlik İlişkisi

“Ulusalçılık” olarak da tanımlanan realist ekonomi politik yaklaşım, teorik kökeni itibariyle merkantilist görüşe dayanmaktadır. Merkantilizmin *ulusal ekonomi* ile güç ve güvenlik arasında güçlü bir ilişki olduğunu ileri sürmesi, merkantilistleri, realist ekonomi politik perspektifin öncüleri arasına yerleştirmektedir. Kendi kendine yeterli ulusal ekonomi kurma felsefesi üzerine kurulan ve “ekonomik ulusalçılık/milliyetçilik” olarak da nitelendirilen merkantilizm, tek taraflı ticari kazanç getiren girişimleri gerektiğinde askeri güç yolu ile sağlama anlayışına dayanmaktadır.⁵⁹

⁵⁷ Frieden-Lake, a.g.e., s. 12.

⁵⁸ Ayhan, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*, a.g.e., s.64-65.

⁵⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan-1918'e*, Ankara, İmge Kitabevi, 1991, s. 69; Balaam-Veseth, a.g.e., 33.

Merkantilizm devletlerin, bağımsızlıklarını ve güvenliklerini korumak ve devam ettirmek için güç ve zenginlik elde etme amacıyla olduğu temel varsayımına dayanmaktadır. Bu bağlamda merkantilistler, ulusal ekonominin zenginleştirilmesini dış politikanın önceliği olarak görmüş ve devletin güvenliği ile ilişkili bir şekilde ele aldıkları ticari zenginliğe, yeni ortaya çıkan ulus devletin askeri ve ekonomik olarak güçlenmesinin bir aracı olarak bakmışlardır. Öyle ki bu yaklaşım, ticari kapitalizmin geliştiği Ortaçağ'ın sonuyla Sanayi Devrimi arasındaki dönemde, yeni ticari kapitalist sınıfın ideolojisini yansıtan bir politik iktisat sistemi olarak hayata geçmiştir.⁶⁰ Yabancıların ulusal piyasaya girişinin sınırlandırılmasını öneren Merkantilizm, parayı ve dış ticareti ön planda tutar. Buna göre, dış ticarete koruma politikası yoluyla sağlanacak ödemeler dengesi fazlası, uluslararası alanda çıkarları çatışan ülkelerin güçlü olması için gereklidir. Diğer bir deyişle uluslararası boyutta güç dengesinin temel göstergesi devletlerin ticaret dengesidir. Ulusal güvenliğin ve bağımsızlığın teminatı olan güç ile zenginlik arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu ileri süren Merkantilist perspektif, ikisi arasındaki bağlantı düzeyinin oldukça güçlü olduğunu ve birinde meydana gelen en küçük değişikliğin doğrudan diğerini etkilediğini ileri sürmektedir. Bağımsız politik bir güç olmanın yolunun bağımsız ekonomik bir güç olmaktan geçtiğini varsayan merkantilistlere göre, her devletin dış ödemeler dengesinde fazla vermesi mümkün olamadığına göre, uluslararası ekonomik ilişkilerde bir devlet diğeri aleyhine daha fazla kazanacaktır. Bu çerçevede merkantilistlere göre uluslararası ticaret sıfır toplamlı bir ilişki olup, uluslararası ticarete her devlet için mutlak kazanç prensibi geçerli olamayacağı için, uluslararası ekonomik ilişkilerin uluslararası ve bölgesel çatışmalara yol açması kaçınılmazdır.⁶¹ Bu rekabetçi yaklaşım ekonomik milliyetçiler için de geçerlidir.

Ekonomik milliyetçiliğin temsilcileri olan Amerikalı Alexander Hamilton ve Alman Friedrich List Realist uluslararası ekonomi politik yaklaşımın temel zeminini oluşturan Merkantilist teorisyenlerle benzer görüşlere sahiptirler. Merkantilizmin Amerika'daki temsilcilerinden Alexander Hamilton devletin üretimin gelişmesinde etkin rol oynaması gerektiğini savunmuştur. Hamilton'a göre bir devletin refahı için üretim sektörü hayati öneme sahiptir; dolayısıyla devlet üretim ekonomisinde etkin bir rol oynamalıdır. Endüstrileşmeye engel olabilecek tecrübesizlik veya sermaye

⁶⁰ Kazgan, *İktisadi Düşünce ya da Politik İktisadın Evrimi*, a.g.e., s. 43.

⁶¹ Cohn, a.g.e., p.84.

yetersizlikleri gibi iç sorunlar ancak devlet müdahalesiyle aşılabilecektir. Ayrıca uluslararası rekabet ortamında yerel ekonominin güçlü kalabilmesi için korumacı politikalar kullanılmalıdır.⁶² Benzer şekilde, Merkantilist düşüncenin Almanya'daki önemli temsilcilerinden Friedrich List de yüksek gümrük duvarları ile iç talebi ulusal mallara yönlendirmeyi ve böylece ulusal sanayiye teşvik etmeyi önermiştir. List ayrıca teknolojik açığı kapayacak birtakım acil önlemler almanın gerekliliğini de ortaya koymuştur.⁶³ Bu çerçevede List bir yandan ülke içerisindeki gelişmekte olan sektörlerin dünya piyasaları ile rekabet karşısında hazır olabilmeleri için uzun vadeli bir stratejik program çerçevesinde desteklenmelerini önerirken diğer taraftan da yerli 'bebek sanayileri' (*infant industries*) desteklemenin ulus devletlerin temel görevlerden biri olduğunu vurgulamıştır.⁶⁴

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren serbest dış ticarete karşı korumacı politikaların özellikle Almanya ve ABD gibi ülkelerde savunulması, bu görüşü savunanların sanayi kapitalizmine karşı olmasından değil, bu ülkelerin İngiltere ve Fransa'ya oranla daha geç sanayileşmeleri dolayısıyla rekabetten korunma amaçlıdır.⁶⁵ Tıpkı merkantilizm gibi bu yaklaşıma göre de, ulusun ortak bir ekonomik kaderi vardır. Ulusal ekonomiyi daha verimli kılmak açısından devletin önemli bir görevi bulunmaktadır. Bu çerçevede ekonomik milliyetçiler, ulus devletlerin otoritelerinin azaldığı fikirlerine karşı devletin rolünün ve otoritesinin özünde değişmediğini ileri sürmekte⁶⁶ ve devletin ekonomik politikaları belirlerken ulusun çıkarlarına bağlı kalması gerektiğini savunmaktadırlar.⁶⁷ Bu bağlamda ekonomik milliyetçilik yaklaşımı Merkantilist görüş ile örtüşmektedir. Ekonomik milliyetçiler ticaret ve ekonomik işbirliğini uluslararası rekabetin bir alanı olarak görme eğilimindedirler. Zira ekonomik milliyetçilere göre karşılıklı ticaret ve işbirliğinin sağladığı ekonomik karşılıklı

⁶² Alexander Hamilton, "Report on Manufactures", *The Theoretical Evolution of International Political Economy: A Reader*, (ed.) George T. Crane-Abla Amawi, New York, Oxford University Press, 1997, pp. 36-47.

⁶³ Gencay Şaylan, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, Ankara, İmge Kitabevi, 1995, s. 40.

⁶⁴ Eric Helleiner, "Economic Nationalism as a Challenge to Economic Liberalism", *International Studies Quarterly*, Vol. 46, 2002, pp. 311.

⁶⁵ Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, a.g.e., 2002, s. 43; Şaylan, a.g.e., s.41.

⁶⁶ David Levi-Faur, "Friedrich List and the political economy of the nation-state", *Review of International Political Economy*, Vol. 4, No. 1, 1997, pp. 155-156.

⁶⁷ David Levi-Faur, "Economic Nationalism: From Friedrich List to Robert Reich", *Review of International Studies*, Vol. 23, No. 3, July 1997, p. 360.

bağımlılık devletlerin, özellikle zayıf olanların, dış ekonomik ve politik güçlere karşı kırılganlığını arttırmaktadır.⁶⁸

Avrupa’da feodal düzenin çözülmeye başladığı dönemde ortaya çıkan ulusal devletlerin, bağımsızlıklarını ve güvenliklerini sağlamak için uyguladıkları bir sistem olarak gündeme gelen merkantilizm, 1929 tarihli Büyük Bunalım’dan sonraki iki savaş arasındaki dönemde dış ekonomik ilişkilerde uygulanan sınırlayıcı rejimlerle tekrar canlanmıştır. Ekonomik gerekçelere ilaveten sözkonusu dönemde siyasal gelişmeler de (milliyetçi akımların ve kendi kendine yeterlilik zihniyetinin yaygınlaşması) merkantilist uygulamaların yaygınlaşmasına yol açan önemli etkenler olmuştur.

Aslında ekonomik konjonktürün derin daralmalar yaşadığı her kriz döneminde, dış ticarete ortaya çıkan dengesizliklerin üretim ve istihdam üzerindeki negatif etkilerini gidermeye yönelik politika arayışları çerçevesinde, korumacılık ve merkantilist politikalar -farklı şekillerde de olsa- yeniden gündeme gelmektedir. Ancak güncel korumacı politikalar iki savaş arasında uygulanan neo-merkantilist politikalardan çok daha incelikli bir biçimde tasarlanmaktadır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde uygulamaya konulan neo-merkantilist politikalar, gümrük tarifeleri gibi açık koruyucu ticaret engellerinden ziyade, ulusal sanayiler ile özel sektöre ekonomik avantaj sağlamaya yönelik (örneğin tarife dışı engeller gibi) koruyucu özelliği gizlenmiş ve daha ince bir biçimde tasarlanmış uygulamaları içermektedir. Neo-liberal dış ticaret politikalarının hâkim olduğu günümüz küresel dünyasında, ihracat sübvansiyonları ve gönüllü ihracat anlaşmaları gibi uygulamaların yanı sıra daha karmaşık ithalat engelleri (örneğin, sağlık ve güvenlik standartları, lisans ve etiketleme gereklilikleri ve yurt içi içerik gereklilikleri gibi karmaşık düzenlemeler içeren tarife dışı engeller) yaygınlaşmıştır.

Buna ilaveten, klasik merkantilizmdeki ulusal ekonominin güçlendirilmesi anlayışını benimseyen neo-merkantilistler, özellikle, serbest ticaret ve çok uluslu şirketlerce ulusal ekonomiye yapılan yatırımlar konusunda olumsuz görüşlere sahiptirler. Bu doğrultuda, yabancı yatırımlar devletin egemenliğine ve güvenliğine bir tehdit olarak algılanmakta ve yerel unsurlar dışındaki unsurların ülke ekonomisi üzerindeki gücünü sınırlandırma (özelleştirmelerde yabancılara satışın engellenmesi

⁶⁸ Christine Margerum Harlen, “A Reappraisal of Classical Economic Nationalism and Economic Liberalism”, *International Studies Quarterly*, Vol. 43, No. 4, December 1999, pp. 733-744.

veya sınırlandırılması gibi) ve ulusal ekonomide faaliyet gösteren aktörlerin uluslararası rekabet karşısında desteklenmesi yönündeki ulusalcı politikaları desteklemektedirler.⁶⁹

2.1.2. Hegemonik İstikrar Teorisi

Hegemonik istikrar teorisi, normları belirleyen ve kural koyan, ayrıca bu norm ve kuralların işlenmesini sağlayan bir hegemon gücün istikrar sağladığı ve düzen getirdiği fikrine dayanmaktadır. Bu teori, dünya üzerinde belirli bir hegemonun varlığı halinde, onun bu hegemonyasını sürdürmek için dünya üzerinde adil ve hakça bir idare oluşturmak durumunda olduğu varsayımına sahiptir.⁷⁰ Bu anlamda hegemon devlet, revizyonist eğilimlerin ortaya çıkmasını engellemek için kendi konforundan bile fedakârlık yapmak zorunda kalacak ve dünya düzeninde istikrarın korunması için diğerleri açısından da en iyi koşulları sağlamaya çalışacaktır.

İlk olarak 1929 dünya ekonomik krizini açıklamak amacıyla 1973'te Charles Kindleberger tarafından ortaya konulan, daha sonra Robert Gilpin ve Stephen D. Krasner tarafından geliştirilen hegemonik istikrar teorisine göre, dünya ekonomisinde sürdürülebilir bir düzenden bahsedebilmek için hegemonik gücün sisteme liderlik etmesi ve sistemi düzenlemesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle, malların, hizmetlerin ve sermayenin dolaşımının serbest olduğu liberal bir dünya ekonomisi, hegemonun sisteminin kurallarının işlerliğini sağlayabilecek güce sahip olduğu, bu gücü kullanmayı istediği ve kendisini devletlerin toplu bir biçimde bu sistemden fayda sağlamasına adanmış durumda işleyebilmektedir.⁷¹ Bu bağlamda teori, hegemonik yapıların güçlü uluslararası rejimlerin gelişmesine olanak sağladığı temel savından hareket etmektedir.⁷²

Teoriyi ilk ortaya koyan Kindleberger uluslararası ekonomik istikrarın ve refahın sağlanması için yalnızca bir devletin lider rolünü üstlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Piyasanın kendi haline bırakılmasını eleştiren, makro ve mikro ölçekte kamu müdahalesini savunan Kindleberger'e göre ekonomik depresyonların uzun sürmelerinin nedeni uluslararası liderliğin olmamasıdır. Bu bağlamda Kindleberger 1929 Buhranının

⁶⁹ Ayhan, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*, a.g.e., s.68-69.

⁷⁰ Charles W. Kegley-Eugene R. Wittkopf, *World Politics: Trend and Transformation*, New York, St. Martin's Press, 1995, s.36-38.

⁷¹ Heywood, a.g.e., s. 229.

⁷² Stephen D. Krasner, "State Power and the Structure of International Trade", Jeffrey A. Frieden, David A. Lake, *International Political Economy Perspectives on Global Power and Wealth*, London-New York, Routledge, 2000, pp.19-36.

uzun sürmesinin nedenini uluslararası sistemde önde gelen hiçbir ülkenin sistemi istikrara kavuşturacak bir role soyunacak yetenekte ve istekte olmaması ile açıklamıştır. Ona göre, bu dönemde İngiltere'nin hegemon olmaya gücünün yetmemiş, Amerika Birleşik Devletleri ise yeterli gücü olmasına rağmen bu rolü üstlenmek istememiştir.⁷³

Hegemonik istikrar teorisine göre liberal bir ekonomik sistemin sürdürülebilmesi için uzun vadede egemen ekonominin faaliyetlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda egemen/hâkim ekonomi, dünya ekonomisinin işleyişi için önemli birtakım görevleri yerine getirmek durumundadır. Güç, baskı ve tehdide ilişkin anlamlar içerdiği için “hegemon” tanımı yerine “lider” kelimesini tercih eden Kindleberger, istikrarlı bir dünya ekonomisi için liderliğin sorumluluklarını şu şekilde sıralamaktadır: Normal mallar için bir piyasa sağlamak, sermaye akışını sağlamak, finans sistemi tıkandığında likidite sağlamak, kur oranlarını düzenlemek ve ulusal mali politikaları koordine etmek.⁷⁴ Gilpin de benzer bir şekilde hegemon devlete ekonomik anlamda düzenleyici bir rol biçmektedir. Zira Gilpin'e göre uluslararası ticarete taraf olan bütün devletler açık piyasa ekonomisi tarafından oluşturulan (örneğin sabit bir uluslararası para birimi gibi) kamusal mallardan⁷⁵ yararlanmaktadır. Fakat bazı devletler bu türden kamusal ürünlerin sağlanmasında kendi üzerilerine düşen payı ödemeyi reddetmektedirler. Diğer bir deyişle tüm devletler bu ortak malların devamında katkı sağlasın veya sağlamasın bunlardan yararlanmaktadır. Gilpin'in ifadesiyle açık bir dünya ekonomisi bu “bedavacılık” sorunu nedeniyle tehdit edilmektedir. İşte hegemon istikrar teorisine göre hegemonu bu noktada önemli görevler düşmektedir. Bu bağlamda hegemon, ortaya çıkan bu istismarı önlemeli, liberal ekonominin kurallarını uygulayabilmeli ve sistemin devamı için gerekli maliyeti aktörler arasında uygun olarak paylaşırabilirdir.⁷⁶

Her ne kadar Gilpin ve Kindleberger hegemon gücün uluslararası sistemdeki ekonomik düzenleyici rolü konusunda hemfikirlerse de, bu rolün oluşturduğu ekonomik nüfuz alanının hegemon tarafından suistimal edilip edilmediği konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Kindleberger, uluslararası sistemde liderlik konumunun sağladığı

⁷³ Charles P. Kindleberger, “Hierarchy versus Initial Cooperation”, *International Organization*, Vol. 40, No. 4, Autumn 1986, p. 841.

⁷⁴ Charles P. Kindleberger, “Dominance and Leadership in the International Economy: Exploitation, Public Goods, and Free Rides”, *International Studies Quarterly*, Vol. 25, No. 2, June 1981, p. 247.

⁷⁵ Kamusal mallar kârlı olmadıkları için piyasa tarafından sağlanmayan, ancak devlet tarafından sağlanması gereken, bölünmesi ve fiyatlandırılması güç olan mallardır. Bu türden mallar bir bireyin, hane halkının veya firmanın bu üründen bir birim fazla tükettiğinde, diğerlerinin tüketiminin azaltmadığı mallardır. Örneğin, yol ya da ışıklandırma.

⁷⁶ Gilpin, a.g.e., ss.97-99.

faydanın yanında bu konunun beraberinde getirdiği zorluklara da dikkat çekerek, lider ülkenin herhangi bir devletin kaldıramayacağı büyüklükte olan bu zorlukları gönüllü olarak üstlendiğini ileri sürmektedir. 1870-1913 yılları arasında İngiltere'nin 1945-1971 yılları arasında ise ABD'nin altın ve kur standardını yönetmesinin bu devletlere yüklediği maliyetin yüksekliğini örnek olarak göstererek hegemon gücün, diğer ülkelerden daha fazla yükün altında kaldığını ileri sürmektedir. ABD'nin Marshall yardımlarını salt ekonomik kaygılarla açıklama eğiliminde olan Kindleberger, bu yardımların lider ülkenin hiçbir çıkarı olmadan yaptığı bir jest olarak algılamakta ve lider olmayan bir devletin böylesi bir yükü kaldıramayacağını söylemektedir.⁷⁷ Kindleberger'den farklı olarak Gilpin ise, hegemonik liderliğin karşılıklı bağımlılıklarla örülü dünya ekonomisinde güç ilişkileri tesis ettiği ve bu güç ilişkileri nedeniyle hegemonun bu hâkim konumunu istismar etmesine yol açtığını vurgulamaktadır.⁷⁸ Gilpin'e göre, hegemon güçler uluslararası ekonomiyi kendi ekonomik ve güvenlik çıkarları doğrultusunda oluşturmaya çalışmışlardır.⁷⁹ Mesela Gilpin'e göre hegemon ülke kendi çıkarları gereği bazı ülkelere piyasasını açarken, diğer bazı ülkelerin piyasaya erişimine engel olabilir ya da bazı ülkelere ekonomik yaptırımlar uygulayabilir. Gilpin bu noktada ABD'ye ciddi bir ekonomik nüfuz alanı sağlayan güçlü çok uluslu şirketlerin ABD hegemonyasını genişlettiğine vurgu yapmaktadır. Gilpin hegemonun para biriminin uluslararası para sistemindeki merkezi rolünün de finansal ve mali gücü beraberinde getirdiğinden hareketle, bu konunun da istismar edilebileceğine işaret etmektedir. Nitekim hem 19. yüzyılda Büyük Britanya'nın hem de 20. yüzyılda ABD'nin, para konularında senyoraj hakkını kendi avantajları için kullandığını öne sürmektedir. Ancak Gilpin hegemonun büyümesinin ve dinamizminin piyasa sisteminin faydalarına hizmet ederken, sistemin geri kalanı için bir büyüme motoru teşkil edeceğini de savunmaktadır. Hegemonun ithalatının diğer ekonomilerin büyümesini canlandırırken, yapacağı yatırımların büyüme için gerekli finansı sağlayacağı; yapacağı teknoloji transferi ile gelişmekte olan ekonomilere sanayileşme

⁷⁷ Kindleberger, "Dominance and Leadership in the International Economy: Exploitation, Public Goods, and Free Rides", a.g.m., p. 248-251

⁷⁸ Jonathan Kirshner da hegemonun sistemdeki ayrıcalıklı konumunu istismar edebileceği konusunda Gilpin'le aynı fikirdedir. Bkz. Jonathan Kirshner, "States, Markets, and Great Power Relations in the Pacific: Some Realist Expectations", *International Relations Theory and the Asia-Pacific*, (ed.) G. John Ikenberry-Michael Mastanduno, New York, Columbia University Press, 2003, p. 274.

⁷⁹ Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, a.g.e., s. 408.

ve ekonomik kalkınmada ihtiyaç duydukları teknolojiyi ve teknik uzmanlığı sağlayacağını ileri sürmektedir.⁸⁰

Kindleberger ve Gilpin liberal bir dünya ekonomisine elverişli koşullara ve hegemonik liderliğe tarih sahnesinde sadece iki defa rastlandığını ileri sürmektedirler. Kindleberger'e göre, 1850–1914 yılları arasında İngiltere, 1945–1968 arasında ise ABD. Gilpin'e göre ilki Napolyon Savaşları'ndan I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar süren İngiltere, ikincisi II. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde ABD'dir. Keohane 17. yüzyıl Hollanda'sını da hegemon güçler arasında sayarken, Gilpin 17. yüzyılda Hollanda'nın, 19. yüzyıl İngiltere'si ve 20. yüzyıl ABD'sine kıyasla uluslararası sistem üzerinde bir nüfuz sahibi olmadığını iddia etmektedir.⁸¹ Gilpin'e göre modern dünyadaki bu iki hegemon güç, yani İngiltere ve ABD uluslararası sistemde hegemon oldukları dönemde, aynı zamanda ciddi birer askeri güç olmalarına rağmen, nüfuzlarını büyük ölçüde ekonomik güçlerini kullanarak oluşturmuşlardır.

2.2. MARKSİST/YAPISALCI ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK YAKLAŞIM

Marksist/Yapısalcı ekonomi politik yaklaşım, ekonomi ile politikanın birbirinden izole alanlar olduğu yönündeki anlayışı eleştirerek disiplinlerarası bir perspektif sunmakta ve bu ikisi arasında simbiyotik bir ilişki olduğunu ileri sürmektedirler.⁸² Realist ve Liberal anlayış ekonomi ve politikayı birbirinden ayrı ve birbirine ancak mekanik ve dışsal olarak etki edebilen alanlar olarak kavramsallaştırırken, Marksist yaklaşımda bu alanların birbiriyle içsel bağlantıları olduğu ileri sürülmektedir.⁸³

Marksist/Yapısalcı yaklaşıma göre uluslararası sistemin genel ekonomik ve sınıf yapısını hesaba katmak, realistler gibi devletler arasındaki güç dağılımı ya da liberaller gibi ulusötesi aktörlerin ve devletlerin iç siyasal işleyişindeki hareketlere bakmaktan ötesini gerektirir. Yapısalcı yaklaşım bunların önemini yadsımamakla birlikte, küresel

⁸⁰ Gilpin, a.g.e., s. 99-101.

⁸¹ A.g.e., s.97.

⁸² Neera Chandhoke, "Marxian Political Economy as Method: How Political is Political Economy?", *Economic and Political Weekly*, Vol. 29. No.5, January 1994, p. PE15.

⁸³ Mehmet Sinan Birdal, "Farklı Kuramsal Yaklaşımlar Açısından Ekonomi ve Dış Politika", *Dış Politika Karşılaştırmalı Bir Bakış*, (der.) Faruk Sönmezoğlu-Özgün Erler Bayır, İstanbul, Der Yayınları, 2014, ss.131-132. ss.111-143.

aktörler, süreçler ve ilişkilerin iç ve uluslararası siyasal rekabetin günlük çekişmesinde etkisi her zaman kolayca anlaşılmayan küresel toplumsal ve ekonomik yapı ya da güçler tarafından şekillendirildiklerini ileri sürer.⁸⁴ Robin Hahnel *Siyasal İktisadın ABC'si: Modern Bir Yaklaşım* adlı radikal siyasal iktisada giriş niteliğindeki kitabında, liberal yaklaşımın 'görünmez el' kavramsallaştırmasına ironik bir gönderme yapar:

*“Adam Smith ve günümüzde onu izleyenler, piyasaların, kıt üretim kaynaklarını tahsis eden, malları ve hizmetleri verimli biçimde dağıtan hayırsever bir görünmez el tarafından yönetiliyormuş gibi işlemekte olduğunu düşünürler. Öte yanda, eleştirel yaklaşanlar, piyasaların, insanların tercihlerini yanlış yorumlayan ve kaynakları yanlış tahsis eden hain bir görünmez ayak tarafından yönetiliyormuş gibi işlediğini düşünürler.”*⁸⁵

Marksist/Yapısalcı uluslararası ekonomi politik çözümlemenin merkezinde sınıf ve modern dünya sistemi vardır. Bu bağlamda yapısalcılar ekonomi ve politika arasındaki ilişkiyi, uluslararası politikada bazı devlet/sınıfların diğer devlet/sınıflar aleyhine sürekli zenginleşmesine yol açan bir üretim ilişkisi temelinde analiz etmektedirler. Bu teorisyenlere göre siyasi alanda belirleyici olan etken ekonomidir. Bu nedenle açıklamalarının temelinde ekonomi, daha sonra da onun şekillendirdiği alan olan siyaset bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, Marksist/Yapısalcı teorisyenler, toplumun birincil ve temel aktivitesi olarak üretim ve bölüşüm üzerindeki kontrolü sağlayan ekonomiyi alt yapı olarak ele alırken, iç ve dış politikayı ekonomik ilişkilere bağlı oluşan üst yapı olarak ele almaktadırlar. Uluslararası ekonomi politik teorisi içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan ve Marksist/Yapısalcı ekonomi politik anlayışın temellerini oluşturan Marksist literatür ekonomik üretim tarzının, ulusal ve uluslararası politikayı belirleyen güç olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte, bu perspektife göre, uluslararası ekonomik ilişkiler liberallerce öngörüldüğü gibi tüm tarafların kazançlı çıktığı bir ilişki değildir. Bu türden eleştirel bir yaklaşım, karşılaştırmalı üstünlükleri reddetmemekle birlikte, bunun beraberinde getirdiği uzmanlaşmanın ve ticaretin daima küresel verimliliği arttırdığı yönündeki liberal önkabulu geçersiz sayar.⁸⁶ Buna göre yapısalcı ya da radikal perspektifte uluslararası ticaret ve yatırımın küresel

⁸⁴ Viotti-Kauppi, a.g.e., s. 35.

⁸⁵ Robin Hahnel, *Siyasal İktisadın ABC'si: Modern Bir Yaklaşım*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004, s. 104.

⁸⁶ A.g.e., ss.237-242.

verimliliği arttırabilir ve küresel eşitsizliği azaltabilir oluşuna itiraz edilmez ancak, neoliberal, kapitalist küreselleşmenin durulmadığı takdirde tam tersini yapmaya devam edeceği savunulur.

Liberal görüşün göz ardı etme eğiliminde olduğu maddi zenginliğin dağılımı meselesini siyasal hayatın merkezine yerleştiren Marksist literatür, zenginliğin sadece uluslararası dağılımını temel mesele olarak gören merkantilist/realist literatürden de ayrılmaktadır. Zira Marksistler zenginliğin dağılımında piyasa ekonomisine etki eden hem iç hem de uluslararası etkenlere odaklanmışlardır. Gilpin'in Robert Heilbroner'dan atıfla ileri sürdüğü üzere, Marksist literatürde dört ana unsur bulunmaktadır.⁸⁷ Bu unsurlardan birincisi *diyalektik* yaklaşımdır. En genel olarak 'dünyadaki tüm değişim ve etkileşim hakkında geniş ölçekli bir düşünme biçimi' olarak tanımlanabilecek olan diyalektiği Marx, kapitalist toplumun kökenlerini ve muhtemel geleceğini incelemek noktasında, bilgi ile eylem arasındaki zorunlu bağa vurgu yapmak için sistematik bir biçimde kullanmıştır.⁸⁸ Somut gerçekliğin bir karşıtlıklar ve çelişkiler birliği olduğunu kabul eden bu yaklaşımı savunan Marksistlere göre, liberallerin ileri sürdüğü gibi doğal bir sosyal harmoni ve denge söz konusu değildir. İkinci olarak farklı sosyo-ekonomik formasyonların ortaya çıkışını üretim güçlerindeki farklılığa dayandıran *tarihsel materyalist* yaklaşım gelmektedir. Tarihsel materyalizm sınıf çatışmasının ve insanlık tarihinin temel yörüngesinin üretim güçlerinin gelişimi tarafından belirlenmiş olduğunu ileri sürmektedir. Marx'a göre 'çatışmanın olmadığı yerde ilerleme de yoktur. Uygarlığın günümüze kadar izlediği kanun budur. Şimdiye kadar üretici güçler bu uzlaşmaz sınıf çatışmaları sistemi sayesinde gelişmiştir.' Üçüncüsü, Marksist literatürün kapitalist gelişimin kendi yok oluşunu hızlandıracağı yönündeki yaklaşımıdır. Dördüncü unsur ise, sosyalizmin toplumun tarihsel gelişiminin kaçınılmaz ve arzulanan sonu olduğu yönündeki görüştür.

Temel görüşleri Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından 19. yüzyılın ortalarında ortaya konan Marksizm'in iktisadi anlatısı Marksist/Yapısalcı uluslararası ekonomi politik yaklaşımının kökenlerini oluşturmaktadır. Devletlerarası ilişkileri ekonomik etkenlerin belirleyici olduğu etkileşim alanı olarak görme eğiliminde olan Marksist gelenek, klasik Marksizm ve emperyalizm teorisini içermektedir. Lenin ve Bukharin tarafından geliştirilen emperyalizm teorisi daha sonra bağımlılık teorisyenleri

⁸⁷ Gilpin, a.g.e., s.53.

⁸⁸ Bertell Ollman, *Dialectical Investigations*, London, Routledge, 1993, s.18.

tarafından kabul edilerek geliştirilmiştir. 1960’larda ve 1970’lerde öne çıkan Latin Amerikalı bağımlılık teorisyenleri, dünya sistemleri teorisinin öncüleri olmuşlardır. Marksist terminolojiyi kullanan modern dünya sistemi yaklaşımının temel argümanı esasında Lenin’in gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiyi açıklayan emperyalizm teorisine dayanmaktadır. Buna göre dünya ekonomisi hâkim bir merkez/çekirdek ve bütüne entegre olarak işleyen ve etkileşimde bulunan bağımlı bir çevre içermektedir. Liberal gelenek gelişmiş merkezin ve geri kalmış çevrenin yararlı bir ilişki içinde olduğunu ileri sürerken, dünya sistemleri teorisine göre merkezde sermaye birikimini ve gelişmişliği üreten mekanizmalar, çevrede ekonomik ve siyasi geri kalmışlığı üretmektedir. Diğer bir deyişle, uluslararası işbölümü, çevrede sınıf ve devlet yapılarını ve iktisadi gelişmeyi engelleyen bağımlı ekonomiler oluşturmakta; uluslararası ekonomi adeta az gelişmiş dünyanın ekonomilerini tahrif etmek için işlemektedir. Öte yandan dünya sistemleri yaklaşımı gelişmesini sürdürmekle birlikte, yapısalcılığa yönelik eleştiriler eleştirel okulun doğmasına yol açmıştır. Geleneksel teoriler güç ve çıkarı uluslararası ilişkiler alanında siyasal aktörlerin etkileşimindeki sonuçları etkileyen *a posteriori* faktörler olarak görme eğilimindeyken, eleştirel uluslararası ilişkiler teorisyenleri güç ve çıkarı bilgi iddialarının oluşumu ve doğrulanmasında *a priori* faktörler olarak değerlendirmektedirler.⁸⁹ Bu çerçevede, çağdaş Marksizm içerisinde uluslararası ekonomi politiğin kapsamına giren çözümlenmeler yapan neo-Gramscici yaklaşımlar bu çalışma bağlamında ayrıca önem taşımaktadır.

2.2.1. Klasik Marksizm

Ekonomiyi bütünüyle toplumsal ilişkilere bağımlı bir disiplin olarak gören Marksist yaklaşım, bu özelliği ile ekonomi politiğe bizatihi ekonomi anlamını yüklemiştir. Kapitalist olarak telakki edilen dünya sisteminin açıklanmasında ekonominin temel analiz birimi olarak dikkate alındığı Marksist yaklaşımda, ulusal ve uluslararası alandaki olay ve olgular açıklanırken politik ve ekonomik olanın birbirinden ayrılmaz olduğu ileri sürülmektedir. Marksizme göre devlet, üretim araçlarına sahip olan sınıfın çıkarlarını korumak üzere oluşturulmuş olan bir yapıdır.⁹⁰

⁸⁹ Richard Devetak, “Critical Theory”, *Theories of International Relations*, (ed.) Scott Burchill-Andrew Linklater et. al., New York, Palgrave Macmillan, 2005, p.141.

⁹⁰ James A. Caporaso-David P. Leviene, *Theories of Political Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, s. 75.

Böyle bir yapı içerisinde devletler arasındaki ilişkiler ulusal düzeyde üretim araçlarına sahip olan sınıfların sınır ötesi rekabeti çerçevesinde kavramsallaştırılır. Sınıfların tarihsel ortaya çıkış gerekçelerinin ortaya konulması Marksist ekonomi politiğin başlıca işlevidir. Marksist yaklaşım için ekonomi politik, toplumsal üretim ilişkilerinin, yani insanlar arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinin bilimidir. Ancak Marksist ekonomi politiğin görevi sadece bununla sınırlı değildir; amaç, sözkonusu sınıflı yapıyı ortadan kaldıracak tarihi anlara (moment) entelektüel hazırlığın yanı sıra aynı zamanda pratik hazırlığı da sağlamak olmalıdır. Bu nedenle “*ekonomi politik, gelişmesinin farklı evrelerinde, insan toplumu içinde maddi malların üretim ve dağıtımını etkileyen yasaları gün ışığına çıkarmalı*” ve onlara yön verecek reçeteleri de sunmalıdır.⁹¹ Marx’a göre, yalnızca kapitalist üretim tarzının yol açtığı sınıfsal yapıyı analiz etmek yeterli değildir; bu yapının çelişkilerinin de ortaya konularak tarih içerisinde çözümünü ve yerini daha ‘özgür’ toplumsal yapılara bırakmasını sağlamak gerekmektedir. Bu gereklilik *praxis* felsefesinin bir ahlâki misyonu olarak Marx’ın kapitalizmin iç çelişkilerinin ve yapısal krizlerinin tespit edilmesini beraberinde getirir. Bu çerçevede, Marx, kapitalist sistemin kendi çalışma mantığının aynı zamanda onun çökmesine neden olacak iç çelişkisini yarattığını öne sürer.⁹² Buna göre, kapitalizmin en ciddi sorunu, bizzatihi sistemin belkemiğini oluşturan kâr elde etme güdüsü ve buna bağlı üretim isteğidir. Bu noktadan hareketle Marx, kapitalist üretim şekline ilişkin üç ekonomik yasanın kapitalizmin sonunu hazırlayacağını iddia eder. Bunlar;

- i) Oransızlık (yetersiz tüketim) yasası,
- ii) Sermaye birikimi yasası,
- iii) Azalan kâr oranı’dır.⁹³

İlk yasa her arzın kendi talebini yaratacağı, dolayısıyla da arz ve talep dengesinin her zaman sağlanacağını öne süren Say yasının reddi anlamına gelen oransızlık yasasıdır. Kapitalist ekonominin bazı tip malları fazla üretme eğiliminde olduğunu savunan Marx, kapitalizmde mal üretme kapasitesi ile (maaşlı çalışan) tüketicilerin bu malları tüketme kapasiteleri arasında bir çelişki olduğunu, bu nedenle

⁹¹ Pyotr Nikitin, *Ekonomi Politik*, (çev. Hamdi Konur), Ankara, Sol Yayınları, 1995, s.26.

⁹² Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, a.g.e., s. 301.

⁹³ Gilpin, a.g.e., ss.53-54.

üretim ve tüketim arasında sürekli olarak tekrarlanan bu orantısızlığın periyodik depresyonlara ekonomik dalgalanmalara yol açtığını iddia eder.⁹⁴

İkinci yasa, kapitalizmin gelişmesini sağlayan ancak aynı zamanda kapitalizmin kendi sonunu hazırlayan sermaye birikimi yasasıdır. Kapitalizmin itici gücü kâr amacı gütmeye, bireysel kapitalistler için birikim ve yatırım anlamına gelmektedir. Rekabet ortamı, kapitalistleri verimliliklerini ve sermaye yatırımlarını arttırmaya zorlar; aksi halde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Nihai olarak kapitalizmin gelişmesi zenginliğin verimli bir azınlıkta toplanması ve çoğunluğun yoksulluğunun artması yönünde olur. Marx, küçük burjuvanın gittikçe büyüyen yoksul hale getirilmiş proletaryanın içine itilmesiyle, işsiz yedek işgücü ordusu artacak, işçi ücretleri azalacak ve kapitalist toplum sosyalist devrim için olgunlaşmış hale gelecektir.

Üçüncü yasa, kârın azalma eğiliminin kaçınılmaz olduğuna işaret eden azalan kâr oranıdır. Kapitalizme sermaye birikimi verimli hale geldikçe, getiri oranı azalacaktır. Rekabet baskısı, kapitalistleri, işgücünden/emekten tasarruf ederek daha üretken teknolojilere yatırımlarla üretkenliği ve verimliliği arttırmaya zorladığından (mevcut işçiler üzerindeki sömürü artmakla birlikte) işsizlik oranı artacak ve kâr oranı veya artı değer azalacaktır. Dolayısıyla kapitalistlerin üretim şirketleri kurma ve istihdam yaratmak noktasında motivasyonları azalacaktır. Bu da ekonomik durgunluğa, işsizliğin artmasına ve proletaryanın yoksullaşmasına yol açacaktır. Bu durum nihai olarak işçileri ayaklanmaya ve kapitalist ekonomik sistemi yok etmeye zorlayacaktır.

Kapitalizmin yapısal krizleri esasında istisnai değil, olağan bir durumdur. Kapitalizm, işçilerin bu krizleri sermaye sahiplerine yönelik bir ‘isyan’ aracı olarak kullanmamaları için de oldukça etkin araçlarla donanmıştır. Bunların başında meta fetişizmi (*commodity fetishism*) ve yabancılaşma (*alienation*) gelmektedir. Buna göre, sermaye işçilerin satın alamayacağı üretim maddelerine bir tür ‘ulaşılmazlık’ ve ‘gizemlilik’ katmakta ve işçileri de bu yanılsama içerisinde onları sözkonusu metalden uzaklaştıran sermayeye yönelik isyan duygusu beslemek yerine, metalara yönelik bir arzu duymalarına yol açarak kapitalist üretimi canlı tutmaktadır.⁹⁵

⁹⁴ Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri: İkinci Cilt*, (çev. Yurdakul Fincancı), Ankara, Sol Yayınları, 1999, ss.477-513.

⁹⁵ Hakan Övünç Ongur-Başak Yavçan, “Uluslararası İlişkilerde Marksist Yaklaşımlar”, (der.) Ramazan Gözen, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 264.

Ancak Marx'ın öngürüsü kapitalizmin sonsuza dek var olamayacağı ve sonunun yine bizzat meta ilişkileri ve yabancılaşma ile geleceğidir. Kendi iç/yapısal krizleri ve çelişkilerinin beraberinde getirdiği içsel devrim nedeniyle, Marx, kapitalizmin temelde devrimci bir nitelik taşıdığını vurgular.⁹⁶ Bu devrimci nitelik, uzlaşmaz çelişkileri olgunlaştıracak ve bu süreç, kendisinden sonra egemen olacak üretim biçimine yol verecektir. Başka deyişle, kapitalizmin yıkılmayacağı sanılan duvarları bizzat burjuvazi tarafından yıkılacaktır; Marx ve Engels'in popüler ifadesiyle “*katı olan her şey buharlaşmaktadır*”.⁹⁷

Gerek realizm gerekse liberalizm devletlerin -farklı noktalarda temellendirilen- güç ve çıkar ilişkilerinin analizine odaklanırken, Marksizmde devletlerin çıkarlarından ziyade, devleti kendi çıkarlarına göre şekillendirip yönlendiren sermaye sahibi sınıfı analiz etmek esastır. Hegel'in diyalektiğini materyalist temele oturtan⁹⁸ (Marx'ın kendi deyişle ayakları üzerine diken) ve tarihsel materyalizmi/maddeciliği bir araştırma yöntemi olarak benimseyen Marx'a göre, üretim güçlerinin gelişimi ve ekonomik faaliyetler tarihsel değişimlerin merkezinde yer alır. Tarihin akışının sınıflar ve sınıf çatışması ekseninde şekillendiğini savunan Marksizmin merkezinde toplumsal üretim ilişkileri yer almaktadır. Realist akımın bir analiz nesnesi yapmaktan kaçındığı, liberal yaklaşımın ise devletten ayrı sivil bir alan olarak ele almayı benimsediği toplumsal üretim ilişkileri Marksist analiz için en elzem faktördür.

Aynı zamanda Marx ve Engels hızlı ekonomik ve sosyal küreselleşmenin yaşandığı yeni çağ üzerinde kafa yoran ilk düşünürler arasındaydı. İkili eserlerinde, günümüz küresel dünyasında tüm boyutlarıyla ve yoğun bir biçimde ortaya çıkan insanlar arasında karşılıklı bağımlılık ve iççelik seviyelerinin artışı öngörmüştü.⁹⁹ *Komünist Manifesto*'daki bir pasajda Marx ve Engels şunu iddia etmekteydi:

Burjuvazi, her ülkedeki üretim ve tüketime dünya piyasasını sömürerek kozmopolitan bir karakter vermiştir. (...) Tüm eski tarz ulusal endüstriler yok

⁹⁶ Karl Marx, *Kapital: Birinci Cilt*, (çev. Alaattin Bilgili), Ankara, Sol Yayınları, 2007, s. 90.

⁹⁷ Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, (çev. Muzaffer Erdost), Ankara, Sol Yayınları, 1993, s. 113.

⁹⁸ Bu konuda bkz. Louis Althusser, *Politics and History*, (çev. Ben Brewster), London, NY, Verso, 2007, ss.161-186.

⁹⁹ Andrew Linklater, “Marxizm”, *Theories of International Relations*, (ed.) Scott Burchill-Andrew Linklater et. al., New York, Palgrave Macmillan, 2005, p.115.

*edilmiştir. (...) Eski yerel ve ulusal içe kapanma ve kendine-yeterliliğin yerini ulusların evrensel karşılıklı bağımlılığının aldığı görüyoruz.*¹⁰⁰

Marksistlerin vurgu yaptığı bu bağımlılık ve iç içe geçmişlik olgusu, elbette ki liberal yaklaşımın öncüleri tarafından öne çıkarılan karşılıklı bağımlılıktan farklıydı. Ulusal ve uluslararası arenanın hiyerarşik ve çatışmacı bir yapıya sahip olduğunu söyleyen Marksist yaklaşım için bu bağımlılık ilişkisi -daha sonra bağımlılık teorisyenlerince de ele alındığı üzere- sınıfsal temelli bir ilişki olup çatışmayı bizatihi arttıran bir nitelik taşımaktaydı. Oysa liberal teorisyenler için bu türden bir karşılıklı bağımlılık çatışmaların azalmasına ve ekonomik işbirliğine imkân sağlayan bir özelliğe sahipti.

2.2.2. Emperyalizm Teorisi

Marx'tan sonra Marksizme yapılan en önemli katkı, emperyalizm teorisi. Teori, uluslararası etkileşimlere kendiliğinden olumlu bir anlam yükleyen liberal yaklaşımların aksine, bu etkileşimlerin ortaya çıkardıkları eşitsizliklere vurgu yapmaktadır.¹⁰¹ Klasik Marksizmin kapitalizmin işleyişinde ortaya çıkacak ve sistemi işlemez hale getirecek çelişiklere ilişkin beklentisi ve ardından sanayileşmiş toplumlarda işçi devrimlerinin olacağı umudu gerçeğe dönüşmemiştir. Sanayileşmiş toplumlarda devrimin ortaya çıkmamasının nedenini Lenin "*Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*" adlı eserine ortaya koyduğu "emperyalizm kuramı" ile açıklamıştır. Heywood'un ifadesiyle, aslında Lenin'in eseri kaleme alınana kadar kapitalizmin uluslararası bir sistem olarak bütünüyle incelenmesi söz konusu olmamıştır.¹⁰² Benzer biçimde Gilpin de Lenin'in kendi duruşunu belirlerken Marksizm'i yerel ekonomik bir teoriden kapitalist devletler arasında uluslararası siyasal ilişkiler teorisine dönüştürdüğünü yazmaktadır.¹⁰³ Diğer bir deyişle, Lenin Marksist teoriyi uluslararasılaştırarak yapısalcı uluslararası ekonomi politikte önemli bir yere sahip olan emperyalizm teorisini geliştirmiştir.

¹⁰⁰ Marx- Engels, *a.g.e.*, s. 225.

¹⁰¹ Ali Murat Özdemir, "Uluslararası Ekonomi Politığe Marksist Yaklaşımlar", *Küresel Güç ve Refah: Uluslararası Ekonomi Politik Teorileri ve Alanları*, (ed.) Muhittin Ataman, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s.65.

¹⁰² Heywood, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁰³ Gilpin, *a.g.e.*, s.55.

Aslında emperyalizm teorisinin öncüsü, Marksist olmayıp yalnızca gelenekçi iktisada karşı çıkan İngiliz iktisatçı John A. Hobson'dur. Hobson'a (1858-1840) göre ulusçuluk sonrası ortaya çıkan modern ulus devletlerin kapitalist niteliği, kendi aralarında tesis edecekleri -egemenlik anlamında eşitlik ilkesine dayalı- uluslararasılığı değil, kapitalist üretim anlamında güçlünün diğer üzerinde tahakküm kuracağı bir emperyalizmi ortaya çıkarmıştır.¹⁰⁴ Habson emperyalizmin, Marksistlerin ifade ettiği gibi kapitalist sistemin doğasından ziyade kapitalizm içindeki yanlış uygulamalardan kaynaklandığını; yani emperyalizmin kapitalizme içkin bir mesele olmayıp, kapitalist sistemin işleyişinde karşılaşılan arazi bir durum olduğunu ileri sürmektedir. Hobson'a göre emperyalizm, kapitalistin daha fazla kazanmak için aşırı üretimde bulunması buna karşın düşük ücret nedeniyle düşük tüketimde bulunan grupların bunları tüketememesi sonucu ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁵ Ülke içerisinde aşırı üretim yetersiz tüketimden kaynaklanan emperyalizm politikasının, müdahaleci bazı politikalar ile engellenebileceğini öne süren Hobson, kapitalist devletlerin ortaya çıkan zenginlik fazlasını ülke dışında kâr elde etmek amacıyla yeniden yatırıma dönüştürmek yerine, birtakım refah arttırıcı önlemlerle yeniden bölüştürecek bir sistem geliştirmeleri durumunda emperyalizme gerek kalmayacağını ileri sürmektedir.¹⁰⁶ Hobson'ın bu öncü çalışmasına Marksist yazarların verdiği yanıtlar emperyalizm konusunda literatürün gelişmesine katkı sağlamıştır. Emperyalizmin iç politika yoluyla önlenemez olduğunu ileri süren Hobson'un aksine Luxembur, Hilferding ve Bukharin gibi Marksistlere göre emperyalizm, kapitalizmin tekelleştiği yeni aşamasının kaçınılmaz sonucudur; kapitalizmin çelişkilerini şiddetlendirmektedir, dolayısıyla kapitalizm çökecektir.

Küresel alanda dolaşan sermayenin birikme biçimi üzerinde duran Luxemburg'a göre emperyalizm, hâlihazırda kapitalist üretim ilişkilerinin yerleşmiş olduğu toplumlarda ortaya çıkan aşırı birikimin, henüz kapitalizm amaşmasına geçişini tamamlayamamış 'dışarıdaki' toplumlar üzerinde oluşturduğu rekabetin siyasal dışavurumudur. 'Kapitalist propaganda' ve eşitsiz değişim, kapitalist olmayan ekonomileri de zamanla kapitalist hale getirecek ve bir anlamda onları dünya

¹⁰⁴ John A. Hobson, *Imperialism: A Study*, New York, Cosimo Classics, 2005, s.3-12.

¹⁰⁵ Cohn, a.g.e., s.132.

¹⁰⁶ Bkz. Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma Hegemonya İşbirliği*, a.g.e., s. 282-283. Kautsky de geliştirdiği 'ultra-emperyalizm' kavramı ile dünyanın karşılıklı olarak bölüşülmesi üzerine, emperyalist güçler arasındaki silahlı mücadelenin terk edileceğini ve emperyalistlerin, dünyayı, kartel tarzında "barışçı yollarla" yönetecekleri bir dönemin bunu izleyeceğini öngörmüştür. Bkz. Karl Kautsky, *Seçilmiş Politik Yazılar*, (der.) Hatrick Goode, (çev. Celal Kanat), İstanbul, Kavram Yayınları, 1990, s. 96.

sahnesinden silerken, aslında aynı zamanda (dış pazarlara yönelik) ihtiyacını karşıladığı kapitalist genişleme sürecine de istemeden son vermiş olacaktır. Bu süreçte sermaye sahipleri tarafından yönlendirilen devletlerin kullanacağı güç ve aralarındaki aşırı rekabet hali, bir yandan dünyayı felaketlere sürüklerken diğer yandan da kapitalizmin yıkıcılığını ortaya koyacaktır.¹⁰⁷ Avusturyalı Marksist R. Hilferding ise, Luxemburg'dan farklı olarak, 'Mali Kapital' (1910) adlı eserinde mali sermayenin kapitalizmin ileri aşamasında doğuşunu ve emperyalizmde bunun oynadığı etken rolü incelemiş ve emperyalizm teorisinin gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır.¹⁰⁸

Bukharin, ise Luxemburg tarafından öne sürülen kapitalizmin (kapitalist-olmayan) dışpazarlar olmadan birikimini gerçekleştiremeyeceğine yönelik iddiayı çürütecek ve yeniden yapılandırılacak ek bir siyasi/ideolojik emperyalizm tanımı ortaya koyar. Kapitalist rekabet, ilk olarak, ulusal alanda merkezileşir ve küresel bir rekabetin boğucu ve yok edici sertliği ile uğraşmak zorunda kalmayacak hale gelir. Üzerinde uzmanlaşmış bir alanda yapılan bu rekabet, ulusal kapitalist ekonominin, dünya ekonomik sistemine dahil olmasını ve oradaki pozisyonu belirler. Hammadde, coğrafya, bölgesellik gibi çeşitli faktörlerin belirlediği bu uzmanlaşma sürecinden uluslararası alanda 'işbölümü' doğar. Uluslararası rekabet, bu işbölümünden pay kapma amacına doğru saptıkça, sermaye ihracatı da uluslararası bir boyuta ulaşır. Uluslararası boyutta yaşanan karşılıklı etkileşim sayesinde ulus-devletler birer ulusal pazara dönüşmüş olur. Bu ulusal pazarların kontrolü ise çoğunlukla belli sayıdaki sektörlerde öne çıkan oligopoller veya monopoller tarafından sağlanır.¹⁰⁹

Lenin'in emperyalizm teorisinde öne sürdüğü fikirler büyük ölçüde yukarıda zikredilen yazarların görüşlerinden alınmakla birlikte onlarınkinden farklılıklar göstermektedir. Hobson'da emperyalizm, kapitalist toplumda gelir bölüşümü eşitsizliği ve işçi sınıfının eksik tüketimi ile ilgili bir olgudur ve şayet ülke içerisinde uygun politikalar izlenip işçi sınıfının düşük tüketim düzeyi yükseltirse emperyalist olmayan kapitalizm gerçekleşebilir. Buna karşın, Lenin için emperyalizm kapitalizmin iç çelişkilerinden doğar; tekelleştiği aşamada kapitalizm, kendi içsel gerekleri dolayısıyla ülke dışında pazarlar aramak zorundadır. Lenin'in Rosa Luxemburg ile arasındaki fark daha belirgindir. Luxemburg, emperyalizme yol açan etken olarak 'art-değerin

¹⁰⁷ Ongur-Yavçan, a.g.m., s. 268-269.

¹⁰⁸ Kazgan, *İktisadi Düşünce ya da Politik İktisadın Evrimi*, a.g.e., s. 340-341.

¹⁰⁹ Ongur-Yavçan, a.g.m., s. 269.

gerçekleşmesini görmüş, tekelci dönemin kapitalizmine ve sermaye ihracına oldukça az dolaysız önem atfetmiştir. Oysa Lenin için emperyalizm temelde sermaye ihracıyla beliren tekeller kapitalizminin sonucudur. Rekabet şartlarının geçerli olduğu aşamada kapitalizm, mal ihracıyla belirlediği halde, tekelleştiği aşamada durum değişmiştir.¹¹⁰

Lenin'e göre Marx'ın kendi sonunu getirmesini öngördüğü kapitalizm kendi üç yasasından denizaşırı emperyalizm yoluyla kaçmıştır. Böylelikle Lenin, Marksist üç kapitalizm yasasına dördüncüsünü eklemiştir. Bu yasa, kapitalist ekonomiler olgunlaştıkça, sermaye biriktikçe ve kâr oranları düştükçe kapitalist ekonomilerin sömürgeler ele geçirmeye zorlanması ve bu sömürgelerin kendilerine bir piyasa, yatırım çıkış alanı ve hammadde kaynağı olarak hizmet etmesi yönünde bir bağımlılık ilişkisi yaratmasıdır.¹¹¹ Kapitalist ekonomiler hammadde temini ve kendi ülkelerinde tüketilemeyen mamul ürünlerin pazarlanması amacıyla dünyanın az gelişmiş ülkelerini sömürgeleştirmişlerdir. Sömürgelerdeki bağımlı ekonomiler, kapitalist ekonomiye mallarını satmak için yeni bir pazar imkânı vermenin ötesinde ucuz hammadde kaynakları ve rekabet için ucuz işgücü sağlamaktadır.¹¹² Bu yolla dünyanın yoksul ve gelişmemiş ülkelerinden sanayileşmiş ülkelere sürekli bir zenginlik aktarılmış ve ciddi bir refah transferi sağlanmıştır. Aktarılan bu refahın bir kısmı sanayileşmiş ülkelerdeki işçilerin sosyal ve ekonomik durumlarının iyileştirilmesinde kullanılmıştır. Böylece Marx'ın sanayileşmiş ülkelerde ortaya çıkacağını öngördüğü çelişki ötelenmiş, diğer bir deyişle devrimi gerçekleştirmesi beklenen işçiler sistemce bertaraf edildiğinden sonunda sosyalizme varması beklenen kriz engellenmiştir.

Emperyalizm teorisine göre, kapitalist ekonomiler sömürülen dünyayı nispi güçlerine göre bölüşmektedirler. Lenin, her kapitalist ekonominin farklı seviyede gelişmekte olduğunu vurgulayan “eşitsiz gelişme kanunu” nedeniyle, bölüşüm sürecinde kapitalist ekonomilerin anlaşmazlıklar yaşayacağını ileri sürmektedir.¹¹³ Bu bağlamda emperyalist çatışma kaçınılmaz olarak yükselen ve gerileyen emperyalist güçler arasında savaflara neden olacaktır. Diğer bir deyişle, Lenin kapitalist ekonomiler büyüdüğü ve sermayeler değişik oranlarda biriktiği için kapitalist uluslararası sistemin ancak çok kısa dönemlerde istikrarı sürdürebileceğini ileri sürerek, sonunda kapitalistler

¹¹⁰ Kazgan, *İktisadi Düşünce ya da Politik İktisadın Evrimi*, a.g.e., s. 342.

¹¹¹ Gilpin, a.g.e., s.55-57.

¹¹² Ayhan, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*, a.g.e., s.53.

¹¹³ Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma Hegemonya İşbirliği*, a.g.e., s. 288.

arasında sömürü alanları üzerinde çatışmaların başgöstereceğini öngörür. Lenin emperyalist güçlerin aralarında belli bölgelerin sömürülmesi amacıyla yaptıkları ittifakların geçici olduğunu, dolayısıyla çatışma ihtimalinin hep olduğunu ileri sürer. Lenin'in bu analizine göre, I. Dünya Savaşı gerileyen İngiltere ile yükselen diğer kapitalist güçler arasında sınırsal bir yeniden bölüşüm savaşı olarak ortaya çıkmıştır. Diğer bir deyişle bu savaş, İngiltere dışındaki diğer kapitalist ekonomilerin geliştikçe sömürge alanlarının yeniden dağıtılmasını istemeleri üzerine çıkmıştır. Lenin kapitalist ekonomilerin sömürgelere ilişkin bölüşüm savaşlarında bölüşme ve yeniden bölüşmenin, sömürgelerin sanayileşmesi ve kapitalist ülkelerin proletaryalarının sisteme karşı ayaklanmasına kadar süreceğini ileri sürmekte ve uluslararası kapitalist sistemin en nihayetinde bu ayaklanmalar sonucu yıkılacağını öngörmektedir.

Lenin'e göre, emperyalizm aşamasının beş temel özelliği bulunmaktaydı:

- i) Üretimde ve sermayede görülen yoğunlaşmanın ileri bir aşamaya gelerek tekellerin oluşması, yani kapitalist ekonomilerin büyük sanayi kartellerince domine edilmesi,
- ii) Finansal sermaye (finans kapital/mali-sermaye/banka sermayesi) ile sanayi sermayesinin birleşmesi ve sanayi sermayesinin bu finansal sermaye temelinde kontrol edildiği bir finans oligarşisinin oluşması,
- iii) Mal/meta ihracından ayrıışmış olan sermaye ihracının özel bir önem kazanması,
- iv) Dünyayı kendi aralarında bölüşen uluslararası kapitalist tekellerin kurulmuş olması,
- v) Dünyadaki hemen hemen bütün toprakların, büyük kapitalist güçlerce paylaşımının tamamlanması.¹¹⁴

Marx'ın kapitalizmi genel olarak küçük, rekabetçi ve endüstriyel firmalardan oluşan, Batı Avrupa'ya mahkum ve gelişimi bir gün duracak kapalı bir ekonomi olarak formüle ederken, Lenin'in öne sürdüğü emperyalizm formülasyonu yukarıda sıralanan beş konuyu içermesi bağlamında daha kompleks bir yapıya sahipti. Bunun elbette bir tarihsel gerekçesi vardı. Kapitalizm, 1870 ile 1914 arasında hareketli, teknolojik, giderek küreselleşen ve açık bir sistem haline gelmişti. Marx'ın zamanında gelişen dünya ekonomisinin başlıca bağlantı noktası ticaretti. Fakat 1870'ten sonra İngiltere'nin

¹¹⁴ Vladimir I. Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (çev. Cemal Süreya), Ankara, Sol Yayınları, 2009, s.100-101.

ardından diğer gelişmiş ekonomilerin geniş çapta sermaye ihracatı dünya ekonomisini önemli biçimde değiştirmişti. Yabancı yatırım ve uluslararası finans, toplumlar üzerinde ekonomi ve siyaset ilişkilerini ciddi olarak değiştirmişti. Ayrıca artık kapitalist ekonomiler büyük sanayi kartelleri tarafından domine edilmekte ve Lenin'e göre nihayetinde büyük bankalarca (*haut finance*) kontrol edilmekteydi. Lenin endüstriyel sermayenin finansal sermaye ile kontrol edilmesi kapitalist gelişimin en yüksek seviyesini temsil etmekteydi.¹¹⁵

Özetle, Lenin'e göre, emperyalizm, tekellerin ve mali sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların emperyalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizmdir.¹¹⁶ Lenin, ulusal rekabetin yıkıcılığı yerine uluslararası büyük güçlerin kendi aralarında yapacakları bir ittifakla, adeta ortaklaşa bir biçimde yürütülecek olan sömürü politikalarının küresel barışı getireceği düşüncesine tümüyle karşı çıkmıştır.¹¹⁷

2.2.3. Bağımlılık Teorileri ve Modern Dünya Sistemleri Yaklaşımı

Bağımlılık Okulu kuramcılarını az gelişmişlik ve eşitsiz gelişme olarak adlandırılan sosyal olguyu açıklamak yolunda önemli kavramlar üretmiş ve “Kuzey-Güney”, “merkez/çevre” veya “metropol/bağımlı olan” türünden ayrımlar çerçevesinde gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkilere yönelik önemli bir perspektif geliştirmişlerdir.¹¹⁸ Bazıları Latin Amerika Ekonomik Komisyonu (ECLA) ve BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) ile bağlantılı olan bağımlılık teorisyenlerine göre, gelişme ya da kalkınma olgusu modernist ilerlemeci yaklaşımın ileri sürdüğü gibi doğrusal/lineer bir niteliğe sahip olmaktan ziyade helezoniktir.¹¹⁹ Az gelişmişliğin asıl nedenini kapitalist sistemin bizzat kendisi ve bu sistemin uzantılarına dayandıran bağımlılık teorisyenleri, devletler arasındaki ilişkilerden ziyade merkezdeki seçkinleri çevredeki muadilleri ile birleştiren ulusötesi sınıfsal koalisyonları önemserler.

¹¹⁵ Gilpin, a.g.e., s.56.

¹¹⁶ A.g.e., 101.

¹¹⁷ Brewer, a.g.e.,s.145.

¹¹⁸ Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, London-New York, Routledge, 2001, s.161-163.

¹¹⁹ Hazel Smith, “Marxism and International Theory”, (ed.) A.J. Groom, Margot Light, *Contemporary International Relations: A Guide to Theory*, London, Pinter Publishers, 1994, ss.147-149.

Bu sınıfsal analiz vizyonu, küresel burjuvazi ya da sermayedar sınıfın kendi içerisindeki ulusötesi bağların çevredeki işçi ve köylülerin aleyhine nasıl işlediğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla bağımlılık teorisyenlerinin çok uluslu şirketlere ve uluslararası bankalara yaklaşımları, bu aktörlere ilişkin olumlu bir görüşe sahip olan liberalizmden ve temel aktör olarak devleti kabul ederek bunları ikincil öneme sahip aktörler olarak telakki eden realizmden farklı niteliktedir. Bağımlılık yaklaşımı bu aktörleri bağımlılık ilişkisinin kurulmasında ve aynı zamanda sürdürülmesinde kilit oyuncular olarak kabul eder.¹²⁰

Bu alandaki en önemli kuramcılardan biri Paul Baran'dır. Baran, kapitalist gelişmenin azgelişmiş ülkelerde gelişmiş ülkelere farklı dinamiklere sahip olduğunu ileri sürmüş ve gelişmiş ülkelerin temel kaygıları ve amaçları ile azgelişmiş ülkelerin hedefleri arasındaki çelişkiye vurgu yapmıştır. Bu çerçevede, azgelişmiş ülkelerin endüstrileşmesi gelişmiş kapitalist ülkelerin çıkarları aleyhine bir sonuç doğuracağından gelişmiş ülkeler, bu azgelişmiş ülkelerin hammadde sağlayıcısı olarak kalmalarını tercih etmektedir.¹²¹ Dolayısıyla azgelişmiş ülkelerin yönetici sınıfları içindeki birtakım kesimler merkezde yer alan kapitalist ekonomik yapıyı haiz gelişmiş ülkelerin yöneticileri ile ittifak ilişkisine girebileceklerdir. Bu durumun yol açtığı bağımlılık ilişkisi, azgelişmiş ülkelerin zararına işleyen bir dünya ekonomisi bağlamında süreklilik arzedecektir.

Bağımlılık teorisyenlerinden Mısırlı iktisatçı Samir Amin, üçüncü dünyanın sistematik bir biçimde sömürülmesi sonucunda geri kaldığını ve giderek yoksullaştığını öne süren bir sömürü teorisi geliştirmiştir. Amin, üçüncü dünyanın az gelişmişliğinin, modern dünya sisteminin ticaret ve yatırım mekanizması aracılığıyla çevrede (*periphery*) oluşan ekonomik artı değer, gelişmiş merkez ülkelere transfer edilerek yok edilmesi sürecinden bağımsız olmadığını ileri sürmüştür. Amin'e göre çevre, tarımsal maddeler ve hammaddelerin ithalatçısı rolünü oynayarak 'eşit olmayan uzmanlaşma'dan (*unequal specialisation*) dolayı, merkeze bağımlı kılınmaktadır.¹²² Yine Bağımlılık yaklaşımının temsilcileri arasında yer alan ve Kuzey-Güney ayrımında

¹²⁰ Viotti-Kauppi, a.g.e., s. 444.

¹²¹ Brewer, a.g.e., s.150-152.

¹²² Brewer, a.g.e., s.183. Ayrıca Samir Amin'in klasikleşmiş çalışması için bkz. Samir Amin, *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*, (çev. Brian Pearce), Sussex, The Harvester Press, 1976, <https://maoistrebelnews.files.wordpress.com/2015/04/unequal-development.pdf>, (12.05.2014).

birincinin ikinciye köleleştirdiğini (*enslavement*) öne süren Thetonio Dos Santos, küresel ölçekte bir devrim ile kapitalist düzenin yıkılması gerektiğini savunmaktadır.¹²³

Bu yaklaşımın önemli temsilcilerinden bir diğeri Andre Gunder Frank, merkez ile çevre toplumlardaki egemen sınıf çıkarları arasındaki sömürü eksenli ittifakların, çevre ülkelerin sanayileşmesini engellediğini ileri sürmektedir.¹²⁴ Frank'a göre, gelişmiş ve geri kalmış yapılar arasındaki entegre ticari ağlar zorunlu biçimde "geri kalmışlığın gelişimine" (*the development of underdevelopment*) yol açmaktadır. Kapitalist bir dünyada çevrenin sermayesi genelde merkeze doğru aktığından, merkez ülkeler zenginleşirken çevre ülkelerin fakirleşmesi normaldir. Diğer bir deyişle, merkezin refahının kaynağı çevredir; merkez çevrenin kaynaklarını kendi çıkarları çerçevesinde kullanmaktadır. Bu görüşe göre, merkez ve çevre arasındaki bağımlılık ilişkisi, dünya kapitalizminin yapısı ve tarihsel gelişiminin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.¹²⁵ Dolayısıyla dünya kapitalist sisteminin belli bir bölümünde, -örneğin Brezilya veya Brezilya'nın bir bölgesi- gelişmişliği veya azgelişmişliği incelemek dünya kapitalist sisteminin bir bütün olarak incelenmesini gerektirir.

Bağımlılık Okulu kuramcıları modern dünya sistemleri yaklaşımına sahip olan teorisyenlerin yönünü tayin etmiştir. Bu yaklaşımın temel tezi uluslararası ekonomi politığın ve tarihin işleyişinin modern dünya sistemi açısından anlaşılabilceği üzerine kuruludur. Klasik Marksizm'in endüstriyel kapitalizmin uzun vadede her yerde iktisadi kalkınmayı sağlayacağı iddiasına meydan okumakla birlikte bu yaklaşım, (destekçilerinin tümü Marksist olmasa da) sosyal gerçekliğin Marksist algılama biçimine dayanmaktadır. Çünkü;

i) Marksizm gibi bu teori de çatışmalarda, aktörlerin davranışlarını belirleyici unsur olarak ekonomik alanın ve sınıf mücadelesinin öncelikli olduğunu kabul

¹²³ Kegley-Wittkopf, a.g.e., s.125.

¹²⁴ Linklater, a.g.m., s.123.

¹²⁵ Andre Gunder Frank, ilk dönem eserlerinin aksine, Wallerstein'in 500 yıllık dünya-sistemini 4500 yıl daha geriye götürür. Frank Avrupamerkezci olarak değerlendirdiği Wallerstein'in aksine, Avrasya ve Afrika'nın büyük kısımlarını içine alan bir dünya-ekonomik sistemin son 500 yılda değil, son 5000 yılda kurulduğunu ileri sürer. Buna göre, Avrupa modern çağda Asya'yı kendine 'eklemlememiştir'. Aksine, Avrupa, 1500'lerden sonra Amerikan gümüşünü kullanarak Asya'nın hakimiyetindeki bir ticaret sistemine dahil olmuştur. Bkz. Andre Gunder Frank- Barry K. Gills, "5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş", *Dünya Sistemi: Beş Yüz Yıllık mı, Beş Bin Yıllık mı?*, (der.) Andre Gunder Frank-Barry K. Gills, (çev. Esin Soğancılar), Ankara, İmge Kitapevi, 2003, ss.41-136. Andre Gunder Frank'ın ilk dönem ve ikinci dönem eserlerindeki kavramsallaştırmaların izini sürerek kapsamlı bir eleştiri sunan bir çalışma için bkz. Christobal Kay, "Andre Gunder Frank: 'Unity in Diversity' from the Development of Underdevelopment to the World System", *New Political Economy*, Vol. 16, No. 4, 2011, pp. 523-538.

etmektedir. Bununla birlikte, Marksizm yerel sınıf yapısına ve mücadelesine odaklanırken, dünya sistemleri yaklaşımı uluslararası bir hiyerarşiden ve devletler ile sınıfların mücadelesinden bahsetmektedir.

ii) Tıpkı Marksizm'deki gibi analiz küresel bir olgu olarak kapitalizm üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ancak Marksizm geleneği uluslararası ekonominin dengesiz de olsa bir gelişim ürettiğini varsayarken, bu teori sınıf hâkimiyetine dayanan devletlerin hiyerarşisinden ve yaratılan bağımlı çevre nedeniyle "geri kalmışlık" üreten entegre bir uluslararası ekonomik sistem varsaymaktadır.

iii) Modern dünya ekonomisinin deterministik yasalara göre işlediğine inanılmaktadır. Geleneksel Marksizm, kapitalizmin dünyayı geliştirmeye yönelik tarihsel bir misyonu olduğunu ileri sürerken, dünya sistemleri teorisi dünya kapitalist sisteminin az gelişmiş ülkeleri daha da geriletmediğini ileri sürmektedir.¹²⁶

Modernizasyon kuramının bir eleştirisi olan Wallerstein'in 1970 ve 1980'lerde geliştirdiği dünya sistemleri kuramı, modern ulus devletin oluşumundan bu yana tarihsel süreçteki değişimleri gösteren bir çerçevede geliştirilmiştir. Marksist ekonomi politik bir söyleme sahip olan Wallerstein'a göre, Batı kapitalizmi tarafından 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya konan ve geçen zamana karşın özü itibarıyla değişmeyen modern dünya sistemi, zenginlerin daha da zenginleştiği ve fakirlerin daha fakirleştiği bir çerçevede kendini yeniden üretme eğilimindedir.

Wallerstein'a göre, kapitalizm ve modern devletler sistemi birbiriyle bağlantılı olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Bu bağlamda Wallerstein, Marksist argümanın siyasal baskı ile ekonomik yoksulluğun aynı küresel-tarihsel sürecin iki yönünü oluşturduğuna dair temel savından hareket etmektedir.¹²⁷ Wallerstein'a göre, birçok devleti içeren mevcut devletler sistemi, daha önce ortaya çıkan imparatorluklardan farklı olarak, görece serbest bir piyasanın dünya çapında kurumsallaşmasını sağlamıştır.¹²⁸ Dolayısıyla Wallerstein'ın modelinde, bugünkü modern dünya sisteminin ayırt edici özelliği birikim üzerine kurulu kapitalist bir yapıda oluşudur. Wallerstein'ın teorisinde, kapitalist dünya ekonomisi eşit olmayan devletlerin uluslararası yapısı

¹²⁶ Gilpin, a.g.e., s.90-91.

¹²⁷ Torbjon L. Knutsen, *A History of International Relations History*, Manchester, Manchester University Press, 1997, s. 252.

¹²⁸ Immanuel Wallerstein, "The Inter-State Structure of the Modern World System", *International Theory: Positivism and Beyond*, (ed.) Steve Smith, -Ken Booth-Marysia Zalewski, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, pp.87-107.

niteliğinde olup uzmanlaşmanın hâkim olduğu uluslararası bir işbölümünü sürdürmektedir. Uluslararası işbölümü devletlerin hiyerarşik kategorilerini yansıtmakta ve farklılaşan rollerini temsil etmektedir. Bu bağlamda, uluslararası işbölümünde bir devletin özgün konumu onun güçlü ya da zayıf bir devlet mi olacağını belirlemektedir. Güçlü olan devletler dış piyasa güçlerine direnç gösterebilir, bu güçleri kendi avantajı doğrultusunda kanalize edebilir ve verimli bir şekilde kendi ekonomisini idare edebilirken; zayıf devletler kırılgan bir yapıda, dış piyasa güçlerinin merhametine terk edilmiş bir konumdadır ve kendi ekonomik faaliyetlerini kontrol edecek yetenekten yoksundur. Bu yüzden zayıf devletler ve bağımlı ekonomiler piyasa güçlerinin kaçışı çok zor olan ağıyla çevrelenmişlerdir.¹²⁹ Bu noktadan hareketle, Wallerstein'in modelinde modern dünya sistemi merkez, çevre ve yarı-çevre olmak üzere üç ayrı kategoriye içerecek şekilde tanımlanmaktadır.¹³⁰ Merkezde gelişmiş, endüstriyel ekonomilere sahip kapitalist güçler yer almaktadır. Fabrikasyonda uzmanlaşma eğiliminde olan merkez, çevreden hammadde ithal edip, çevreye sanayi ürünleri satmaktadır. Ücretler ve refah seviyesinin yüksek olduğu ve demokratik siyasi rejimlerin hakim olduğu merkez, sadece hammadde temini ve ticaret aracılığıyla çevreyle ilişki içinde olmayıp aynı zamanda yabancı yatırımlar aracılığıyla da çevre ile ilişki kurmakta ve böylelikle kendi refahını garantiye almaktadır.¹³¹ Az gelişmiş ya da marjinalize olmuş bölgeleri kapsayan ve düşük ücret ve refah seviyesine sahip olan anti-demokratik rejimlerin hakim olduğu çevre ise, hammadde, düşük teknoloji ve tarımsal ürünlere sahip olup, temelde hammaddelerinin üretimiyle yükümlüdür. Yarı-çevre ise bu ikisi arasındaki geçişliliği sağlamak ve karma özellikler göstermektedir.¹³² Wallerstein dünya ekonomisinde çoğunluğu oluşturan çevrelerin, kendi arasında çevre ve yarı çevre olarak iki gruba ayrılmış olmasının, bunları merkeze karşı ortak bir politika yürütmekten yoksun bıraktığını ileri sürmektedir. Bu modelde yarı-çevre ekonomik olmaktan çok politik bir rol üstlenmekte, hem sömürülen hem sömüren

¹²⁹ Gilpin, a.g.e., s.94-95.

¹³⁰ Wallerstein'in merkez, çevre, yarı-çevre ayrımını coğrafik bir tanımlama olmayıp, esasında bu ayrım ilişki bir ayrımdır. Bkz. Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, a.g.e., s.314. Wallerstein her ne kadar merkez, çevre ya da yarı-çevre olanın devlet değil, üretim süreci olduğunun gözden kaçırılmaması gerektiğini belirtse de, pratikte analizlerinde bu kavramları doğrudan devletlere karşılık kullanmaktadır.

¹³¹ Heywood, a.g.e., s.98.

¹³² Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis: An Introduction*, London, Duke University Press, 2004, s.11-12.

olmaktadır. Çünkü yarı çevrenin merkezindeki gruplar da çevrenin sömürülmesinden pay almaktadırlar.¹³³

Wallerstein'in dünya sistemleri yaklaşımı sömürüyü merkez, çevre ve yarı-çevre ülkelerinin içindeki ve aralarındaki kapitalist yapının içsel bir unsuru olarak görmekte ve kapitalizmin çevre ülkelerdeki ekonomik ve siyasal koşulların bu ülkelerin modern dünya sistemindeki işlevleri ile bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir. Kapitalizm küresel yapısı sayesinde merkez; yarı-çevre ve çevre ile karşılıklı etkileşime girmekte, çevre ülkelerini, ucuz hammadde temini amacıyla eşitsiz mübadele yoluyla tahakküm altına almaktadır. Dolayısıyla teori bu tahakküm nedeniyle ulus devletlerin kendi yollarını çizmede veya politikalarını belirlemede özgür olmadıklarını ileri sürmekte ve çevredeki geri kalmışlık döngüsünden ve gelişmemişliğin ortaya çıkışından merkezdeki bu kapitalist devletleri sorumlu tutmaktadır. Diğer bir deyişle birinin yoksulluğu olmadan diğerinin zenginliği mümkün olamazdı, çünkü sermaye sömürü olmadan birikemezdi. Modern dünya sisteminin işleyişinden ötürü bağımsız bir ulusal kalkınmanın olabilmesi söz konusu olamazdı. Zira çevrede bulunan ülkelerden biri, merkezle ticari bir bağlantı kurduğunda, artık güvenlik, teknoloji transferi ve piyasa açısından bağımlı hale geldiği için bundan kurtulması ve ekonomik özerkliğini kurması güçleşmekteydi. Bağımlılık ilişkisi küresel düzeyde eşitsizlikleri daha da attırmaktaydı.¹³⁴ Wallerstein'a göre çevre ülkelerin gelişmesi ve toplumsal dönüşümü merkez ve özellikle de ABD tahakkümünden kurtulmalarıyla mümkündür.¹³⁵ Wallerstein modern dünya sistemini oluşturan kapitalist üretim tarzının, uzun vadede Marksist teori tarafından ortaya konulan kaçınılmaz yasalardan kurtulamayacağını ve kapitalist dünya sisteminin bir süre sonra ortadan kalkacağını ileri sürmektedir.¹³⁶

2.2.4. Eleştirel Teori ve Hegemonya Kavramı

Estetik ve psikanalizden, sosyoloji ve etik gibi disiplinlere kadar geniş bir alana uzanan ve geniş bir düşünce yelpazesini içeren etkili bir düşünce geleneği olan eleştirel

¹³³ Immanuel Wallerstein, "Kapitalist Dünya Sistemini Yükselişi ve Çöküşü", *Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Teorisi Üzerine Bir Derleme*, (der.) Howard Williams-Moorhead Wright-Tony Evans, (çev. Ebru Eralp), Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996, ss. 338-343.

¹³⁴ Wallerstein, *World-Systems Analysis: An Introduction*, a.g.e., s.13-14.

¹³⁵ Charles Ragin-Daniel Chirot, "The World System of Immanuel Wallerstein", *Vision and Method in Historical Sociology*, (ed.) Theda Skocpol, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, pp.276-312.

¹³⁶ Immanuel Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür*, İstanbul, İz Yayınları, 1993, ss.142-163.

teori, önerileri ve vizyonları bakımından birbiriyle farklılık arz eden dört farklı söylem içermektedir:

- i) Uluslararası ekonomi politik üzerine yapılan ve Cox'un çalışmalarının örneğini oluşturduğu neo-Gramscici çalışmalar,
- ii) Frankfurt Okulu'nun çalışmalarına, özellikle de Habermas'a dayanan Linklater'ın geliştirmeye çalıştığı eleştirel söylem,
- iii) Foucault ve Derrida gibi Postyapısalcı ve Postmodernist felsefecilerden beslenen Ashley, Walker, Der Derian, Shapiro ve Bartelson gibi yazarların çalışmalarının başı çektiği Postyapısalcı çalışmalar,
- iv) Elshtain, Enloe, Sylvester, Peterson, Grant ve Newland gibi yazarların çalışmalarını kapsayan Feminist akım.

Teorik bilginin tarafsız ve siyasallıktan bağımsız olduğu fikrini reddetmek ortak paydasında buluşan bu söylemlerden, çalışmamız bağlamında yalnızca ilki incelenecektir. Gramsci'nin hegemonya kavramından hareket edilerek geliştirilen ve mevcut dünya düzeninin kuruluşunu açıklamayı ve değiştirilmesini sağlamayı amaç edinen radikal bir realizm eleştirisi olan Neo-Gramscici çalışmalar, neo-realizmin güç, neo-liberalizmin ticaret üzerinden tanımladığı uluslararası ilişkilerin sınıfsal niteliği olduğu, hegemonik olarak rızayla düzenlendiği ve tarihsel bir nitelik taşıdığını ileri sürerek yeni ve dönüştürücü bir bakış açısı sunmaktadır.¹³⁷

Eleştirel teorinin uluslararası ekonomi politik yaklaşımına taşınması, 1980'li yıllardan itibaren özellikle İtalyan siyasetbilimci Antonio Gramsci'den etkilenen Robert W. Cox'un çalışmalarına mümkün olmuştur. Neo-Gramscici Okul'un öncülerinden sayılan Cox'un iç sosyal güçler, devlet yapıları ve dünya politikası arasındaki bağlantıları açıkladığı çalışması büyük ölçüde Gramsci'nin düşüncelerine dayanmaktadır. Gramsci'nin kuramsal çözümleri, gelişmiş bir kapitalist toplumsal sistemde doğrudan ve açıkça güce dayanmayan iktidar biçimlerin anlaşılabilmesini olanaklı kılmaktadır. Gramsci kapitalist devletin güce dayalı iktidarını vurgulamak yerine, bu gücü görünmez ve hatta giderek gereksiz kılacak iktidar biçimlerine dikkat çekmektedir. Gramsci'nin çözümlemesinde bu türden bir iktidar *hegemonya* kavramında somutlaşır. Hegemonya, iktidarın öznelere dışsal, zora dayalı tanımları

¹³⁷ İlhan Uzgel-Nazan Bedirhanoglu, "Eleştirel Bir Literatür Denemesi: Dışlamadan Sınırlı Tanıma, Uluslararası İlişkiler Kuramları ve Marksizm", *Uluslararası İlişkiler*, C. 12, S. 46, 2015, s.121.

yerine, ideolojik süreçler sayesinde, zihinlerde kurulan ve ‘rıza’ya (*consent*) dayanan niteliklerini içermektedir. Klasik Marksizm egemen sınıf(lar)ın temel çıkarlarının savunma alanı olarak devletin baskı ve zorlama işlevi üzerinde durup diğer iktidar olma biçimlerinden bahsetmezken, Gramsci kapitalizmin nasıl olup da devletin baskı ve şiddet içeren boyutunun yanı sıra, bu baskıyı meşru ve görünmez kılarak sivil toplum alanında kitlelerin onayına dayalı bir moral egemenliğe olanak sağladığı sorusuna eğilmektedir.¹³⁸ Bu açıdan Klasik Marksizmde ve Lenin’in teorisinde sömürülenleri sistemi devirmekten alıkoyan devletin uyguladığı ‘baskı/zor’ (*coercion*) iken, Gramsci’nin analizinde sistemin sürdürülebilirliğine olanak sağlayan tek unsur ‘baskı/zor’ değildir.¹³⁹ Bu bağlamda Gramsci hegemonyanın ‘baskı’ ve ‘rıza’ olmak üzere iki temel boyutu olduğunu vurgulamıştır. Buna göre, bir hegemon liderliğini pekiştirmek için gerektiğinde ‘baskı/zor’, gerektiğinde ise ‘rıza’ üretmek durumundadır. Hegemonik devlet açısından ‘baskı/zor’ caydırıcılık, ‘rıza’ ise meşruiyet üreten unsurdur. Bu iki unsuru gerektiği şekilde üretemeyen hegemonun zamanla düşüşe geçmesi ve yerini yeni hegemon güce bırakması yani sistemik dönüşüm olarak ‘hegemonik döngü’ kaçınılmaz olarak ortaya çıkacaktır.

Öte yandan, Lenin hegemonya kavramını sınıflar arası bir siyasal ittifak stratejisi olarak kavramsallaştırırken, Gramsci bu kavramın içeriğinde bir dönüşüm yaratmıştır. Hegemonyanın hâkim sınıfa ait güçler tarafından aktif olarak, sürekli ve diyalektik bir biçimde inşa edildiğine dikkat çeken Gramsci, hegemonya kavramını ilk defa egemen sınıfın bir egemen olma pratiği olarak tanımlanmıştır.¹⁴⁰ Gramsci için hegemonya bir anlamda oydaşma yaratan bir sınıf iktidarındır.¹⁴¹ Bu bağlamda Gramsci hegemonyayı sivil toplum ve politik toplumun bütününe meydana getirdiği işlev ile tanımlarken, devlet aygıtının da statik ve öznel üstü bir varlık olarak ‘şeyleştirilemeyeceği’ üzerinde durmuştur.¹⁴²

Hegemonya kavramını Gramscici perspektife bağlı kalarak yeniden yorumlayan ve uluslararası ilişkilere uyarlayan kuramcı ise Robert W. Cox olmuştur. Cox, neo-

¹³⁸ Serpil Sancar Üşür, *İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*, Ankara, İmge Yayınları, 1997, s.28.

¹³⁹ Robert Cox, “Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method”, Stephen Gill (ed.), *Gramsci Historical Materialism and International Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 52-53.

¹⁴⁰ Sancar Üşür, a.g.e., s.28-29.

¹⁴¹ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003, s.79.

¹⁴² Adam David Morton, *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Economy*, London, Pluto Press, 2007, ss.89-92.

realistleri devletlerarası güç eylemlerini açıklamaya çalışırken, bu gücü üreten sosyal ilişkileri sorgulamadıklarından dolayı eleştirir. Bu bağlamda Cox, Gramsci'nin hegemonya kavramını kullanarak uluslararası güç ilişkilerindeki değişikliklerin sosyal ilişkilerdeki değişikliklerden kaynaklandığını ortaya koymayı amaçlar. Dolayısıyla Cox, gücün neo-realistlerin iddia ettiği gibi maddi kapasitenin birikmesiyle ortaya çıkmadığını; sosyal süreçlerin bir sonucu olduğunu savunur. Bu çerçevede Cox'un dünya hegemonyası tasavvuru devlet, sosyal güçler ve dünya düzeninin belli bir zaman ve mekândaki eklemlenmesi üzerine temellendirilmiş olur.¹⁴³ Bir anlamda hegemonya siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıları içine alan bir kavramdır.¹⁴⁴

Cox'un neo-Gramscici eleştirel söylemi, devlet formları, sosyal güçler ve dünya düzenleri arasındaki etkileşimi açıklamanın ötesinde, radikal bir söylem olması hasebiyle dünya düzeninin değiştirilmesi olasılıkları üzerine de çözümler sunar. Diğer bir deyişle, neo-Gramscici eleştirel teori, bir yandan üretim süreçleri, sınıflar arası ilişkiler ve siyasi güç arasındaki diyalektik ilişkiyi açıklarken, diğer yandan da mevcut düzeni değiştirme noktasında uluslararası ilişkiler kuramına katkıda bulunur. Cox yapısal dönüşüm potansiyelini analiz ederken Gramsci'den aldığı *tarihsel blok/yapı* kavramını kullanır. Tarihsel blok, belirli bir toplumsal bi an'da (moment), maddi kabiliyetler (altyapı) ile çok sayıda olası fikirler (ideolojik formlar) arasından kurumların (sınıf mücadelesi) belirlediği bilinçliliğin oluşturduğu somut bir bütünlüktür.¹⁴⁵ Diğer bir deyişle, bir tarihsel blok, *maddi güçler/kabiliyetler, kurumlar ve fikirler/ideolojiler* etrafında siyasi olarak örgütlenmiş farklı sınıf güçlerinin ittifakı arasındaki tarihsel bir uyuma karşılık gelir.¹⁴⁶ Burada hassas nokta, özellikle de Klasik Marksizm'in altyapı-üstyapı metaforundan kaynaklanan ekonomik indirgemecilik eleştirisini aşma/bertaraf etme bağlamında¹⁴⁷ belirli bir tarihsel bloğun kuruluşunun yapısal bir zorunluluk olmayıp, yapının ortaya çıkardığı bir eğilim, ama esas olarak sınıf mücadelesinin biçimlenişine bağlı, dinamik, yani değişme açık bir süreç olduğudur. Bu

¹⁴³ Robert W. Cox, "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations", *Millennium*, Vol. 10, No. 2, 1981, p. 221, <http://ic.ucsc.edu/~rlipsch/Pol272/Cox.pdf>, (04.09.2015).

¹⁴⁴ Tayyar Arı, "Uluslararası İlişkilerde Büyük Tartışmalar ve Post-Modern Teoriler", Tayyar Arı (der.), *Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2 Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar*, Bursa, Dora Yayınları, 2014, s.20.

¹⁴⁵ Sancar Üşür, a.g.e., s.33.

¹⁴⁶ Stephen Gill, *Power and Resistance in the New World Order*, New York, Palgrave Macmillan, 2003, s. 58.

¹⁴⁷ John M. Hobson, *The State and International Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, s. 129.

bağlamda Cox, tarihsel blokların ebedilik ve evrensellik gibi özellikler taşımayan, insanlar tarafından tarih boyunca oluşturulup değiştirilen yapılar olduğunu belirtir ve devletleri, konfederasyonları, imparatorlukları, üretimin ve kültürel cemaatlerin organizasyonu ile sivil toplum hareketlerine dair muhtelif gelişmeleri, sosyal örgütlenmenin farklı şekillerini ifade eden tarihsel bloklara örnek olarak gösterir.¹⁴⁸

Uluslararası sistemi anlamak açısından tarihsel boyut, sosyo-ekonomik yapı ve ilişkilerin önemine vurgu yapan Cox'a göre uluslararası sistemdeki en önemli değişim, dünya kapitalizminin “karma kapitalist sistem” olarak adlandırılan Keynesyen büyüme politikalarını terk ederek daha ziyade para ve finans politikalarına dayalı neo-liberal piyasa anlayışına yöneldiği 1970'li yıllarda gerçekleşmiştir. Cox bu yönelimin uygulayıcısı olarak belli bir ülke veya örgüt olmadığını, bir uluslararası elitler/seçkimler grubunun sözkonusu yönelime yön verdiğini ileri sürer.¹⁴⁹

2.3. LİBERAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK YAKLAŞIM

Uluslararası ekonomi politik alanının bir diğer önemli ekolu olan liberalizm sadece ekonomi alanıyla sınırlı bir teorik düşünce olmayıp, entelektüel kökenleri aydınlanma çağı felsefesine kadar uzanan felsefi bir yaklaşımdır. Merkantilizme tepki olarak gelişen liberal yaklaşım genel olarak serbest ticareti ve serbest piyasayı savunmakta; ekonomiye yönelik devlet müdahalesinin piyasayı kısıtladığı varsayımından hareketle, devletin ekonomik rolünün sınırlı olması gerektiğini savunmaktadır.

Realistlerin “düşük politika” (*low politics*) olarak adlandırdıkları ekonomik meseleleri uluslararası aktörler arasındaki ilişkilerde temel belirleyici olarak değerlendiren liberalizmin uluslararası sistem tasavvuru, serbest ticaretin ve evrensel barışın sağlandığı bir temel üzerine kuruludur. Bu bağlamda liberalizm, realizmde “güçler dengesi” bağlamında kurgulanan anarşik dünya sisteminden farklı olarak uyum içinde bir dünya sisteminin olabileceğini söylemektedir. Bu noktadan hareketle, liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşımın temel kabul gören ilkeleri, evrensel serbest

¹⁴⁸ Mehmet Akif Okur, “Gramsci, Cox ve Hegemonya: Yerelden Küresele, İktidarın Sosyolojisi Üzerine”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 12, S. 46, 2015, s.135.

¹⁴⁹ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2005, s. 148-149.

ticaretten tüm devletlerin çıkar sağlayacağı ve bu toplu refah durumunun uluslararası çatışma ve savaşların nedenini ortadan kaldıracağı yönündedir.¹⁵⁰ Uluslararası ekonomi politik bağlamında liberaller, gerek ülke içinde gerekse ülkeler arasında, özgürlüklerin sağlanması hâlinde, çıkar çatışmasının değil, çıkar uyumunun ortaya çıkacağını ileri sürmektedirler. Ülke sınırları içinde mal ve hizmetlerin serbest dolaşımında olduğu gibi, ülkeler arasında da karşılıklı serbest ticaretin ülkeler için olabilecek en etkin durumu ortaya çıkaracağını savunmaktadırlar. Böylelikle de oluşan bu düzen devletin güç ve güvenlik endişelerini minimize edecektir. Liberal yaklaşım savaş gibi siyasi olumsuzlukların ekonomiyi etkileyebileceğini veya ekonomik girişimlerden etkilenebileceğini kabul etse de, bu tür çatışmaların temelini ekonomik değil, siyasi olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla liberal yaklaşıma göre, esasen ticari ve ekonomik ilişkiler karşılıklı fayda bağlamında barışçıl yöntemlere ve işbirliğine sebep olmaktadır.

Liberal yaklaşıma göre, devletler uluslararası ekonomik alanda da ulusal ekonomilerini yönettikleri gibi davranmalıdırlar. Yani nasıl ki ulus devlet adalet, iç güvenlik ve savunma gibi sadece birtakım görevlerle sınırlandırılmışsa ve devletin asli görevi bireylerin serbestçe hareket edecekleri bir ortamı sağlamaksa; uluslararası ortamda da adaletsiz bir uluslararası rekabeti önlemek ve ulusal kurlar arasındaki değişimleri düzenlemek için “uluslararası rejim” olarak nitelenen kurallar ve düzenlemeler olabilir.¹⁵¹ Fakat uluslararası alandaki aktörler bu rejimlerin işlenmesini garanti altına almak dışında uluslararası ekonomiye müdahale etmemelidir. Liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşım hakkında bu kısa açıklamadan sonra, bu yaklaşımın temel dinamikleri bir sonraki başlıkta daha detaylı olarak incelenecektir.

¹⁵⁰ Scott Burchill, “Liberalism”, *Theories of International Relations*, (ed.) Scott Burchill-Andrew Linklater et. al., New York, Palgrave Macmillan, 2005, pp .58-70.

¹⁵¹ Frieden-Lake, a.g.e., s. 10.

3. LIBERAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK ve TEMEL DİNAMİKLERİ

18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında gelişen bir entelektüel akım olarak liberalizm, birey ve toplumun asıl amacının özgürlük olduğunu vurgulamakta; ülke içinde devletin ekonomik rolünü azaltıcı, dolayısıyla bireyin rolünü genişletici bir araç olarak “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” (*laissez-faire, laissez-passer*) ilkesini desteklemektedir. Liberal akım uluslararası alanda ise, dünya ülkelerini birbiriyle barışçı ve demokratik yollardan ilişkilendirmenin aracı olarak serbest ticareti desteklemektedir.

Zengin bir düşünsel temele ve güçlü bir ahlak felsefesine sahip olan liberalizm, insanı odak noktasına almakta, akılcılığı ön plana çıkarmakta, özel hayatın serbestliğini savunmakta ve kamusal alanda sınırlı devlet müdahalesini öngörmektedir. Uluslararası işbirliği ve bundan doğacak kazançlar konusunda iyimser bir yaklaşıma sahip olan liberal yaklaşım, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle uluslararası alanda uygulama imkânı bulmuş ve dünya ekonomisinde yaşanan gelişmelerle bugünkü küresel ekonominin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Küresel toplum biçimlendirilmesinde ekonominin büyük ölçüde siyasetin önünde gittiğini ileri süren liberal uluslararası ekonomik yaklaşımın temel dayanağı liberal teorisyenlerce ortaya konan temel öncüllerdir. Modern bir siyasal doktrin olarak liberalizm erken modern Avrupa'da otoriter yönetime karşı politik tepkiden kaynaklanmıştır. Bu itibarla, modern liberalizm devletin merkeziyetçiliğine ve mutlakiyete karşı bir eğilimi içermektedir. Siyasal düzlemde özgürlük, eşitlik, bireysellik ve rasyonellik ilkelerine dayalı olan liberalizm, temsili hükümetin ve parlamenter kurumların gelişmesinden, devletin keyfi gücünün sınırlandırılmasından ve bireylerin sivil özgürlüklerinin korunmasından yanadır. Bu anlamda temel kaygısı devletin müdahalesine karşı bireylere sivil özgürlüklerini kazandırmak olan liberalizm, ekonomik düzlemde ise mülkiyet özgürlüğü, fırsat eşitliği ve serbest rekabet ilkeleri üzerine temellenmektedir. Bu bağlamda liberalizm, politik erkin hem siyasal arenada hem de ekonomik arenada hukuki olarak sınırlandırılması ve bireysel özgürlüklerin alanının genişletilmesi prensibini savunmaktadır. Özetle, liberal siyasi teori bireysel eşitlik ve özgürlüğe dayanmaktayken, liberal ekonomi teorisi serbest piyasa ve asgari

devlet müdahalesine dayanmaktadır. Liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşımın anlaşılması ve oturduğu zemini anlamak bakımından liberal kuramın temel ilkelerine ve liberal teorisyenlerin bunlara ilişkin görüşlerine kısaca değinmekte fayda var.

3.1. LİBERAL YAKLAŞIMIN TEMEL ÖNCÜLLERİ

Aydınlanma çağı (1688-1789) filozoflarının temel felsefesini oluşturan liberalizmde *birey* kavramı kilit önem taşımaktadır. Liberal teorisyenlerin en önemlilerinden biri olan John Stuart Mill'e göre "*devletin uzun vadede değeri onu oluşturan bireylerin değerine bağlı*"dır. Bu itibarla, Mill devletin bireysel özgürlüklere müdahalesine karşı çıkmış; bireyin özgürlüğünü sınırlayan koşulları en aza indirmenin önemi üzerinde durarak, bireyin ve toplumun devletin müdahalesi azaldığı ölçüde gelişebileceğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte, Mill devletin her alandan dışlanması yerine, sağlık ve eğitim gibi sosyal alanlarda topluma yardımcı olacak fonksiyonları yerine getirmesi gerekliliği üzerinde durmuştur.¹⁵² *Özgürlük, eşitlik ve mülkiyet* sahibi olmanın her insanın 'doğal hakkı' sahip olduğu görüşünü savunan John Locke ise hükümetin temelini 'toplum sözleşmesi' olduğu fikrini geliştirmiştir. Toplum sözleşmesinde temel motivasyon kaynağı, bireylerin sahip oldukları doğal haklardan güvenlik içerisinde ve daha özgür olarak yararlanmalarıdır.¹⁵³ Bu anlamda Locke gibi klasik liberallere göre, liberal devlet, *bireysel özgürlük* alanını genişleten ve bu hakları hukuk ile garanti altına alan devlettir. Dolayısıyla liberalizmde devlet her şeyden önce vatandaşların ekonomi alanındaki rekabetlerini düzenleyici ve düzeltici bir işlev taşır. Devlet bireye elden geldiğince az kısıtlama getirerek, onun özgürce gelişmesi için gerekli olanları güvence altına alır.¹⁵⁴

Liberal ekonomi teorisinin öncüsü Adam Smith 1776 tarihli *Ulusların Zenginliği* adlı kitabında ekonomik büyümenin ulusal zenginlik ve güç için temel teşkil ettiğini savunmuştur. Ekonomik büyümenin işbölümü ile sağlanabileceğini öne süren Smith, ulusların zengin ve güçlü olabilmeleri için her ulusun en iyi yapabildiği işlerde uzmanlaşmasını ve ticaretin serbest olmasını savunmuştur. Dolayısıyla mutlak

¹⁵² Balaam-Veseth, a.g.e., s.62-63.

¹⁵³ Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, a.g.e., s.355-356.

¹⁵⁴ Rolf Cantzen, *Daha Az Devlet Daha Çok Toplum*, (çev. Veysel Atayman), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000, s.26.

üstünlüğe dayalı bölgesel bir işbölümü Smith'in ticaret teorisinin temelini oluşturmuştur. Smith, mutlak üstünlüğün ayrılan belli bir miktar kaynakla bütün rakiplerinden daha az maliyetle daha fazla çıktı üretebilen ihracatçı ulus devlete ait olduğunu ileri sürmüştür. David Ricardo ise, 1817'de kaleme aldığı *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri Üzerine* adlı eseri ile uluslararası ticaretin karşılıklı fayda sağlayacağını ilk kez bilimsel olarak kanıtlayan düşünür olmuştur. Ricardo'nun serbest ticaretin temel mantığı olarak inşa ettiği karşılaştırmalı üstünlük teorisi, mutlak üstünlüğe sahip olmadığı durumlarda dahi bir ülkenin dış ticaretten kârlı çıkabileceğini göstermiştir. Bu teorinin, bugün dahi uluslararası ticaretin mantığını oluşturduğu kabul edilmektedir.¹⁵⁵ Ricardo, Sanayi Devrimi ve getirdiği sonuçlar nedeniyle yeniden tanımlama gereği duyduğu Smith'in mutlak üstünlük yasasını, karşılaştırmalı üstünlük yasası ile revize etmiştir. Ülkeler arasındaki ticaret akışını üretilen malların mutlak değil fakat görece maliyetleri bağlamında değerlendiren Ricardo, uluslararası işbölümünün karşılaştırmalı maliyetlere bağlı olduğunu ve ülkelerin görece maliyetleri daha az olan mallarda uzmanlaşma yönünde eğilim göstereceklerini ileri sürmüştür. Ricardo karşılaştırmalı maliyete dayalı uzmanlaşmanın evrensel faydalarını ünlü Portekiz şarabı ve İngiliz kumaşı örneği ile açıklamıştır. Portekiz hem şarabı hem de kumaşı İngiltere'den daha ucuza üretebilmektedir. Fakat Portekiz toprağının ve ikliminin şarabı, pamuktan çok daha ucuza ve verimli şekilde mal edebildiği için, yani şarap üretiminde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu için, ikisini de üretmek yerine şarap üretiminde uzmanlaşarak şarabı ihraç etme yoluyla daha fazla kazanacaktır. Bu noktadan hareketle herkes karşılaştırmalı üstünlük yasasına göre uzmanlaşma politikası izlerse dünya refahı artacak ve uzun vadede herkes kazançlı çıkacaktır.¹⁵⁶

Ricardo'nun *karşılaştırmalı üstünlükler* teorisinin varsayımlarından hareketle, bu teorinin bazı önemli aksaklıklarını giderecek açılımlar olmuştur. Bu bağlamda, maliyet ve fiyat gibi kavramları sadece arz koşullarından hareketle ele alan ve bir arz teorisi niteliği taşıyan Ricardo'nun teorisini eleştiren klasik iktisatçı, John Stuart Mill dış ticarete talep koşullarına yer vermiştir. Mill "karşılıklı talep kanunu"na ile bir ülkenin, diğerinin malına karşı talebinin şiddetinin derecesi bilinirse, dış ticaret

¹⁵⁵ Hahnel, a.g.e., ss.232-237.

¹⁵⁶ Serbest ticaret ile korumacılık arasında süregelen iktisadın temel sorunsalını hayali bir münazara ortamında tartışan, Ricardo'nun ruhunun ana karakterlerden biri olduğu kurgusal bir iktisat çalışması için bkz. Russell Roberts, *The Choice: A Fable of Free Trade and Protection*, Upper Saddle River, New Jersey, Pearson Prentice Hall, 2007.

hadlerinin belirlenmesinin o derece mümkün olduğunu ileri sürmüştür. İngiliz iktisatçı Alfred Marshall ise Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük teorisine talep ögesini ekleyen Mill'i izleyerek, ancak Mill'in açıklamakta yetersiz kaldığı arz ve talebin dış ticaret hadlerinin belirlenmesindeki etkileri konusuna teklif eğrileri yardımıyla netlik kazandırmış ve klasik teorisinin serbest dış ticarete kendiliğinden dengenin oluşacağı, her ülkenin uzmanlaşmadan yararlanacağı iddialarını sürdürmüştür.

Neo-klasik okul da serbest dış ticaretin hem tüm ülkelerin refahını arttırdığı hem de dış ticarete sürekli açıkları önleyecek kendiliğinden denge mekanizmasının işlediği iddialarını sürdürmüştür. Serbest dış ticarete ülkeler arasındaki çıkar uyumunu vurgulayan neo-klasikler serbest dış ticaretin sadece her ülkenin yararına olmakla kalmayıp, aynı zamanda her ülkede aynı üretim girdilerinin fiyatlarını eşitleyeceği varsayımını da ileri sürmüş ve dış ticarete katıksız *laisser-faire* savunmuştur.¹⁵⁷

3.2. LİBERAL YAKLAŞIMDA EKONOMİ POLİTİKASI

Liberal teorisyenler bireysel özgürlüğün bir uzantısı olarak aynı zamanda ekonomik girişim özgürlüğüne merkezi bir yer vermişlerdir. Bu çerçevede, hukukla güvence altına alınmış bireysel hakların, özgürlüklerin ve serbest piyasa koşullarının ulusal zenginliği artıracacağı görüşü öne çıkmıştır. 18. ve 19. yüzyılda Merkantilizm'in eleştirisi olarak ortaya çıkmış olan liberal teorilerin tam merkezinde yer alan en önemli kavram serbest piyasadır. Serbest piyasadan kasıt, insanların, kim olduklarından bağımsız olarak, herhangi bir kurumsal zorlamanın dışında, kendi özgür iradeleriyle kişisel bir yarar sağlamak üzere karşı karşıya geldikleri yerdir.¹⁵⁸ Klasik liberalizmin öncüleri arasında sayılan Adam Smith ve David Ricardo gibi erken dönem liberal teorisyenler, ekonomik faaliyetlerin temel mantığına ve sonuçlarına odaklanarak liberal ekonomik teorisinin ilkelerini ortaya koymuşlardır.

Liberal yaklaşımın kurucularından Adam Smith ekonomik büyümeyi arzu edilirliliği tartışılmaz temel hedef olarak görmüştür. Smith, bir toplumun refahının/zenginliğinin sahip olunan altın rezerviyle değil üretim ve ekonomik büyümeyle ölçülmesi gerektiğini savunmuştur. Diğer bir deyişle, merkantilizmin zenginliği değerli madenlere dayandıran yaklaşımına karşı Smith üretimi öncelemiştir.

¹⁵⁷ Kazgan, *İktisadi Düşünce ya da Politik İktisadın Evrimi*, a.g.e., s. 167.

¹⁵⁸ Ayşe Buğra, *İktisatçılar ve İnsanlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 15.

Smith'in kendi ifadesi ile “*Avantaj ve kazançtan bahsedildiğinde, benim anladığım şey; altın ve gümüş miktarının artması değil, memleketin emek ve toprağın yıllık ürününün mübadele değerinin artması ya da vatandaşların yıllık gelirinin artmasıdır.*”¹⁵⁹ Smith'e göre, merkantilist sistem devlete atfettiği bu rollerle piyasanın genişlemesini önlemekte ve ekonomik faaliyetin doğal seyrini değiştirmekteydi. Bu bağlamda ele alındığında, merkantilistlerin devletin düzenleyici ve denetleyici niteliği Smith'in ekonomi politikasında sakıncalı olarak görülmektedir. Bu çerçevede; i) hukuk ve düzenin muhafazası, ii) adaletin temini, iii) ulusal savunma için hazırlık gibi temel işlevlerin dışında kalan devlet müdahalelerinin tamamına kuşkuyla bakmak gerekir. Özetle, Smith'in görüşü, devletin koyduğu sınırlamaların doğal işbölümünü yani ‘görünmez el’in (*invisible hand*) işleyişini ve gelişmeyi kaçınılmaz olarak engellediği yönündeydi. Bununla birlikte, özel çıkar çevrelerinin ekonomik gelişmeyi engelleyecek tarzda hareket etme ihtimali her zaman vardı. Buna karşılık, Smith'in argümanı etkin rekabetin her zaman büyümeyi maksimize edeceği yönündeydi.¹⁶⁰ Dolayısıyla Smith etkin rekabetin oluşabildiği bir ekonomik gelişme ortamında *laissez-faire* rejiminin en güzel yönetim tarzı olduğunu savunmaktaydı. Diğer bir deyişle, ekonomik büyüme ancak minimum seviyede devlet müdahalesine maruz kalan serbest piyasayla mümkün olacaktır. Piyasa üzerine yapılan bu vurgu ekonomik güçlerin özerkliğini gerektirmektedir. Burada devlete düşen görev ise piyasalara olabildiğince serbest hareket alanı sağlayacak koşulları sağlamaktır. Devlet bu koşulları sağlamak için sadece yukarıda sıralanan sınırlı görevleri üstlenebilirdi.

Tıpkı Smith gibi devletin ekonomik faaliyete müdahalesine karşı çıkan ve kendi kendini düzenleyen piyasa sisteminin faydalarını savunan David Ricardo serbest ticaretin sanayiye teşvik ederek, kişileri ve toplumları yenilikler konusunda cesaretlendirdiğini ve üretimi artırarak toplum için bir “genel fayda” ortaya çıkardığını ileri sürmektedir. Ricardo Smith'in mutlak üstünlüğe dayalı ticaret kazançları yerine *karşılaştırmalı üstünlük* ve uzmanlaşmayı geliştirmiştir. Liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşımının bir diğer kaynağını Ricardo'nun işte bu karşılaştırmalı üstünlük tezi oluşturur. Ricardo, devletler arasında karşılıklı bağımlılık odaklı ilişkilerin tesis edilebilmesi için her devletin rekabet gücünün en iyi olduğu ve en ucuza üretebileceği malları üretmesi ve kendisinin daha pahalıya ürettiği malları bunları çok daha ucuza

¹⁵⁹ Adam Smith, a.g.e., s. 25.

¹⁶⁰ William J. Barber, *İktisadi Düşünce Tarihi*, (çev. İhsan Durdu), İstanbul, Şule Yayınları, 1999, s.64.

üreten devletlerden satın alması gerektiğini ileri sürmüştür. Taraflar karşılaştırmalı üstünlükler olarak tanımlanan bu ilişkilerin devamından kazançlı çıktığı sürece bu ilişkinin bozulmasını istemeyeceklerdir. Böylelikle çatışma ve savaş gibi durumların yaşanma ihtimali azalacaktır.¹⁶¹

3.3. TİCARİ LİBERALİZM VE LİBERAL EKONOMİ POLİTİK YAKLAŞIMDA ULUSLARARASI TİCARET

Bünyesinde zengin bir çeşitliliği barındıran teorik bir şemsiye konumundaki liberal kuram, siyasal rejimlere odaklanan cumhuriyetçi liberalizm (*republican liberalism*), devletlerarası ticareti konu eden ticari liberalizm (*commercial liberalism*) ve uluslararası hukuka ve kurumlara vurgu yapan düzenleyici liberalizm (*regulative liberalism*) olarak üç ayrı kategoriden oluşmaktadır.¹⁶² Ticari liberalizm farklı düşünürlere uzanan oldukça köklü bir felsefi arka plana sahiptir. Ticaretin doğal etkisinin barışa yol açtığı yönündeki bu yaklaşım ticaretin ‘yıkıcı önyargıları’ engellediği, hoşgörüyü arttırdığı ve barışçıl bir uluslararası ilişkiler olgusuna cesaret verdiğini ileri sürmektedir.¹⁶³ Ticaret ve barış ilişkisini açıklayan Montesquieu’ya göre ticaret, devletlerin karşılıklı ihtiyaçlarını (*mutual needs*) karşıladığı sürece yaşanacak çatışmaların önüne geçilmesinde önemli bir rol oynar.¹⁶⁴ Montesquieu *Kanunların Ruhu* adlı eserinde şöyle demektedir: “Ticaretin doğal sonucu beraberinde barışı getirmesidir. Ticaret yapan iki ülke, birbirini karşılıklı olarak bağımlı hale getirir: Biri satın almak diğeri ise satmakla ilgileniyorsa; bir bütün olarak ittifakları karşılıklı ihtiyaçlar üzerine kuruludur”. Montesquieu’nun ortaya koyduğu bu iki taraflı bağımlı olma durumu liberal uluslararası ekonomi politik literatürde “karşılıklı bağımlılık” olarak ifade edilmektedir. Öte yandan Montesquieu gibi Immanuel Kant (1724-1804) da devletlerarasındaki ekonomik ilişkilerin karşılıklı siyasal etkileşimleri pasifize ettiğini ileri sürmüştür. Kant 1795 tarihli *Perpetual Peace: A Philosophical Sketch* (Ebedi Barış: Feslefi Bir Taslak) adlı eserinde “ticaretin ruhu”ndan, yani ticaretin devletlerin çıkarlarını birbiirlerine bağlayıcı, dolayısıyla savaşları azaltıcı etkisinden

¹⁶¹ Tarık Oğuzlu, “Liberalizm”, *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, (ed.) Şaban Kardaş-Ali Balcı, İstanbul, Küre Yayınları, 2014, ss. 104-105.

¹⁶² Robert O. Keohane, “International Liberalism Reconsidered”, (ed.) Robert O. Keohane, *Power and Governance in a Partially Globalized World*, New York, Routledge, 2002, pp. 39-62.

¹⁶³ Knutsen, a.g.e., s. 124.

¹⁶⁴ Håvard Hegre, ‘Development and the Liberal Peace’, *Nordic Journal of Political Economy*, Vol. 31, 2005, s.29. http://www.nopecjournal.org/NOPEC_2005_a02.pdf, (06.05.2014)

bahsetmektedir.¹⁶⁵ Kant'a göre savaşları tümünden ortadan kaldırmak mümkün değilse de, cumhuriyetçi anayasadan kaynaklanan benzer değerler ve devletlerüstü bir federasyonla “ebedi barış”ı sağlamak ve devam ettirmek olasıdır. Diğer bir deyişle Kant cumhuriyetçi bir anayasa (uluslararası rejim), devletlerüstü bir federasyon (uluslararası örgütler) ve ortak piyasa (devletler arasındaki karşılıklı serbest ticaret) sürekli barışın üç koşulu olarak ileri sürmektedir.¹⁶⁶ Yani, Kant liberal özgürlüğün üçüncü bileşeni olarak -devletler arasındaki çatışma riskini azaltan- iktisadi bağımlılığı yani uluslararası ticareti ve öngörmüştür. Kant'ta doğa durumu Hobbes'unkine benzer biçimde savaş durumudur. Ancak Kant doğanın ulusları birbirinden ayırmasına karşılık, aynı zamanda birleştirdiğini de ileri sürmektedir. Özgürlüğün iktisadi boyutunun Kant'ın argümanına dahil olduğu nokta tam da burasıdır; *'Ticaret ruhu er ya da geç tüm insanları saracağı için ve bu ruh savaşla yan yana olamayacağı için...devletler -ahlaki motivasyondan kaynaklanmamasına rağmen- kendilerini barışın asaletini yüceltmeye zorlanmış olarak bulurlar.'* Benzer şekilde liberal leorsiyen Bentham (1843) da 'iyi şeylerin ticaretten kaynaklandığı' konusunda Kant'la hemfikirdir. Bentham barış ve düzenin faydacılık, serbest ticaret ve devletin müdahale etmemesi ilkeleriyle en iyi şekilde garanti altına alındığını ileri sürmüştü. Richard Cobden (1804-1865) gibi Bentham'ın izinden gidenler, dolaşıma açık sınırlar boyunca yayılan eşyaların, mal ve fikir akımlarının dünya ilişkilerinde olumlu barışçıl etkileri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Cobden 1846 yılında, 'liberal demokrasiler güç politikalarını bırakarak ideallerini riske atmamalıdır' görüşünü savunmuştur. Cobden'e göre, demokratik devletler kendilerini ekonomik etkileşimlerle sınırlandırmalı ve savaşlardan uzak durmalıydı; serbest piyasaya ve tarih boyunca tedrici bir akıl ve özgürlük gelişmesine inanmalıydı. Er ya da geç mutlakiyetçi yönetimlerin –otokrasilerin halkları da gerçek çıkarlarının, Benhtam'ın büyük mutluluk ilkesi olan serbest ticaret, demokrasi ve hoşgörüde olduğunu fark edecekti. Halk kitleleri ayaklanacak, despotizmi ortadan kaldırarak köleliğinden kurtulacak ve şeffaf, aydınlanmış ve demokratik toplumlarla birleştirecekti.¹⁶⁷ Yirminci yüzyıla gelindiğinde ise Joseph A. Schumpeter ve Norman Angell gibi düşünürler demokrasi ve serbest pazarın beraberinde ticaret ve barışı getireceğini ileri sürmüşlerdir. Demokrasi ile

¹⁶⁵ Immanuel Kant, *Toward Perpetual Peace: A Philosophical Sketch*, <http://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/kant1795.pdf> , s.1-4, (09.05.2014)

¹⁶⁶ Michael Doyle, “Three Pillars of the Liberal Peace”, *American Political Science Review*, Vol. 99, No. 3, August 2005, pp. 463-466.

¹⁶⁷ Knutsen, a.g.e., s. 172.

serbest piyasanın beraberinde ticaret ve barış getireceğini ileri süren Schumpeter, serbest ticaretin yaratacağı yeniden dağılımın savaşa karşı sınıfları güçlendireceğini savunmaktadır.¹⁶⁸ Angell, uluslararası işbölümünün yaygınlaştığı (ve yaygınlaşması gerektiği) bir uluslararası sistemde devletlerarası ihtilafların da barışçıl yollarla çözüleceğini iddia etmektedir.¹⁶⁹

1970'lerden itibaren ekonomi politik teorisyenleri de liberal düşünürlerin bu fikirlerinden esinlenerek karşılıklı bağımlılığın çatışmayı engellediğine dair değerlendirmeler yapmaya başlamışlardır.¹⁷⁰ Aşağıda daha detaylı değinilecek olan Keohane ve Nye'in karşılıklı bağımlılık kavramsallaştırmasına göre ekonomik karşılıklı bağımlılık, ülkelerin ekonomik çıkarlarını artırıcı işlevi nedeniyle ülkeleri daha barışçıl politikalar izlemeye sevk etmektedir. Özellikle ekonomik anlamda karşılıklı bağımlılığın temel dinamiği olan ticaret, aralarında savaş çıkma ihtimali olan komşu ülkelerde barışın tesisi için güçlü bir etkiye sahiptir ve karşılıklı bağımlılık seviyesinin artışı, çatışma ihtimalini azaltan önemli bir faktördür. Bu çerçevede serbest ticaret ve ticaretin önündeki engellerin kaldırılması modern *karşılıklı bağımlılık* teorisinin özünü teşkil etmektedir.

1980'li yıllarda bu yaklaşımı öne çıkaran isim ise Richard Rosecrance olmuştur. Rosecrance 1986 tarihli eserinde iktisadi karşılıklı bağımlılığın gelişimi ile toprak elde etme amacıyla çatışmaya girmenin öneminin azalışı arasında bir ilişki olduğunu; bu bağlamda dünyanın giderek siyasi-askeri ve topraksal (*territorial*) bir sistemden karşılıklı ekonomik bağımlılığın yaşandığı 'ticaret devleti' (*trading state*) sistemine doğru evrildiğini ileri sürmektedir. Devletlerin zenginlik, güç ve refahlarını arttırmak için topraklarını artırma ile ticaretini artırma arasında bir tercih yapmaları gerektiğini belirten Rosecrance, topraklarını büyütmeyle ticaret aracılığıyla büyümenin birbirleriyle çatışan hedefler oluşturduğunu ileri sürmektedir. Devletlerarası ilişkilerde savaş ve savaş tehdidinin giderek dışlandığı bu yeni küresel sistem, askeri yeterliliklerini arttırmaya çalışan ve güç için mücadele eden ülkeler yerine, işbirliği yapan ülkeler

¹⁶⁸ Mustafa Cüneyt Özşahin, "Barışın Ekonomi Politikası: Uluslararası İlişkilerde Liberal Kuram ve Ticari Liberalizm", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, C. 9, S. 35, 2013, ss.96-97.

¹⁶⁹ Burak Bilgehan Özpek, "Liberalizm ve Uluslararası İlişkiler, (der.) Ramazan Gözen, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.140.

¹⁷⁰ Håvard Hegre, "Development and the Liberal Peace", a.g.m., s.24.

lehinedir.¹⁷¹ Bu sistemde devletler, ekonomik dinamiklerle dış politikasını şekillendirme, çevresinde istikrar, refah ve barışçıl bir ortam oluşturma, dünyaya diyalog ve karşılıklı ekonomik ilişkiler penceresinden bakma, karşılıklı ticareti araştıran yönünde birtakım özellikler göstermektedirler. Bunun için de ticari aktörlerini denizaşırı bölgelerde faaliyet göstermeleri için serbest bırakarak ticaret hacmini genişletmeyi amaçlamaktadırlar.¹⁷² Nitekim liberal teorisyenler de benzer bir anlayışla uluslararası alandaki ticaretin, bütün taraflar küresel bir işbölümüne katkı sağlayarak kazanımlar elde edeceği için her iki taraf için de faydalı olduğu kanaatinde. Bu bakış açısına göre, ticaret karşılıklı bağımlılık ilişkilerini pekiştirdiğinden uluslararası barışa hizmet eder; diğer bir deyişle siyaset insanları bölerken, ekonomi ve onun en önemli faaliyeti olan ticaret ise birleştirici bir rol oynamaktadır. Rosecrance'a göre, sistem yüksek düzeyde bağımlı olduğunda "*ticaret yapan devletler için çatışmaya girerek toprak elde etmektense dünya ticari pazarının onun ürünleri ve hizmetleri için yarattığı fırsatları tercih ederek iç ekonomik gelişimini sağlamak ister.*" Bu durumda yüksek düzeyde karşılıklı bağımlılığı olan devletlerin savaş isteği de kaybolacaktır.¹⁷³

Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra, yani 1990'lardan itibaren dışa açık büyüme modeli ve serbest pazar mekanizması ile önemi artan uluslararası ticaret, küreselleşme çağında ekonomi-politiğe temel karakteristiği kazandıran unsurlardan biri olmuştur.¹⁷⁴ Bu çerçevede özellikle küreselleşme olgusunun giderek önem

¹⁷¹ Richard Rosecrance, *The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World*, New York, Basic Books, 1986, p. 40. Rosecrance, "ticaret devleti" kavramsallaştırmasını daha sonra "görünmez devlet" (virtual state) şeklinde revize etmiştir. Bu bağlamda Rosecrance 1996 yılında kaleme aldığı makalesinde ticaret devleti kavramının ötesine geçerek "görünmez devlet" (virtual state) kavramını ileri sürmüştür. Bkz. Richard Rosecrance, "The Rise of the Virtual State", *Foreign Affairs*, Vol. 75, No. 4, 1996, pp. 71-83. 1999 yılındaki kitabında olgunlaştırdığı bu kavramsallaştırmada Rosecrance, ticari ilişkilerin hakim olduğu uluslararası sistemin diğer ülkelerle yaşanan sorunları ticareti teşvik ederek çözümlenmeyi tercih edilir kıldığını savunmaya devam etmekle birlikte, devlet kavramının dönüşümünde ticaretin de ötesinde finansal sermaye ve yabancı yatırımların önemi üzerinde durmaktadır. Buna göre, dünya coğrafi sınırlar, üretim ve ticari mallar gibi fiziksel unsurların yerine, sermaye gibi değerlere dayalı olarak yeniden kurulurken, kaçınılmaz olarak geleneksel devlet anlayışı da dönüşmektedir. Eskinin depolayan ve yığan (*stock*) devletinin yerini artık görünmez/sanal (*virtual*) devlet biçimi almaktadır. Bkz. Richard Rosecrance, *The Rise of the Virtual State: Wealth and Power in the Coming State*, New York, Basic Books, 1999. Ekonomi-dış politika etkileşimine vurgu yapan kavramsallaştırmalardan bir diğeri ise "reaktif devlet" (*reactive state*)'tir. Bkz. Ziya Öniş-Fikret Şenses, "Global Dynamics, Domestic Coalitions and a Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Economic Development", *METU Studies in Development*, Vol.34, 2007, pp. 251-286.

¹⁷² Rosecrance, *The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World*, a.g.e., p. 27.

¹⁷³ A.g.e., p. 13-14.

¹⁷⁴ Özşahin, a.g.m., s. 105.

kazanmasıyla beraber ticaret-barış ilişkilerinin daha fazla tartışıldığı görülmektedir. Bu kapsamda ticaret ve çatışma arasında negatif bir ilişki olduğunu ortaya koyan ampirik çalışmalar popülerlik kazanmıştır.¹⁷⁵

3.4. NEOLİBERALİZMİN YÜKSELİŞİ VE EVRİMİ: EKONOMİ-POLİTİKA İLİŞKİSİNDE “MÜDAHALE” SORUNU

I. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere’de başlayan ve I. ve II. Dünya Savaşları arasında özellikle sanayi ülkelerinde yaşanan ekonomik kriz, 1929 yılına gelindiğinde ABD’deki Wall Street’e ulaşmış ve etkileri çok ağır olmuştur. Büyük Buhran olarak adlandırılan bu krizle birlikte Batı dünyasının yönelmekte olduğu şeyin “normallik” olmadığı ortaya çıkmış ve küresel kapitalist sistem ile bu sistemi destekleyen uluslararası siyasi/hukuki rejime duyulan güven zedelenmiştir. Neo-klasik anlayış tam istihdamın bir ekonominin normal işleyiş düzeyi olduğu, bundan sapmaların önemli sapmalar olacağı ve sapmalar ortaya çıktığında iktisadi sistemin gerekli çözümleri kendi kendine oluşturacağı varsayımına dayalı olarak şekillendirilmişti. Ancak iktisadi sistemin işleyişi ile ilgili bu varsayım 1930’larda yaşanan ciddi işsizliğin ortaya koyduğu gerçeklere uygun olmaktan çok uzaktı.¹⁷⁶ İki dünya savaşı ve Büyük Buhran’ın yanı sıra Avrupa’da faşist siyasi rejimlerin yükselişi ve kolonilerle kurulan sömürgeci bağımlılık ilişkilerinin çöküşü gibi gelişmeler de ekonomik liberalizmin gerek refah getireceği gerekse istikrar tesis edeceği yönündeki temel varsayımlarının ciddi bir sarsıntı geçirmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, küresel ekonomi politik sistemin yeniden yapılandırılması sürecinde liberal olmaktan uzak politika önerilerinin ciddi alternatifler olarak değerlendirildikleri düşünsel çabalar öne çıkmıştır.¹⁷⁷

Bu çerçevede John Maynard Keynes’in (1883-1946) *General Theory of Employment, Interest and Money* başlıklı kitabında ortaya koyduğu devletin piyasa

¹⁷⁵ Bu çalışmaları detaylı bir biçimde inceleyen değerlendirmeler için bkz. Håvard Hegre, ‘Size Asymmetry, Trade, and Militarized Conflict’, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 48, No. 3, 2004, pp. 403-429 ve Håvard Hegre, ‘Development and the Liberal Peace: What does it Take to Be a Trading State?’, *Journal of Peace Research*, Vol. 37, No. 1, 2000, pp. 5–30. Bununla birlikte, literatürde ticaret ve çatışma arasında pozitif ilişki olduğunu ileri süren analizler de bulunmaktadır. Mesela bkz. Katherine Barbieri-Gerald Schneider, ‘Globalization and Peace: Assessing New Directions in the Study of Trade and Conflict’, *Journal of Peace Research* (Special Issue on Trade and Conflict), Vol. 36, No. 4, July 1999, pp. 387-404

¹⁷⁶ Barber, a.g.e., s.301.

¹⁷⁷ Ünay, *Kalkınmacı Modernlik Küresel Ekonomi Politik ve Türkiye*, a.g.e., s.50.

ekonomisine müdahalesini haklı ve gerekli gösteren müdahaleci yaklaşımı bu dönemde ortaya çıkmıştır. Liberal bir uluslararası ekonomik düzen ile sosyopolitik müdahaleye açık ulusal düzenleri sentezlemeyi hedefleyen bu düşünsel çaba, uluslararası alanda uygulamaya dönüşmüştür. Bu kapsamda, bir yandan sonradan Dünya Ticaret Örgütü'nün kökenini oluşturacak olan GATT rejimi ile uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi ve küresel piyasalar oluşturulması hedeflenmiş, diğer yandan da ulus devletlere istihdam sağlayıcı, sosyal refah oluşturucu ve gelir dağılımını düzeltici birtakım sosyo-ekonomik müdahale yetkileri tanınmıştır. Bu gelişmeler gelişmiş dünyada refah devleti anlayışını getirirken, dekolonizasyon süreci ile giderek genişleyen üçüncü dünya ekonomilerinde ise, siyasal bağımsızlığa paralel biçimde ekonomik kendine yeterlilik politikaları gündeme gelmiştir. 1944'te hayata geçilen Bretton Woods rejimi de bu politikalar için uygun zemini oluşturmuş ve Keynesyen politikalar 1950'li yıllardan itibaren küresel kalkınma paradigmasını belirlemiştir. Ancak 1970'lerde küresel ekonomi politik sistemde yaşanan uluslararası petrol şokları, borç krizleri ve stagflasyonun (işsizlik içinde enflasyonun) ardından neoliberal anlayışa doğru ciddi bir paradigma kayması yaşanmıştır.¹⁷⁸ Bu çerçevede, ulusal kalkınmanın sağlanmasını teminen makro hedeflerin gerçekleştirilmesi amacıyla devlet müdahalesini savunan Keynesyen yaklaşımlar 1970'lerden itibaren tedricen azalmış ve bu tarihlerde ortaya çıkan uluslararası ekonomi politik çalışmalarında neoliberal paradigma gündeme gelmeye başlamıştır. Bu çerçevede, Friedrich August von Hayek'in (1899-1992) 1930'larda ve 1940'larda büyük ölçüde Keynes'le giriştiği iktisat teorisi tartışmaları ile ortaya koyduğu unutulmuş iktisadi yaklaşımı tekrar gündeme gelmiş ve Hayek 1974'te Nobel ödülü almıştır. Hayek çalışmalarında ekonomik dalgalanmaları sermaye hareketleriyle ilişkili olarak ele almış ve Keynes'in teorisinde öne sürülen belirli koşullarda tüketim malları talebindeki artışın, yatırımları artıracığı varsayımının yanlışlığını ortaya koymuştur. Hayek devletin piyasaya müdahale edecek tüm girişimlerden uzak durarak, piyasanın kendiliğinden işleyişine izin vermesi gerektiğini ileri sürmüştür. Zira Hayek devlet müdahalesinin piyasada koordinasyon bozukluklarına neden olacağı görüşündedir.¹⁷⁹ Hayek'e göre devletin temel işlevi, bireysel özgürlüğün korunması ve genişletilmesidir. Hayek, 1944 tarihli *The Road to Serfdom (Kölelik Yolu)*

¹⁷⁸ A.g.e., s. 50-54.

¹⁷⁹ Turan Yay, *F. A. Hayek'te İktisadi Düşünce: Hayek V Keynes/Keynesciler Tartışması*, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1993, s. 71.

adlı kitabında, merkezi planlamanın, diğer bir deyişle devletin ekonomiye müdahalesinin köleliğe neden olacağını ileri sürmektedir. Hayek'e göre devlet kalkınma planları aracılığıyla hangi saiklerle, neyin, ne kadar imal edileceğine, az sayıda kaynakların nasıl dağıtılacağına dair talimat vererek ekonomiye müdahale eder. Hayek böylesi bir ekonomi politik düzende çıkar ilişkilerinin “toplumsal amaç”, “ortak çıkar”, “ortak refah” gibi muğlak tabirlerle meşrulaştırıldığını; oysa nihai olarak totalitarizme varan bu sistemlerde asıl iktidarın, bir yönetici grubun elinde toplandığını ve bu grubun çıkarlarının gözetildiğini ileri sürmektedir.¹⁸⁰

Hayek'in yanı sıra Amerikalı Milton Friedman (1912-2006) da serbest piyasa liberalizmi ve minimum devlet müdahalesi ilkeleri bağlamındaki neoklasik söylemi ile 1970'lerde öne çıkmaya başlamıştır. 1976'da Nobel ödülü alan Friedman'a göre de 1970'lerden sonra baş gösteren krizin asıl nedeni Keynesyen politikaların uygulanmış olmasıdır. 1962 tarihli *Kapitalizm ve Özgürlük* adlı eserinde ekonomi ile siyaset arasında çok yakın bir ilişki olduğunu ileri süren Friedman, ekonomi ve siyasetin ancak belli kombinasyonlarının mümkün olduğunu ve sosyalist bir toplum aynı zamanda bireysel özgürlükleri de güvence altına alacak kadar demokratik olmayacağını vurgulamıştır. Ona göre ekonomik düzenlemeler özgür bir toplumun ilerlemesinde ikili bir rol oynamaktadır. Friedman'a göre ekonomik düzenlemelerdeki özgürlük geniş anlamda özgürlüğün tamamlayıcılarından biri olup, bizzat kendisi tek başına bir amaç olarak değerlendirilmektedir. Buna ilaveten, ekonomik özgürlük aynı zamanda siyasal özgürlüğe giden yolda vazgeçilmez bir araç olarak nitelendirilmektedir.¹⁸¹ Friedman ekonomik faaliyetin organizasyonunun siyasal otoritenin denetiminden çıkarılmasıyla birlikte piyasanın, zor kullanma gücünün kaynağını ortadan kaldırdığını ileri sürmekte; böylelikle piyasanın, ekonomik gücün siyasi gücü desteklemek yerine, denetlenmesini de mümkün kıldığını savunmaktadır. Friedman'ın kendi ifadesiyle açıklayacak olursak “eğer ekonomik güç siyasi ellerden uzak tutulursa, siyasi güce karşı bir denetim ve muhalefet hizmeti verebilir.”¹⁸²

Özetle, neo-liberalizmin korumacı devlet anlayışına yönelik eleştirilerinin temel nedeni, bu türden bir devlet anlayışının hem ekonomik kalkınma ve refahı, hem de

¹⁸⁰ Friedrich A. von Hayek, *Kölelik Yolu*, (çev. Turhan Feyzioğlu-Yıldırım Arsan), Ankara, Liberte Yayınları, 1999, s. 80.

¹⁸¹ Milton Friedman, *Kapitalizm ve Özgürlük*, (çev. Doğan Erberk-Nilgün Himmetlioğlu), İstanbul, Plato Film Yayınları, 2011, ss.9-10.

¹⁸² Friedman, *Kapitalizm ve Özgürlük*, a.g.e., s. 21.

bireysel girişim ve rekabeti engellediği varsayımına dayanmaktadır. Özünde neo-liberalizm, ekonomik işleyişin devletin egemenliğinden çıkarak piyasa şartlarına bırakılmasını, diğer bir deyişle ekonomik faaliyetlerin serbest piyasa mekanizmasına havale edilmesini savunan bir yaklaşımdır.

Bu noktada, her ne kadar neoklasik akımın temsilcileri kendilerini başta Adam Smith'in olmak üzere klasik liberallerin mirasçıları olarak nitelendirilseler de, bu iki düşüncenin temel önermelerini birbirinden ayıran farklılıklarını göz ardı etmemek gerekir.¹⁸³ Nitekim minimal devlet felsefesine inanan neo-liberal teorisyenler devletin kamu otoritesine, ekonomik ve toplumsal sorunlara yönelik her tür müdahalesine muhalefet etmekte ve klasik liberallerden farklı olarak devletin sadece üretim, tüketim, istihdam, dağıtım ve pazarlama gibi ekonomik faaliyetlerde değil, aynı zamanda sosyal güvenlik, sağlık, eğitim, altyapı gibi birtakım alanları da özel sektöre bırakması gerektiğini ileri sürmektedirler. Nitekim Friedman, devletin eğitim hizmetleri vermesinin sakıncalı hatta zararlı olacağını savunmaktadır. Ona göre, piyasa zaten yeterli ve nitelikli bir eğitim hizmeti verebilir ve devletin bu yönde yapacağı herhangi bir girişim, hem toplumsal kaynakların israfını artıracak, hem de fırsat eşitliğini bozacaktır.¹⁸⁴

Öte yandan neoliberal ekonomi politikalarının ana akım iktisat politikasına dönüşmesi konusunda tam bir tarih vermek zor olmakla birlikte; genellikle neo-liberalizmin Thatcher'ın 1979'da İngiltere'de, Reagan'ın ise 1980'de ABD'de iktidara gelmesiyle uygulama olanağı bulduğu kabul edilmektedir. Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle birlikte ise neoliberalizm politikalarının alternatifsiz bir biçimde tüm dünyada egemen olduğu ileri sürülmektedir. Bu çerçevede, 1990'lı yıllar neoliberal politikaların Washington Uzlaşısı (*Washington Consensus*) olarak nitelenen bir paket ekseninde dünya genelinde uygulamaya sokulduğu yıllar olmuştur. Marksist ekonomi politiğinin temsilcilerinden Duménil ve Lévy'nin ileri sürdükleri gibi, bir ekonomi-politik doktrin olarak neo-liberalizm 1990'lardan sonra dünyanın her yerine kademe kademe yayılarak kendisini küreselleştirmiştir.¹⁸⁵

¹⁸³ Klasik liberalizm ile neo-liberalizm ayrımını açıklayan ufuk açıcı bir çalışma için bkz. Francisco Vergara, *Liberalizmin Felsefi Temelleri: Liberalizm ve Etik*, (çev. Bülent Arıbaş), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

¹⁸⁴ Vergara, a.g.e., s.173.

¹⁸⁵ Gerard Duménil-Dominique Lévy, *Kapitalizmin Marksist İktisadı*, (çev. Selin Pelek), İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 42-43.

Ayrıca neo-liberalizmin en önemli varsayımı mali piyasaların serbest olması durumunda, sermayenin dünya çapındaki hareket alanının genişleyebileceği ve böylece piyasanın daha etkin çalışabileceğidir.¹⁸⁶ Nitekim son yirmi beş yılda gerek GATT (daha sonra Dünya Ticaret Örgütü-DTÖ/WTO), Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası mali ve ekonomik kuruluşlar gerekse bu kurumların oluşturduğu rejimler sayesinde ulusal devletler aracılığıyla yürütülen neo-liberal politikalar, devleti kamusal çıkar adına uyguladığı sosyal harcamalardan vazgeçirip kamunun ekonomi üzerinde belirleyici rolünün azaltılarak kamunun bütçe dengesinin sağlanmasını; finansal hareketlerin üzerindeki düzenleme ve denetimleri kaldırarak sermayenin ve serbest ticaret önündeki engellerin azaltılarak dış ticaretin liberalizasyonunu ve kamu işletmelerinin özelleştirilmesini sağlamışlardır. “Dengele-serbestleştir-özelleştir” mottosuyla özetlenebilecek olan birinci nesil Washington Uzlaşısı politikaları adeta bir dogma haline gelmiş¹⁸⁷ ve bu uzlaşısı ile ülkelere dış borçlarda azalma, daha yüksek ve istikrarlı bir büyüme, düşük enflasyon ve işsizlik ile mali disiplin önerileri getirilmiştir. Ancak 1990’lı yıllarda yaşanan gelişmeler Washington Uzlaşısı’nın bu önerileri yerine getiren ülkelerde başarısız olduğunu ortaya koymuştur. Bu ülkeler çok az büyüyebilmiş ve finansal krizlerden dolayı daha kırılgan hale gelmişlerdir.¹⁸⁸ İronik bir biçimde uzlaşısının önerilerini uygulamayan ülkeler açısından ise durum, bu önerileri uygulayan ülkelere en azından daha kötü olmamıştır. Nitekim bu durum politikaları öneren kurumların da dikkatini çekmiş ve Post-Washington Uzlaşısı olarak adlandırılan ikinci nesil politika önerileri uygulamaya sokulmuştur. Post-Washington Uzlaşısı ile neo-liberalizmin temel ilkesi olan minimum devlet anlayışının 1990’larda yaşanan gelişmeler sonucu “devletin yönlendiriciliği” şekline dönüştüğü ileri sürülmektedir.¹⁸⁹ Bu durumun, 2008 ekonomik krizi ile daha belirgin bir hal aldığı söylenebilir. Nitekim 2007’de ABD finansal piyasalarında kredi ve türev ürünlere ilişkin spekülasyonlar ve banka başarısızlıkları ile başlayan krizin 2008 yılının sonlarında küresel malî piyasaları

¹⁸⁶ Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Ulus Devlet*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 16.

¹⁸⁷ Dani Rodrik, *Akıllı Küreselleşme: Küresel piyasalar, devlet ve demokrasi neden birlikte var olamazlar?*, (çev. Burcu Aksu), Ankara, Efil Yayınevi, 2011, s.143.

¹⁸⁸ Dani Rodrik, “Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank’s Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 44, No.4, 2006, p.978.

¹⁸⁹ Yelda Tekgül-Mehmet Fatih Cin, “Neoklasik Paradigma Olarak Washington/Post Washington Uzlaşısının Yükselişi ve Düşüşü: Post-Keynesyen Alternatif Yaklaşım”, *International Conference On Eurasian Economies 2014*, (ed.) Selahattin Sarı-Alp H. Gencer-İlyas Sözen, İstanbul, Beykent Üniversitesi, 2014, s. 928, <http://www.eecon.info/proceedings/eecon2014.pdf>, (28.05.2014).

etkiler hale gelmesi, neo-liberal politika yapıcılarının piyasa mekanizmasına yönelik birtakım müdahaleleri kullanmak zorunda kalmasına tanıklık etmiştir. 2008 finansal krizi sermaye hareketliliği sonucunda fonların yurtdışında değerlendirilmesi amacıyla, ABD’den kolaylıkla hareket etmesi ya da dışarıdaki fonların ABD’ye kolaylıkla girmesi sonucu küresel arenaya sıçramıştır. Bu bağlamda 2008 finansal krizinin ardındaki temel nedenin neo-liberalizm uygulamaları ile devletlerin piyasaların gelişmesine olanak tanıyan yasal düzenlemelerini gevşetmeleri olduğu ileri sürülmektedir. Nitekim tüketicinin harcamalarını kısıması ve piyasaya olan güvenin yok olması ya da azalması ile sonuçlanan 2008 krizi devlet müdahalesine ihtiyaç duyulmasına yol açacak ölçüde ciddi bir kriz olmuş ve ABD, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Çin’de piyasaya likidite sürülmesi, kredilere ve mevduata garanti verilmesi, sermaye desteği sağlanması ve ya varlıkların satın alınması gibi önlemlere başvurulmuştur.¹⁹⁰

Düşünsel anlamda ise özel sektörün kendi haline bırakıldığında dengesizliklere ve istikrarsızlıklara neden olacağını, devletin bu istikrarı düzeltmek için kamu harcamaları, transfer harcamaları, vergiler ve borçlanma yöntemleri gibi birtakım maliye politikaları uygulayarak piyasalara müdahale etmesini savunan Keynezyen model tekrar ekonomi politik teorisyenlerince tartışılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, yaşanan gelişmelerden hareketle, neoliberal iktisat politikalarının zaman içerisinde “pür” halinden Keynezyen iktisat anlayışına doğru bir dönüşüm geçirdiği öne sürülmektedir.¹⁹¹

3.5. LİBERAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK YAKLAŞIMDA SİSTEM TASAVVURU: İŞBİRLİĞİ VE KARMAŞIK KARŞILIKLI BAĞIMLILIK

Uluslararası düzlemde en temel prensiplerden birinin işbölümü olduğunu ileri süren liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşım, uluslararası işbirliği ve barış ortamının devletler arası ilişkilerdeki karşılıklı bağımlılık oranının arttırılmasıyla çok daha kolay sağlanabileceğini savunmaktadır. Buna göre devletlerin ortak çıkarları

¹⁹⁰ 1929 ve 2008 krizlerinin benzerlikleri ile ilgili bir çalışma için bkz. Ömer Tuğsal Doruk, “Post Keynezyen İktisadi Birey ve Post Keynezyen İktisat Metodolojisinde Krizlerin Dinamikleri Üzerine Yazınsal Bir İnceleme: 1929 ve 2008 Krizi Karşılaştırması”, *Politik İktisat, Kriz ve Kalkınma*, (ed.) İsmail Şiriner v.d., İstanbul, IJOPEC Publishing, 2011, ss.87-106.

¹⁹¹ Cengizhan Yıldırım, “Birinci ve İkinci Nesil Washington Uzlaşması: Neoliberal İktisat Politikalarının 1980’den Sonraki Evrimi”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, Yıl:7, S.2, Güz 2011, s. 4.

olduğu müddetçe sistemin anarşik ve kaotik yapısı onların işbirliği yapmalarını engelleyemez. Ortak çıkar vurgusunun öne çıktığı liberal yaklaşımda, devletler norm ve kurallara çıkarları gereği uymakta ve yine aynı nedenle işbirliği yapmaktadırlar. Bu bağlamda liberal kuramların altını çizdiği temel motivasyon ortak çıkar ve kazanç dürtüsüdür. Devletler herhangi bir zorlama ve içselleştirme durumu gereği değil, çıkarlarına uygun olduğu müddetçe işbirliği yaparlar ve uluslararası normlara uyarlar. Diğer bir deyişle, işbirliğinin kendisi ve normlara uyma durumu en makul davranış şekli olduğundan değil, ulusal çıkarlara hizmet ettiği için sürer. Burada önemli olan ortak çıkarların net bir şekilde tanımlanması ve devletlerin bunların elde edilebileceğine dair inanç duymalarıdır.¹⁹²

Tarihsel olarak bakıldığında, Soğuk Savaş'ın başlangıcından 1960'lı yılların sonuna kadar realizmin gölgesinde kalan liberal perspektif, 1970'li yıllarla birlikte iki kutuplu sistemin yumuşama sürecine girmesi, uluslararası ekonomik ve siyasal ilişkilerin çeşitlenmesi ve yoğunlaşması sonucu devlet-dışı aktörlerin daha görünür hale gelmesi, devletler arasında karşılıklı bağımlılığın artması ve askeri güvenlik konuları dışındaki konuların da dünya gündemine taşınmasıyla yeniden ivme kazanmaya başlamıştır. Başka bir deyişle, bu dönemde uluslararası ortamda yaşanan değişimler, uluslararası ortamı açıklamaya yönelik yaklaşımların evrimini de beraberinde getirmiştir.

Bu çerçevede 1970'li yıllara gelindiğinde uluslararası ekonomik düzende yaşanan değişimler, özellikle çokuluslu şirketlerin artan rolü, hızla büyüyen dünya ticareti ile 1973 Petrol Krizi gibi gelişmeler liberallerin konuya yaklaşımını etkilemiştir. Uluslararası ortamda yaşanan bu gelişmelerin devletlere siyasal ilişkileri kullanarak ekonomik sonuç alma veya ekonomik ilişkileri kullanarak siyasal sonuçlar doğurma ve devletlerin dış, hatta iç politikalarını yönlendirme fırsatını vermesiyle, düşünsel anlamda da önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Devletlerin dış politika kararlarının güvenlik ve askeri konuların ötesinde, çok boyutlu ekonomik, siyasal ve sosyal karşılıklı bağımlılık çerçevesinde şekillendiğinin belirgin bir biçimde ortaya çıktığı 1970'li yıllarda, karşılıklı bağımlılık teorileri liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşımlar içerisinde önemli bir akım olarak ortaya çıkmıştır.¹⁹³ Richard Cooper 1968

¹⁹² Oğuzlu, "Liberalizm", a.g.m., s.101.

¹⁹³ Karşılıklı bağımlılık olgusunu ilk defa 1910 yılında yayınladığı "Great Illusion" adlı çalışmasında analitik bir çerçevede ele alan İngiliz Norman Angell olmuştur. Kitabında karşılıklı bağımlılık ve

kaleme aldığı *Economic Interdependence: Economic Policy in Atlantic Community* adlı eserinde düşük önemde tanımlanmış olan ekonomik konuları dikkate alan yeni bir dünya düzeninin gerektiğini belirtirken¹⁹⁴, Robert Keohane ve Joseph S. Nye ise ilki 1972 tarihli *Transnational Relations and World Politics*, ikincisi 1977 tarihli *Power and Interdependence: World Politics in Transition* adlı eserlerinde “ulus-aşırılık” ve “karmaşık karşılıklı bağımlılık” kavramlarını literatüre kazandırmışlardır. İkilinin “ulus-aşırılık” kavramı, devlet dışı aktörlerin yoğunlaştığı çoğulcu bir yapının giderek hâkim olduğu 1970’li yılların dünya siyasetini ve ekonomisini daha iyi tanımlayan bir kavram olmuştur.¹⁹⁵ İkili *Power and Interdependence* adlı çalışmalarında¹⁹⁶ bu kavramı bir adım ileriye taşıyarak 1970’li yıllarda uluslararası arenada yaşanan gelişmeleri “karmaşık karşılıklı bağımlılık” kavramıyla kuramsal çerçeveye oturtmaya çalışmışlardır. Keohane ve Nye, uluslararası politikanın doğasının II. Dünya Savaşı’nın ardından artan karşılıklı bağımlılık nedeniyle değiştiğini ileri sürmüşler ve karmaşık karşılıklı bağımlılığı “devletler ve toplumlar arasında çok sayıda etkileşim kanalının yarattığı bağlantı ve ilişkilerin, belirli bir hiyerarşik gündemden yoksun olan uluslararası sistemde neden olduğu karmaşık koşullar bütünü” olarak nitelemişlerdir.¹⁹⁷ Uzun yıllar uluslararası ilişkiler teorilerinde hâkim olan klasik devlet-merkezli paradigmalara bir meydan okuma olan; ekonomik ve politik eylemlerin bağının altının çizildiği Keohane ve Nye’in bu eserinde, ekonominin mi politikayı, yoksa politikanın mı ekonomiyi yönlendirdiği sorusu gündeme taşınmıştır. “Yüksek siyaset” (*high politics*) ile “düşük/ikincil siyaset”in (*low politics*) birbirleri ile yakınlaştığını vurgulayan Keohane ve Nye, neo-realistlerin aksine politikanın ekonomiyi

sanayileşme arasında bağlantı kuran Angell, modern dünyada karşılıklı bağımlılığın arttığını ve bunun savaşı tamamen işlevsiz kıldığını ileri sürmüştü; bununla birlikte karşılıklı bağımlılığın göstergelerinin hem liderler tarafından hem de kamuoyu tarafından anlaşılmadığını ifade etmiştir. Bkz. Şaban Çalış-Erdem Özlük, “Uluslararası İlişkiler Tarihinin Yapısökümü: İdealizm-Realizm Tartışması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.18, 2007, s. 228.

¹⁹⁴ Richard Cooper, “National Economic Policy in an Interdependent World Economy”, *The Theoretical Evolution of International Political Economy*, (ed.) George Crane-Abla Amawi, New York, Oxford University Press, 1991, ss. 110-121.

¹⁹⁵ Joseph S. Nye, Jr.-Robert O. Keohane, “Transnational Relations and World Politics: An Introduction”, *International Organization*, Vol. 25. No.3, 1971, p.330.

¹⁹⁶ *Power and Interdependence* ilk olarak 1973 yılında makale şeklinde yayımlanmıştır. Bkz. Robert O. Keohane-Joseph S. Nye, Jr., “Power and Interdependence”, *Survival*, Vol. 15, No. 4, 1973, pp.158-165. Makalenin sonraki revizeleri için bkz. Robert O. Keohane-Joseph S. Nye, Jr., “Power and Interdependence Revisited”, *International Organization*, Vol. 41, No. 4, 1987, pp. 725-753; Robert O. Keohane-Joseph S. Nye, Jr., “Power and Interdependence in the Information Age”, *Foreign Affairs*, Vol. 77, No. 5, 1998, pp.81-94.

¹⁹⁷ Robert O. Keohane-Joseph S. Nye, Jr., *Power and Interdependence*, New York, Longman, 2001, s.7.

belirlemediğini, gerek bu ikisi arasında gerekse de küresel düzeyde devletler ve piyasalar arasında “karmaşık karşılıklı bağımlılık” bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁹⁸ Bu görüşe göre, gerekli işbirliğine gidilerek barış ve istikrarı, sağlayacak olan bağımlılık türü karmaşık karşılıklı bağımlılıktır. Zira Keohane ve Nye’a göre, karmaşık karşılıklı bağımlılığın hâkim olduğu bir uluslararası ekonomide karşılıkine zarar vermek kendine zarar vermek anlamına geleceğinden, devletler gittikçe birbirlerine daha bağımlı hale gelmektedir.

Realizmin siyasal, askeri ve ekonomik güç arasındaki fonksiyonel ilişkiyi gözardı ettiğini savunan Keohane ve Nye, güç ile karşılıklı bağımlılık arasındaki ilişkinin net biçimde ortaya konmasının, taraflar arasındaki ilişkilerin niteliğini oluşturan bazı kavramlara ihtiyaç duyduğunu belirtmişlerdir. Buna göre, uluslararası sistemde baş gösteren karşılıklı bağımlılık koşullarında, taraflardan birinin (x) diğeri (y) üzerindeki pazarlık gücü (*bargaining power*), diğer tarafın (y) bu karşılıklı bağımlılık ilişkisine karşı hassasiyetine (*sensitivity*) ve etkilenme derecesine (*vulnerability*) bağlı olmaktadır.¹⁹⁹ Bu noktadan hareketle, iki uluslararası aktör arasındaki ilişkilerde karşılıklı bağımlılıktan söz edilebilmesi, iki taraf için de bir maliyetin söz konusu olması ile mümkündür ve bu maliyetin tarafların hareket serbestisine sınırlama getirmesi ile ilişkilidir. Eğer iki uluslararası aktör arasındaki karşılıklı etkileşim, iki tarafa da sadece çıkar temelli fayda getiriyorsa, bu ilişki karşılıklı bağımlılık teorisinin kapsamı dışında kalmaktadır.²⁰⁰

Karmaşık karşılıklı bağımlılık Keohane ve Nye tarafından üç temel özellikle tanımlanmaktadır: Bunlar;

- i) toplumlar arasında bağlantı ve etkileşimi sağlayan iletişim kanallarının (*multiple channels*) artışı,
- ii) hiyerarşi yokluğu (*absence of hierarchy among issues*),
- iii) askeri gücün azalan rolüdür (*minor role of military force*).²⁰¹

İlk olarak, uluslararası ilişkilerde farklı birçok konu ile ilgili ilişki bulunduğundan hareketle, uluslararası ilişkiler artık devletler arası ilişkilerle sınırlı olmadığı vurgulanmaktadır. Gerek uluslararası gerekse ulusötesi örgütler ve devlet dışı

¹⁹⁸ Benjamin Cohen, a.g.e., s. 16.

¹⁹⁹ John A. Kroll, “The Complexity of Interdependence”, *International Studies Quarterly*, Vol. 37, No. 3, 1993, p. 322-323.

²⁰⁰ Keohane-Nye, *Power and Interdependence*, a.g.e., s. 8.

²⁰¹ A.g.e., s. 20-25.

aktörler arasındaki gayriresmi ilişkiler, ilişki ve iletişim kanallarını arttırmıştır. Devletlerin resmi ilişkileri ve üst düzey hükümet yetkilileri arasındaki gayri resmi bağlantılar haricinde de toplumlar arasında iletişim kuran kanallar yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu kanallar çok uluslu şirketler, bankalar ve uluslararası sivil toplum kuruluşları gibi hükümet-dışı örgütlenmeler aracılığıyla kurulabilmektedir. Uluslararası iletişim kanallarındaki artış neticesinde, çok uluslu şirket ve kuruluşların almış oldukları uluslararası kararlar, devletlerin iç politikalarını da birbirine yaklaştırmakta ve iç-dış politika arasındaki ayırım belirsizleşmektedir. Bu bağlamda, devletler arasındaki etkileşim, birbirleriyle resmi düzeyde kurdukları ilişki dışında gerçekleşen bu tür bağlantılar sayesinde artış göstermekte ve bu süreç devletleri uluslararası örgütlenmeler aracılığıyla işbirliği ve dayanışma içerisinde hareket etmeye yöneltmektedir. Böylelikle devletlerin birbirlerine olan karşılıklı bağımlılık düzeyleri yükselmektedir.²⁰²

İkinci belirgin özellik olarak, Keohane ve Nye düşük ve yüksek önemdeki politika konuları arasında fark olmadığını kabul etmekte ve konular arasında askeri güvenlik konularının üstte yer aldığı bir hiyerarşi olmadığını varsaymaktadır. Buna göre, uluslararası ilişkiler gündemi belli bir öncelikler hiyerarşisinden yoksundur. Söz konusu yazarlara göre, 1970'lerden itibaren yaşanan gelişmeler sonrasında devletlerin dış politika gündemlerini oluşturan konu ve olaylar çoğalarak çeşitlenmektedir. İletişim kanallarının sayısındaki artış ile birlikte askeri ve güvenlik temelli konulara ek olarak pek çok konu başlığı uluslararası ilişkilerin kapsamına dahil olmuştur. Askeri ve güvenlik temelli konuların dış politika gündeminin ilk sıralarında yer aldığı dönemler ile karşılaştırıldığında, artık uluslararası politikanın alanı çok daha fazla sayıda konuyu kapsamıştır. Bu durum, gündem konularını iç ve dış politika meseleleri olarak ayırmayı ve bir hiyerarşi kapsamında ele almayı imkânsız kılmıştır. İletişim kanallarının sayısındaki artış ile doğru orantılı olarak devletlerarasındaki etkileşim düzeyinin de yükselmesi, uluslararası diplomatik meselelerin neredeyse tamamını devletler için gündem başlığı haline getirmiştir.

Üçüncü nitelik olarak ise, askeri gücü kullanmanın maliyetinin büyüklüğü nedeniyle realist yaklaşımların ağırlık verdiği askeri gücü uluslararası politikadaki öneminin ve rolünün azaldığı varsayımdır. Buna göre, ekonomik olarak gelişmiş ülkeler arasında oluşan karşılıklı bağımlılık, bu ülkelerin birbirlerine askeri güç

²⁰² Muharrem Gürkaynak-Serhan Yalçın, "Uluslararası Politikada Karşılıklı Bağımlılık ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası İlişkiler*, C. 6, S. 23, Güz 2009, s.79.

kullanımını da içeren bir saldırıda bulunma ihtimalini yok denecek ölçüde zayıflatmaktadır. Diğer bir deyişle sanayileşmiş demokratik devletler arasında ön plana çıkan karşılıklı bağımlılık durumu, bu devletler arasındaki bir savaşın maliyetini yükselterek savaşı adeta başvurulması çok zor bir politika aracı haline getirmiştir. Nitekim karmaşık karşılıklı bağımlılık ilişkileri içinde olan devletler, karşılıklı ilişkilerinde aynı zamanda bir pazarlık sürecindedirler.²⁰³ Öte yandan kişilerin, malların ve sermayenin artan hareketliliği gelişmiş ülkelerdeki insanların iletişimini artırarak bu ülkeler arasındaki kurumsallaşmayı sağlamakta ve bu vesileyle sorunların barışçıl çözümü kolaylaşmaktadır. Bu üçüncü nitelik, yani askeri gücünün rolünün azalması yumuşak gücün (*soft power*) öneminin artmasını beraberinde getirmektedir. Karmaşık karşılıklı bağımlılığın belirleyici olduğu, çeşitli uluslararası aktörlerin sosyal ve siyasal bağlarla birbirlerine bağlandığı bir uluslararası ortamda; askeri ve zorlayıcı dış politika araçları devletlerin çeşitlenen ve farklılaşan çıkarlarını sağlamada artık tek ve en uygun araçlar olmayıp; ‘kaba/sert güç’ (*hard power*) kullanımları yerine zorlayıcı olmayan araçlar ve ‘yumuşak güç’ öne çıkmaktadır. 1990 yılında yayımlanan kitabıyla yumuşak güç kavramının fikir babası olan Nye, bir aktörün kaba kuvvet, zorbalık veya ikna yerine işbirliğini önererek ya da çekicilik unsurlarını kullanarak diğer bir aktöre istediklerini yaptırabilme kabiliyetini yumuşak güç olarak adlandırmıştır. Bu kabiliyet temelinde istediği şeyi başkalarının da istemesini sağlamaya dayalıdır. Diğer bir ifadeyle, yumuşak güç başkalarının tercihlerini şekillendirme becerisi ile ilintilidir.²⁰⁴

Keohane ve Nye’in literatüre kazandırdıkları karşılıklı bağımlılık paradigması, küreselleşmeyle birlikte akademik dünyada kendisine önemli bir alan bulmuş; ancak takip eden dönemde sistemde yaşanan belirgin değişikliklerin de etkisiyle farklılaşmış ve dönüşüm geçirmiştir. Teorinin geliştirildiği 1970’li yıllardaki karşılıklı bağımlılık koşullarının 1990’lardan itibaren yerini küreselleşmeye bıraktığına yönelik görüşler ortaya atılmıştır. Bununla birlikte, Keohane ve Nye, küreselliğin (*globalism*)²⁰⁵,

²⁰³ Robert O. Keohane-Joseph S. Nye, “Realism and Complex Interdependence”, *The Theoretical Evolution of International Political Economy*, (ed.) George Crane -Abla Amawi, New York, Oxford University Press, 1991, pp. 133-139.

²⁰⁴ Joseph S. Nye, Jr., “Soft Power”, *Foreign Policy*, No. 80, 1990, pp. 153-171; Joseph S. Nye, Jr., *Dünya Siyasetinde Başarının Yolu Yumuşak Güç*, (çev. Rayhan İnan Aydın), Ankara, Elips Kitap, 2005, s. 16.

²⁰⁵ Karşılıklı bağımlılık yaklaşımı ile uluslararası ortamın 1990’lardan itibaren yaşamakta olduğu süreç arasındaki ilişkileri açıklarken “küreselleşme” (globalization) kavramının yerine, dünyada var olan duruma ve koşullara atıfta bulunan ve etkisinde hem artış hem de azalma gözlemlendiğine inandıkları “küresellik” (globalism) terimini tercih etmektedirler. Bkz. Robert O. Keohane-Joseph S. Nye,

karşılıklı bağımlılığın sadece bir türü olduğunu ileri sürmektedirler. Keohane ve Nye'a göre, bir ilişkiler ağının "küresel" olarak nitelenebilmesi için iki temel karakteristiğe sahip olması gerekmektedir. Bunlardan ilki, çok taraflı ilişkiler ve koşullar öngörmesi, ikincisi -evrensellik (*universality*) anlamı taşımamakla birlikte- sadece bölgesel nitelikli olmaktan çok kıtalararası bağlantılar içermesidir.

Liberal kuramcılarının karşılıklı bağımlılığın uluslararası ilişkileri daha barışçıl kıldığına yönelik iddiası neo-realistlerin birtakım eleştirilerini beraberinde getirmiştir. Buna göre, ekonomik karşılıklı bağımlılık stratejik güvenliğin önüne geçemez, zira devletler öncelikle hayatta kalmaya çalışmak zorundadır. İki rakip devlet arasındaki herhangi bir mücadelede, anarşik ortam ve bu ortamın neden olduğu güvensizlik durumu ekonomik refah arzusunun önüne geçer. Ekonomik işbirliğine yönelik çabalar devletlerin kendilerini ne derece güvende hissettikleri ve diğerleriyle askeri bir rekabete girmek zorunda oldukları gerçeği tarafından sınırlandırılmaktadır. Buna ilaveten, ekonomik karşılıklı bağımlılık fikri, aldatıcı bir biçimde devletler arasında bir eşitliğin ve küresel ekonomideki iktisadi güçlere karşı herkesçe paylaşılan bir savunmasızlık durumu olduğunu imâ etmektedir. Oysa karşılıklı bağımlılık devletlerarası ilişkilerde hegemonya ve bağımlılığı ortadan kaldırmaz, zira dünya ticaret ve para piyasalarında güç eşit bir biçimde dağıtılmamaktadır. Sistemdeki hâkim güçler karşılıklı bağımlılığın geliştiği ortamın kurallarını şekillendirmektedir. Çatışma ve işbirliği daha barışçıl yollara yönlendirilse bile hiçbir şekilde ortadan kalkmayacaktır.²⁰⁶

3.6. LİBERAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK YAKLAŞIMDA HEGEMONYA KAVRAMI

Günümüz Uluslararası Ekonomi Politik disiplininin en önemli konularından birini oluşturan hegemonya tartışmasına ilişkin olarak realist, Marksist ve liberal yaklaşımlar üç farklı analitik görüş sunmuşlardır. Daha önce de değinildiği üzere, realist teorisyenlerin geliştirdiği hegemonik istikrar kuramına göre hegemonya askeri ve ekonomik güçleri ile tanımlanan bir hâkimiyet ilişkisi olarak tanımlanmış ve sistemdeki istikrarın ancak hegemon gücün varlığı ile mümkün olabileceği ileri sürülmüştür. Marksist yaklaşımda ise, yine yukarıda da ifade edildiği üzere, devlet endeksi

"Globalization: What's New? What's Not? (And So What?)", *Foreign Policy*, No. 118, Spring 2000, p. 105.

²⁰⁶ Burchill, a.g.m., p.66.

hegemonik düzen anlayışı yerine hegemonyanın yaratılmasında rızanın oluşturulması ve dünya düzeni, devletler ve toplumsal sınıflar arası ilişkilerin dikkate alındığı bir çerçeve çizilmiştir.

Hegemonya tartışmasına ilişkin liberal görüşün öncüsü, yeni-kurumsalcı teorisyelerden Robert Keohane'dir. Anarşik bir uluslararası sistemde hegemonya-sonrası dönemde de işbirliği yapılmasının mümkün olduğunu ileri süren Keohane öncelikle, bir devletin hegemon güç olarak ortaya çıkabilmesi için diğer devletlere göre üç alanda üstünlük sağlamak durumunda olduğunu ileri sürmektedir. Bunlardan birincisi, stratejik hammadde kaynakları üzerinde üstünlüktür. Hammadde kaynakları üzerindeki denetim, gerektiğinde bu kaynaklara ulaşmaya, rakiplerinden daha avantajlı şartlarda onu elde etmeye ve gerektiğinde rakibe karşı onu kullanmaya imkân vermelidir. Keohane ikinci olarak, sermaye kaynakları üzerinde denetim kurulmasını zorunlu görmektedir. Hegemonun para biriminin, uluslararası para sistemindeki merkezi rolü finansal ve mali gücü beraberinde getirecektir. Dolayısıyla egemen ekonomi diğer ekonomilere göre daha büyük ölçekli sermaye kaynaklarını yönlendirebilme yeteneğine sahip olacaktır. Keohane en son olarak ileri teknoloji gerektiren malların üretiminde karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip olan devletin, uluslararası sistemi denetleyen ve düzenleyen hegemon güç konumunu elde edeceğini ileri sürmektedir.²⁰⁷

Keohane, hegemonik güç yapılarının, kuralları görece kesin olan ve uyulan güçlü uluslararası rejimlerin gelişimine katkı sunduğunu ileri sürmekle ve uluslararası sistemde düzenin devamı için hegemonik bir gücün varlığını gerekli görerek realist varsayımı kabul etmekle birlikte, hegemonyanın olmadığı bir ortamda da işbirliği ve istikrarın olabileceğini öne sürmektedir. Diğer bir deyişle, Keohane hegemon gücün uluslararası rejimi kurduğunu kabul etmekle birlikte, rejimin sürekliliğini sağlamak için bu hegemon devlete ihtiyaç duyulmadığını savunmaktadır. Zira 1984 tarihli *After Hegemony (Hegemonyanın Ardından)* adlı kitabındaki Keohane'in temel varsayımı, hegemon olarak tanımlanabilecek bir devletin göreceli olarak güç kaybetmesine rağmen, diğer devletlerin uluslararası kurumlar ve uluslararası normlara uymaya devam etmeleri nedeniyle işbirliği ve istikrarın mümkün olabileceğidir. Nitekim Keohane'e göre hegemonun yerini uzun yıllardır işleyen ve artık kendilerini ortaya çıkaran devlet iradesinin dışında bağımsız kişilik kazanmaya başlayan uluslararası örgütler

²⁰⁷ Robert O. Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton, Princeton University Press, 1984, s. 32.

almışlardır.²⁰⁸ Dolayısıyla hegemonik bir aktörün yokluğunda dahi, devletler uluslararası örgütler aracılığıyla küresel işbirliğini ve yönetişimi sağlayabileceklerdir. Uluslararası örgütlerin devletler arasındaki işbirliğinin sağlanmasında ve devam ettirilmesindeki önemine dikkat çeken bu yaklaşım, ortak kurallar, ortak davranış beklentileri ve karşılıklılık ilkeleri temelinde işleyen uluslararası örgütler ve uluslararası rejimlerin devletler arasındaki diyalog ve güveni sağlamlaştıracağını ileri sürer.²⁰⁹ Bu kapsamda yeni-kurumsalcı teorisyenlere göre, uluslararası kurumlar gerek işlem maliyetlerini azaltarak, gerek aktörler arasındaki bilgi asimetrisini bertaraf ederek, gerekse de devletlerin taahhütlerinin inanırılığını arttırarak hegemon gücün yokluğunda dahi etkin bir küresel işbirliğini ve küresel yönetişimi sağlayacaktır.

3.7. ULUSLARARASI REJİM TEORİSİ: ÇIKAR-BAZLI YAKLAŞIM VEYA NEO-LİBERAL KURUMSALCI YAKLAŞIM *VERSUS* GÜÇ-BAZLI YAKLAŞIM

Stephen Krasner tarafından yapılan ‘Uluslararası Rejim’ tanımı, literatürde konsensüs sağlanan nadir konulardan biridir. Bu tanıma göre *Uluslararası Rejimler, uluslararası ilişkilerin bir alanında aktörlerin beklentilerinin kesiştiği açık ya da kapalı ilkeler, normlar (değerler), kurallar ve karar-alma usullerinin toplamıdır.*²¹⁰ İlkeler, neden-sonuç ilişkisi sonucu oluşan gerçeklere ve doğrulara dayanan inançlardır. Normlar, haklar ve sorumluluklar yoluyla belirlenen standart davranış kalıplarıdır. Kurallar, eylemler için gerekli olan emirler ve yasaklardır. Karar-alma prosedürleri ise kolektif seçimlerin belirlenmesi ve uygulanması için gerekli hâkim pratiklerdir.²¹¹ 1970’lerden itibaren kapsamlı ve sistematik bir biçimde ele alınan Uluslararası Rejim Teorisinin temel sorusu şudur: “Anarşinin hâkim olduğu bir uluslararası sistemde devletler arasında kurallara dayalı işbirliği mümkün müdür?”. İki kutuplu Soğuk Savaş döneminin sona ermesinin ardından uluslararası rejimlerin sayısında ciddi bir artış

²⁰⁸ Robert O. Keohane, “The Theory of Hegemonic Stability and Changes in International Economic Regimes, 1967-1977”, *The Theoretical Evolution of International Political Economy*, (ed.) George T. Crane- Abla Amawi, New York, Oxford University Press, 1991, pp. 245-263 ve Robert O. Keohane-Lisa Martin, “The Promise of Institutionalist Theory”, *International Security*, Vol. 20, No. 1, 1995, p. 42.

²⁰⁹ Zerrin Ayşe Öztürk, “Uluslararası İlişkilerde Güvenliği Yeniden Düşünmek: Geleneksel ve Alternatif Yaklaşımlar”, (der.) Tayyar Arı, *Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2 Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar*, Bursa, Dora Yayınları, 2014, s.159.

²¹⁰ Stephen D. Krasner, “Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables”, *International Organization*, Vol. 36, No. 2, 1982, s. 187.

²¹¹ Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, a.g.e., s. 57.

görülmekte olduğundan, bu tarihten itibaren sözkonusu sorunun önemi giderek artmıştır.²¹²

Neo-liberal kurumsalcı yaklaşım realist ve neo-realist kuramın temel varsayımlarını (uluslararası sistemin anarşik yapısı ve devletin temel aktör olarak kabul edilmesi) paylaşmakla birlikte, işbirliği konusunda farklılaşmaktadır. Neo-liberal kurumsalcı teorisyenler rejim teorisini yukarıda zikredilen temel sorusuna olumlu yanıt vermektedir. Bu yaklaşıma göre, devletlerin davranışlarını belirleyen temel saik ulusal çıkarıdır. Dolayısıyla devletler ulusal çıkar açısından kâr-zarar hesabı yaparak en fazla fayda sağlayacak politikaları seçmeli ve uygulamalıdır. Bu çerçevede, sistemdeki diğer devletlerle yapılacak bir işbirliği, o devleti öncekinden mutlak olarak daha kazançlı bir pozisyona getirecekse işbirliğine gidilmelidir. Özetle, neo-liberal kurumsalcı yaklaşım, güç bazlı neo-realist yaklaşımdan farklı olarak devletin kazancını diğer aktörlerin kazancından bağımsız olarak hesaplamakta ve onların kazancına karşı kayıtsız kalmaktadır.²¹³ Neo-liberal yaklaşım uluslararası sistemde aktörlerin işbirliği yapmak için ortak çıkarlara sahip olması gerektiğini ileri sürer. Ortak çıkardan kasıt çıkarların örtüşmesi veya birbirleriyle uyumlu olması veya değildir. Nitekim Keohane, zaten işbirliğinin bir sorunun çözümü konusunda çelişen ve birbirini tamamlayan çıkarlar demeti sözkonusu olduğunda anlamlı olacağını ve gerçekleşebileceğini belirtmektedir.²¹⁴ Neo-liberal teorisyenler uluslararası rejimlerin gerekliliğini açıklarlarken oyun kuramlarından en fazla “mahkûm ikilemi”nden (*the prisoner’s dilemma*) yararlanırlar. Bu oyunda aralarında hiçbir iletişim olmayan iki aktörün bağımsız ve ortak hareket etme kararı verdiklerinde ortaya çıkacak sonuçlar varsayılmıştır. Buna göre aktörlerden biri işbirliğine yanaşırken, diğer bunun tam tersi yönde davrandığında, işbirliğine yanaşmayan en çok kazanç elde eden, diğeri de en çok kaybeden taraf olacaktır. Her ikisinin de işbirliği yapmadığı durum, her ikisinin de en az kazanç elde edeceği durumdur. İkisi de işbirliği yapma kararı alırsa, orta derecede eşit kazançlı çıkacaklardır. Aralarında hiçbir iletişimin olmadığı ve dolayısıyla karşı tarafın vereceği karardan emin olunamadığı güvensizlik ortamında, her iki aktör için de en

²¹² Robert O. Keohane, “Twenty Years of Institutional Liberalism”, *International Relations*, Vol. 26, No. 2, 2012, s. 128, https://www.princeton.edu/system/files/research/documents/keohaner_twenty_years_of_institutional_liberalism.pdf, (15.03.2016).

²¹³ Andreas Hasenclever-Peter Mayer-Volker Rittberger, *Theories of International Regimes*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, s. 23-26.

²¹⁴ Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, a.g.e., ss.51-54.

kazançlı durum ilk olasılık gibi görünmekle birlikte, oyunun gerçek hayatta birden fazla oynandığı ve dolayısıyla aktörlerin birbirlerinin tercihleri konusunda zaman içerisinde fikir sahibi olup, daha bilinçli karar verebilecekleri dikkate alındığında, işbirliği yönde alınacak karar uzun vadede her iki aktör için de en optimal olandır.²¹⁵

Neo-liberal yaklaşıma göre işbirliğinin önündeki en önemli engel olan güvensizliği azaltmak için uluslararası rejime ihtiyaç vardır. Zira rejimler sistemdeki aktörleri tercihlerine ilişkin bilgiyi şeffaf hale getirerek, izleme ve denetim mekanizmaları geliştirip uygulayarak bu güvensizlikleri azaltmak mümkündür. Rejimin kendi iç denetim mekanizması ile rejim kurallarını ve normlarını hiçbir haklı gerekçe olmaksızın ve yaygın bir biçimde ihlal ettiği tespit edilen aktörlerin bilgisi kamuoyu ve uluslararası toplumla paylaşılacağı için devletlerin bu kuralları ihlal konusunda daha hassas davranacakları varsayılmaktadır.²¹⁶ Ancak ortak çıkardan çok bireysel kazancını önemseyen bir devletin ihlalin ortaya çıkarılmasından rahatsız olmayabileceği dolayısıyla da uluslararası rejimi ciddiye almayabileceği de bir olasılık olarak ortada durmaktadır. Neo-liberaller bu sorunsalın uluslararası rejimin yaptırım mekanizmaları ve ‘şöhret unsuru’ sayesinde aşılabileceğini ileri sürmektedirler. Uygulanan yaptırımlar caydırıcılıklarına göre devlet üzerinde etkili olabilir, ancak genel anlamda uluslararası rejimlerin etkin yaptırım mekanizmalarına sahip olmadığının farkında olan neo-liberaller, yaptırımlardan daha ziyade rejimlerin şöhret unsuruna olan etkisi sayesinde işbirliğinin mümkün ve sürekli kılınabileceğini savunmaktadırlar. Şöhret unsuru, bir aktörün uluslararası toplum içerisinde güvenilir ve dolayısıyla da kendisiyle işbirliği yapılabilecek bir devlet olup olmamasıyla ilgilidir. Devamlı olarak bağlı olduğu rejimlerin kurallarını ihlal edip, normlarına aykırı davranan bir aktör uluslararası topluma güvensiz bir aktör olduğu izlenimini verecektir. Bu türden bir aktör, yalnızca uluslararası rejimin yaptırımlarına maruz kalmaz, aynı zamanda gelecekte olası işbirliklerinden de mahrum kalma olasılığı ile yüzleşmek zorunda kalacaktır. Bu nedenle, uluslararası sistemdeki diğer olası kazanç sağlayıcı ortaklıklardan dışlanma ve uluslararası toplumdan tecrit edilme nedeniyle oluşacak zarar, bu aktörün rejim kurallarını ihlal ederek sağlamaya çalıştığı avantajı önemsiz kılarak, o aktörü rejim

²¹⁵ Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, chapter 5.

²¹⁶ Hasenclever- Mayer-Rittberger, a.g.e., s. 33-35.

normlarına uygun şekilde, yani uzun vadeli çıkarlarını dikkae alarak politika üretmeye yöneltecektir.²¹⁷

Küresel işbirliği ve uluslararası rejim konusundaki neo-liberal teorisyenlerin bu görüşleri Joseph M. Grieco, John J. Mearshiemer ve Kenneth N. Waltz gibi neo-realist kuramcılar tarafından eleştirilmiştir.²¹⁸ Bunlardan Grieco tarafından yöneltilen eleştiri daha ziyade uluslararası sistemin anarşik yapısı ile devletlerin yapısı ve davranış mantığının uluslararası işbirliğinin gerçekleşmesini neden zora soktuğu üzerinden geliştirilmiştir. Grieco'ya göre neo-liberal kuramcılar aksine sistemin anarşik yapısının devletlerde en belirgin şekilde yarattığı korku otorite boşluğu ve bu boşluktan kaynaklanan aldatılma korkusu değil, güvenlik ve varlığının devamına ilişkindir. Dolayısıyla Grieco, neo-liberal görüşün uluslararası kurumların denetleme ve yaptırım mekanizmalarının otorite boşluğuna ilişkin korkuyu bertaraf ederek devletler arasında bir işbirliğinin sağlanacağına ilişkin varsayımını anlamlı bulmaz. Ona göre devletlerin temel çıkarları ekonomik refah değil, varlıklarını sürdürmeleridir. Bunun için gerekli güç donanımına sahip olmaları güvenlikleri için önemli bir gerekliliktir.²¹⁹ Bu bağlamda, Grieco bu türden bir zorunlulukla karşı karşıya olan devletin, sadece kendi çıkarını maksimize etmekle yetinmeyerek, aynı zamanda uluslararası sistemdeki diğer devletlerin kendisine göre daha fazla çıkar elde etmesini de engellemek durumunda olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla, neo-liberalerin öne sürdüğü gibi çıkarlarını diğer devletlerden bağımsız bir biçime hesaplayan aktörler olmaktan ziyade, sistemdeki diğer devletler karşısında göreceli pozisyonlarını korumaya ve kollamaya çalışan aktörler olan devletler, bu duyarlılıklarından ötürü işbirliğine açık değillerdir. Zira işbirlikleri, diğer aktörlere daha fazla çıkar sağlayıp devletin kendi göreceli konumunu olumsuz bir biçimde etkileyebilir. Başka deyişle, işbirliği sürecine katılan devletler kurulan işbirliği sonucunda önceki durumlarına göre mutlaka anlamda kazançlı bir pozisyona sahipl olsalar da, diğer aktörlerin kendilerine göre daha fazla çıkar elde edebilecek olmaları

²¹⁷ Hasenclever- Mayer-Rittberger, a.g.e., s. 34-36; Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, ss.103-106.

²¹⁸ Joseph M. Grieco, "Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism", *International Organization*, Vol. 42, No.3, 1988, pp.485-507; John J. Mearshiemer, "The False Promise of International Institutions", *International Security*, Vol. 19, No. 3, Winter, 1994-1995, pp. 5-49; Waltz, *Theory of International Politics*, a.g.e.

²¹⁹ Grieco, a.g.e., s. 498.

ihtimali göreceli bir kayıpla karşı karşıya kalan devletleri işbirliği yapmaktan alıkoyacaktır.²²⁰

Neo-liberallerin niyetlerin belirsizliği ve buna bağlı güvensizliğin yol açtığı işbirliği sorununu öne çıkaran ‘mahkûm ikilemi’ oyununa karşılık, realist kuramcılar, mevcut durumda kurulmuş olan uluslararası rejimleri açıklamak üzere özünde bir koordinasyon sorunsalını barındıran ‘cinsiyetler savaşı’ oyunundan yararlanırlar. Bu koordinasyon sorunu, aynı değerde optimal tercihlere sahip olan aktörlerin bağımsız hareket etmeleri halinde karşılıklı olarak en az arzu ettikleri veya hiç olmamasını istedikleri durumla karşı karşıya kalmalarıdır. Yani devletlerden herhangi birinin isteğine uygun olarak ortak hareket edildiğinde, yani koordinasyon sonucunda mevcut isteklerden biri seçildiğinde, en az istenen veya hiç arzu edilmeyen sonuç engellenmiş olacaktır.²²¹ Bu konuda Stephen D. Krasner, aktörlerin optimal tercihleri arasında seçim yaparken güç dağılımının önemli bir rol oynadığını ileri sürmektedir. İşbirliğine hangi aktörlerin dahil edileceği, yapılacak anlaşmanın içeriği ve bu içeriğin nasıl belirleneceği konularında aktörün gücünün asıl belirleyici unsur olduğunu vurgulayan Krasner, (örneğin uluslararası elektromanyetik dalga ve telekomünikasyon rejimleri gibi) uluslararası rejimlerin norm ve kurallarının belirlenmesinde güçlü devletlerin tercihlerinin belirleyici olduğuna dikkat çekmektedir.²²² Bununla birlikte Krasner, rejimlerin sistemdeki güç dağılımı bağlamında oluşturulmuş olsalar da, uluslararası rejimlerin bir kez düzenleyici fonksiyonunu yerine getirmeye başladıktan sonra diğer devletlerin çıkarlarını da gözetten bir fonksiyon kazandığını savunmaktadır.²²³

²²⁰ A.g.e., s. 498-500.

²²¹ Arthur A. Stein, “Coordination and Collaboration: Regimes in an Anarchic World”, *International Organization*, Vol. 36, No. 2, 1982, p. 314-315.

²²² Stephen D. Krasner, “Global Communications and National Power: Life on the Pareto Frontier”, *World Politics*, Vol. 43, No. 3, 1991, pp. 336-366.

²²³ A.g.m., s.351-353.

İKİNCİ BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE-ORTADOĞU İLİŞKİLERİ

2000’li yıllarda Türkiye’nin Ortadoğu’ya ilişkin Türk Dış Politikasının ekonomi politik analizinin yapılabilmesi için Soğuk Savaş ve sonrasında bölgeye yönelik Türkiye’nin dış politika zeminini anlamak ve bölge ile ilişkilerini incelemek sağlıklı bir başlangıç olacaktır. Bu noktadan hareketle çalışmanın bu bölümünde Soğuk Savaş döneminden günümüze dek Türkiye’nin Ortadoğu bölgesine ilişkin politikaları ve bölge ile ilişkileri incelenecek olup, öncesinde bölgede tarihsel olarak yaşanan güç mücadeleleri ekseninde Türkiye’nin bölgeye yönelik politikalarına genel olarak kısaca değinmek faydalı olacaktır.

I. Dünya Savaşı’na kadar Ortadoğu bölgesi büyük ölçüde Osmanlı Devleti’nin topraklarına dâhilken, savaştan sonra bölgedeki sınırlar yeniden düzenlenmiştir. I. Dünya Savaşı’ndan sonra özellikle petrolün önem kazanmasıyla birlikte büyük devletlerin ilgi odağı olan Ortadoğu bölgesinin, Osmanlı’nın elinden çıkmasından sonra, dönemin büyük güçleri İngiltere ve Fransa’nın birbirleri arasında ve Rusya’ya karşı oluşturdukları güç dengesine göre şekillendiği söylenebilir. 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bu ülkelerin Ortadoğu’daki askeri ve ekonomik egemenliği söz konusu iken, Türkiye ise savaş sonrası süreçte kuruluş felsefesini Batı uygarlığının şekillendirdiği bir ulus devlet olarak bölgeye ilişkin mesafeli bir dış politika stratejisi izlemiştir. Dolayısıyla, Ortadoğu ile zengin tarihi geçmişine rağmen Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan II. Dünya Savaşı’na kadar bölge ülkeleri ile ilişkilerinin yeterince gelişmemiş olması, ülkelerin bağımsız politikalar izlemesini engelleyen büyük güçlerin varlığının yanı sıra Türkiye’nin izlediği modernleşme ve Batı modeline bağlanabilir.

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde İngiltere ve Fransa’nın uluslararası siyasetteki konumlarında yaşanan değişiklikler, bu ülkelerin doğrudan Ortadoğu’daki etkilerinin azalmasına yol açmış ve güç dengesi bu ülkelerin yerine bu defa ABD ve Sovyetler Birliği tarafından sürdürülmüştür. Bu süreçte ulus devlet kimliğini kazanan bölge ülkelerinin yanı sıra 1948’de yeni bir aktör olarak İsrail’in kurulmasıyla birlikte bölgede

çok sayıda savaş ve çatışma yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında itibaren 1990'lara kadar süren dönem, iki hegemonik güç olan ABD ve SSCB arasında herhangi bir sıcak savaş yaşanmaması nedeniyle hakim paradigma açısından *Soğuk Savaş Dönemi* olarak adlandırılrsa da, 1948'de İsrail'in kurulması ile Ortadoğu bölgesi için sıcak savaşların yoğun olarak yaşandığı ve bu tarihten itibaren şiddetin hiç yok olmadığı bir "Sıcak Savaş Dönemi" başlamıştır. Türkiye bu çalkantılı dönemde genel olarak Batı Bloğu eksenli bir siyaset izlemekle birlikte, 1960'lardan itibaren bölgeye ilişkin daha bağımsız politikalar izlemeye başlamıştır. Ancak genel olarak bölge ülkeler ile ilişkilerin 2000'li yıllara kadar Batı ile Ortadoğu arasında dengeli bir ilişki çerçevesinde sürdürüldüğü söylenebilir.

Kabaca 1990'lı yıllar olarak ifade edilecek olan 1991-2002 dönemi, Türk dış politikasının Soğuk Savaş'ın sona erişiyile birlikte uluslararası sistemde meydana gelen değişikliklere adaptasyon ve bir yanıt verme çabaları olarak değerlendirilebilir. Ekonomi politik açıdan değerlendirildiğinde, ülkedeki ekonomik durumun etkin bir dış politika uygulanmasına olanak sağlayacak ölçüde olumlu bir seyir izlemediği ve siyasal istikrarsızlığın hâkim olduğu bu dönemde, Türk Dış Politikasının genel olarak uluslararası gelişmeleri ve belirleyicileri temel alan ve çoğu zaman ordunun siyasete dahil olarak oluşturulduğu görülmektedir. Gerek söylem bazında gerekse uygulama olarak Batı eksenli bir dış politika izlendiği 1990'lı yıllarda, hem uluslararası ve bölgesel koşullar çerçevesinde hem de iç politikadaki bir takım dinamikler nedeniyle güvenlik kaygısı eksenli bir yapı söz konusu olmuştur.

Türkiye'nin Ortadoğu bölgesine ilişkin dış politikasında süreklilik/değişim bağlamında bir analiz yapmak gerekirse, özellikle 2000'li yılların süreklilikten kopuş noktasında önemli bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Bu durumun gerek iç politika gerekse uluslararası ve bölgesel ortam bağlamında dinamikleri bulunmaktadır. Bir kere, önceki dönemden farklı olarak 2000'li yılların başında uluslararası ortam farklı bir gündemle belirlenmeye başlanmıştır. Nitekim kendisini Soğuk Savaş'tan galip çıkan hegemon güç olarak konumlandıran ABD, 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından petrol-eksenli jeoekonomik kaygılarını kamufle ederek belirlediği ülkelere yönelik askeri müdahaleler için yeterli bahaneyi elde etmiş ve öne sürdüğü 'teröre karşı savaş',

‘demokrasi tesisi’ gibi bazı gerekçelerle önce Afganistan’ı sonra da 20 Mart 2003 tarihinde ikinci kez Irak’ı işgal etmiştir.²²⁴

2000’li yılların başından itibaren yaşadığı siyasal ve ekonomik dönüşümle birlikte Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerini başta *proaktif dış politika*, *sıfır sorun* ve *ekonomik karşılıklı bağımlılık* ilkeleri ekseninde yürüten Türkiye, Batı ile devam edegelen ittifak ilişkilerine rağmen Batı eksenli bir Ortadoğu politikası yerine bölgeye yönelik görece bağımsız bir dış politika izlemiştir. Siyasal bağlamda bağımsız politikalar geliştiren Türkiye, ekonomik olarak da bölge ülkeleri ile işbirliği içerisine girmiştir. Daha ziyade ekonomik unsurların yön verdiği yeni aktörlerin etkin olduğu bu dönem dış politika yapımı sürecinde, Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi gibi çeşitli kurumsal mekanizmalar ve ekonomik işbirliği anlaşmaları aracılığıyla bölge ülkeleri ile yakın ilişkiler tesis edilmiştir. 2009 yılına gelindiğinde ise hem uluslararası ortamda hem de ülke içerisinde yaşanan bazı gelişmelerin de etkisiyle Türkiye’nin Ortadoğu bölgesine ilişkin politikalarında Batı’dan bağımsız politikalar izlemek noktasında daha belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır.²²⁵

2011 yılı başında ise, önce Tunus’ta ve sonrasında da diğer Arap ülkelerini etkisi altına alan iktidarı devirmeye yönelik toplumsal halk hareketleri bölgede “Arap Baharı”²²⁶ diye ifade edilen yeni bir dönemin başlamasına yol açmıştır. Demokrasi,

²²⁴ Konuyla ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Tayyar Arı, Irak, İran ve ABD Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004.

²²⁵ Bu gelişmelerden biri 4 Kasım 2008’de yapılan seçimlerin sonucunda, müttefikleri ile ilişkilerinde bu ülkelere daha fazla hareket alanı tanıyan bir ismin, Barack H. Obama’nın ABD Başkanı olmasıydı. Bir diğer gelişme ise İsrail’in aynı yıl kurulan koalisyon hükümetinde sağcı liderler Netanyahu’nun Başbakan, Liberman’ın ise Dışişleri Bakanı olmasıydı. Neyenyahu hükümetinin Filistin halkına yönelik orantısız güç kullanımı ve işgal alanlarında Yahudi yerleşim alanları açma gibi politikaları Türkiye’nin tepkisini çekiyordu. Ayrıca 2009’a gelindiğinde AB ile katılım müzakereleri şeklen devam etse de görüşmelerin AB üyelerinin (özellikle Fransa ve Almanya) olumsuz açıklamaları nedeniyle büyük kısmı tıkanmıştı. İç politikada ise AKP iktidarlarına danışmanlık yapan Ahmet Davutoğlu 1 Mayıs 2009’da Dışişleri Bakanı olmuş ve böylelikle Türk Dış Politikasını doğrudan uygulama olanağı elde etmişti. 2009 sonrasında Ortadoğu politikasına ilişkin görülen yoğunluk ve ilgi artışının nedenleri konusunda bkz. Nuri Yeşilyurt-Atay Akdevelioğlu, “AKP Döneminde Türkiye’nin Ortadoğu Politikası”, *AKP Kitabı, Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*, (der.) İlhan Uzgel-Bülent Duru, Ankara, Phoneix Yayınları, 2013, s. 383.

²²⁶ Bölgede ortaya çıkan değişimler başlangıçta demokratikleşme anlamında olumlu bir gelişme olarak değerlendirildiği için “Arap baharı” (Arab spring) olarak nitelendirilmiş, ancak süreç geliştikçe ortaya çıkan tablo ile birlikte terimler de farklılaşmıştır. Bu durum bir yandan süreci kavramsallaştırmaya çalışan farklı bakış açılarının varlığına işaret etmekte diğer yandan ise sürece ilişkin belirsizliklerin halen devam ettiğini göstermektedir. “Arap uyanışı” (Arab awakening), “Arap isyanı” (Arab uprising), “Arap devrimi” (Arab revolution) ve “Arap dönüşümü” (Arab transformation) gibi terimlerin yanı sıra Suriye’de yaşanan katliamlardan ve Mısır darbesinden sonra “Arap Hazanı” hatta “Arap Kışı” nitelemesinin de kullanılmaya başlaması sürecin akıbeti açısından endişe verici bir hal almaktadır. Bkz. Hasan Bülent Kahraman, “Arap

adalet ve eşitlik temelinde başlayan Arap Baharı Libya, Suriye ve Mısır'da ciddi çatışmalara dönüşmüş ve Türkiye bu süreçte demokrasi yanlısı tutumuyla siyasal meşruiyete önem vermiş, dolayısıyla baskıcı rejimlerle ilişkilerinde siyasal düzeyde kopuşlar yaşamıştır. Türkiye Ortadoğu'daki istikrarsız ortamda, komşularına özgürlük-güvenlik dengesi ilkesi çerçevesinde demokrasi, güven ve istikrar telkin eden bir aktör olmayı stratejik bir tercih olarak benimsemiştir.²²⁷ Bununla birlikte, ekonomik araçların öne çıktığı dış politika anlayışı ile paralel biçimde Türkiye bu rejimlerle ve bu rejimleri destekleyen bölge ülkeleriyle başka alanlardaki özellikle de ekonomik zemindeki ilişkilerini her şeye rağmen sürdürmeye devam etmiştir. Örneğin Türkiye, sadece bazı bölge ülkeleriyle değil Sisi yönetimini destekleyen Batılı ülkelerle de ters düştüğü Mısır politikasına rağmen, 3 Temmuz darbesi sonrasında Mısır'la ticari ilişkilerinde ciddi bir gerileme yaşamamıştır. Yine Suriye meselesinde farklı görüşte olduğu İran ile diğer mesele ve alanlarda işbirliği dinamiklerini sürdürmüş, ilişkilerinin tamamen kopmasına müsaade etmemiştir.²²⁸ Bu noktadan hareketle, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik son dönem dış politikasında siyasi ve askeri araçların yerini daha fazla ekonomik araçların aldığı bir etki-alanı oluşturma anlayışının giderek ağırlık kazandığını söylemek mümkündür.

1. SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİ TÜRKİYE'NİN ORTADOĞU POLİTİKASI

Türkiye'nin, kurulduğu 1923 yılından 1946 yılında çok partili hayata geçtiği döneme kadar, ideolojik önceliklerinden dolayı Ortadoğu ülkeleri ile mesafeli ilişkiler kurduğu yönünde genel bir kanaat bulunmaktadır. Buna göre, Türkiye, ulus devletini kurduktan sonra temel ideolojisi gereği yüzünü Batı'ya dönmüş ve uzun süre Ortadoğu ülkeleriyle sınırlı ilişkilerle yetinmeyi tercih etmiştir. Diğer bir ifadeyle, kurulan yeni Cumhuriyetin modernleştirici ideolojisinin, “Baticılık” ilkesini gerek iç gerekse dış

baharından Arap hazanına...”, *Sabah*, 26 Ağustos 2013,

<http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/kahraman/2013/08/26/arap-baharindan-arap-hazanina> , (08.12.2013).

²²⁷ Arap Baharı ile birlikte literatürde Türkiye'nin Arap dünyasına “model ülke” olma iddiasına ilişkin analizler yaygınlaşmıştır. Bkz. Aslı Ü. Bâli, “A Turkish Model for the Arab Spring?”, *Middle East Law and Governance*, Vol. 3, No. 1-2, 2011, pp. 24-42; Alper Y. Dede, “The Arab Uprisings: Debating the Turkish Model”, *Insight Turkey*, Vol. 13, No. 2, 2011, pp. 23-32; Seymen Atasoy, “The Turkish Example: A Model for Change in the Middle East?”, *Middle East Policy*, Vol. 18, No. 3, 2011, pp. 86-100.

²²⁸ Şaban Kardaş, “Arap Baharı Dönüşürken Türk Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim”, *Ortadoğu Analiz*, C. 6, S. 61, Mart-Nisan 2014, s. 5.

politikada birinci öncelik olarak belirlemiş olmasının bölgeye karşı mesafeli bir tutum sergilenmesine yol açtığı ileri sürülmektedir.²²⁹ Bu çerçevede Türkiye'nin, Lozan Barış Antlaşmasıyla halledilemeyen sorunlar olarak kalan İngiltere'yle Musul, Fransa'yla Suriye sınırı yani Hatay sorunları dışındaki bölgesel sorunlara müdahil olmadığı sıklıkla vurgulanmaktadır.²³⁰ Bu dönemde Türkiye bölge ülkelerinden sadece İran ile yakın ilişki kurmuştur.²³¹ Bu kapsamda İran'la ilki 1926'da ikincisi 1932'de olmak üzere iki Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalanmıştır. 1937 yılında da Türkiye ve İran, Afganistan ve Irak'ın da dahil olmasıyla, gerek iç (rejim) ve hem dış (bölgesel) güvenliğin gerekse söylemsel düzeyde modernleşme/batılılaşma retoriğinin hayata geçirilmesi için bir fırsat olarak gördükleri Sadabad Pakti'ni oluşturmuşlardır.²³²

Özetle II. Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'nin Orta Doğu politikasındaki hâkim yaklaşım Ortadoğu meselelerine doğrudan müdahil olmamak şeklinde olmuştur. II. Dünya Savaşı'nın bitişiyle birlikte ortaya çıkan uluslararası konjonktür, bu döneme kadar Türkiye'nin Ortadoğu politikasının oluşumunda rol oynayan Batı yönelimli ideolojik önceliklerinin yerini, bu defa Türkiye'nin içinde bulunduğu bölgesel ve uluslararası sistemin yarattığı yönlendirmeler almaya başlamıştır. Dolayısıyla Soğuk Savaş dönemi boyunca ortaya çıkan farklı uluslararası şartlar, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yakınlaşmasını ve hatta bu coğrafyada etkin rol oynamasını gerektirmiştir. Bu durum, ilk bakışta genç Türkiye'nin temel ideolojisine 'rağmen' Ortadoğu bölgesiyle yakınlığı izlenimi verse de, aslında kuruluşundan itibaren yüzünü döndüğü Batı'nın Ortadoğu coğrafyasına yönelik ilgisinin artması sonucu, Türkiye'nin de bu yönelim çerçevesinde rol almak durumunda kalmasıyla ilişkilidir. Diğer bir deyişle Türkiye'nin Sovyet bloğu karşısında Batı endeksli bir politika benimsemesinin bir sonucu olarak Türkiye Ortadoğu bölgesiyle ilgilenmeye başlamıştır. Bununla birlikte, Türkiye 1960'lı

²²⁹ Mustafa Yetim, "Türkiye'nin Değişen Ortadoğu Algısı: İdeoloji-Güvenlikten Ekonomi-Medeniyete", *Ortadoğu Yıllığı 2009*, (ed.) Kemal İnat-Muhittin Ataman-Cenap Çakmak, İstanbul, Küre Yayınları, Şubat 2011, s. 455.

²³⁰ Musul ve Hayat sorunları ile ilgili olarak Türkiye'nin Ortadoğu politikası için bkz. Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Bursa, Mkm Yayıncılık, 2008, ss.197-200.

²³¹ Her iki ülkede de aynı dönemde eski rejimlerin yerine tam bağımsız ve milliyetçi rejimlerin kurulmasıyla ulus devlet inşasının tamamlandığı yeni bir dönemin başlaması ve Batı odaklı benzer dış politika hedeflerine sahip olmaları iki ülke arasında özellikle güvenlik alanında kurulan ilişkinin temel dayanakları olmuştur.

²³² Sadabad Pakti'nin kuruluşunu kurucu ülkelerin iç dinamiklerini de dikkate alarak inceleyen bir çalışma için bkz. Mustafa Serdar Palabıyık, "Sadabad Pakti (8 Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme", *Ortadoğu Etütleri*, C.2, S.3, Temmuz 2010, ss. 147-179.

yılların ortalarından itibaren, Soğuk Savaş'ta yaşanan denge durumunun sağladığı elverişli ortam ile Batı ekseninden ayrılmaksızın da olsa bağımsız dış politika üretme olanağı bulmuştur. Türkiye bu dönemde gerek 1963'ten itibaren başlatılan planlı kalkınma modeline kaynak sağlanması gibi ekonomik kaygılar, gerekse Kıbrıs konusunda gereksinim duyduğu diplomatik desteği bulabilmek için çok yönlü bir dış politika yürütme eğiliminde olmuştur. Böylece 1960'lı yıllardan itibaren çok yönlü dış politikaya geçiş süreci Türkiye açısından Batı bağlantısını muhafaza etmek suretiyle onu dengeleyebilecek bir arayışın sonucu olmuştur denilebilir.²³³ Dolayısıyla dış politikadaki bu dönüşüm Batı'ya bir alternatif aramaktan ziyade, onu dengelemeye çalışmak olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde 1970'li yıllar da, Türkiye'nin Batı yanlısı politikaların dışında hareket ederek Ortadoğu bölgesi ile ekonomik ve ticari anlamda ilişkilerini hızlandırdığı bir dönem olmakla birlikte, ülkede uygulanan ithal ikameci ekonomi politikalarının elverişli bir ortam sağlayamaması nedeniyle istenen düzeyde bir gelişme gösterememiştir. Türkiye'de neo-liberal bir dönüşümün yaşandığı 1980'li yıllar ise, hem ihracata dayalı bir kalkınma modeli benimsenmiş olması nedeniyle hem de Soğuk Savaş'ın yeniden ısındığı ve bu bağlamda uluslararası siyasal konjonktürün de sağladığı elverişli koşullar sayesinde Türkiye'nin bölge ülkeleri ile yakınlaştığı ve işbirliklerini güçlendirdiği yıllar olmuştur.

1.1. 1950'Lİ YILLAR: BATI EKSENİNDE AKTİF POLİTİKA VE GÜVENLİK ODAKLI İLİŞKİLER

II. Dünya Savaşı sonrasında küresel yapıda ortaya çıkan Soğuk Savaş düzeni, kısa bir süre içerisinde Ortadoğu bölgesine de yansımıştır. Savaş sonrasında bölgede İngiliz etkisinin azalmasıyla ABD ve Sovyetler Birliği bölgede etki alanı oluşturmaya çalışmaya başlamışlardır. Bu bağlamda, Ortadoğu bölgesinde ABD için güçlü bir konum yaratılması amacıyla ilk olarak 12 Mart 1947'de Truman Doktrini ilan edilmiştir. Özellikle doğal zenginliklere, stratejik noktalara ve ulaşım yollarına sahip olan Orta Doğu bölgesinin Sovyetler Birliği'nin etki alanına girmesi Batı'nın ekonomik

²³³ Çağrı Erhan, "Türkiye Ortadoğu'da ABD Ne İstediye Yapmıştır", *Mülakatlarla Türk Dış Politikası*, (der.) Habibe Özal-Osman Bahadır Dinçer-Mehmet Yegin, Ankara, USAK Yayınları, 2009, s. 50-51.

gelişimi için kabul edilemez bir durumdu.²³⁴ Dolayısıyla doktrin çerçevesinde Türkiye'nin askeri ve ekonomik açıdan güçlendirilerek Orta Doğu bölgesinde Sovyet yayılmasının önlenmesi amaçlamıştır. Nitekim Truman Doktrini çerçevesinde Türkiye'ye yapılan 100 milyon dolar yardımın çok büyük kısmının askeri amaçlı iken, küçük bir kısmının ülkenin altyapısının geliştirilmesine ilişkin olması ABD'nin asıl kaygısının bölgede ABD'nin güçlü stratejik konumunun sağlanması olduğuna işaret etmektedir. Türkiye'nin perspektifiyle bakıldığında ise, Türk ekonomisinin kuruluşundan beri yaşadığı kaynak sorununun Türkiye'yi Batı bloğu ile ortak hareket etmeye iten en önemli dinamiklerden biri olduğu ileri sürülebilir.²³⁵ Bu bağlamda Türkiye, Truman Doktrini'nden sonra "Batı'nın jandarması" suçlamasıyla karşılaşacak ölçüde Batı ile ittifak ilişkisi çerçevesinde bir dış politika izlemiştir.²³⁶

Soğuk Savaş boyunca Türkiye, özellikle 1950'li yıllarda Ortadoğu bölgesindeki gelişmelerini yakından takip ederek aktif bir siyaset izlemiştir. Kore'ye yönelik uluslararası Birleşmiş Milletler (BM) gücüne asker gönderen ilk ülkelerden biri olan Türkiye'nin 18 Şubat 1952'de Kuzey Atlantik Antlaşma Örgütü (NATO-North Atlantic Treaty Organization) üyesi olması, Türkiye'nin Ortadoğu'daki konumunu ve haliyle politika alanını büyük ölçüde belirlemiştir.²³⁷ Bu dönemde Ortadoğu'ya yönelik izlenen aktif politikanın arkasındaki temel dinamik, dönemin Dışişleri Bakanı Köprülü'nün ifadesiyle bölgede aktif politika izlenmediği durumda Rusların "birbiri ardına bu zayıf ülkeleri ellerine geçireceği" düşüncesi olmuştur.²³⁸ Türkiye'nin bu endişesi bölgedeki ülkelerle ilişkileri açısından belirleyici olmuştur. Nitekim bu güvenlik kaygısından hareketle İsrail'in Sovyet yanlısı olacağı öngörüsünün dayanaklarının sağlam olmadığı ortaya çıkınca, Türkiye 28 Mart 1949'da İsrail'i resmen tanımış ve kendisi gibi ABD ile yakın ilişkiler kurmaya başlayan bu devlet ile diplomatik ilişki kurmuştur.²³⁹

²³⁴ Hüseyin Bağcı, "Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası", *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2001, s. 102.

²³⁵ Oral Sander, "Türkiye'nin Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri", *Türkiye'nin Dış Politikası*, (der.) Melek Fırat, Ankara, İmge Kitabevi, 2006, s. 71-99.

²³⁶ Tayyar Arı, "Türkiye'nin Orta Doğu Politikası ve ABD ile İlişkileri: Politik İkilem", *Doğu'dan Batı'ya Dış Politika AK Partili Yıllar*, (der.) Zeynep Dağı, Ankara, Orion Yayınevi, 2006, s. 115.

²³⁷ Türkiye'nin NATO üyeliğine kabulü ile ilgili tartışmalar üzerinden, Ortadoğu Savunma Komutanlığı fikrinin nasıl ortaya çıktığı ve bu konudaki gelişmelerle ilgili ayrıntılı bir çalışma için Behçet K.Yeşilbursa, "Turkey's Participation in the Middle East Command and its Admission to NATO 1950-1952", *Middle Eastern Studies*, Vol.35, No.4, 1999, pp. 70-102.

²³⁸ Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, Ankara, İmge Kitabevi, 1990, s. 47

²³⁹ Çağrı Erhan-Ömer Kürkçüoğlu, "Filistin Sorunu ve İsrail'le İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. I, (ed.) Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 641.

Türkiye'nin NATO'ya girişinden kısa bir süre sonra, ABD 'Yeşil Kuşak' veya 'Kuzey Kuşağı' projesi çerçevesinde bölgede Türkiye'nin öncülüğünde NATO'nun bir uzantısı olacak bir askeri-siyasi pakt oluşturmayı hedeflemiştir. 'Kuzey Kuşağı' kavramı, Türkiye, İran, Irak ve Pakistan gibi devletler Ortadoğu'daki diğer devletlerden daha fazla Sovyet tehdidine yakın olduklarından, Ortadoğu ile ilgili bir savunma paktının bu devletleri kapsamaması gerektiği fikrine dayanmaktaydı.²⁴⁰ Bu dönemde hayata geçen Bağdat Paktı ABD'nin girişimi ile gündeme gelmiş olup, Türkiye'nin bölgede aktif bir politika izlediği algılamasını güçlendiren bir girişim olarak ortaya çıkmıştır.

Soğuk Savaş'ın Ortadoğu'daki yansımalarının en yoğun olarak yaşandığı yıllarda Türkiye Batılı müttefikleri ile aynı doğrultuda politika geliştirmiştir. Bu bağlamda Türkiye 1957 Suriye krizinde ve 1958 yılının Temmuz ayında Irak'ta yaşanan askeri darbe sonucu Batı yanlısı Kral Faysal'ın devrilmesi ile ortaya çıkan Lübnan ve Ürdün olaylarında da Batı yanlısı bir politika takip etmiştir. Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın dünyada ve özellikle Ortadoğu bölgesinde en yoğun yaşandığı 1950'ler boyunca Ortadoğu'ya yönelik Batı Bloku yönelimli politikaları, ekonomi-politik bir dinamikten ziyade büyük ölçüde güvenlik işbirliği şeklinde geliştirilmiştir. Bunun en belirgin işareti 1950'ler boyunca ekonomi politik anlamda Türkiye'nin Ortadoğu bölgesindeki komşularıyla kuramadığı ilişkiyi, büyük ölçüde ABD ekseninde güvenlik alanında kurmaya çalışması olmuştur. Ancak bu durum Türkiye'nin ekonomik gereksinimlerini görmezden gelecek boyutta değildir. Zira 1950'ler boyunca Türk Dış Politikasında güvenlik kaygılarının ağırlık kazandığı ve Batı yanlısı politikaların bu nedenle öne çıktığı bir gerçekse de, Batı yanlısı politikalarda Menderes hükümetinin özellikle son döneminde (1957-60) bozulmaya başlayan ekonominin, ABD yardımlarının artırılmasıyla düze çıkarılmasına dair inanç da etkili olmuştur. Bu kapsamda, Türkiye ekonomik yardım konusunda ABD'ye yönelik taleplerine Eisenhower'ın yeni Ortadoğu politikası ile birlikte bir cevap bulabilmiş ve söz konusu politika sonucunda ABD'nin Türkiye'ye verdiği önem artınca Ağustos 1958'de IMF üzerinden Türkiye'ye 359 milyon dolarlık kredi sağlanmıştır.²⁴¹ Nitekim söz konusu yardımın Irak darbesinin

²⁴⁰ Ayşegül Sever, "The Compliant Ally? Turkey and the West in the Middle East 1954-1958", *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 2, 1998, p. 74.

²⁴¹ Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2013, s. 91.

ardından patlak veren Lübnan ve Ürdün olaylarında Türkiye'nin ABD'ye İncirlik üssünü kullanmasına izin vermesinden bir ay sonra gelmiş olması Menderes hükümetinin son dönem politikalarının güvenlik kaygılarının yanı sıra ekonomik kaygılarla da yürütüldüğünün bir göstergesidir.

1.2. 1960'LI ve 1970'Lİ YILLAR: GÖRECE BAĞIMSIZ VE EKONOMİ EĞİLİMLİ DIŞ POLİTİKA

1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'nin Ortadoğu politikasında, 1950'li yıllara göre belirgin bir değişim gözlemlenmektedir. Bu dönemde Batı ile ilişkilerde yaşanan birtakım olumsuzluklar sonucunda Ortadoğu ülkelerinin bir denge unsuru olarak görülmesi ve temkinli bir yakınlaşma süreci sözkonusu olmuştur.²⁴² 1960'larda bölge ülkeleri ile yaşanan bu yakınlaşma sayesinde, 1950'lerdeki Ortadoğu politikasının Türkiye'nin umduğunun aksine bölge ülkeleri açısından yarattığı olumsuz imajının bertaraf edilmesi mümkün olmuştur.

Zürcher'in ifadesiyle “*aslında ABD'ye sadece NATO üyeliğiyle değil, ayrıca üçü 1950'den önce, 31'i Menderes zamanında ve 22'si 1960'ların başında yapılmış olan 56 ayrı anlaşmayla bağlı*”²⁴³ olan Türkiye'nin 1950'li yıllarda Ortadoğu'daki Batı yanlısı tutumu, bölgede yalnızlaşmasına neden olmuştur. Bu duruma bir de Küba füze krizi sonucunda Soğuk Savaşın ‘yumuşama’ (*détente*) dönemine²⁴⁴ girmesiyle Türkiye'nin aleyhine yaşanan gelişmeler ve son olarak da Kıbrıs meselesinde yaşanan Johnson Mektubu olayı eklenince Türkiye, ABD ile olan ilişkilerin niteliğini sorgulayarak, çok yönlü bir dış politika izlemeye başlayacaktır. Bu dönemde Sovyetler Birliği ile geliştirilen ilişkiler, zamanla daha yakın ekonomik bağlantılar kurulmasına vesile olmuştur. 1967 yılının Mart ayında, Ankara ve Moskova arasında, Türkiye'nin şimdiye kadar herhangi bir devletle imzalamış olduğu en geniş kapsamlı endüstriyel işbirliği anlaşması gerçekleştirilmiştir. Anlaşma kapsamında, Sovyetler Birliği Türkiye'de çelik fabrikası, alüminyum fabrikası ve petrol rafinerisinin de dahil olduğu bir dizi sanayi tesis yapmayı kabul etmiştir. 1960'ların sonlarına gelindiğinde, Türkiye, Sovyetler

²⁴² Ramazan Gözen, *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye'nin Dış Politikası*, Ankara, Palme Yayıncılık, 2009, s.182.

²⁴³ Zürcher, a.g.e., s. 398.

²⁴⁴ Bu dönem için bkz. Len Scott, “International History: 1945-1990”, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, (ed.) John Baylis-Steve Smith, New York, Oxford University Press, 2001, s. 82.

Birliği'nden en fazla ekonomik yardım alan ülkeler arasında diğer tüm ülkelerden daha fazla pay sahibi olmuştur.²⁴⁵

Bütün bu gelişmeler 1950'lerin aksine Türkiye'nin İsrail-Filistin meselesinde Arapların endişelerini dikkate alan ve onlarla ilişkileri geliştirmeye çalışan bir politika izlemesine yol açmıştır.²⁴⁶ Bu bağlamda 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda Türkiye, İsrail'i kınamış ve Amerikan birliklerinin İncirlik Hava Üssünü kullanmasına izin vermemiştir. Türkiye ayrıca 1967 savaşı sonrasında BM'de Arap ülkeleriyle birlikte hareket ederek İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesi yönünde oy kullanmıştır. Öte yandan bu dönem Arap ülkeleri ile yakınlaşma Türkiye'nin İslam Konferansına katılmasıyla pekişmiştir. Türkiye, içerde böyle bir konferansa katılmanın devletin laik niteliğiyle bağdaşır bağdaşmayacağı tartışmalarının yapıldığı bir ortamda, İslam Konferansı Örgütü'nün doğmasına sebep olan ve 1969'da Rabat'ta yapılan İslam Zirve Konferansı'na gözlemci olarak katılmıştır. 1967 Savaşı dolayısıyla Arap ülkeleri ile siyasal anlamda yaşanan yakınlaşma ekonomik yakınlaşmayı da beraberinde getirmiştir. 1968'de Arap Ligi Ekonomik Konseyi aldığı bir kararla Türkiye'nin dış ticaretinde İsrail'in yerini Arap ülkelerinin almasını tavsiye etmiş, Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil de ertesi gün bir açıklama yaparak Türkiye'nin Arap ülkeleri ile ekonomik ilişkilerini geliştirmekten memnurluk duyacağını söylemiştir. Bu çerçevede Ankara İsrail ile imzaladığı ticaret anlaşmasını Nisan 1969'da iptal etmiştir.²⁴⁷

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bu dönemde Arap ülkeleri ile ilişkiler Türkiye'nin NATO'ya karşı asıl yükümlülüklerini ve çeşitli Avrupa kuruluşlarındaki üyeliğini etkilemeksizin normalleşmiştir. Bu doğrultuda Türkiye, Arap-İsrail sorunundaki tutumunda değişikliğe giderek Arap ülkelerini memnun edecek bir çizgiye yönelmekle birlikte, Arap ülkelere karşı temkinli tutumunun bir uzantısı olarak İsrail'le ilişkilerini tümenden koparmamıştır. Nitekim 1967 savaşı sonrasında Türkiye savaşta kuvvet kullanılarak toprak edinilmesine karşı olduğunu açıklamış ve İsrail'i kınamış olmakla birlikte, İsrail'in varlığının sorgulanamayacağını da ifade etmiştir.²⁴⁸

²⁴⁵ Süha Bölükbaşı, "Behind The Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 29, No. 1, Autumn, 1999, p. 26.

²⁴⁶ 1967 ve 1973 Savaşları sonrasında Türkiye'nin Filistin meselesinde Kudüs sorunu özelindeki tutumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Arım, "Türkiye ve Kudüs Sorunu", *Türkiye ve Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik*, (der.) Meliha Benli Altunışık, İstanbul, Boyut Kitapları, 1999, ss. 149-178.

²⁴⁷ Meliha Benli Altunışık, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri", *Türkiye ve Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik*, (der.) Meliha Benli Altunışık, İstanbul, Boyut Kitapları, 1999, s. 184.

²⁴⁸ A.g.m.

1970'lerde Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerine yeni bir boyut dahil olmuştur: ekonomi. Bu dönemde ekonomide yaşanan olumsuz gelişmeler Türkiye'nin bölgeyle ilişkilerini geliştirmesinde önemli rol oynamıştır. Türkiye bu dönemde Kıbrıs meselesi bağlamında Batılı ülkelerle yaşadığı sorunların yol açtığı ekonomik sonuçlarla baş etmek durumunda kalmıştır. 20 Temmuz 1974'te Kıbrıs harekâtını gerçekleştiren Türkiye'nin Kıbrıs meselesindeki tutumu savunma harcamalarını artırmasının yanı sıra ABD'den aldığı dış yardımların azalmasına yol açmıştır. Bu yardımların azalması sadece Türkiye-ABD ittifakının Kıbrıs sorununda ayrışan görüşleri ve bunun sonucunda oluşan siyasal pürüzden kaynaklandığını söylemek uluslararası ekonomi-politik gelişmeleri göz ardı etmek anlamına gelecektir. ABD yardımlarının azalmasında bu tarihlerde yaşanan birtakım küresel ekonomi politik gelişmeler nedeniyle dış yardım sağlayacak kapasitesinin azalması da etkili olmuştur. Zira bu dönemde, küresel ekonomik yönetim rejiminde sabit kur, kontrollü finans hareketleri ve Keynezyen müdahaleciliğine dayalı Bretton Woods sistemi yerine, dalgalı kurlar, ticari liberalizasyon ve serbest finansal hareketlerin hâkim olduğu neoliberal küresel sisteme doğru yaşanan değişim büyük ölçüde ABD ekonomisinde yaşanan ödemeler dengesi sorununun tetiklemesiyle gündeme gelmişti.²⁴⁹ Dolayısıyla 1970'li yıllar, ABD'nin yakın askeri müttefiki olan Türkiye açısından, 1950'ye kadar borç verme 1950-60 döneminde ise daha ziyade bağış biçiminde olan ABD kaynaklı yardım ve fonların kesilmesi anlamına gelmiştir.

İkinci etmense, 1973 Arap-İsrail Savaşı sürecinde OPEC'in ham petrol fiyatlarını 1974 yılı başında beş katın üstünde arttırması olmuştur. Petrol üreticisi Arap ülkeleri tarafından petrolün ilk kez 'siyasi silah' olarak kullanılması 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında gündeme gelmişti. Savaşın başladığı 5 Haziran 1967'de petrol üreten Arap ülkeleri, herhangi bir Arap ülkesine saldıran ya da İsrail'e yardım eden devletlere, petrol ambargosu uygulanacağını bildirmiş ve 6 Haziran'da da ABD ve İngiltere'ye petrol sevkiyatını durdurmuşlardı. Ancak savaş 6 gün gibi kısa bir sürede bittiği için ambargo da kısa sürmüştü. Savaştan sonra petrol üreten Arap ülkeleri, 9 Ocak 1968'de Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü'nü (OAPEC) kurmuşlardı. Petrolün politik bir araç olarak kullanılması 1973 Arap-İsrail Savaşı'nda, 1967'deki Altı Gün Savaşı'ndan daha ciddi bir biçimde gündeme gelmiştir. Bu da petrol krizinin başlaması anlamına

²⁴⁹ Ünay, *Kalkınmacı Modernlik Küresel Ekonomi Politik ve Türkiye*, a.g.e., s.238-239.

gelmekteydi. Krizin etkisiyle ham petrolün varil başına fiyatı 1 Ocak 1974'den sonra (1,80 dolardan, önce 10 doların üstüne, 1977'de de 13,66 dolara) yükselmiş ve bu durum bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de akaryakıt fiyatlarının birdenbire büyük artış göstermesine yol açmıştır.²⁵⁰ 1973 petrol krizini takiben Türkiye'nin petrol faturası da dört yılda üç misli katlanarak 1977 yılında 6 milyar dolara dayanmıştır.²⁵¹ Dolayısıyla Türkiye krizin ardından petrol fiyatlarının ani artışına bağlı olarak kredili petrol alımı sorunu ile karşı karşıya kalmış ve bu durum ekonominin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Petrol fiyatlarında yaşanan artışın girdi ve enerji maliyetlerini yükselmesi sonucu ortaya çıkardığı ekonomik sonuçlar, Türkiye'nin Ortadoğu bölgesi ile ekonomik ve ticari anlamda ilişkiler kurmasını hızlandırmıştır. Bu dönemde ciddi ödemeler dengesi açıklarıyla karşı karşıya olan Türkiye, petrol faturalarını karşılayabilmek için ihracat pazarlarını çeşitlendirme yoluna gitmeye başlamış ve bu doğrultuda Arap ülkeleri ile ihracatını arttırmanın yollarını aramıştır. Öte yandan Kıbrıs meselesi nedeniyle bu dönemde Avrupa Ekonomik Topluluğunun pek çok üründe Türk mallarına kota uygulamaya başlaması da Türk ihraç ürünleri için yeni pazar arayışlarını tetikleyen bir unsur olmuş ve Türkiye'nin Ortadoğu gibi alternatif bölgelere yönelmesini teşvik etmiştir.²⁵² Bu itibarla Türkiye'nin 1960'ların sonundan itibaren gerek ekonomik gerekse siyasal anlamda Arap ülkeleri ile geliştirmeye başladığı ilişkileri, 1970'lerin ortalarına geldiğinde İslam Konferansı Teşkilatı (Organization of the Islamic Conference - OIC)²⁵³ çerçevesinde bu defa ekonomik kaygıların daha fazla öne çıktığı bir biçimde şekillendirilmiştir. Uluslararası arenada ekonomik ve siyasal dinamiklerin birbirlerinden ciddi bir biçimde etkilendiğini açıkça ortaya koyan 1973 petrol krizi, İslam Konferansı Teşkilatı'nın da gündemini bu yönde belirlenmesine yol açmış ve OIC üyeleri 1973 yılında katıldıkları Cidde toplantısında mali ve parasal bir müessesenin kuruluşunun önemini vurgulamışlardır. Türkiye, İslam Konferansı Teşkilatı'na verdiği önemin bir göstergesi olarak İslam Kalkınma Bankası'nın kuruluş planının onaylandığı 1975 yılındaki toplantıya dışişleri bakanı düzeyinde katılmış; bu adım, karşılığını Kıbrıs Federe Devleti Başkanı Rauf

²⁵⁰ Yakup Kepenek-Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2001, s.280.

²⁵¹ Türel Yılmaz, "Ortadoğu ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası (1919-1912)*, (der.) Haydar Çakmak, Ankara, Platin Yayınları, s. 641.

²⁵² Gözen, *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye'nin Dış Politikası*, a.g.e., s.185.

²⁵³ Örgütün adı daha sonra İslam İşbirliği Teşkilatı (Organisation of Islamic Cooperation -OIC) olarak değişmiştir.

Denktaş'ın toplantıya konuk sıfatıyla davet edilmesi şeklinde bulmuştur.²⁵⁴ Ayrıca OIC'in yedinci toplantısının İstanbul'da yapılması kararlaştırılmıştır. 12-15 Mayıs 1976'da düzenlenen İstanbul'daki toplantıya ev sahipliği yapan Türkiye, Filistin sorununda Arap yanlısı tutumunu sürdürmüştür.²⁵⁵ Öte yandan 1977 yılında İsrail'de Likud hükümetinin başa geçmesiyle birlikte Lübnan'a ilişkin İsrail politikasının sertleşmesi, bir yandan Türkiye-İsrail diplomatik ilişkilerinin gerilmesine neden olurken diğer yandan Türkiye'nin öncesinde Ermeni terör örgütü ASALA ile yakın ilişkileri olduğu için mesafeli bir tutum sergilediği Filistin Kurtuluş Örgütü'ne (FKÖ) karşı ılımlı bir politika izlemeye başlamasına yol açmıştır.²⁵⁶ Yine aynı dönemde, Kıbrıs harekâtı sonrasında ABD Kongresi'nin Türkiye'ye silah ambargosu konulmasına karar verdiği bir ortamda, 2 Ocak 1975'te Libya Başbakanı Callud'un Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Türkiye ile Libya arasında ticaret anlaşması imzalanmıştır.²⁵⁷

Ancak 1973 petrol şokunun ardından artan petrol fiyatları ile gelen *petrodolar* gelirlerinin Arap pazarlarını cazip birer ihracat merkezi haline getirmesine rağmen, Türkiye'nin 1970'lerde uyguladığı ithal ikameci ekonomi politikası ihracatı teşvik edecek ve arttıracak bir yönelim sergilemiyordu. Zira bu dönemde uygulanan Beş Yıllık Kalkınma Planları ekonomik büyüme rakamını makroekonomik performansın başlıca kriteri olarak değerlendirmekte ve sıkı bir ithal ikamesi sistemi ile ödemeler dengesi açıklarının kontrol altına alınıp ekonomik bağımsızlığın korunabileceğini öngörmekteydi. Sistemde sanayi üretimi yapısı iç piyasa odaklı bir nitelik arz etmekteydi; dolayısıyla ihracata ve sanayide verimliliğe gerekli ağırlık verilmemiştir.²⁵⁸ İthal girdilerdeki artma eğilimine rağmen, ithal girdiyle üretilen ürünlerin ihracata dönük değil iç talebi karşılamaya yönelik üretilmesi nedeniyle ulusal sanayi ihtiyaç duyduğu dövizde elde edememiştir. Bu dönemde ülkeye giren döviz girişleri büyük

²⁵⁴ Melek Fırat-Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. I, (ed.) Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.793.

²⁵⁵ 1975'e kadar dışişleri bakanlarının katıldığı toplantılara müsteşar düzeyinde, devlet başkanlarının katıldığı zirve toplantılarına ise dışişleri bakanı düzeyinde katılan Türkiye, 1981'de Taif'de gerçekleştirilen İslam ülkeleri devlet başkanları zirvesinden itibaren İslam Konferansı Örgütü'nün zirve konferanslarına cumhurbaşkanı düzeyinde katılmaya başlamıştır. Bkz. Arı, "Türkiye'nin Orta Doğu Politikası ve ABD ile İlişkileri: Politik İkilem", a.g.e., s. 120.

²⁵⁶ Kemal Kirişçi, "The Future of Turkish Policy Toward the Middle East", (ed.) Barry Rubin-Kemal Kirişçi, *Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power*, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, p. 99.

²⁵⁷ Alon Liel, *Turkey in the Middle East: Oil, Islam, and Politics*, London, Lynne Rienner Publishers, 2001, p.56.

²⁵⁸ Ünay, *Kalkınmacı Modernlik Küresel Ekonomi Politik ve Türkiye*, a.g.e., s.237.

ölçüde tarımsal ürün ihracatındaki kapasiteye dayanmıştır. Geleneksel yollarla ihraç edilen ürünlerden kazanılan döviz ise ülke ekonomisi yeterli olamamış dolayısıyla ticaret hadleri sürekli olarak aleyhte oluşmuştur.²⁵⁹ Özetle bu dönemde uygulanan ekonomi politikası nedeniyle Türkiye ihracat pazarı olarak Arap ülkelerini, bu ülkelere ödediği petrol ücretlerini karşılayabilecek düzeyde etkin olarak kullanabilecek kapasiteye sahip olamamıştır. Bu itibarla, Arap ülkeleri ile gelişen ilişkiler, Türkiye'nin 1970'lerde Arap ülkelerinden petrol ithal etmesini kolaylaştırmışsa da, bu ülkelere yönelik ihracat ancak uygulanan ekonomi politikalarının elverdiği ölçüde, yani sınırlı bir düzeyde artmıştır. Nitekim Türkiye'nin 1970'lerdeki toplam ihracatı ithal ikameci ekonomi politik yaklaşımı nedeniyle ancak iki milyar dolar civarında seyretmiştir.

Görüleceği üzere, 1970'li yılların sonlarından itibaren küresel ekonomi politikte yaşanan gelişmelerle bağlantılı olarak Ortadoğu ülkeleri ile yakınlaşmanın temel motivasyonu ekonomi olmuştur. Batı ülkeleri ile ilişkilerde sorunların derinleştiği 1970'li yıllarda alternatif bölgelerle geliştirilen ilişkilerin, Türkiye açısından ekonomik ve siyasal anlamda olumlu gelişmeleri beraberinde getirdiği söylenebilir. Nitekim bu yakınlaşma sayesinde bir yandan Türkiye Üçüncü Dünya içerisindeki konumunu geliştirme ve bunun sonucunda büyük ölçüde Yunanistan'ın Kıbrıs konusunda bu çevrelerden aldığı desteği engellemesine yardımcı olmuş²⁶⁰, diğer yandan Türk inşaat ve müteahhitlik firmaları özellikle Libya, Suudi Arabistan ve Irak gibi Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde ilk ciddi yatırımlarını gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Türkiye petrol ihtiyacını kesintisiz karşılayabilmek amacıyla da başta Irak olmak üzere petrol zengini ülkelerle yakın ilişkiler geliştirmeye başlamıştır. Nitekim Türkiye-Irak petrol boru hatlarından ilki olan Kerkük-Yumurtalık hattı bu yıllarda (1973-1977) tamamlanmış ve Türkiye'ye petrol akışı başlamıştır.

1.2.3.1980'LER: ÖZAL DÖNEMİNDE ORTADOĞU İLE YAKINLAŞMA

1980'ler boyunca Türkiye'nin Ortadoğu bölgesine yönelmesinde iki unsur etkili olmuştur. Bunlardan biri uluslararası siyasal konjonktür, diğeri de 1980 askeri darbe

²⁵⁹ Fikret Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara, Maki Basın Yayın, 2004, ss.123-124.

²⁶⁰ Kemal H. Karpat, *Türk Dış Politikası Tarihi*, (çev. Güneş Ayas), İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s.221.

sonrasında küresel ekonomik gelişmelerle bağlantılı olarak ülkede yaşanan neo-liberal dönüşümdür.

İlk olarak, ABD ile Sovyetler Birliği arasında 1970'lerde yaşanan yumuşama döneminde Türkiye'nin stratejik öneminin azaldığı düşünülse de 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ve 1979 İran İslam Devrimi'nin ardından Ocak 1980'de Carter Doktrini ilan eden ABD için bölgede Türkiye'nin önemi tekrar artmıştır. Bu konjonktürde ABD Türkiye'nin bölgede Sovyet ve İran yayılmasına karşı istikrarlı bir ortamın oluşmasında rol oynaması beklentisi içindeydi. Dolayısıyla *İkinci Soğuk Savaş Dönemi*²⁶¹ olarak nitelenen bu dönemde, ABD Türkiye'yi tıpkı 1950'li yıllardaki gibi "sorunlu bölgedeki güvenilir bir müttefiki" olarak tanımlamaya devam etmiştir.²⁶² Aynı zamanda bu dönemde başlayan Irak-İran Savaşı da konumu gereği Türkiye'nin önemini ABD nezdinde arttırmıştır. Bu çerçevede ABD Türkiye'ye 1975'ten beri uyguladığı askeri ambargoyu, Mart 1980'de imzalanan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması ile kaldırmış ve TSK'nın modernizasyonu için askeri yardım yapılmasını taahhüt etmiştir. Böylelikle 1980'lerin başlarından itibaren Türkiye 1950'lerdeki benzer bir biçimde bölgeye yeniden angaje olmuştur. Bununla birlikte, vurgulamak gerekir ki Türkiye 1980'lerde, 1950'lerdekinden farklı olarak artık sadece NATO'nun bir üyesi olarak değil, kendi ulusal siyasal ve ekonomik çıkarlarını da gözeten bir bölgesel aktör olarak politikalarını geliştirmeye başlamıştır. Meselâ, Türkiye 1979 İran İslam Devrimi nedeniyle İran'ın ABD ile gerilen ilişkilerine rağmen bu ülke ile ekonomik ilişkilerini sürdürmüş ve Kasım 1979'daki ABD ile İran arasındaki rehine krizi sonrasında olayı sözlü olarak kınamakla birlikte, Türk dışişleri Türkiye-İran ilişkilerinin 'özel yapısı'nı gerekçe olarak ileri sürerek İran'a yönelik ambargoya katılmayı reddetmiş ve ABD tarafından İran'a yapılacak askeri müdahale için askeri üsleri kullanılmayacağını açıklamıştır.²⁶³ Bu Batı'dan görece bağımsız politikalar izlenmesine yönelik durumun ortaya çıkmasında etkili olan unsur ise, 1970'lerde yaşanan ekonomik sıkıntıların

²⁶¹ Gözen, *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye'nin Dış Politikası*, a.g.e., s.186.

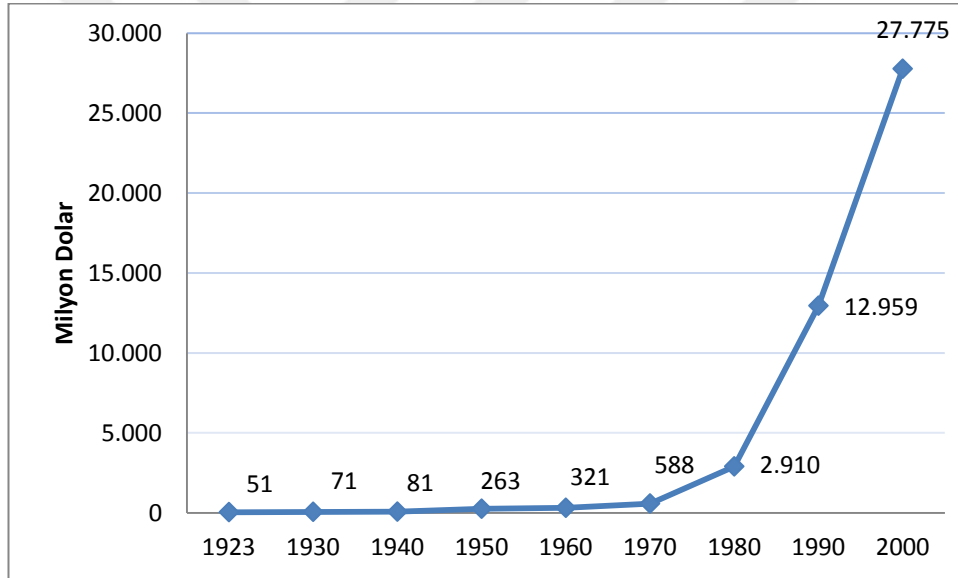
²⁶² Ayşe Ömür Atmaca, "Yeni Dünyada Eski Oyun: Eleştirel Perspektiften Türk-Amerikan İlişkileri", *Orta Doğu Etütleri*, C. 3, S. 1, Temmuz 2011, s. 167.

²⁶³ Gökhan Çetinsaya, "Türk-İran İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoglu, İstanbul, Der Yayınları, 2001, s. 150. "İran açısından ABD ile yaşanan rehine krizinde Türkiye'nin tutumu oldukça önemliydi. Nitekim bu dönemde İran Türkiye'ye ucuz petrol dahi önermiştir. İran Dışişleri Bakanı 11 Haziran 1980'de Türkiye'ye yönelik kredi limitini arttıracaklarını açıklamış ve birkaç ay sonra da Türk basınında Türkiye ve İran'ın petrol için buğday anlaşması yaptığı haberleri yer almıştır." Bkz. Özüm S. Uzun, "Yeniden Yapılanan Ortadoğu'da Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", *Orta Doğu'da Değişim ve Türkiye*, (ed.) Atilla Sandıklı-Erdem Kaya, İstanbul, Bilgesam Yayınları, 2014, s.85.

ekonomi politikalarında yol açtığı dönüşüm, yani birazdan değinilecek olan ikinci etkenle ilintilidir.

İkinci olarak ise 12 Eylül 1980 darbe yönetiminin son Demirel hükümeti döneminde Turgut Özal tarafından hazırlanan 24 Ocak Kararlarını benimsemesi ve ekonomi politikası olarak tercih etmesi Türkiye'nin Ortadoğu bölgesi ile ilişkilerinin geliştirilmesi noktasında önemli bir dönüm noktasıdır. Nitekim temel mantığı liberal ekonomi anlayışına dayanan 24 Ocak kararları ile 1960-80 dönemine damgasını vuran ithal ikameci kalkınma modeli terk edilerek *ihracata dayalı büyüme stratejisine* geçilmiştir. Bu politika değişikliğinin rakamlara yansımaları Grafik 1'den gözlemlenebilmektedir.

Grafik 1 – Türkiye İhracatının Yıllara Göre Seyri (1923-2000)

Kaynak: TÜİK verileri

İhracata dayalı büyüme stratejisi, yeni ihrac pazarları bulunmasını kaçınılmaz olarak gerekli kılmıştır. Askeri rejim döneminde Avrupa ile ilişkilerin soğukluk dönemine girmiş olması, Ortadoğu bölgesine yönelik yeni açılımların ana nedenlerinden biri olmuştur.²⁶⁴ Zira 12 Eylül darbesi sonrasında geleneksel dış ticaret ortağı Avrupa'nın Türkiye'ye yönelik siyasi izolasyonu nedeniyle sorunlar yaşanmaktaydı. Darbeyi takip eden üç yıl, iki taraf arasında ticari çekişmelere sahne olmuştu. Söz

²⁶⁴ Bülent Tanör, "Siyasal Tarih (1980-1995)", *Türkiye Tarihi, Bugünkü Türkiye 1980-1995*, Cilt 5, [Yayın Yön. Sina Akşin], İstanbul, Cem Yayınları, 1997, s. 105.

konusu yıllarda Avrupa Ekonomik Topluluğu Türkiye'nin tarım ürünleri ve tekstil ürünleri gibi temel ihraç mallarına sınırlama getiriyor, Türkiye de buna AET ülkelerinden gelen çeliğe ithalat vergisi koyarak karşılık veriyordu. Dolayısıyla Türkiye'nin kısa vadede ihracatını arttırmak uzun vadede ve buna bağlı olarak ihracata dayalı bir büyüme gerçekleştirebilmek için Ortadoğu ülkeleri önemli bir alternatif olarak görünüyordu.²⁶⁵

Tablo 3 – Türkiye Dış Ticareti (1923-2014)

Yıllar	İhracat (Bin Dolar)	İthalat (Bin Dolar)	Dış Ticaret Hacmi (Bin Dolar)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1923	50.790	86.872	137.662	58,5
1930	71.380	69.540	140.920	102,6
1940	80.904	50.035	130.939	161,7
1950	263.424	285.664	549.088	92,2
1960	320.731	468.186	788.917	68,5
1970	588.476	947.604	1.536.081	62,1
1980	2.910.122	7.909.364	10.819.486	36,8
1990	12.959.288	22.302.126	35.261.413	58,1
2000	27.774.906	54.502.821	82.277.727	51,0
2014	157.610.158	242.177.117	399.787.275	65,1

Kaynak: TÜİK

1980'de uygulanan devalüasyon politikaları ile ihracatın, uluslararası rekabet gücünün ve dolayısıyla da ülkeye döviz girişinin artırılması hedeflenmiştir. Devalüasyonun aynı zamanda ücretli kesimin satın alma gücünde bir azalma yaratıp iç talebin daralması sonucu ihracatçıların dış piyasaya daha önem vermesi, ihracatı arttırmak için uygulanan teşvikler, petrol fiyatlarında meydana gelen artışlar sonucunda Orta Doğu ülkelerinin satın alma gücünün artması ve Türkiye'nin komşu ülkelerle dış ticaret hacmini arttırmaya yönelik çalışmaları ihracatın artmasında önemli bir rol oynamıştır.²⁶⁶ Nitekim uygulanan bu politikalar sayesinde Türkiye'nin tüm Ortadoğu'ya yönelik ihracat potansiyeli 1980'lerin başından itibaren hızlı bir artış sergilemiş ve 1982

²⁶⁵ Gözen, *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye'nin Dış Politikası*, a.g.e., s.189.

²⁶⁶ Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi-Bu Günkü Durumu*, Bursa, Ezgi Kitabevi, 2009, s. 409-410.

yılında Ortadoğu ülkeleri toplam ihracatın yüzde 44'ünü oluşturmuştur.²⁶⁷ Böylelikle Ortadoğu Türkiye'nin geleneksel ana ticaret ortağı olan Avrupa'nın yerini almış; Irak ise Batı Almanya'yı geçerek Türkiye'nin birinci ticaret ortağı haline gelmiştir.²⁶⁸ Nitekim 1982'de Türkiye'nin Ortadoğu'ya ihracatı 1980-1985 dönemine bakıldığında ise, beş kat artmıştır. Bölgeye yönelik ihracat artışının gerisinde İran-Irak savaşı, bölge ülkeleri ile ticarete konu olan en önemli ürün olarak petrolün fiyatlarında yaşanan artış ve imzalanan ikili anlaşmalar yer almaktadır.²⁶⁹

Bu dönemde Ortadoğu'ya yönelik ihracatın artmasında temel unsur İran'la Irak arasında yaşanan savaş ve Türkiye'nin bu savaş süresince takındığı aktif tarafsızlık politikası olmuştur. 1980-1988 yılları arasında Irak-İran Savaşı Türkiye'nin her iki ülkeyle ticari bağlarını arttırmasında etkili olmuştur. Zira bu savaş, yalnızca Türk sanayi ürünleri için iki ülkede de önemli pazar yaratmakla kalmamış, aynı zamanda Türkiye'nin her iki ülke için de yegâne güvenli transit geçiş noktası olması nedeniyle Irak ve İran'ı ciddi ölçüde Türkiye'ye bağımlı hale getirmiştir. 8 yıl süren İran-Irak Savaşı boyunca Türkiye ile Irak arasında ikili ticaret, transit ticaret ve Kuzey Irak petrolünün transferi konularında *karmaşık karşılıklı bağımlılık* ilişkisi oluşmuştur.²⁷⁰ Savaş sürecinde hem Basra Körfezinden tankerle nakliyenin riskli olması ve hem de Suriye'nin İran'la dayanışma içerisinde olması nedeniyle Irak petrolünün Suriye boru hattı ile Akdeniz'e akışı engellendiği için Irak, petrolün Türkiye boru hattı ile taşınmasını tercih etmiş ve bu durum da Türkiye'nin sınır ticaretinin yanı sıra enerji kaynaklarından ve transit ücretlerinden avantajlar elde etmesini sağlamıştır.²⁷¹ Graham E. Fuller Türkiye'nin bu dönem petrol boru hattından dolayı Irak'tan yaklaşık 250 milyon dolar kira geliri elde ettiğini, ayrıca iki ülkenin daha geniş bir bölgesel plan kapsamında elektrik şebekelerini entegre etme konusunda anlaşmalarını not

²⁶⁷ Philip J. Robins, "Avoiding the Question", *Reluctant Neighbor: Turkey's Role in the Middle East*, (ed.) Henri J. Barkey, Washington, D.C., US Institute of Peace Press, 1996, p. 198.

²⁶⁸ Bkz. Mustafa Aydın-Damla Aras, "Ortadoğu'da Ekonomik İlişkilerin Siyasi Çerçevesi; Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye ile Bağlantıları", *Uluslararası İlişkiler*, C.1, S. 2, Yaz 2004, s.108.

²⁶⁹ Halis Akder, "Turkey's Export Expansion in the Middle East, 1980-1985", *Middle East Journal*, Vol. 41, No. 4, Autumn, 1987, pp. 553.

²⁷⁰ Philip Robins, "The Foreign Policy of Turkey", *The Foreign Policies of Middle East States*, (ed.) Raymond Hinnebusch- Anoushiravan Ehteshami, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, p. 326.

²⁷¹ Lenore G. Martin, "Turkey's Middle East Foreign Policy", *The Future of Turkish Foreign Policy*, (ed.) Lenore G. Martin-Dimitris Keridis, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 2004, p. 167; F. Stephen Larrabee-Ian O. Lesser, *Türk Dış Politikası: Belirsizlik Döneminde*, (çev. Mustafa Yıldırım), İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2004, s.173.

etmektedir.²⁷² Bu dönemde, İran'la kurulan ekonomik ortaklıklar da ikili ticarete yaşanan genişleme ile sonuçlanmıştır.²⁷³ Söz konusu dönemde iki ülke arasında oluşan karşılıklı bağımlılık, sonraki dönemlerde de bu ülke ile Türkiye arasında politik anlamda görüş farklılıklarına ve rejim gerginliklerine rağmen ilişkilerin ekonomik boyutunun her daim sürdürülebilir kılınmasına yol açmıştır. Ayrıca Türkiye, İran-Irak Savaşı sırasındaki tarafsızlık politikasını İran'ın Irak'lı Kürtlere verdiği desteğe rağmen sürdürmüş; İran da, Türkiye'ye karşı yürüttüğü pragmatik yaklaşımı Türkiye'nin Irak'la imzaladığı ve uyguladığı sıcak takip anlaşmasından duyduğu rahatsızlığa rağmen sürdürmeye devam etmiştir. Bu dönemde iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin önemi siyasi ve askeri sorunların oluşmasını engelleyici bir rol oynamıştır. Nitekim 28 Kasım 1984'te Türkiye ve İran arasında bir güvenlik anlaşması imzalanmış ve böylelikle her iki ülke de topraklarında diğer ülkenin güvenliğine tehdit oluşturacak eylemleri yasaklamayı taahhüt etmiştir. Özetle, her iki ülke de birbirlerinin Kuzey Irak'taki emellerinden şüphe duysalar da, aralarındaki ekonomik ilişkilerin önemi bu siyasi kaygıların iki ülke arasındaki gerginliği tırmandırmasına izin vermemiştir.²⁷⁴

Diğer taraftan 24 Ocak 1980 kararlarını uygulamaya geçirmiş bir Türkiye'de dış ticaretin geliştirilmesinin yanında petrol akışı da hayati bir öneme sahipti. Bu bağlamda 1980'li yıllarda Türkiye bölge ülkeleri ile ekonomik ve ticari ilişkilerini aynı zamanda enerji temini kaygısıyla da geliştirme ihtiyacı duymuştur. Nitekim Türkiye'nin İran'da İslam Devrimi sonrasında yeni rejimin kuruluşundan hemen iki gün sonra 13 Şubat 1979'da tanınması ve ertesi gün İran Başbakanı'na gönderdiği kutlama mesajında iki ülke ilişkilerini iyileştirmekten öte geliştirme niyetini ifade etmesi büyük ölçüde bu ülke ile enerji işbirliğinin kurulmasına ilişkin Türkiye'nin eğilimine işaret etmekteydi. Zira İran'daki yeni rejimle üst düzeyde ilk temas Dönemin Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün'ün Haziran 1979'da gerçekleştirdiği ziyaret olmuş; bu ziyaret sonunda imzalanan ortak bildiriye siyasi boyuttan ziyade ekonomik boyut öne çıkmış ve bu ülkeden petrol alımı konusunda bir avantaj sağlanmıştır.²⁷⁵ 24 Ocak Kararlarının mimarı olan Özal, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra Bülend Ulusu Hükümeti'nde

²⁷² Graham E. Fuller, *Yeni Türkiye Cumhuriyeti: Yükselen Bölgesel Aktör*, (çev. Mustafa Acar), İstanbul, Timaş Yayınları, 2008, s.186.

²⁷³ John Calabrese, "Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 1, May, 1998, p.78.

²⁷⁴ Atilla Eralp-Özlem Tür, "İran'la Devrim Sonrası İlişkiler", *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik*, (der.) Meliha Benli Atunışık, İstanbul, Boyut Kitapları, 1999, ss.76-77.

²⁷⁵ Çetinsaya, a.g.m., s. 150.

ekonomiden sorumlu Başbakan yardımcılığı görevinde bulunduğu sırada 1982 yılında ekonomik işbirliğini artırmak amacıyla kendisine eşlik eden işadamlarıyla birlikte İran'a bir ziyareti gerçekleştirmiştir. Görüşmelerde, ikili ticaret hacmini artırma, Ahvaz-İskenderun petrol boru hattının hayata geçirilmesi, İran'dan doğalgaz alımı ve İran doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya satılması konuları ele alınmıştır.²⁷⁶ Yine aynı yıl iki ülke arasında ticaret hacmini artırmaya yönelik olarak Türkiye ve İran Ortak Ekonomi Komisyonu'nun kurulması gündeme gelmiştir. Benzer biçimde Türkiye petrol ihtiyacının karşılanmasını teminat almak amacıyla Suudi Arabistan'la da yakınlaşma siyaseti izlemiştir. Bu çerçevede, 1984 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren, ardından 1985 yılında ise dönemin Başbakanı Turgut Özal Suudi Arabistan'a resmi ziyaretler düzenlemiştir. Evren'in ziyareti sırasında bu ülke ile askeri ve ticari alanlarda çeşitli işbirliği antlaşmaları imzalanmış; aynı yıl Suudi Arabistan Veliht Prensi Abdullah da Türkiye'yi ziyaret etmiş ve iki ülke arasında ekonomik boyutta önemli gelişmeler olmuştur.

Türkiye'nin bu dönemde Ortadoğu bölgesine yaptığı ticaret hamlesinin başka bir işareti de, daha önce kısmen pasif bir politika izlenen İslam Konferansı Teşkilatı gibi örgütlerle de yakınlaşma politikası izlemesi olmuştur. Bu çerçevede 25-29 Ocak 1981'de yapılan Taif'te yapılan İslam Konferansı Teşkilatı 3. Zirve Toplantısına tarihinde ilk kez Başbakan (Bülent Ulusu) düzeyinde katılım sağlamış ve bu toplantıda ekonomik ve mali işbirliği için kurulan daimi komiteye katılım sağlamıştır. Ocak 1984'te Fas'ta yapılan İslam Konferansı Teşkilatı toplantısına ise Cumhurbaşkanı düzeyinde katılım sağlanmıştır. Bu aktif katılıma paralel olarak Türkiye, bölgedeki geniş ekonomik ve ticari fırsatları değerlendirmeye çalışmıştır.²⁷⁷ Tüm bu gelişmelerin sonucu olarak Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile olan ticaretinin toplam ticareti içindeki oranı 1977 yılında yüzde 12 civarında iken, bu oran 1981-88 tarihleri arasında yüzde 40 seviyesine yükselmiştir.²⁷⁸

Öte yandan 24 Ocak programı bağlamında dış ticaretin yanı sıra yabancı sermaye anlamında da Ortadoğu bölgesi ile ilişkilerin geliştirilmesi söz konusu olmuştur. Nitekim ekonomik büyümeyi, dış kaynak sağlanmasının bir sonucu olarak

²⁷⁶ "İşadamları İran'da 500 Milyon Dolarlık İş Yaptı", *Milliyet*, 11 Mart 1982.

²⁷⁷ Ramazan Gözen, *Amerikan Kışkırcısında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası*, Ankara, Liberte Yayınları, 2000, s. 22.

²⁷⁸ Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, a.g.e., s. 179.

değerlendiren 24 Ocak programı çerçevesinde yabancı sermayeyi özendirmek amacıyla da birtakım yasal düzenlemelere gidilmiştir. Yabancı sermayeyi özendirme amacıyla çıkarılan Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesinde “İslam Kalkınma Bankası ve Uluslararası Finans Kurumu ve benzeri” uluslararası kuruluşların yatırımlarında diğer yatırımlarda aranan 2-50 milyon dolar yatırım miktarı sınırlaması getirilmemekte ve üretimin belirli oranda ihraç edilmesi koşulunun aranmayacağı belirtilmekteydi. Ayrıca aynı kararda İran ve petrol üreten Arap ülkelerinin “bu ülkelere ve Ortadoğu ülkelerine dönüş ve Ortadoğu ülkelerine ihracat potansiyeli taşıyan” yatırımlarında yatırım miktarı ve oranlarıyla ilgili sınırlamanın dikkate alınmayacağı hükme bağlanmaktaydı. Buna ilaveten belirli nitelikte turizm yatırımlarında da sınırlamaların dikkate alınmayacağı belirtilmekteydi.²⁷⁹ Özetle 1980’lerde uygulamaya konulan bu türden yasal düzenlemeler sayesinde Özal hükümeti, gerek Basra Körfezi’ndeki Arap ülkeleri ile gerekse Libya, Irak gibi Ortadoğu ülkeleri ile ikili ilişkileri geliştirmiş; Türk iş çevrelerinin çıkarları doğrultusunda kritik bir rol oynamış ve yasal düzenlemeler Arap sermayesini Türkiye’ye çekebilmiştir.²⁸⁰

Bu dönemde bölgedeki Arap ülkeleri ile Türkiye’nin büyük ölçüde ekonomik temelli olan ilişkilerinin gelişmesi, İsrail ile ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Temmuz 1980’de İsrail Parlamentosunun aldığı bir kararla Doğu Kudüs’ü ilhak ve Kudüs’ü ebedi başkent ilan etmesine karşılık Türkiye önce 28 Ağustos 1980’de Başkonsolosluğunu kapatmış; daha sonra da diplomatik ilişkilerini 30 Kasım 1980 tarihinde en alt düzeye (İkinci Kâtip seviyesine) indirmiştir. 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından Milli Güvenlik Konseyi yönetiminin aldığı bu karar, İslam ülkeleri dayanışmasından ziyade, ekonomik nedenlere dayandırılmıştır. Türkiye’nin bu tepkiyi Suudi Arabistan’ın Türkiye’ye vaat ettiği kredinin serbest bırakılması karşılığında aldığına dair haberler dönemin yazılı basında yer almıştır.²⁸¹ Bu algı söz konusu kararın Türkiye’nin ilk kez Başbakanlık seviyesinde katılım sağlayacağı Suudi Arabistan’ın Taif şehrinde yapılacak olan İslam Konferansı Teşkilatı toplantısı öncesinde alınması nedeniyle oluşmuşsa da, 1980 darbesi sonrası askeri yönetimin Türkiye’nin İslami kimliğini gerek iç politikada

²⁷⁹ Bu dönemde yabancı özel sermaye ile ilgili önemli düzenlemelerden biri de petrol aramaları konusundadır. Buna göre, tamamen ya da kısmen yabancı sermayeli ortaklıklar çıkardıkları petrolün yüzde 35’ini ihraç edebileceklerdi. Bkz. Kepenek- Yentürk, a.g.e, s.204-205.

²⁸⁰ Kemal Kirişçi, “Türkiye’nin Ortadoğu Politikasının Geleceği”, *Günümüzde Türkiye’nin Dış Politikası*, (ed.) Barry Rubin-Kemal Kirişçi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 162.

²⁸¹ Gencer Özcan, “Türkiye-İsrail İlişkileri 50. Yılına Girerken”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2001, s. 165.

gerekse uluslararası ilişkilerde bir araç olarak kullanma eğilimi de böyle bir kararın alınmasını gerektirmiş olabilir. 12 Eylül yönetiminin her ne kadar İslam dininin sosyal kontrol işlevinden yararlanmak amacıyla uygulanan (örneğin din derslerinin zorunlu kılınması gibi) birtakım uygulamaları hatırlandığında, dış politikada da benzer İslami reflekslerle hareket edildiği akla gelebilir. Ancak İsrail'e karşı alınan bu kararın ardındaki asıl belirleyici faktör ekonomik sorunlar olmuştur. Nitekim Suudi Arabistan'dan Ağustos 1980'de ekonomik yardım talep edildiğinde Riyad yönetimi Türkiye'ye yapacağı 75 milyon dolarlık ekonomik yardım ve 2 milyon tonluk petrol karşılığında İsrail ile ilişkilerin kesilmesi tavsiyesinde bulunmuştu.²⁸²

Askeri darbe yönetiminin ardından Özal liderliğinde kurulan hükümetin de dış politikadaki önceliği ekonomi odaklı olmuştur. Bu bağlamda Turgut Özal'ın başbakan (1983-1989) ve cumhurbaşkanı (1989-1993) olduğu yıllarda Ortadoğu'ya liberal bir bakış açısıyla yaklaşmış ve bölge ülkeleri ile ilişkiler hem işlevselci, hem de faydacı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Ortadoğu ülkeleriyle öncelikle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, özellikle komşularla var olan siyasi sorunların çözümü için etkili bir yaklaşım olarak görülmüştür. Başka bir deyişle, siyasi gerilimlerin azaltılması için ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, özellikle de ticaretin teşviki Özal'ın Ortadoğu bölgesine yönelik oluşturduğu yaklaşımın önemli bir parçası olmuştur. Ayrıca Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkilerini geliştirmesinin bölgesel bir güç olmasına ve Batılı müttefiklerinin gözünde öneminin artmasına da katkıda bulunacağına inanılmıştır. Bu bağlamda 1980'lerde bölge ile aktif bir biçimde ilgilenen Özal hükümeti, ekonomik karşılıklı bağımlılığa vurgu yaparak, proaktif bir dış politika söylemine sahip olmuştur.

Öte yandan, 1980'lerin sonlarında yaşanan birtakım gelişmeler Türkiye'nin bölgeye yönelik politikasında 1990'larda ortaya çıkacak değişimlerin işaretleri olmuştur. Türkiye Ortadoğu politikasında başından beri İsrail'le Arap devletleri arasında dengeyi gözetmeye çabalarken, 1980'lerin sonlarına doğru Arap devletlerinin bazı tutumları nedeniyle Ortadoğu politikasını gözden geçirmeye başlamıştır. Türkiye'nin bu kararında Arap Devletleri ve FKÖ'nün Türkiye'nin Kıbrıs ve Bulgaristan'a yönelik politikalarını desteklememesi ve GAP Projesi nedeniyle palazlanan su meselesi ile PKK'ya destek konularında komşu ülkelerle sorunlar

²⁸² M. Hakan Yavuz, "İkicilik (Duality): Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu", *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2001, s. 575.

yaşamaları etkili olmuştur.²⁸³ 1980'lerin ikinci yarısından itibaren Arap ülkeleri ile ilişkilerde yaşanan bu soğuma İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesi için de uygun bir ortam oluşturmuştur. 1980'lerin başında İsrail'in bölgeye yönelik söylemleri ve düzenlediği operasyonlar nedeniyle ilişkiler tümüyle kesilmese bile sınırlı kalırken, 1986'da Tel Aviv'e maslahatgüzar atanmıştır. Öte yandan Irak-İran Savaşı'nın Türkiye'ye dolaylı yoldan olumsuz etkileri de 1980'lerin sonunda bölge politikasının değişmesinde belirleyici olmuştur. Savaşın ağırlıklı merkezi güney olduğundan, Irak'ın birliklerini güney bölgelere kaydırması Irak'ın kuzeyinde merkezin gücünü azaltmıştır. İran bölgedeki Kürt güçlerine destek sağlayarak, Irak ordusunun gücünü bölmeye çalışmıştır. Mısır'ın Camp David zirvesinden sonra Arap ülkeleri arasında itibar kaybetmesinin ardından, Arap ülkelerinin liderliğine oynamaya başlayan Suriye aynı hedefi güden Irak'ı yıpratmak için İran'ın izlediği politikayı takip etmiştir. Kuzey Irak'taki bu durum 1984 yılından itibaren Türkiye'de silahlı eylemlere başlayan PKK için de uygun bir zemin hazırlamış ve 1990'lı yıllarda artacak problemlere kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda güvenlik kaygıları ile belirlenen dış politik anlayışı öne çıkmış, 1970 ve 1980'li yıllarda Türkiye'nin bölgede Arap yanlısı politikalar izlemesinin ardındaki temel nedenlerden biri olan ekonomik faktör, 1990'ların ilk yılları itibariyle daha az hissedilir hale gelmiştir. 1980'lerin sonunda petrol fiyatlarındaki ciddi düşüş ve Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında daralan Ortadoğu pazarı ve hemen ardından uygulanan Irak'a yönelik BM yaptırımları da ekonomik faktörün etkisinin azalmasında belirleyici olmuştur.²⁸⁴

²⁸³ Mustafa Çufalı, "21. Yüzyıla Girişte Türkiye'nin Bölgesel Sorunları ve Öneriler", *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, (der.) İdris Bal, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001, s. 51-52.

²⁸⁴ Süha Bölükbaşı, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, (der.) Şaban H. Çalış- İhsan D. Dağı- Ramazan Gözen, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 261.

2. SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA PARADİGMA ARAYIŞLARI VE TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU İLE İLİŞKİLERİ

Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Soğuk Savaş’ın bitmesi, askeri şartların güvenliği belirlediği, istikrarlı ve öngörülebilir bölgesel düzenin yıkılması ve bunun yerini güvenlik konularının daha fazla karmaşık bir hal aldığı ve çok boyutlu bir hale geldiği kaotik bir boşluğun alması anlamına geliyordu. Bu gelişme doğurduğu sistemik etkilerle bölgede meydana getirdiği güç boşluğu ile mevcut uluslararası sistemdeki güç dağılımını yıkmaya da değişime uğramaya zorlamıştır. İki bloğa da dahil olan pek çok ülkenin olduğu gibi, Türk dış politikası açısından da dış politik değişimi başlatan yeni bir sistemik değişim süreci olarak görülmektedir. Soğuk Savaş boyunca çift kutuplu uluslararası sistemde Batı ekseninde konumlanan Türkiye, dış politikasını ABD önderliğindeki Batı bloğu doğrultusunda oluşturmuştur. Jeo-stratejik konumunun avantajıyla Soğuk Savaş döneminde uluslararası sistemde önemli bir konuma yükselmekle birlikte, Türkiye bu dönemde Batı tarafında konumlanmasının bir gereği olarak pasif ve edilgen bir dış politika anlayışına sahip olmuştur. Dolayısıyla Soğuk Savaşın sona ermesi ardından oluşan konjonktür, Türkiye için de değişen sistem koşullarında dış politikada bir paradigma değişikliği ihtiyacını doğurmuştur. Dış politikada yaşanan yeni paradigma arayışları Türkiye’nin bölgesinde doğan jeopolitik boşluğu doldurma ve Soğuk Savaş döneminde sahip olduğu stratejik öneminin azalacağı kaygısından kaynaklanmaktaydı. Bu doğrultuda Türkiye’nin Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk sıcak savaşı olan Körfez Savaşı sürecinde geliştirdiği aktif politika yeni düzende yeni bir paradigma arayışının bir örneği olarak ortaya çıkmıştır.

Öte yandan bu dönemde Türkiye’nin dış politikasına ekonomi politik boyutunu ekleme çabaları da dikkate değerdir. Türkiye’nin Karadeniz’de KEİ (Karadeniz Ekonomik İşbirliği) ve gelişmekte olan İslam ülkeleri ile D-8 (Developing Eight/Gelişen Sekiz Ülke) gibi örgütlerin kuruluşundaki girişimleri bu bağlamda kayda değer girişimler olarak öne çıkmıştır. Ancak Türkiye bu dönemde dış politikasının, uluslararası ilişkilerde önemi giderek artan politik ekonomi ayağını, kırılğan ekonomik yapısı nedeniyle hedeflediği gibi oluşturamamıştır. Sadık Ünay doksanlardaki kırılğan yapıyı Türkiye ekonomi politikasında 24 Ocak Kararları ile başlayan ve dönemsel

kesintilere rağmen iki kuşak neoliberal dönüşüm reformları ile devam eden “açık ekonomi” olarak adlandırdığı döneme dayandırmaktadır. Ünay, 1990’lı yıllardaki siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı 12 Eylül Askeri Darbesi ve 1983 genel seçimlerinin ardından ANAP hükümetleri tarafından “hızlandırılmış, kontrolsüz ve altyapısı eksik” bir liberalizasyon projesi formatında yürütülen ilk-kuşak neoliberal dönüşüm girişiminin tetiklediğini öne sürerek, 1994, 1999 ve 2000-2001 finansal ve makroekonomik krizlere yol açan çarpıklıkları bu sorunlu sistemik dönüşüme dayandırmaktadır.²⁸⁵ Dış politikada etkinlik alanının genişletilmesi için elzem olan ekonomik güç kapasitesinin, “kaybedilmiş on yıl”²⁸⁶ şeklinde tanımlanan 90’lı yıllara hakim olan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar yüzünden arttırılamaması nedeniyle, Türk dış politikasının politik ekonomi ayağı uzun vadeli stratejik bir devlet politikasının adımları olmaktan ziyade kısa vadeli iyi niyet politikaları olmaktan öteye gidememiştir. Avrupa Birliği ile ilişkilerde bir dönüm noktası olarak görülen Gümrük Birliği Antlaşması’nın imzalanarak serbest piyasa ekonomisinin hukuki altyapısının ve AB bağlamında küresel sanayileşmiş ekonomilerle entegrasyonun zemininin inşa edilmiş olmasına rağmen, Türk ekonomisindeki kurumsal ve yapısal altyapı eksiklikleri bu dönüşüm sürecinde dış piyasalarla rekabete hazır olmayan Türkiye’de ayrıca mali disiplin güvence altına alınmadan liberalize edilen yerel finansal piyasalar uluslararası spekülasyonlara karşı savunmasız bırakılmış ve bu kırılgan yapı nihayetinde 2001 krizini çok derinden yaşayarak iflas etmek zorunda kalmıştır.²⁸⁷ Siyasal olarak 1991-2002 arasında istikrarsız koalisyonlarla yönetilen Türkiye, karşı karşıya kaldığı ekonomik krizlerin de olumsuz etkisiyle doğal olarak dış politika hedeflerini gerçekleştirmede birtakım kısıtlamalarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Nitekim Dışişleri Eski Bakanı İsmail Cem’in gerek Ortadoğu gerek Balkanlardaki temaslarında inisiyatif oluşturma çabaları ve 2000 yılında “Komşu ve Çevre Ülkelerle Ticareti Geliştirme Stratejisi”nin²⁸⁸ oluşturulduğu bir dönemde Cumhuriyet tarihinin en ağır ekonomik

²⁸⁵ Ünay, *Kalkınmacı Modernlik Küresel Ekonomi Politik ve Türkiye*, a.g.e., ss.249-293.

²⁸⁶ Mine Eder, “The Change of Globalization and Turkey’s Changing Political Economy”, *Turkey in World Politics, An Emerging Regional Power*, (ed.) Kemal Kirişçi-Barry Rubin, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, p. 213.

²⁸⁷ Fuat Keyman-Berrin Koyuncu, “Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey”, *Review of International Political Economy*, C.12, S.1, Şubat 2005, ss. 105–128.

²⁸⁸ Sözkonusu strateji hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Göker, “Türkiye’nin Yeni Yakın Çevre Politikası ve Sıfır Sorunlu Komşuluk”, *Türkiye Dış Politikasında Strateji Arayışları, Türkiye’nin Güncel Güvenlik Sorunları: Ülkeler, Bölgeler, Örgütler*, (der.) Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Kitabevi, 2011, s.131-132.

krizlerinden bir tanesi olan 2001 ekonomik krizi yaşanmıştır. Davutoğlu Türkiye'nin doksanlardaki bu durumunu “*güçlü kasları olan, midesi boş, kalbi tekleyen, orta zekâlı bir adam*”a benzetmektedir. Davutoğlu bu metaforunda, güçlü kasları orduya, boş mideyi ekonomiye, kalbin teklemesini Kürt meselesi yüzünden bölünme korkularına, orta zekâyı ise stratejik düşünme becerisi eksikliğine bağlamaktadır.²⁸⁹

2000'li yıllarla birlikte ise Türkiye'nin komşularla sıfır sorun ve karşılıklı bağımlılık ekseninde bölgeye yönelik aktif dış politika yaklaşımı Ortadoğu ülkeleri ile yaşanan yakınlaşmayı beraberinde getirmiştir. Öte yandan gerek iç dinamikler gerekse dışarıdaki bir takım gelişmeler Türkiye'nin 2000'lerin ilk on yılındaki Ortadoğu politikasını aynı şekilde sürdürmesine engel olmuştur. PKK'nın özellikle 2007'den itibaren Güneydoğu'da şiddet eylemlerine başlaması, İsrail ile yaşanan Mavi Marmara gerginliği, Arap isyanları ile birlikte Suriye ile ilişkilerin bozulması ve bu süreçte İran'la ilişkilerin olumsuz yönde etkilenmesi gibi gelişmeler dış politikada yeni bir dönemin temel işaretleri olmuştur.

Bölgede Arap isyanlarının ortaya çıkışı ile birlikte Türkiye'nin Ortadoğu ile iyi ilişkilerinin temel ön koşulu bu ülkelerdeki iktidarların siyasal meşruiyete sahip olmaları olmuştur. Dış politikadaki bu değişimi en iyi açıklayan ilke dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun sıklıkla vurgu yaptığı “özgürlük ve güvenlik dengesi” ilkesi olmuştur. Davutoğlu'nun “*sadece siyasal meşruiyete sahip olan ve özgürlüklere saygı gösteren hükümetlerin barış ve istikrarı sağlayabileceğini*” ifade ederek Türkiye'nin “*istikrarı sadece güce dayanarak sağlayan hükümetlerle*” ilişkilerini sorgulayacağını belirtmesi bu ilkenin öncelikli ilkeler arasında yer aldığını göstermektedir.²⁹⁰ Bu süreçte Türkiye, adalet ve demokrasi temelinde insan haklarına saygılı bir hukuk devletinin tüm toplumların hakkı olduğunu ve bu kaçınılmaz değişim sürecinin kansız ve barışçıl yöntemlerle yönetilmesi gerektiğini vurgulayarak, bunun için gereken somut desteği vereceğini her platformda dile getirmiştir.

Bununla birlikte Türkiye, Arap isyanlarından önce olduğu gibi sonra da Ortadoğu bölgesindeki ülkelerin rejimlerinin niteliğini ekonomi odaklı iyi ilişkiler geliştirmenin önünde bir engel olarak görmemiştir. Baskıcı rejimlerin muhalif

²⁸⁹ Gürkan Zengin, *Hoca: Türk Dış Politikası'nda “Davutoğlu Etkisi”*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2010, s.78.

²⁹⁰ Ahmet Davutoğlu, “Türk Dış Politikasının İlkeleri ve Bölgesel Siyasal Yapılanma”, *SAM Vision Papers*, Stratejik Araştırmalar Merkezi, S. 3, Ağustos 2012, s.3, http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/08/vision_paper_turkce_03.pdf, (16.02.2014).

hareketlere karşılık uyguladığı şiddet politikasının giderek sertleşmesi üzerine siyasal ilişkilerin kopma noktasına gelmesine rağmen, ekonomik alandaki ilişkiler ayrı bir kulvarda değerlendirilmekte ve her şeye rağmen sürdürülmeye çalışılmaktadır. Ziya Öniş Arap uyanışları sonrasındaki Türkiye'nin bu durumunu 'çıkarlar ve ahlâk arasındaki ikilem' olarak değerlendirmektedir. Suriye örneğinden de görüleceği üzere Arap isyanları öncesine kadar, Türkiye'nin yeni dış politikasının ekonomik karşılıklı bağımlılık ve kültürel yakınlık temelleri üzerine yapılandırıldığı, bununla birlikte demokrasi tesisi ile ilgili herhangi bir gündeme sahip olmadığı ileri sürülmektedir.²⁹¹ Oysa Arap isyanlarından önceki dönemde Türkiye, bölge ülkelerindeki demokratikleşmenin kademeli reformlarla sağlanabileceğine inanmış ve bölgenin ortak değerler etrafında dönüşümüne destek vermiştir. Örneğin Arap isyanları başlamadan önce Türkiye, bir yandan Esad rejimini siyasal anlamda demokratik dönüşüme teşvik ederken, diğer yandan Suriye'ye yönelik dış politikasını ekonomik liberalizm temelli bir biçimde sürdürmüştür. Suriye'nin Türkiye ile olan ilişkilerini geliştirdikçe ve ekonomik entegrasyon yoluyla neo-liberal düzlemde yeniden yapılandırıldıkça ülkede liberal demokratik dönüşümün başlatacağı ve uluslararası sistemin meşru bir parçası olarak görüleceği düşünülmüştür. Ancak Suriye'de bunun aksine yaşanan gelişmelerin ardından Türkiye bu ülkeye yönelik ilişkilerini siyasal meşruiyet üzerinden yeniden tanımlamaya başlamıştır. Bu doğrultuda siyasal olarak ilişkiler kesintiye uğramakla birlikte, ekonomik anlamda ilişkiler özel sektör düzeyinde devam etmiştir. Bu bağlamda siyasal meşruiyetin önemine yapılan vurgu, bölge ülkelerine yönelik ekonomik yönelimlerin önemszenmediği anlamına gelmemektedir.

2.1. 1990'LI YILLAR: GÜVENLİK ODAKLI SÖYLEM BAĞLAMINDA ORTADOĞU İLE SINIRLI İLİŞKİLER

İki kutuplu dünyanın sona ermesinin ardından Türkiye güvenlik odaklı Soğuk Savaş konseptinden ayrılamamıştır. 1990'lı yıllardaki dış politikasına bakıldığında, Türkiye'nin iki kutuplu dünyanın çözülmesi ve sistemin çok kutupluluğa doğru evrilmesi sürecinde değişen güvenlik paradigmasına adaptasyonu kolayca sağlanabildiğini söylemek zordur. Bu süreçte hem Ortadoğu bölgesindeki hem de

²⁹¹ Ziya Öniş, "Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest", *Insight Turkey*, Vol. 14, No. 3, 2012, p. 53.

uluslararası konjonktürdeki gelişmeler Soğuk Savaş dönemi Türkiye dış politikası perspektifini dönüştürmekle birlikte, güvenlik merkezli bakış açısında herhangi bir değişim olmamıştır. Bu güvenlik merkezli bakış açısına göre Türkiye yeni dönemde Ortadoğu'dan kaynaklanan tehditlerle -Kürt sorunu ve İslami radikalizm- karşı karşıyadır, dolayısıyla bu varoluşsal tehditlerle başa çıkmak için öncelikle askeri yöntem ve metotlara dayanarak, bu bölgeye müdahil olmak durumundadır. 90'lı yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu bölgesindeki ülkelerle ilişkileri büyük ölçüde güvenlik odaklı bu yaklaşım çerçevesinde oluşturulmuştur.

Soğuk Savaş'ın sona erişi ile stratejik önemini kaybettiği yorumları yapılan Türkiye, 1990'ların başında kendini kaçınmasının pek de mümkün olmadığı Körfez krizinin içinde bulmuştur. Bu krizde aktif bir politika izlemenin zararları azaltacağından çok, faydaları maksimize edeceği yönünde hesaplar yapan Türkiye, Körfez Savaşı sonrası Kuzey Irak'ta ortaya çıkan otorite boşluğu nedeni ile sıkıntılı bir süreç geçirmiştir. Dolayısıyla bu dönem Türk dış politikasında güvenlik odaklı söylemin öne çıkması büyük ölçüde, Soğuk Savaş'ın hemen ardından yaşanan ilk sıcak savaş olan Körfez Savaşı ile de ilintili olmuştur.

Bununla birlikte (iç ve) dış politikadaki güvenlik odaklı yaklaşım aynı zamanda, 1990'lı yıllar boyunca Türkiye'nin siyasal yaşamında hâkim olan ordunun ağırlığı ve etkisi ile de ilişkili olmuştur.²⁹² 1993-2002 yılları arasında iktidarın sıklıkla değişen koalisyonlardan oluşması²⁹³ ve Genelkurmayın ülkenin Ortadoğu'ya yönelik dış politikası ve hatta tümüyle ülke dış politikasının oluşturulmasında 'doğrudan ve asıl belirleyicisi' konumuna yükselmesi söz konusu olmuştur.²⁹⁴ Nitekim Genelkurmay Başkanlığının iç ve dış tehdit üzerine inşa ettiği güvenlik siyaseti gerek iç politikada gerek dış politikada yansımalarını bulmuş ve bu siyasetin bir uzantısı olarak, iç politikada *toprak bütünlüğü* (PKK) ve *laiklik* (Refah Partisi) refleksleri, dış politikada ise İran, Suriye, Irak, Yunanistan ve Ermenistan tehdidi söylemleri ile ulusal güvenlik

²⁹² Yetim, a.g.m., s. 462.

²⁹³ Turgut Özal'ın ölümünün ardından 1993-1999 yılları arasında yedi hükümet kurulmuş ve dokuz farklı dışişleri bakanı görev yapmış, hatta Temmuz 1994-Haziran 1996 arasında yedi kez dışişleri bakanı değişmiştir. Haziran 1993-Ekim 1995 DYP Hükümeti, Kasım 1995-Mart 1996 DYP-CHP Koalisyonu, Mart 1996-Temmuz 1996 ANAP-DYP Koalisyonu, Temmuz 1996-Haziran 1997 Refah Partisi(RP)-DYP Koalisyonu, Haziran 1997-Ocak 1999 ANAP, Demokratik Sol Parti (DSP) ve Demokratik Türkiye Partisi Koalisyonu, Ocak 1999-Mayıs 1999 DSP Hükümeti, Mayıs 1999-Kasım 2002 DSP, MHP ve ANAP Koalisyonu.

²⁹⁴ Meliha Benli Altunışık, "Güvenlik Kısılacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri", *En Uzun On Yıl, Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, (der.) Gencer Özcan-Şule Kut, İstanbul, Buke Yayınları, 2000, s.326.

kaygısı yeniden zemin kazanmıştır.²⁹⁵ 1990’larda Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile Türkiye’nin o döneme kadar kendini konumlandığı Batı Bloğunun artık bir parçası olamasa bile, Batıcı ve laik karakterini sürdüreceğini vurgulama ihtiyacı ile iç politikadaki gerek Batıcı ve laik gerekse milliyetçi refleksler dış politika ile ilişkilendirilerek öne çıkarılmıştır. Aslında İslami geleneğe sahip sosyal güçlerden ve etnik çeşitlilikten kaynaklanan tehdit algılamaları Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan beri var olmuştur. Nitekim 1921 tarihli Koçgiri, 1925 Şeyh Said ve 1937 Dersim isyanlarının oluşturduğu zemin dolayısıyla iç ve dış politik söylemlerde “etnik bölücülük” modern Türkiye tarihinde iç tehdit olarak her zaman yerini korumakla birlikte, bu isyanlardan Şehy Said İsyanı hem Kürtçü hem de İslamcı söylem kullanılarak gerçekleştirildiği için “irtica” ve “etnik bölücülük” bu tarihten itibaren genellikle birlikte anılan tehditler olagelmışlerdir.²⁹⁶ Dolayısıyla Soğuk Savaş’ın sona erışı ile kimliklerin adeta yeniden tanımlanmasına gerek duyulduğu 1990’lar Türkiye’inde, irtica tehdidi ve Körfez Savaşı’nın da etkisiyle PKK tehdidinin söylem düzeyinde iç ve dış politik karar acılar tarafından kullanılması oldukça kolay olmuştur. Kısa süreli koalisyonlarla dolu böylesine istikrarsız bir dönemde ordunun ve bürokrasinin görece istikrarlı ve yerleşik kurumlar olarak gerek iç siyasette gerekse ülkenin dış siyasetinin belirlenmesinde esas karar alıcılar olarak rol aldığı düşünüldüğünde, söz konusu söylemlerin kullanılması anlaşılabilir bir durum olarak görülmemektedir. Öte yandan İslamcı söylemi kullanan Refah Partisi’nin 1994 ve 1995’te birbirini izleyen iki seçimde öne çıkması ile birlikte ordu içerisinde “dini gericilik” veya “irtica” tehdidine ilişkin söylemler daha fazla öne çıkmış ve Milli Güvenlik Konseyi 28 Şubat 1997 toplantısı sonrasında hükümete bildirdiği kararlarda “kırmızı kitap” olarak nitelenen Ulusal Güvenlik Stratejik Belgesi’nde “irtica”nın “Kürt ayrılıkçılığı”nın yerini alarak devletin güvenliğine karşı bir numaralı tehdit konumuna yükseldiğini ilan etmiştir.²⁹⁷

²⁹⁵ Ümit Cizre, “Demythologizing the National Security Concept: The Case of Turkey”, *Middle East Journal*, Vol. 57, No. 2, 2003, p. 216; Şule Kut, “The Contours of Turkish Foreign Policy in the 1990s”, *Turkey in World Politics, An Emerging Regional Power*, (ed.) Kemal Kirişçi-Barry Rubin, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, p.7.

²⁹⁶ Şeyh Said İsyanı hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, Austin, University of Texas Press, 1991.

²⁹⁷ Gencer Özcan, “The Military and the Making of Foreign Policy in Turkey”, *Turkey in World Politics, An Emerging Regional Power*, (ed.) Kemal Kirişçi-Barry Rubin, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, p.18.

İrticanın ve Kürt ayrılıkçılığın iç tehdit olarak öne çıkarılmasının Ortadoğu ülkelerine yönelik dış politikadaki en temel yansıması bir yandan İran'ın PKK'ya destek vermesi ve Türkiye'ye anti-laik rejim ihraç etmeye çalıştığından hareketle “düşman devlet” olarak nitelendirilmesi²⁹⁸, diğer yandan ise bu iki iç politika tehdit algılamasının belirleyiciliği kapsamında bölgede “ortak düşman” olarak tanımlanan ülkelere (İran ve Suriye) karşı İsrail'le yakın ilişkilerin tesis edilmesi olmuştur.

Diğer taraftan, bu dönemde dış politika yapıcı aktörler arasındaki görüş ayrılıkları istikrarlı bir Ortadoğu politikası yürütülmesinin önünde bir engel teşkil etmiştir. 1990'lı yıllar genel olarak Türk dış politikasında, özelde ise Ortadoğu politikasında yön arayışının devam ettiği adeta bir “idare-i maslahat dönemi” olarak tanımlanabilecek bir dönem olmuştur.²⁹⁹ Özellikle 1996-1997 yılları arasındaki kısa süreli Refah-Yol koalisyonu döneminde hükümet ve ordu/bürokrasi ayrımının, hatta hükümet içerisindeki görüş farklılıklarının da etkisiyle Türk dış politikasında iki farklı yaklaşım söz konusu olmuştur. Aslında bu durum da sivil ve askeri bürokrasinin “irtica” tehdidi üzerinden Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerine karşılık yürüttüğü önyargılı siyasetin bir uzantısı olmuştur. William Hale bu yaklaşım farklılığını Haziran 1996'dan sonra Ortadoğu'ya yönelik Türkiye dış politikasının Başbakan Erbakan ile Dışişleri Bakanı Tansu Çiller arasında bir iç siyasi “futbol” olarak nitelemektedir.³⁰⁰ Örneğin Başbakan olan Necmettin Erbakan, daha ziyade kendi kişisel girişimleri 1996 yılının Ağustos ayında İran, Pakistan, Singapur, Malezya, Endonezya gibi Müslüman ülkeleri ziyaret ederken, Ekim ayında da Mısır, Libya ve (kısmen Müslüman) Nijerya gibi Müslüman ülkeler ile görüşmeler gerçekleştirip, çeşitli anlaşmalar imzalarken, bu dönem dış politika yapımının temel aktörü konumunda olan Türk Silahlı Kuvvetleri ise İslam ülkeleriyle yakın ilişkiye mesafeli bakmıştır. Nitekim bu iç mücadele ortamında Türkiye bir yandan İran'la doğalgaz anlaşması imzalarken, diğer yandan İsrail'le Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması imzalayarak stratejik ortaklık kuracak düzeyde ilişkilerini geliştirmiştir.³⁰¹

²⁹⁸ Türkiye'nin İran'a yönelik dış politikasının şekillenmesinde ülke içerisindeki iç tehditlere dışarıdan kaynak arama kaygısının belirleyici olduğunu inceleyen bir çalışma için bkz. Bülent Aras, “Türk-İran İlişkileri: Değişim ve Süreklilik”, *Avrasya Dosyası*, C.12, S.2, Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 2006, ss.61-85.

²⁹⁹ Ahmet Sözen, “A Paradigm Shift in Turkish Foreign Policy: Transition and Challenges”, *Turkish Studies*, Vol. 11, No.1, March 2010, p. 104.

³⁰⁰ William Hale, *Turkish Foreign Policy: 1774-2000*, London, Portland, Frank Cass, 2002, s. 298.

³⁰¹ Erdal Şimşek, *Türkiye'nin Ortadoğu Politikası*, İstanbul, Kumsaati Yayıncılık, 2005, s.155.

Soğuk Savaş sonrası genel durum bu olmakla birlikte, şimdi, bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikasında öne çıkan konu ve durumları çalışmanın ana eksen çerçevesinde detaylandırabiliriz. Zira çalışmanın dördüncü bölümünde ele alınacak olan ekonomi politik analiz tarihsel ve ekonomik verilerle oluşturulmuş esas zemininin ortaya konulması bu bağlamda metodolojik bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır.

2.1.1. İran: Rekabet ve İşbirliğinin Diyalektiği

Soğuk Savaş sonrası dönemde ikili ilişkileri belirleyen temel konular PKK ve rejim ihracı olmuştur. 1990'lı yıllar boyunca dönemin Türk dış politika yapıcılar Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan beri hep gündeme gelen Kürtçülük ve İslamcılığa ilişkin tehdit algılamalarını İran üzerinden dışsallaştırarak bu ülkeyi suçlamışlardır. İran'ın PKK'yı desteklediği ve Türkiye'ye İslami rejimin getirilmesi yönünde politikalar yürüttüğü şeklindeki temel argümanlar ikili ilişkilerde 1990'lı yıllarda diğer dönemlerdekinden daha fazla belirleyici olmuştur.

Bununla birlikte bir yandan İran'ın rejim ihracı yapmaya çalıştığına ilişkin iddialar laiklik/irtica gerilimi ve İran-PKK bağlantısı tartışmaları sürerken, diğer yandan ekonomik/ticari ilişkiler belli alanlarda devam etmiştir. Bu durum büyük ölçüde dönemin İran hükümetinin Türkiye ile ekonomik ilişkilerini geliştirmek konusundaki istekliliği olmuştur. 1989'da Humeyni'nin ölümünün ardından yerine Haşimi Rafsancani'nin seçilmesiyle İran iç politikasındaki "radikal"den daha "pragmatist" bir anlayışa doğru yaşanan dönüşüm 1990'ların başlarında Türkiye-İran ilişkilerini daha ılıman bir nitelikte olmasına yol açmıştır. 8 yıl süren İran-İrak savaşından sonra İran'ın ekonomisinin ciddi ölçüde bozulmuş olması nedeniyle, ekonomide muhafazakârlık yerine liberalleşmeye yönelik bir politika uygulanmaya başlanmıştır. Bu kapsamda 1989'da kurulan Rafsancani hükümetinde yer alan neo-liberal muhafazakâr teknokratlar özelleştirme, liberal ekonomi, mikro devlet modelini benimsemiş, bu yönde politikalar geliştirmiş ve özelleştirmeye hız vermişlerdir.³⁰² Bu süreçte dış politikadaki ilişkilerde de yeniden düzenleme ihtiyacı duyulmuş ve bu çerçevede Türkiye ile ekonomik ilişkiler de tüm siyasal gerginliklere rağmen sürdürülmüştür.

Aslında ikili ilişkilerde ekonomik anlamda yaşanan yakınlaşma yerel faktörlerin yanı sıra, küresel ve bölgesel düzeyde bakıldığında da anlaşılır bir çerçeve sunmaktadır.

³⁰² Abdullah Yegin, "İran Siyasetini Anlama Kılavuzu", *SETA Raporu*, Haziran 2013, s. 35.

Zira bu dönem uluslararası ekonomide yaşanan değişiklikler dolaylı da olsa Türk-İran ilişkilerini etkilemiştir. İki kutupluluğun jeopolitik baskılarının yok olduğu ve ekonomik küreselleşme sürecinin hız kazandığı bu dönemde, İran ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerin Avrupa ve Kuzey Amerika’da bölgesel ticaret bloklarının yoğunlaşmasından endişe duymuşlar ve bölge bazlı ekonomik bağlantıların kendi çıkarları lehine olduğu bilinciyle hareket etmişlerdir. Bu bağlamda, Türkiye ve İran bölgede kendi nüfuz alanlarını yaratma konusunda siyasi ve ekonomik güçlerinin sınırlı düzeyde olduğunun farkında olarak 1990’ların başında ekonomik ilişkilerini geliştirmek için çaba sarfetmişlerdir.³⁰³ Aslında her iki ülkenin de temel kaygısı birbiriyle ve Soğuk Savaş’ın bitimiyle Orta Asya ve Kafkasya’da yeni kurulan devletlerle ilişkiler kurup ekonomik çıkar sağlamak olmuştur. Nitekim bu dönemde İran ve Türkiye Orta Asya coğrafyasında Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) çerçevesinde işbirliği odaklı bir denge siyaseti oluşturmuşlardır.³⁰⁴ ECO’yu canlandırarak Orta Asya’daki yeni devletlerini bu yapılanmaya dahil etmeyi planlayan Türkiye ve İran, Orta Asya devletleri ile bağlantılarını kurabilmek amacıyla tarihi ‘İpek Yolu’nu canlandırmak için girişimlerde bulunmuşlardır. Nitekim bu dönemde Türkiye’nin Batı ile olan coğrafi avantajının farkına varan Tahran ile İran’ın Orta Asya için önemli coğrafya avantajının farkına varan Ankara, taşımacılıkla ilgili de bir protokol imzalamışlardır. Karşılıklı çıkarlar, iki ülkenin de serbest geçiş kuralı konusunda anlaşmaya varmalarını sağlamıştır.³⁰⁵

Buna ilaveten, her iki ülkenin de I. Körfez Savaşı’na giden kriz sürecinde ve savaş boyunca benzer politikalar izlemesiyle iki ülke arasında temel bir anlaşmazlık olmamıştır. İran’ın bu süreçte Türkiye ile benzer bir biçimde Irak’ta bağımsız bir Kürt devleti kurulmasına karşı olması ve Irak’ın toprak bütünlüğünün devamını istemesi ilişkilerde olumlu bir hava esmesine yol açmıştır. Nitekim bu dönemde Ankara ve Tahran Kuzey Irak’a karşı bölgesel politikayı düzenlemek ve birbirlerinin politikalarından duydukları kaygıyı azaltmak için diplomatik girişimlerde bulunmuşlar;

³⁰³ Ertan Efeğil-Leonard A. Stone, “Iran and Turkey in Central Asia: Opportunities for Rapprochement in the Post-Cold War Era”, *Journal of Third World Studies*, Vol. 20, No. 1, Spring 2003, p. 58.

³⁰⁴ Bu süreçte İran ve Türkiye’nin bölgedeki bazı devletlere attıkları önem bağlamında farklı görüşlere sahip olmaları iki devletin olası çarpışma alanından çıkılmalarını sağlamış ve bölgede işbirliğini mümkün kılmıştır. Örneğin, Tacikistan İran için olduğu kadar Türkiye için önemli bir ülke olarak görülüyordu. Diğer taraftan Kafkasya bölgesinde ise Dağlık Karabağ konusunda Türkiye-Azerbaycan yakınlaşması karşısında İran-Ermenistan yakınlaşmasıyla iki ülke arasındaki rekabet boyutu öne çıkmış, ancak yaşanan sürtüşmeler tehlikeli boyutlara varmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hale, a.g.e., s. 284-285.

³⁰⁵ Eralp-Tür, a.g.m., s. 87.

bu çerçevede Kasım 1992 ve Şubat 1994 tarihleri arasında Suriye’yi de içine alan çeşitli görüşmeler gerçekleştirmişlerdir.³⁰⁶ Siyasal dinamiklerin yanında esasında ekonomik dinamikler Körfez Savaşı sürecinde Türkiye’nin İran’la yakınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Körfez Savaşı’nın başlamasıyla birlikte, Türkiye’nin en önemli enerji tedarikçilerinden biri ve ihracat pazarı olan Irak’ı kaybetmesi, İran’la ekonomik ilişkilerin sürekliliğini sağlamak noktasında Türkiye’yi istekli kılmıştır. Dolayısıyla 1990’lı yıllar boyunca petrol ve doğalgaz ticareti ile boru hattı kurulmasına ilişkin konular, ikili ekonomik ilişkilerin gündemini yoğun bir biçimde belirlemiştir.

Bununla birlikte iki ülke arasında ekonomik işbirliğini artırmaya yönelik karşılıklı çabaların varlığına rağmen, 1990’ların başından itibaren ortaya çıkan bir takım içsel dinamikler siyasal ilişkilerin zaman zaman sorunlu bir seyirde olmasına yol açmıştır. 1993-1999 yılları arasında iktidarın sıklıkla değişen koalisyonlardan oluşması ve Genelkurmay Başkanlığı’nın Türkiye’nin Ortadoğu’ya yönelik dış politikası ve hatta tümüyle ülke dış politikasının oluşturulmasında ‘doğrudan ve asıl belirleyicisi’ konumuna yükselmesi söz konusu olmuştur.³⁰⁷ Diğer bir deyişle koalisyonlar döneminin yaşandığı 1990’lar Türkiye’inde ordu ve dışişleri bürokrasisi, iç ve dış tehditler üzerine inşa ettiği güvenlik siyaseti ile dış politikayı belirleyen temel aktörler olarak ortaya çıkmışlardır. Bu bağlamda İran bu dönemde ordu ve bürokrasi tarafından Türkiye’deki İslamcılığın yerleşmesinin temel dış desteği olarak görülmüş ve Türkiye’de “laik” söylemler ile özdeşleştirilmiş kamusal etkinliği olan kişilere yönelik suikastların temel suçlusu olarak değerlendirilmiştir.³⁰⁸ Bu dönemde Türk bilim adamları ve gazetecilere yapılan bazı faili meçhul cinayetlerin İran kaynaklı olduğu yönündeki iddialar iki ülke arasında gerginlikler yaşanmasına neden olmuştur. Bu açıdan İran dönemin Türk dış politikası açısından bir ‘günah keçisi’ (*scape goat*) kounumunda olmuştur.

Söz konusu dönemde Ortadoğu ülkelerine yönelik Türk dış politikasını güvenlik temelli ilişkilere zorlayan iki temel meseleden diğeri ise PKK ile ilgili olmuştur. Toprak bütünlüğünün karşısında PKK tehdidi üzerinden temellenen iç politika, dış politikada İran (ve aynı zamanda Suriye) olarak karşılığını bulmuştur. Türkiye’de “İslami fikirleri

³⁰⁶ Eralp-Tür, a.g.m., ss.88-89.

³⁰⁷ Altunışık, “Güvenlik Kısılcığında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri”, a.g.m, s.326.

³⁰⁸ Bülent Aras, “Turkish foreign policy towards Iran: Ideology and foreign policy in flux”, *Journal of Third World Studies*, Vol. 18, No.1, 2001, pp. 105-124.

yaymak istediği” yönündeki temel argümanların yanı sıra, İran’ın PKK’yi desteklediğine dair söylemler 1990’lı yıllarda Türkiye-İran ilişkilerde diğer dönemlerdekinden daha fazla belirleyici olmuştur.³⁰⁹ Türkiye 1990’ların başlarında Suriye ile yaptığına benzer bir biçimde PKK’ya yönelik ortak bir yaklaşım geliştirmeye çalışmış ve PKK’nın İran’ın üslerini kullanmasını önlemek amacıyla Tahran’la anlaşmaya varmıştır. Bu kapsamda, Mayıs 1994’te İran PKK militanlarından bazılarını Türk makamlarına iade etmiştir. Bununla birlikte, 1995 yılında bazı militanların İran topraklarına sığınmasına izin verilince ilişkiler tekrar bozulmaya başlamıştır.³¹⁰

İki ülke arasındaki çatışma ve işbirliğinin diyalektiği 1990’lı yılların sonlarında daha da belirgin bir hal almıştır. Bu dönemde Türk iç politikasındaki bölünmüş yapı ikili ilişkilerde yaşanan gelgitleri açıklamak noktasında önemli bir ipucu vermektedir. Bu dönemde Türkiye’nin dış politika yapım sürecindeki temel aktörlerin genelde Ortadoğu, özelde ise İran’la kurulacak ilişkiler konusunda farklı yaklaşımlara sahip olması Türkiye-İran ilişkilerinde hem işbirliği hem de çatışmaların eş zamanlı olarak yaşanması sonucuna yol açmıştır. Bir yanda Türk Silahlı Kuvvetleri bürokrasi ve bunu destekleyici basın-medya organları İran’la ilişkilere şüpheli ve mesafeli bakarken, diğer yanda dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan İran’la ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Hatta Erbakan’ın İran’a yönelik bu yaklaşımı sadece söylem düzeyinde kalmamış, İran’la enerji işbirliğine ilişkin adımlar atılmıştır. Refah-Yol koalisyonu döneminde (Temmuz 1996-Haziran 1997) İran’la 23 milyar dolar değerindeki İran doğalgazının 25 yıl süreyle alınmasına yönelik bir anlaşma imzalanmıştır. Nitekim İran’dan Türkiye’ye fiilen ilk gaz geçişi 2001 yılının Aralık ayını bulsa da, İran’la doğal gaz anlaşmasının imzalandığı yıl 1996 yılıdır. Bu anlaşma söz konusu dönemde tek sesli bir dış politika üretilmediğinin en somut göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bir yandan ordu tarafından İran’la ilişkilerde gerginlik tırmandırılırken, diğer taraftan hem siyasi hem de ekonomik ilişkileri geliştirmek isteyen siyasi iktidar İran’la önemli bir ticari anlaşma imzalayabilmiştir. İran bağlamında Türkiye’deki ordu ve hükümet arasında yaşanan ayrışma Sincan Olayı³¹¹ ile

³⁰⁹ İran’ın PKK politikası için bkz. Ali Nihat Özcan, “İran’ın Türkiye Politikasında Ucuz Ama Etkili bir Manivela: PKK”, *Avrasya Dosyası*, C.5, S. 3, 1999, s. 325-343.

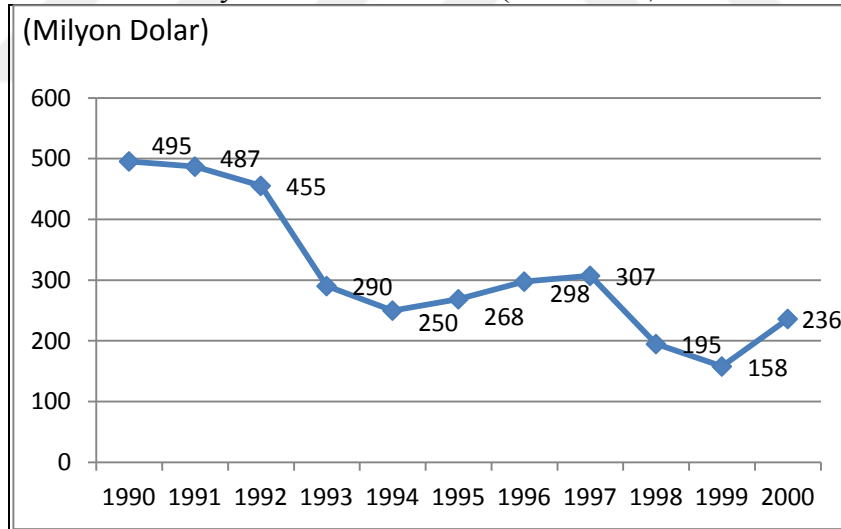
³¹⁰ Hale, a.g.e., s. 314.

³¹¹ 28 Şubat post-modern darbesine giden yolun önemli adımlarından sayılan Sincan olayı, Türk siyasal hayatında önemli bir kriz olmanın yanı sıra Türkiye-İran ilişkileri açısından da diplomatik bir krize yol açmıştır. Ankara’nın Sincan ilçesi belediyesinin RP’li Başkanı tarafından 30 Ocak 1997’de düzenlediği ve

en gergin düzeyine ulaşmış ve Türkiye-İran ilişkileri de bu gerginlikten nasibini almıştır. Süreç Şubat 1997’de iki ülkenin büyükelçilerini karşılıklı olarak geri çekilmesiyle sonuçlanmıştır. İkili ilişkiler İran’da Hatemi’nin iktidara gelişinin de yarattığı hava içerisinde, 1997 yılının Eylül ayından itibaren tekrar normalleşmeye başlamıştır.

Dış ticaret rakamları da bu dönemde iki ülke arasında yaşanan çatışma ve işbirliği diyalektiğini ortaya koymaktadır. Yaşanan siyasi gerginliklere rağmen iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler sürdürülmüş; bununla birlikte gerek iç gerekse birtakım dış faktörler nedeniyle iki ülke dış ticaret ilişkileri inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. 1990’larda İran-Türkiye dış ticaret ilişkilerine bakıldığında iki nokta göze çarpmaktadır. Birincisi, anılan dönem boyunca Türkiye’nin İran’a yönelik ihracatındaki düşüş seyridir (Grafik 2). Bu durum büyük ölçüde dış faktörlerle ilgili olup, söz konusu dönemde ABD’nin ekonomik ve siyasi yaptırımlarının Türkiye-İran ticari ilişkilerine yansımına işaret etmektedir.

Grafik 2 –Türkiye’nin İran’a İhracatı (1990-2000)

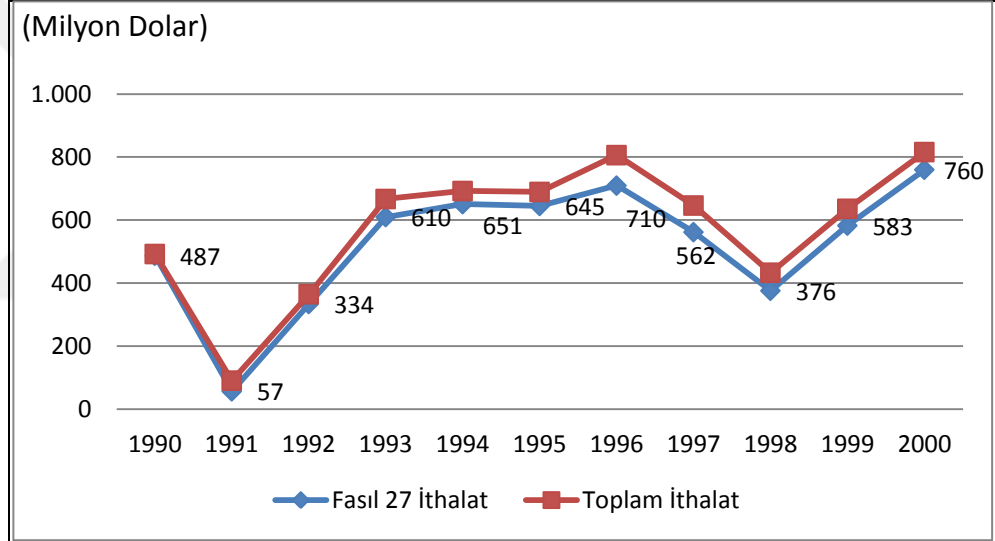

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

İran Büyükelçisi Rıza Bagheri’nin de katıldığı Kudüs’ü anma gecesinde Büyükelçinin Türk halkını şeriata davet eden bir konuşma yapması bürokratik elitlerde ve orduda ciddi bir tepki oluşturmuş ve 4 Şubat’ta Sincan zırhlı birliklerin tanklı geçidine sahne olmuştur. Bu dönemde Genelkurmay ikinci başkanı Orgeneral Çevik Bir ve hükümetin RP kanadının İran ile ilgili zıtlaşan açıklamaları sonucu gittikçe tırmanan kriz İran başkonsolosunun *istenmeyen adam (persona non grata)* ilan edilmesi ve Türkiye’nin İran’daki büyükelçisini ve Urumiye başkonsolosunu geri çekme kararını almasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eralp-Tür, a.g.m., ss. 92-94.

İkincisi ise, Türkiye ekonomisinin duyduğu enerji ihtiyacıyla ilgili olarak İran'dan yapılan ithalatta yaşanan artıştır. Bu dönemde İran'a yapılan ihracattaki düşüş seyrinin aksine İran'dan yapılan ithalatta artış görülmekte ve bunun büyük kısmını enerji ithalatı oluşturmaktadır. Dolayısıyla 1990'lı yılların başlarında ikili ticari ilişkilerde denge Türkiye'nin lehine iken, 1993 yılından itibaren İran'ın lehine olmuştur. Grafik 3'ten de görüleceği üzere bu tarihlerden itibaren Türkiye'nin İran'dan yaptığı petrol ve doğalgaz ithalatı önemli ölçüde artmıştır.³¹² Nitekim Grafik 4'ten görüleceği üzere, iki ülke dış ticaret hacminin söz konusu dokuz yıl boyunca (1990-1999) sadece doğalgaz anlaşmasının imzalandığı 1996 yılında 1 milyar doların üzerine çıktığı görülmektedir. Bu da büyük ölçüde İran'dan yapılan ithalattan kaynaklanmıştır.

Grafik 3 – Türkiye'nin İran'dan İthalatı (1990-2000)

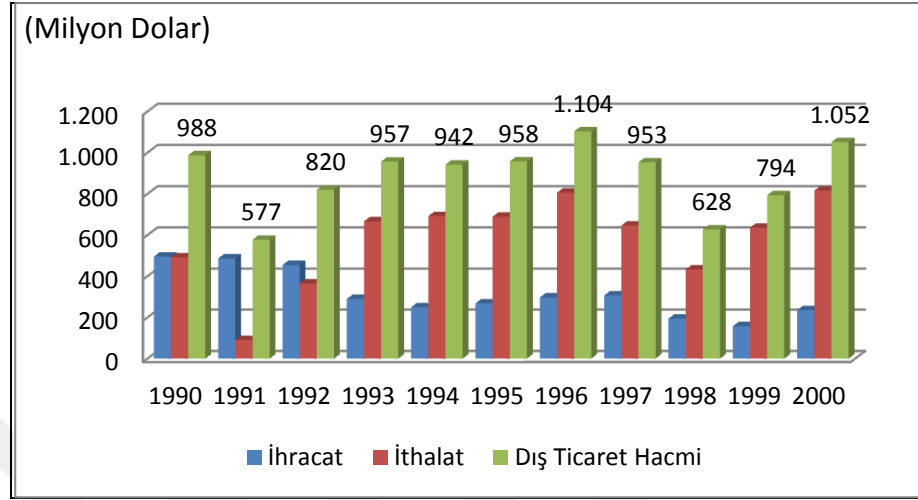
Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Ancak yaşanan siyasi gerginliklere rağmen enerji ticaretinin devam ettirilmesi, ABD yaptırımlarının yol açtığı ihracatta yaşanan zorunlu düşüşü kompanse edememiş ve anılan dönemde iki ülke dış ticaret hacmi sahip olduğu potansiyelin oldukça altında kalmıştır. Nitekim Türkiye'nin dış ticaret hacmi içinde İran'ın payı 1990 yılında yüzde 2,8 iken, 1999'da 1,2'ye gerilemiştir. Aynı dönemde İran'ın Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı ise daha büyük bir düşüşle, yüzde 3,8'den yüzde 0,6'ya gerilemiştir.

³¹² GTİP sınıflamasına göre 27'inci fasıl oluşturan mineral yakıtlar ve yağların en önemli alt ihrac kalemlerini petrol (Fasıl no: 2709) ve doğalgaz (Fasıl no: 2711) oluşturmaktadır.

2000 yılında ise ihracat artışı (yüzde 50) ithalat artışından (yüzde 28) daha fazla gerçekleşmiş ve iki ülke dış ticaret hacmi yeniden 1 milyar doların üzerine çıkmıştır.

Grafik 4 – Türkiye-İran Dış Ticareti (1990-2000)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

2.1.2. Irak ve Suriye: PKK Meselesi ve Su Sorunu Ekseninde Sorunlu İlişkiler

Türkiye Körfez Savaşı ve sonrasındaki süreçte PKK'nın Irak ve Suriye tarafından desteklendiği ve su sorunun da PKK meselesi ekseninde öne sürüldüğü düşüncesi nedeniyle bu iki ülke ile ilişkilerini güvenlik merkezli bir eksende şekillendirmiştir. 1980'li yıllar boyunca Irak ile Türkiye'yi aynı çizgide buluşturan Kürt sorunu, Irak-İran Savaşı sonunda taraflar açısından benzer sonuçlar vermemiştir. Sekiz yıl süren İran-İrak Savaşında İran'ı destekleyen Kürt aşiretlerini ve Kürdistan Demokrasi Partisi (KDP) ile Irak Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni (KYB) hedef alan Saddam'ın Kuzey Irak'a yaptığı operasyon ve Halepçe katliamı sonrasında bölgeden kaçanlar Türkiye ve Suriye'ye sığınmışlardır. Bu harekât sırasında Saddam Hüseyin'in KDP ve KYB'yi bölmek için PKK ile anlaşmış olması, Türkiye-İrak ilişkilerinde kırılma yaratmıştır. 1983-84'te Irak'la özel anlaşma yaparak bölgeye müdahale eden Türkiye, 1984-88 arasındaki sınır ötesi operasyonlarını Irak'la imzalanan Güvenlik Protokolü'ne dayandırmış, ancak 1988'de kaçan Kürtlerin izlenmesine Türkiye engel olunca, Saddam bu protokolü feshetmiştir. Irak ile PKK konusundaki ortak tutumdan kaynaklanan işbirliğinin bozulmasının hemen ardından iki ülke arasında su sorunu da

sıklıkla PKK meselesi ile ilintili olarak gündeme gelmiştir.³¹³ Dolayısıyla Türkiye ile Irak arasında 1970’lerde petrol ticareti ve Kürt sorunları bağlamında kurulmuş olan ortaklık, 1980’li yılların ortalarından itibaren bu sorunlar ekseninde bozulmaya başlamış ve Türkiye büyük ölçüde ABD’nin önderliğindeki Irak’ı yalnızlaştırma politikasının başat oyuncusu haline gelmiştir.³¹⁴

1991 Körfez Krizi ile başlayan dönemde Türkiye’nin Ortadoğu politikasının merkezinde büyük oranda Irak yer almıştır. Bu duruma, savaş sonrasında Irak’ta ortaya çıkan güç boşluğunun, Türkiye’nin varlığı ve bütünlüğüne tehdit olarak algıladığı Kuzey Irak’ta bir Kürt devletinin fiili olarak ortaya çıkması ve PKK’nın güçlenmesine neden olması etkili olmuştur. Körfez krizinde aktif bir politika izlemenin zararları azaltacağından çok, faydaları maksimize edeceği şeklinde hesaplar yapan Türkiye, Körfez Savaşı sonrası Kuzey Irak’ta ortaya çıkan otorite boşluğu nedeni ile sıkıntılı bir süreç geçirmiştir.³¹⁵ Türkiye, 1990’ların başlarında PKK’ya karşı Irak’taki Kürt gruplarla işbirliğine gitme yoluna gitmiş olmakla birlikte, Irak’taki Kürt gruplar arasındaki çatışmalar ve çatışmaların beraberinde getirdiği kaos ortamı PKK için yine elverişli bir ortam sağlamış ve Türkiye PKK’ya karşı sınır ötesi operasyonlar gerçekleştirmiştir.³¹⁶

Ankara Körfez Savaşı sonrasında sadece Irak’ın değil, Suriye’nin de PKK’ya açık bir biçimde lojistik destek sağladığı düşüncesinde olmuştur. Türkiye’ye, Suriye’nin savaş sonrasında Bekaa vadisinde PKK’nın kamp ve eğitim alanlarına izin verdiği ve PKK lideri Öcalan’ın Suriye’de olduğu istihbaratı gelmişti. Aynı zamanda Suriye’nin Türkiye’den daha fazla su alabilmek için PKK’ya destek olduğu Türk tarafında kabul gören genel bir kanı haline gelmişti. 1990’lı yılların ikinci yarısında Hatay’da PKK faaliyetlerinin görülmesi Suriye’den duyulan kaygıları daha da artırmıştı. Hafız Esad liderliğindeki Suriye’nin Türkiye’yi diplomatik, siyasi ve askeri bakımlardan istikrarsızlaştırmayı amaçladığı, hatta bunu yaparken Suriye’nin Hatay konusundaki

³¹³ Ali Çarkoğlu-Mine Eder, “Water Conflict: The Euphrates-Tigris Basin”, *Turkey in World Politics, An Emerging Regional Power*, (ed.) Kemal Kirişçi-Barry Rubin, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, p.239; İltar Turan, “Water and Turkish Foreign Policy”, *The Future of Turkish Foreign Policy*, (ed.) Lenore G. Martin-Dimitris Keridis, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 2004, p. 203.

³¹⁴ Beril Dedeoğlu, “Türkiye - Irak ilişkileri: ‘Doğu’-‘Batı’ eksenli ve değişkenler”, *Civitas Gentium*, C.1, S.1, 2011, s.21.

³¹⁵ Türkiye’nin bu dönemde PKK’ya yönelik yürüttüğü operasyonlar hakkında bkz. Henri J. Barkey, “Turkey and the PKK: A Pyrrhic Victory?”, *Democracy and Counterterrorism Lessons from the Past*, (ed.) Robert Art-Louise Richardson, Washington DC., USIP Press, 2007, pp. 343-381.

³¹⁶ Kemal Kirişçi, “Kurdish Question and Turkish Foreign Policy”, *The Future of Turkish Foreign Policy*, (ed.) Lenore G. Martin-Dimitris Keridis, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 2004, p. 291.

iddialarını da canlı tutmak istediği ve bu durumun PKK faaliyetlerinin Hatay vilayetine kaymasında etkili olduğu düşünülmekteydi.³¹⁷ Öte yandan Türkiye için Suriye ile yaşadığı su sorununu da, PKK meselesi bağlamında ülkenin güvenlik politikasıyla bağlantılı hale gelmiştir. Suriye'nin Özal yönetimindeki Türkiye ile 1987'de imzaladığı protokole rağmen PKK'ya desteğini sürdürmesi, Suriye'nin suya karşılık PKK'yı Türkiye'ye karşı koz olarak kullanarak askeri ve siyasi olarak yıpratmak istediği şeklindeki yorumların güçlenmesine neden olmuştur.³¹⁸ 1995 yılına gelindiğinde, daha önceden Güneydoğu Anadolu bölgesinde yoğunlaşan PKK eylemlerinin ülkenin diğer bölgelerine yayılma eğilimi göstermesi ve PKK yönetiminden bu yönde yapılan açıklamalar Ankara'nın kaygılarını artırmıştır. Dolayısıyla aynı yılın Eylül ayında Hatay iline PKK'nın sızdığı ortaya çıkmış, gelişme ulusal gazetelere yansımıştır. Konu Milli Güvenlik Konseyi gündemine gelmiş ve yapılan açıklamalarla Suriye yönetimi uyarılmıştır.³¹⁹ 1996 yılında ise ülkede yaşanan patlamalardan dolayı Şam yönetiminin Türkiye'yi suçlaması üzerine Suriye sınırına askerî sevkiyat yapılmıştır. Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkileri şekillendiren su sorununa ilişkin gergin durum, 1998 yılı sonunda Adana Mutabakatının imzalanmasına kadar devam etmiştir. Bu dönemde Türkiye karşısında Suriye ve Irak arasında yaşanan yakınlaşma da dikkat çekici olmuştur. Suriye ve Irak arasında uzun yıllar süren Baasçı rekabetin ve Körfez Savaşları sırasında zıt kamplarda olmanın ilişkilerine verdiği soğukluk, her iki ülkenin de su sorunu çerçevesinde Türkiye'ye karşı benzer politikalar izlemeleri sonucu aşılmaya başlamıştır. 17 yıldır süren diplomatik ve ticari kopukluktan sonra Suriye'nin Irak politikasını değiştirmesi söz konusu dönemdeki Türkiye-İsrail yakınlaşmasına karşı bir taktik olarak görülmüştür.³²⁰

1998 yılına gelindiğinde Türkiye PKK sorunu ile ilgili olarak tüm dikkatini Suriye'ye yöneltmiş ve gerekirse bu ülkeye karşı silahlı çatışmaya girme kararlılığında olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. 1998'de yakalanan PKK liderlerinden Şemdin

³¹⁷ Robert Olson, *Turkey's Relations with Iran, Syria, Israel and Russia, 1991-2000: The Kurdish and Islamist Questions*, Costa Mesa, CA, Mazda Publishers, 2001, p. 106.

³¹⁸ Robert Olson, "Turkey-Syria Relations Since Gulf War: Kurds and Water", *Middle East Policy*, Vol. 5, No. 2, May 1997, p.171.

³¹⁹ Bu dönem Türk Kara Kuvvetleri Komutanı Atilla Ateş "Türkiye'nin (Suriye'nin 1987 ve 1992 anlaşmalarından doğan yükümlülüklerini yerine getirmesi yönündeki) beklentileri yerine getirilmediği takdirde, her türlü tedbiri alma hakkımızı kullanacağız. Artık sabrımızın sınır doldu" şeklinde bir açıklama yapmıştır. Bkz. Hale, a.g.e., s. 326.

³²⁰ Murhaf Jouejati, "The Syrian-Iraqi Rapprochement: Is it a Tactical or Strategic Alliance", *Middle East Insight*, Vol. 13, No. 1, November-December 1997, s. 7.

Sakık'ın Öcalan'ın Suriye'de olduğunu itiraf etmesinin ardından Türkiye'de PKK sorununun Suriye ekseninde çözülebileceği algısı oluşmuştur. Bunun üzerine Suriye'ye daha net ifadelerle teröre destek vermeye devam etmesi halinde Türkiye için bunun bir savaş sebebi sayılacağı mesajı verilmiştir. Bu gelişmenin ardından Suriye geri adım atmış ve Abdullah Öcalan 17 Ekim 1998 tarihinde Suriye'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu tarihten üç gün sonra, 20 Ekim 1998'de Türkiye ile Suriye arasında yaşanan bu ciddi bir gerginlik sonrası Adana Mutabakatı imzalanmıştır. Bu mutabakatla birlikte Suriye, Öcalan'ın ülkeye giriş yapmasına izin vermemeyi ve ülkede bulunan tüm PKK kamplarını kapatmayı taahhüt etmiş; ayrıca PKK'yı terörist örgüt olarak kaul etmiştir. Adana Mutabakatı PKK lideri Öcalan'ın Suriye'de saklanmasının engellenmesi ve iki ülke arasındaki iyi niyetin ortaya konması açısından oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Nitekim bu sürecin devamında PKK lideri Abdullah Öcalan Suriye'den çıkarak bir süre Rusya ve İtalya'da saklanmış, sonrasında ise 1999'da Kenya'da yakalanmıştır. Bu sürecin sonrasında, 2000'li yıllarla birlikte Suriye ile ilişkilerde aşamalı bir düzelleme söz konusu olmuştur.

20 Kasım 1998'de imzalanan Adana Mutabakatı ile neredeyse savaşın eşiğine gelmiş Türkiye ve Suriye, kısa bir süre içerisinde ilişkilerinde normalleşme dönemine girmişlerdir. Mutabakat Suriye'deki PKK kamplarının kapatılması ve güvenliği artırıcı tedbirler uygulanması yoluyla Suriye tarafından PKK'ya verilen desteğin sona erdirilmesini sağlamıştır. Böylelikle mutabakat iki ülke arasındaki iyi niyetin ortaya konması açısından oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. 2000 yılında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Hafız Esad'ın cenaze törenine katılması, Suriye açısından büyük önemle karşılanmış ve ilişkilerin normalleşmesinin bir sembolü olarak algılanmıştır.³²¹ Haziran 2002'de imzalanan askeri eğitim anlaşmasının ardından, 2003'de üst düzey ziyaretlerle pekişmiş, Nisan 2003'te Suriye, İran ve Türkiye arasında Irak konusunda bir danışma mekanizması başlatılmıştır.³²² Özetle 1990'larda uyguladığı 'caydırıcı diplomasi' sayesinde Türkiye, Suriye'nin PKK'yı Türkiye'ye karşı kullanma imkânını bertaraf etmiş ve 2000'li yılların başında iki ülkenin tarihsel hafızasına ve

³²¹ Özlem Tür, "Türkiye'nin Irak ve Suriye İlişkileri", *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgrür-Baklacioğlu-Özlem Terzi, Der Yayınları, İstanbul, 2012, ss.595.

³²² Gencer Özcan, "Turkey's Changing Neighbourhood Policy", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 35, 2004, p. 8.

birbirlerine ilişkin önyargılarına rağmen Türkiye-Suriye ilişkileri ‘güvenlik dışılaştırılarak’ askeri alandan siyasal ve toplumsal alana çekilmiştir.³²³

2.1.3. Bir İstisna: İsrail

1990’lı yıllar boyunca genel olarak Türkiye’nin bölge ülkeleri ile ilişkilerine bakıldığında en yakın ilişki içerisinde olunan ülkenin İsrail olduğu görülmektedir. 1990’lı yıllar boyunca Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimine bakıldığında, Ortadoğu Barış Sürecindeki gelişmelerin yanı sıra Türkiye’deki birtakım iç siyasal koşulların ve uluslararası konjonktürün de sağladığı elverişli ortam sayesinde, ikili ilişkilerde stratejik ortaklığa doğru evrilen bir yaklaşma gözlemlenmektedir. İlişkilerin gelişmesine olanak sağlayan bu konjonktürün, aynı zamanda Türkiye’nin İsrail ile ilişkilerinde gözettiği gizlilik hassasiyetini de ortadan kaldırdığı ileri sürülebilir. Nitekim İsrail’in ilk Başbakanı David Ben Guiron Türkiye’nin İsrail ile olan ilişkilerindeki dikkat çekmeme (*low profile*) hassasiyetine atfen Türkiye’nin İsrail’e metresi gibi davrandığını, dolayısıyla ortada bir “metres sendromu” olduğunu ifade ederken, Türkiye’deki ilk İsrail büyükelçisi Uri Gordon 1991’de İsrail’den Türkiye’ye yapılan resmi ziyaretlerden basınla haberdar edilmeye başladığını, dolayısıyla ikili ilişkilerin bu türden bir dikkat çekmeme hassasiyetinin artık kalmadığını ileri sürmüştür.³²⁴

1990’lı yıllar Türk-İsrail ilişkilerinin gelişerek güvenlik ve ekonomi odaklı stratejik bir işbirliği kurulabilmesi açısından oldukça elverişli bir ortam sunmuştur. İlkeler Bildirgesi’nin imzalanmasıyla Filistin meselesinde olumlu gelişmelerin yaşandığı bir ortamda, bir yandan Soğuk Savaş’ın hemen ardından başlayan Birinci Körfez Savaşı’nın etkisiyle PKK tehdidi, diğer yandan iç siyasal çekişmeler nedeniyle irtica tehdidinin gölgesinde büyük ölçüde ordu tarafından belirlenen güvenlik odaklı dış politikanın bir uzantısı olarak 1990’lı yıllarda İsrail-Türkiye ilişkileri en yoğun dönemini yaşamıştır.

1990’lar boyunca Filistin meselesindeki gelişmeler Madrid Konferansı ve Oslo görüşmeleri sonrası iki devletli çözüme doğru giden yolda atılan adımlar Türkiye’nin İsrail ile ilişkilerinde etkili olmuştur. Camp David anlaşmalarından sonra zorunlu bir ara

³²³ Murat Yeşiltaş “Suriye İç Savaşı ve Türkiye: Dört Yıllık Muhasebesi”, *Ortadoğu Analiz*, C.7, S.66, Ocak-Şubat 2015, s.12.

³²⁴ Amikam Nachmani, *Turkey: facing a new millennium Coping with intertwined conflicts*, Manchester and New York, Manchester University Press, 2003, p. 201.

verilen Ortadoğu Barış Süreci'nin Ekim 1991'de Madrid Konferansı ile yeniden başlatılmasıyla çözüm olasılıkları üzerinden iyimser bir hava oluşması Türk dış politikasına esneklik kazandırmıştır. Haziran 1992'deki seçimleri "barış için toprak" yaklaşımını kendisine slogan yapan İşçi Partisi lideri İzak Rabin'in iktidara gelmesiyle barış süreci hız kazanmış ve Ocak 1993'te başlayan ve 4 ay boyunca süren Oslo görüşmelerinin ardından Rabin ve Arafat tarafından Oslo Anlaşması olarak da adlandırılan "Ülkeler Bildirgesi" 13 Eylül 1993'te Beyaz Saray'da imzalanmıştır. Barış sürecindeki bu olumlu gelişmeyle birlikte, Türkiye İsrail ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır.³²⁵

Barış sürecindeki gelişmelerin yanı sıra bu dönemde ortaya çıkan diğer bir gelişme olan Körfez Savaşı da Arap ülkeleri arasındaki dayanışmayı sarsıcı bir etkiye yol açması nedeniyle Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini daha bağımsız bir biçimde belirleyebilmesine olanak sağlamıştır. Nitekim 1991 yılında İsrail ile diplomatik ilişkilerin yeniden büyükelçilik seviyesine yükseltilmesi FKÖ'nün Kuveyt'i işgali sırasında sergilediği Irak yanlısı tutumun sağladığı ortamla ilgili olmuştur. Bununla birlikte 19 Aralık 1991'de İsrail'e temsil düzeyi büyükelçiliğe yükseltilirken eş zamanlı olarak Filistin'e temsil düzeyi büyükelçiliğe çıkarılarak, Filistin meselesi ile ilgili olarak sürdürülen dengeli diplomasi anlayışı 1990'ların başlarında da devam ettirilmiş; ancak 1996'da iki ülke ilişkileri stratejik boyuta taşınınca denge İsrail lehine olacak şekilde bozulmuştur.

1990'lı yıllar boyunca PKK sorunu Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerinden İran ve Suriye ile ilişkilerini olumsuz etkilerken, tam tersi bir biçimde İsrail'le ilişkilerinde yakınlaşmaya neden olmuştur.³²⁶ Türkiye'deki politika yapımcılarının İran ve Suriye'yi PKK'ya destek veren en önemli dış güçlerden birisi olarak algılaması, Türkiye'yi İsrail'le işbirliğine yöneltmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin komşularına yönelik geliştirdiği güvenikleştirme politikası İsrail'le ilişkilerinin özellikle askeri anlamda geliştirilmesi açısından meşrulaştırıcı/elverişli bir ortam yaratırken, aynı şekilde bölgede giderek yalnızlaşan İsrail'in de Ortadoğu ülkeleri ile güvenlik eksenli sorunları iki ülke

³²⁵ Kirişçi, "The Future of Turkish Policy Toward the Middle East", a.g.m., p.101; Işıl Anıl, "Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve Arap-İsrail Barış Süreci", *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik*, (der.) Meliha Benli Atunışık, İstanbul, Boyut Kitapları, 1999, ss.136-141.

³²⁶ Suriye-İran ittifakının Türkiye'nin İsrail ile yakınlaşması karşısında bir denge olacağını ileri süren 1997 tarihli bir analiz için bkz. Anoushiravan Ehteshami-Raymond A. Hinnerbusch, *Syria and Iran: Middle powers in a penetrated regional system*, London and New York, Routledge, 1997, s. 194.

ilişkilerinde yakınlaşmaya yol açmıştır. Geleneksel olarak ‘düşman Arap devletleriyle çevrili olma’ düşüncesiyle bölgede Arap olmayan devlet ve milletlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışan İsrail, Türkiye ile yakınlaşarak bölgedeki gücünü arttırmaya çalışmıştır. Her iki devletin siyasetinde bu dönemde hâkim olan ‘düşmanlarla çevrili olma’ anlayışı ilişkilerin gelişmesinde etkili olmuştur. Bu çerçeveden bakıldığında 1990’larda hızla gelişen Türkiye ile İsrail ilişkilerinin ‘dış tehditler’ söylemi çerçevesinde güvenlikleştirilen bir dış politikanın ürünü olduğunu söylemek mümkündür.³²⁷

Türkiye’nin İsrail’e dönük politikasındaki yeni trend daha önce de ifade edildiği üzere Aralık 1991’de Demirel hükümetinin hem İsrail’le hem de FKÖ ile diplomatik ilişkilerini büyükelçilik düzeyine çıkarmasıyla başlamıştır. İkili ilişkilerin normalleşmesi bağlamında, Haziran 1992’de dönemin İsrail Devlet Başkanı Chaim Herzog’un “İspanya’dan Türkiye’ye Yahudi Göçünün 500. Yıldönümü” törenlerine katılmak üzere İstanbul’a özel bir ziyaret gerçekleştirmesi önemli bir gelişme olmuştur. Yine aynı yıl İsrail’de dönemin Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş İsrail’le Turizm İşbirliği Anlaşması imzalamıştır.³²⁸ Yaser Arafat ve İzak Rabin’in Eylül 1993’te “İlkeler Bildirgesi”nin imzalamalarının hemen ardından ise Kasım 1993’te ise Demirel hükümetinin dışişleri bakanı Hikmet Çetin İsrail’e bir ziyaret gerçekleştirmiştir.³²⁹ Çetin’in bu İsrail ziyareti ile ikili ilişkilerin ilkelerini ortaya koyan bir çerçeve anlaşması olan Askeri Eğitim ve İşbirliği Antlaşması’nın yanı sıra bir de Kültür Anlaşması imzalanmıştır. İki ülke arasında geniş kapsamlı askeri işbirliğine dönük bir çerçeve antlaşma niteliği taşıyan bu anlaşma daha sonra imzalanacak birçok antlaşmanın zeminini oluşturması nedeniyle oldukça önemlidir.

³²⁷ Bu konuda bkz. Ali Balcı, “Türkiye’nin Dış Politikası ve İsrail: 1990’lar ve 2000’lere İlişkin Bir Karşılaştırma”, *Orta Doğu Etütleri*, C. 2, N. 2, Ocak 2011, ss.117-136. Öte yandan, Türkiye-İsrail yakınlaşmasını Suriye-Türkiye arasındaki sorunlar ile Suriye- İsrail arasındaki sorunlar arasındazorlama olduğu söylenebilecek bazı paralellik kurarak açıklayan bir makale için bkz. Efraim Inbar, “The Strategic Glue in the Israeli-Turkish Alingment”, *Turkey in World Politics, An Emerging Regional Power*, (ed.) Kemal Kirişçi-Barry Rubin, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, p.115-128. Inbar makalesinde sınır sorunları (Suriye-Türkiye arasındaki Hatay sorununa benzer biçimde Suriye ile İsrail arasında Golan Tepeleri sorununun olması), terör örgütleri (Türkiye için Suriye’nin PKK’ya destek vermesi sorunu bulunurken İsrail’in de Suriye’nin Filistin direniş örgütlerine göz yumması ve bunları desteklemesi) ve su sorunu (Türkiye’nin Fırat nehri, İsrail’in Ürdün nehri üzerinden Suriye ile yaşadıkları su sorunları) konularında benzerlikler kurarak iki ülke arasındaki yakınlaşmayı açıklamaktadır. Bu benzerliklerin İsrail’in Filistin meselesindeki haksız konumunu meşrulaştırıcı bir yönü olması münasebetiyle zorlama bir biçimde kurulduğu düşünülmektedir.

³²⁸ Özcan, “Türkiye-İsrail İlişkileri 50. Yılına Girerken”, a.g.m., s. 169.

³²⁹ Hale, a.g.e., p. 297.

İki ülke arasındaki üst düzey ilişkiler daha sonraki yıllarda başbakan ve cumhurbaşkanı düzeyinde devam etmiştir. 25 Ocak 1994'te ise İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman Türkiye'yi ziyaret eden ilk İsrail cumhurbaşkanı olarak Türkiye'ye gelmiştir. Ardından Dışişleri Bakanı Şimon Peres Nisan 1994'te Ankara'ya gelmiştir. Ekonomik ilişkilerin geliştirilebilmesi bağlamında Haziran 1994'te İsrail Ekonomi ve Planlama Bakanı Shimon Shetreet'in Türkiye'de yatırım olanaklarını araştıran 70 kişilik işadamı heyeti eşliğinde yaptığı ziyaret de önemli bir gelişme olmuştur. Bu ziyaretle birlikte Türkiye ve İsrail Orta Asya'da ortak yatırım ve işbirliği olanakları oluşturmak üzere girişimlere başlamışlardır. Kasım 1994'te Başbakan Çiller'in İsrail'e gerçekleştirdiği ziyaret ise, ilk kez bir başbakanın İsrail'i ziyaret etmesinin yanı sıra, iki ülkenin terörizmin önlenmesi konusunda bir işbirliği anlaşması imzalaması nedeniyle ikili ilişkilerin bir başka dönüm noktasına işaret etmiştir.³³⁰ Üst düzey ziyaretler dönemin Cumhurbaşkanı Demirel'in Mart 1996'da İsrail'e yaptığı ziyaret ve bir ay sonra da Devlet Başkanı Weizman tarafından yapılan ziyaretle en üst düzeye ulaşmıştır. İlişkilerin stratejik ortaklık boyutuna gelmesi ise ancak 23 Şubat 1996 tarihinde imzalanan Askeri Alanda Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Antlaşması ile mümkün olmuştur. Bu dönemde dış politika konusunda Genelkurmay Başkanlığı'nın belirleyici konumu İsrail ile ilişkilerin temelde askeri antlaşmalar çerçevesinde geliştirilmesine öncülük etmiştir. Bu bağlamda anlaşmaların imzalandığı 1996 yılının, "stratejik ittifakın" kurulduğu yıl olmaktan çok, gözlerden uzak gelişen askeri işbirliğinin uluslararası kamuoyunun önüne çıkarıldığı tarih olarak görülebileceği yönünde değerlendirilmeler yapılmaktadır.³³¹ Nitekim 28 Ağustos 1996'da İsrail'le imzalanan ve Türkiye'nin askeri alanda yaptığı en önemli antlaşmalardan biri olan Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması daha önce Hikmet Çetin'in İsrail ziyareti sırasında Kasım 1993'te imzalanan çerçeve antlaşmasına dayanarak imzalanmıştır. İsrail ile Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması temelde taraflar arasında savunma alanında bilgi transferini ve teknisyenlerin karşılıklı eğitimini öngörmekle birlikte, Türkiye'nin askeri teçhizatının İsrail tarafından modernizasyonunu da içermiştir.

³³⁰ Nezhir Tavlaş, "Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, C.1, S. 3, Sonbahar 1994, s. 9.

³³¹ Gencer Özcan, "Mavi Marmara Bunalımında Sonun Başlangıcına Doğru", *Ortadoğu Analiz*, C. 2, S. 21, Eylül 2010, s. 30.

Öte yandan Arap ülkelerinin iki ülke arasındaki anlaşmalardan rahatsızlıklarını belirten açıklamalarına karşın, Türkiye ile İsrail arasındaki işbirliği ABD'nin bölgede 1991 Körfez Savaşı'nın ardından Irak ve İran'a karşı uyguladığı *çifte kuşatma* (*dual containment*) politikasını destekleyici bir nitelik taşıdığı için, anlaşmalar ABD tarafından bölgesel güvenlik için önemli görülmüş ve bölgede istikrarı artırıcı bir unsur olarak değerlendirmiştir. Hatta bazı yazarlarca iki ülke arasında yapılacak işbirliğinin ABD'nin Ortadoğu'daki çıkarlarıyla örtüştüğünden ve özellikle İran ve Irak'a karşı önemli bir denge oluşturacağından hareketle, Washington'un bu işbirliğinin tesisine doğrudan katkıda bulunduğu iddia edilmektedir.³³²

Bu noktada şu hususa dikkat çekmekte fayda var. Mayıs 1996'da yapılan seçimlerde sertlik yanlısı Likud Partisi lideri Netanyahu'nun başbakanlığa gelmesi ile birlikte barış sürecinde daha ileri adımlar atılması uzun süre engellenmiş; ancak Türkiye Ortadoğu Barış Süreci'nin tıkanmaya başladığı ve Netanyahu hükümetinin sertliğini artırdığı koşullarda bile İsrail ile anlaşmaya gitmekte sakınca görmemiştir. Nitekim Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması Ağustos 1996'da imzalanmıştır. Bu durum Türkiye'nin Arap ülkeleri ve İsrail'le ilişkilerinde uyguladığı denge politikasında değişimin başladığını göstermiştir.³³³ Dolayısıyla bu dönemden itibaren İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesinde Filistin meselesinin ön koşul olmaktan çıktığı söylenebilir. Ortadoğu Barış Sürecinde yaşanan tıkanıklıklardan bağımsız bir biçimde 1997 yılında karşılıklı üst düzey ziyaretlerin arttığı ve bu ziyaretlerin ikili ilişkilerin önceliklerine göre zamanlandığı gözlemlenmektedir. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, 1993 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, İsrail ziyaretini İsrail'in Lübnan'daki operasyonları nedeniyle ertelemiş ve söz konusu ziyaret ancak Ortadoğu Barış Sürecinde ilerlemeler sağlandıktan sonra gerçekleştirilebilmişken, 1997'de karşılıklı olarak gerçekleştirilen ziyaretlere bakıldığında, ikili ilişkilerin düzeyi ve yakınlığının Arap-İsrail çatışmasına endekslenen bir anlayıştan uzaklaştığını gözlemlemek mümkündür. İçeriği ve gündeminin yanı sıra zamanlaması ve yapılan temasların düzeyi bakımından, dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral İ.Hakkı Karadayı'nın İsrail'i ziyaret eden ilk Genelkurmay Başkanı olarak Şubat 1997'de İsrail'e gerçekleştirdiği ziyaret bu açıdan önemli bir noktayı teşkil etmektedir. Yine İsrail Başbakan Yardımcısı

³³² Ofra Bengio, *Türkiye-İsrail: Hayalet İttifaktan Stratejik İşbirliğine*, (çev. Filiz Kaynak Dışkaya), İstanbul, Erguvan Yayınevi, 2009, s. 150.

³³³ Altunışık, "Güvenlik Kıskaçında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri", a.g.m., s.331.

ve Dışişleri Bakanı David Levy'nin Nisan 1997'deki Türkiye ziyareti ise, Netanyahu hükümetinin Doğu Kudüs'te yeni yerleşim birimleri açılması girişimleri yüzünden Ortadoğu Barış Sürecinin kesintiye uğradığı günlerde gerçekleştirilmiştir.³³⁴

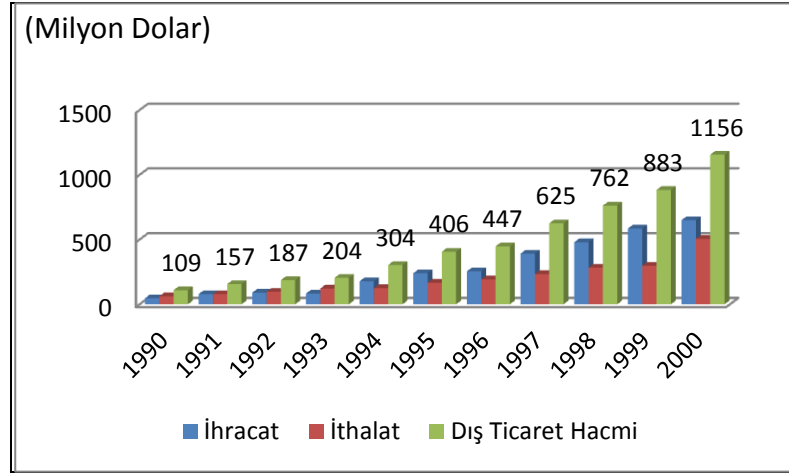
Mayıs 1997'de dönemin Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan'ın İsrail ziyareti de askeri ve güvenlik konularındaki işbirliğinin düzeyini simgeleyen bir başka gelişme olarak kaydedilebilir. Söz konusu ziyaret sırasında her fırsatta iki ülke ilişkilerinin meşru zeminine temel gerekçe olarak sunulan “bölgesel tehditler” ele alınmış ve bu çerçevede gündeme getirilen ortak tatbikat önerisi Milli Savunma Bakanı'na resmen iletilmiştir. Aralık ayında ise dönemin İsrail Savunma Bakanı Mordichai Türkiye'yi ziyaret ederek bu ziyarete mukabele etmiştir.

İki ülke arasında 28 Ağustos 1996'da imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması, Kasım 1993'te imzalanan Askeri Alanda Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Antlaşması'na dayanarak imzalanmış olmakla birlikte, Savunma Sanayi Anlaşması'nda öngörülen ikili askeri ve ekonomik işbirliği için uygun zemini aslında daha önce sivil alanda imzalanan anlaşmalar oluşturmuştur. Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması temelde taraflar arasında savunma alanında bilgi transferini ve teknisyenlerin karşılıklı eğitimini öngörürken, Türkiye'nin askeri teçhizatının İsrail tarafından modernizasyonuna da bu antlaşma çerçevesinde başlanmıştır. Bu kapsamda 26 adet F-4'ün İsrail'de, 28 adet F-4'ün ise Eskişehir'de geliştirilmesi; 600 milyon dolar civarındaki bu projenin finansmanının İsrail tarafından temin edilen kredilerle karşılanması kararlaştırılmıştır.³³⁵ Yine Aralık 1997'de 75 milyon dolar tutarındaki 48 adet F-5 uçağının modernizasyonu da sözkonusu anlaşma çerçevesinde İsrail'e ihale edilmiştir. Ayrıca bu dönemde İsrail'den çeşitli savaş malzemeleri ithalatına da gidilmiştir. Askeri -ve bunu takiben ekonomik ilişkiler- daha sonra da yoğun bir şekilde devam etmiş ve Nisan 2002'de M-60 tanklarının modernizasyonu yaklaşık 250 milyon dolar karşılığında İsrailli firmalara ihale edilirken, yine aynı tarihlerde İsrail'den 90 milyon dolar karşılığında insansız bombalı hava araçları satın alınmıştır. İki ülke arasındaki yakın işbirliği dış ticaret ilişkilerine de yansımış ve 90'lı yıllar boyunca iki ülke dış ticaret hacminde sürekli bir artış söz konusu olmuş, 2000 yılına gelindiğinde ticaret hacmi 1 milyar doları aşmıştır. Bu husus aşağıdaki Grafik 5'te gösterilmiştir.

³³⁴ Özcan, “Türkiye-İsrail İlişkileri 50. Yılına Girerken”, a.g.m., s. 172-173.

³³⁵ Yavuz Gökalp Yıldız, *Global Stratejide Ortadoğu*, İstanbul, Der Yayınları, 2000, s. 167.

Grafik 5 – Türkiye İsrail Dış Ticareti (1990-2000)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

2.1.4. Diğer Ortadoğu Ülkeleri İle İlişkiler: Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan

Türkiye'nin Lübnan, Mısır ve Suudi Arabistan gibi diğer Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerine bakıldığında, güvenlik merkezli bir dış politika izlenen Soğuk Savaş'tan sonraki on yıl boyunca genel anlamda bu ülkelere yönelik mesafeli bir tutum sergilendiği görülmektedir.

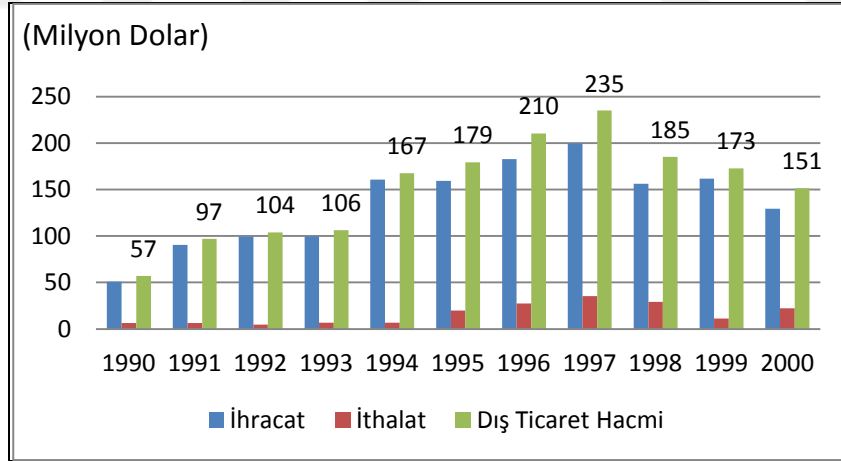
1990'lı yıllar boyunca bölge ülkeleriyle daha ziyade PKK tehdidi bağlamında ve güvenlik odaklı ilişki kuran Türkiye'nin Lübnan'la olan ilişkileri Suriye ile sorunlu olan ilişkilerinin gölgesinde kalmıştır. Bu dönemde ikili ilişkilere bakıldığında da Suriye-Türkiye ilişkilerini seyrinin Türkiye-Lübnan ilişkilerinde belirleyici olduğu görülmektedir.

Lübnan'da siyasal erkin etnik ve mezhebî aidiyete dayalı bir formül ile inşa edilmiş olması, ülkenin 1975–1989 arasında bir iç savaş yaşamasına neden olmuştur. Bu dönemde yaşanan iç savaşta Suriye, İsrail ve FKÖ'nün çatışma alanına dönen Lübnan, uzun yıllar İsrail ve Suriye'nin askeri-siyasi vesayeti altında yaşamıştır.³³⁶ 2005 yılına kadar Lübnan'ın Suriye vesayeti altında oluşu Türkiye-Lübnan ilişkilerinin Suriye gölgesinde olmasına yol açmıştır. Her ne kadar Suriye askerlerinin Lübnan'da varlık gösterdiği 2005 öncesi dönemde Lübnanlı gruplar ve hükümetler bağımsız bir aktör

³³⁶ İsrail önce 1978'de Lübnan'a yönelik Litani Operasyonu'nu düzenlemiş, 1982 yılında ise Güney Lübnan'ı işgal etmiş ve Mayıs 2000'de tek taraflı geri çekilişine kadar bölgedeki varlığını devam ettirmiştir. Suriye ise, 1975 yılında başlayan Lübnan İç Savaşı'na 1976 yılında doğrudan müdahil olmuş ve askerlerini Lübnan'a sokmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, a.g.e.

olarak Türkiye ile ilişki kurmasa da, Lübnan, Türkiye-Suriye ilişkilerinin durumuna göre Türkiye'ye karşı olumlu veya olumsuz tutum takınmıştır.³³⁷ Bu çerçevede, Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinin 1980'li ve 1990'lı yıllar boyunca gergin bir seyir izlemesi Türkiye-Lübnan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde Türkiye-Suriye gerginliğinin en önemli unsuru olan PKK'ya destek konusu Türkiye-Lübnan ilişkilerinin de belirleyici unsuru olmuştur. Zira söz konusu dönemde PKK'nın birçok kampı o dönemde Lübnan'da Bekaa Vadisi'nde konuşlanmış ve Lübnan, Türkiye açısından güvenlik tehdidi oluşturmuştur. 1992 ve 1993 yıllarında Suriye ile yapılan görüşmeler sonucu Türk tarafının ısrarlı tutumuyla her ne kadar Bekaa'daki PKK kampı kapatılmışsa da Lübnan'la ilişkiler Türkiye-Suriye ilişkilerinin yumuşamasına kadar pek geliştirilememiştir. 1998 Adana Mutabakatı sonrası Türkiye-Suriye ilişkilerinde başlayan yumuşama süreci, Türkiye-Lübnan ilişkilerini de doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla Grafik 6'dan da görüleceği üzere iki ülke arasında oldukça sınırlı düzeyde ve daha ziyade Türkiye lehine seyreden ekonomik ilişkiler ancak bu tarihten sonra ivme kazanacaktır.

Grafik 6 – Türkiye-Lübnan Dış Ticareti (1990-2000)

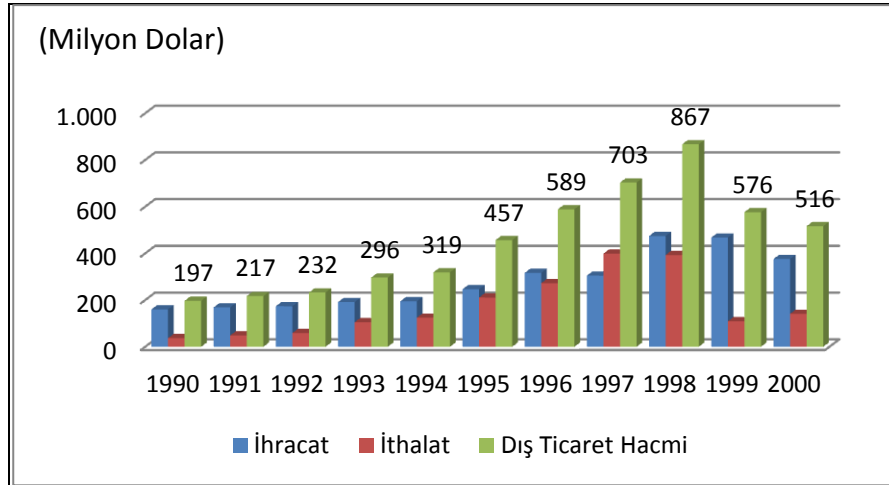
Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

1990'lı yıllar Mısır'la ilişkilerde de gözle görülür derecede yakınlaşmanın yaşandığı dönem olmuştur. 1990'ların başından itibaren Ortadoğu politikaları açısından Batı ile işbirliği içerisinde olan ve I. Körfez Savaşında ABD'yi destekleyen Mısır'la

³³⁷ Veysel Ayhan-Özlem Tür, *Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler*, Bursa, Dora Yayınları, 2009, s.283.

ilişkiler karşılıklı ziyaretlerle geliştirilmiştir. Bu dönemde Türkiye ve Mısır, ikili ve bölgesel meselelerde birbirleri ile istişare etme alışkanlığı geliştirmişlerdir. Bunun en çarpıcı örneği, Türkiye ve Suriye arasında yaşanan Ekim 1998 krizi sürecinde Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in oynadığı doğrudan ve şahsi arabulucu rolü sayesinde bu krizin tam bir savaşa dönüşmesinin engellenmesidir.³³⁸ Bu dönemde iki ülke ayrıca aralarındaki çok zayıf olan ticaret ilişkisini arttırmak için girişimlerde bulunmuştur. Bu süreçte Türkiye ve Mısır arasında savunma alanında bir yakınlaşma sözkonusu olmuş ve Mısır 40 adet Türk F-16'sını Türkiye'den almaya karar vermiştir.³³⁹ Grafik 7'den de görüleceği üzere, iki ülke dış ticaret hacmi 1990-2000 döneminde 1998 yılında en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Yakalanan bu seviyenin sağladığı olumlu hava ile 1998 sonunda Mübarek'in Ankara'yı ziyareti esnasında ticaret hacminin 1 milyar dolara çıkarılması hedefi konulmuş olmakla birlikte, sonraki iki yıl büyük ölçüde Mısır'dan yapılan ithalatta yaşanan düşüş nedeniyle ikili ekonomik ilişkiler istenen düzeye yükseltilememiştir. Mısır ayrıca Türkiye'de yaşanan 1999 Marmara depreminden etkilenen merkezlerde sahra hastaneleri kurmuş ve Türk kamuoyunun önemli ölçüde itibarını kazanmıştır.

Grafik 7 - Türkiye-Mısır Dış Ticareti (1990-2000)

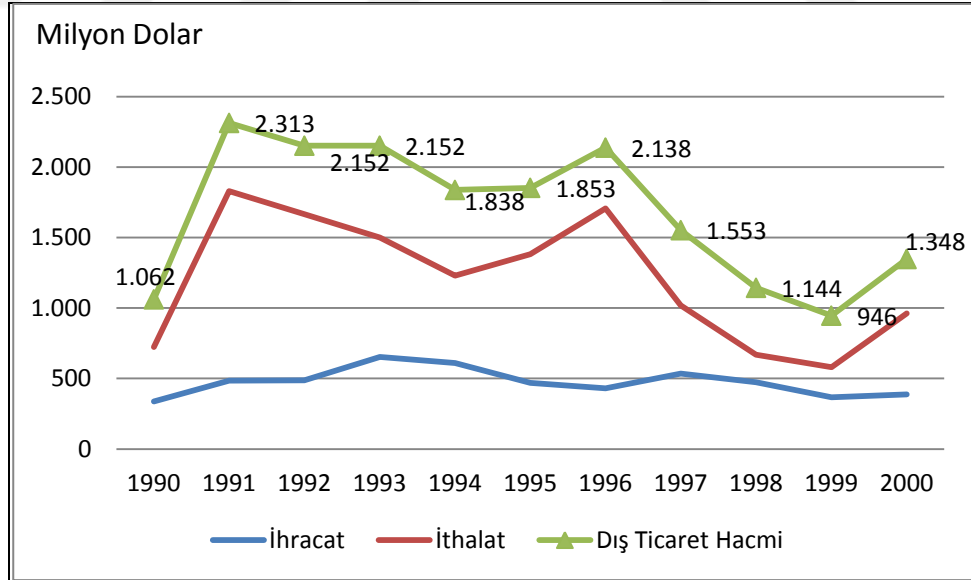
Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

³³⁸ Kirişçi, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Geleceği", a.g.e., s 166.

³³⁹ Bkz. Hasan Köni, "Mısır Türkiye İsrail Üçgeni", *Avrasya Dosyası*, C.1, S.3, Sonbahar 1994, s.54. Türkiye-İsrail ilişkilerinin bahar havasını yaşadığı 1990'ların başlarında yazılan bu makale, Ortadoğu'da "Türkiye-İsrail-Mısır üçgeninin" doğduğu ifade edilmekte ve dönemin dış politika yazını ve dili açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Suudi Arabistan'la ilişkilerde ise Soğuk Savaş'ın son erdiği yıllarda bölgede meydana gelen I. Körfez Savaşı ve etkilerinin belirleyici olduğu söylenebilir. 1991'de Irak'ın Kuveyt işgali sırasında Özal'ın işgal karşıtı tutumunun Suudi Arabistan'ın dış politikasıyla örtüşmesiyle iki ülke ilişkileri üst düzeylere taşınmıştır. Nitekim Turgut Özal bu dönemde Suudi Arabistan'a dört defa resmi ziyarette bulunmuştur 1993 yılında dönemin Başbakanı Süleyman Demirel de Suudi Arabistan'ı ziyaret etmiştir.³⁴⁰ Bununla birlikte, 1990'ların başında Irak'ın Kuveyt'i işgalinin ardından ivme kazanan ilişkiler Özal sonrası dönemde hem bölgesel konjonktür hem de her iki ülkedeki dönemin hükümetlerinin iç ve dış politika hedeflerindeki farklılaşmalar nedeniyle daha ileri seviyelere taşınamamıştır. 1990'lı yıllarda Türkiye iç siyasetindeki zikzaklar, dış politikada da birtakım gelgitler yaşanmasına neden olmuş; 1996 yılında iktidar olan Refah-Yol Koalisyonu zamanında söylem bazında iyileşmeler görülse de, 28 Şubat süreci ile birlikte ise ikili ilişkilerde tereddüt ve temkin havası oluşmuştur. Bu durum iki ülke dış ticaret ilişkilerine de yansımıştır. Grafik 8'den de izleneceği üzere, bu tarihten itibaren iki ülke dış ticaret hacmi ciddi bir düşüş göstermiştir.

Grafik 8 - Türkiye-Suudi Arabistan Dış Ticareti (1990-2000)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

³⁴⁰ Muhittin Ataman, "Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri: Temkinli İlişkilerden Çok-Taraflı Birlikteliğe", *Ortadoğu Analiz*, C.1, S. 9, 2009, s.75

2.2. 2000'Lİ YILLAR: EKONOMİ ODAKLI DIŞ POLİTİKAYA GEÇİŞ

2000'li yıllarla birlikte ekonomi odaklı dış politikaya geçiş süreci Türkiye'nin ekonomik, sosyal, siyasi olarak geçirdiği dönüşümle birlikte değerlendirilmelidir. Bu dönüşümü en iyi ifade eden kavram 1986'da Richard Rosecrance tarafından kullanılmış olan "ticaret devleti" (*trading state*) kavramıdır. "Ticaret devleti" kavramı, dış politikayla ticaretini birlikte sürdüren, ekonomik dinamiklerle dış politikasını şekillendiren devlet tipine işaret etmektedir. "Ticaret devleti" niteliğindeki devletler kaba kuvvete ve askeri kapasitelere dayanan ülkelerin aksine ekonomik anlamdaki karşılıklı bağımlılığın dış politikalarındaki önemine atıf yaparlar. Bu devletler için ulusal çıkarlar dar anlamda tanımlanmış ulusal güvenlik kaygılarıyla belirlenmeyip; ticaret, ihracat piyasalarının genişletilmesi ve doğrudan dış yatırım gibi ekonomik öncelikler de aynı ölçüde önem taşımaktadır.

2000'li yıllarla birlikte, AB ile uyum sürecinde yapılan siyasi reformlar, küresel ekonomiye eklemlenme sürecinin hızlanması ve bütün bunların bir sonucu olarak yaşanan gelişmelerin önce sistemi demokratikleştirmesi³⁴¹ ve daha sonra sivil toplum, baskı grupları ve iş çevrelerinin inisiyatiflerinin önemli bir şekilde artması ve böylelikle dış politikanın demokratikleştirilmesi süreci ekonomi merkezli dış politikanın da güvenlikçi anlayışlara karşılık güçlenmesinin önünü açmıştır. AB sürecinde köklü reformlar yapan, kendisinden önceki koalisyon tarafından Kemal Derviş önderliğinde IMF ve Dünya Bankasının yol göstermesiyle uygulamaya konulan ekonomik kriz reçetesine sadık kalarak ekonomiyi sağlamlaştıran ve bölgesel güç olabilmek için "yumuşak güç" araçlarını benimseyen istikrarlı bir siyasi irade ekonomi merkezli dış politika paradigmasının yerleşmesini sağlamıştır. Özetle 2001 kriziyle başlayan reform süreci ekonomide yeni bir dönemi başlatırken, bu dönemin sürdürülebilir ekonomik büyüme ile devam ettirilmesi amacı, bu yönde atılan dış politika adımlarıyla birlikte diplomaside yeni bir anlayışı zorunlu hale getirmiştir. Bu bağlamda, ticaret devleti kavramı daha ziyade Türkiye'nin özellikle 2000'li yıllar boyunca -başta yakın

³⁴¹ Ziya Öniş, "Multiple Faces of the "New" Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique", *Insight Turkey*, Vol.13, No.1, 2011, pp. 47-65.

çevresindekiler olmak üzere- diğer ülkelerle yürüttüğü özellikle ekonomik yakınlaşma siyasetini tanımlamak için kullanılmaktadır.³⁴²

Aslında dış ilişkilerde ekonominin öncelikli bir hal alması daha önce 1970’lerde yaşanan petrol krizi süreciyle paralel bir seyir izlemiştir. Bununla birlikte, Türkiye’nin o dönem ekonomi-politik yaklaşımının ithal ikameci bir yapıya olması nedeniyle içe kapalı ve dünya ekonomisi ile eklemelenmemiş olması, dış politikada ekonomik etkinliğin istenilen düzeyde gerçekleştirilmesinin önünde bir engel oluşturmuştur. Bu durum ancak 1980’lerle birlikte başlayan ekonominin neo-liberal düzlemde yeniden yapılandırılması ve bu doğrultuda dışarıya açılması süreciyle realize olabilmıştır. Son yirmi yıllık uluslararası ilişkileri belirleyen dinamikler incelendiğinde Soğuk Savaş süresince genellikle ithal ikamesi politikalarıyla bağımsız bir ulusal ekonomik alan oluşturmaya çalışan bölgesel güçlerin, 80’li yıllarda başlayan ve Soğuk Savaş sonrası dönemde gittikçe ivme kazanan ihracata dayalı kalkınma modelleri ile küresel ekonomik dengelerde yer edinmeye çalışan politikalara yöneldikleri görülmektedir. Bu değişim süreci ekonomi-politik ile strateji arasındaki bağımlılık ilişkisini arttırmış ve ekonomik çıkar alanlarını diplomasinin ana unsurları haline getirmiştir. Bu bağlamda; ithal-ikameci ekonomik politikalardan ihracata dayalı kalkınmayı esas alan ekonomi politikalarına geçişi deneyen ülkeler ekonomik çıkarları diplomasinin ana unsuru haline getirme ihtiyacı duymuşlardır. Bu doğrultuda, Türkiye’de de dünya ile paralel bir biçimde birtakım gelişmeler yaşanmış ve son Demirel kabinesinin Ocak 1980’de açıkladığı ve 12 Eylül askeri yönetiminin benimsediği 24 Ocak Kararları olarak bilinen ekonomik reform paketi ile ülkenin ilk kuşak neo-liberal dönüşümü gerçekleştirilmiştir. Reform paketinin mimarı Özal, 1983’te iktidara geldiğinde dikkatinin büyük bir kısmını ekonomiyi ihracata dayalı olarak yeniden yapılandırma çabasına vermiştir. Bu dönemde ihracat yönelik bir serbest piyasa ekonomisinin yaratılması çerçevesinde, ihracatçılara devlet teşviki, bürokratik işlemlerin basitleştirilmesi ve ihracat yönelik sanayiler için ithal edilen girdiler üzerindeki gümrük vergilerinin kaldırılması gibi ihracatı teşvik eden özel tedbirler alınmıştır. Bu uygulamaların bir sonucu olarak ihracat 1980-1987 yıllarında yüzde 22 ortalamayla artarak, 1979 yılındaki 2.3 milyar dolar seviyesinden 1988’de 11.7 milyar dolara çıkmıştır. Bu artışın yanı sıra, ihraç ürünlerinin niteliği de on yıl boyunca değişime uğramıştır. 1979 yılında ihracatın yaklaşık yüzde 60’ını tarım

³⁴² Kemal Kirişçi, “The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State”, *New Perspectives on Turkey*, No. 40, 2009, ss. 29–57.

ürünleri oluştururken, 1988’de bu oran yüzde 20’ye düşmüştür. Aynı dönem boyunca sanayi ürünlerinin toplam ihracattaki payı yüzde 45’in altından yüzde 72’nin üzerine çıkmıştır.³⁴³ Ancak, Özal’ın başlattığı istikrar programı dış ticaretin arttırılması bağlamında amacına erişmiş olmakla birlikte, ekonominin dış politikanın ana unsuru haline getirilmesi noktasında tümüyle bir dönüşüm gerçekleştirememiştir.

Özetle, 1980 askeri darbesi sonrasında ticaret devleti olma yolunda adımlar atılmış olmakla birlikte, 1990’ların istikrarsız Türkiye’inde ekonomi merkezli bir dış politika anlayışına yönelik paradigma değişimi tam olarak sağlanamamıştır. O dönem dış ticaret anlamında yaşanan olumlu gelişmelere rağmen, Özal’ın etrafındaki birkaç bürokrat ve kendisiyle bağlantılı sınırlı işadamları çevresiyle hedeflediği politik ekonomi anlayışındaki dönüşümü tam anlamıyla sağlamada yetersiz kaldığı tespiti yapılmaktadır.³⁴⁴ Nitekim 1980’li yıllarda ithal ikame stratejisi yerine ihracat odaklı büyüme stratejisini benimseyen Turgut Özal tarafından atılan dışa açılımcı adımlar, 1990’lı yıllara gelindiğinde kurumsal işbirlikleri noktasında Karadeniz Ekonomik İşbirliği³⁴⁵ ve Gümrük Birliği (GB)³⁴⁶ gibi girişimler haricinde kesintiye uğramış,

³⁴³ Bu dönemde ihracatta hedef ülkeler de önemli ölçüde değişmiştir. 1973’teki petrol krizinin aksine Türkiye, bu defa ihracat odaklı bir ekonomiyi benimsemesi dolayısıyla 1980’lerin başlarında dünya petrol fiyatlarında yaşanan ikinci patlama sürecinde petrol üreten Arap ülkelerinde oluşan yeni servetten kâr elde edebilmiştir. Aynı zamanda İran-İrak Savaşı sırasında izlenen tarafsızlık politikası da hem İran’la hem de Irak’la ticari ilişkilerin geliştirilebilmesine imkân tanımıştır. Tüm bunların bir sonucu olarak 1982-1985 yılları arasında Türkiye’nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika’ya olan ihracatı, Avrupa Topluluğu ülkelerine olan ihracatını aşmıştır. Öte yandan, gerek İran-İrak savaşının sona ermesi gerekse Irak ve Libya gibi ülkelerin Türkiye’ye borçlarını ödeyemez hale gelmesi, Türkiye’nin bölge ülkeleri ile ekonomik-ticari ilişkileri 1980’lerin ikinci yarısından itibaren zayıflamaya başlamıştır. Bkz. Zürcher, a.g.e., s.429. Öte yandan bölge ülkeleri ile ticaret hacminin azalması 1980’lerin sonlarında petrol fiyatlarında yaşanan düşüşle de ilintili olmuştur.

³⁴⁴ Altay Atlı, “Businessmen as Diplomats: The Role of Business Associations in Turkey’s Foreign Economic Policy”, *Insight Turkey*, Vol. 13, No.1, 2011, p.112.

³⁴⁵ 1994 yılında KEİ üyesi ülkeler arasındaki ticaret hacmi 89 milyar dolara ulaşmış olmakla birlikte, üye olan ülkeler arasında yaşanan bölgesel, politik ve jeostratejik anlaşmazlıklar KEİ’nin 1990’lar boyunca aktif bir şekilde çalışmasını engellemiştir. Bkz. Eder, “The Change of Globalization and Turkey’s Changing Political Economy”, a.g.m., p. 192. Buna rağmen, Türkiye’nin bu oluşuma yönelik girişiminin, 2000’lerde Türk dış politikasını belirleyen “komşularla sızır sorun” ilkesi ve ekonominin dış ilişkilerde temel belirleyici olduğu anlayışı ile örtüştüğü görülmektedir.

³⁴⁶ 1990’larda ekonomi-politik arenada yaşanan diğer bir önemli gelişme ise 1995 yılının sonunda AB ile imzalanan GB Anlaşmasıdır. Avrupa Topluluğu’nun Aralık 1989’da Türkiye’nin tam üyelik başvurusunu reddetmesi üzerine Ankara’nın ilişkileri devam ettirme kararlılığı azalmıştır. Bununla birlikte gerek AT’nin Haziran 1990’da Türkiye’ye yönelik yayımladığı pakette ilişkilerin GB bağlamında geliştirileceğini ifade etmesi, gerekse 1992’de Türkiye’ye yönelik aldığı karar, ilişkilerin 1963 Ankara Antlaşması doğrultusunda ekonomik entegrasyona odaklanarak geliştirileceğinin sinyallerini vermiştir. Topluluk 1992’de Avrupa Birliği adını alarak siyasi entegrasyona evrilirken, 1993 Kopenhag Zirvesi’nde Türkiye ile ilişkilerini GB temelinde yürütmeye dair karar almıştır. Ancak Türkiye-AB GB süreci siyasal birtakım meseleler nedeniyle ancak 1995 yılında tamamlanmış ve bu tarihte alınan 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı ile Türkiye ve AB arasında GB 1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiştir. Böylelikle Türkiye tam üyelik konumunu elde etmeden AB ile GB’ye giden tek ülke olmuştur.

2000’li yıllarda sağlanan siyasi istikrarla tekrar canlanma imkânı bulmuştur. 1980’li yıllarda dışa açılma sürecine giren Türkiye’nin 1990’lı yıllarda bu süreci etkin bir biçimde devam ettiremeyişinin en somut göstergesi 1990’lar boyunca komşulara yönelik dış ticaret hacminin on yıllık süreçte sadece 4 katına çıkarken, sonraki on yılda ise sekiz katına çıkmasıdır. Özetle, 1990’larda Milli Güvenlik Kurulu kararlarıyla yönlendirilen Türk siyasal hayatında güvenlikçi anlayışın baskın olduğu, sivil toplum ve baskı gruplarının hükümet politikalarını yönlendirme imkânının bulunmadığı, (iç ve dış) güvenlik politikası odaklı bir ortam söz konusu olduğu için, Özal’ın getirdiği ekonomi odaklı vizyon dış politikada tam anlamıyla ekonomi merkezli bir dönüşüm gerçekleştirilememiştir. Öte yandan dış politik arenada özellikle 1990’ların ikinci yarısında Ortadoğu’ya yönelik olarak temeli atılan ekonomi odaklı birtakım girişimler de yok değildir. Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki, Refah-Yol hükümeti döneminde Başbakan Necmettin Erbakan’ın öncülük ettiği bu girişimler, “ticaret devleti” mantığından ziyade İslam ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında değerlendirilebilecek nitelikte girişimler olmuşlardır.³⁴⁷ Erbakan ülkedeki sivil/askeri bürokrasi ile bunun etkisindeki basın organlarının ciddi muhalefetine rağmen İran başta olmak üzere Müslüman ülkeler ile ilişkileri geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Erbakan hükümeti bir yandan İran, Libya ve Nijerya’ya tartışmalı resmi ziyaretler gerçekleştirirken, diğer yandan özel elçiler göndererek Suriye ve Irak’a yönelik resmi olmayan bir diplomasi (*informal diplomacy*) yürütmüştür.³⁴⁸ Bu politikaların bir uzantısı olarak dönemde İran’la doğalgaz işbirliği anlaşması imzalanırken diğer yandan D-8 kurulmuştur.

Sonuç olarak 1990’lar boyunca “dış tehditler” söylemi üzerinden oluşturulan dış politika, 1990’ların sonunda ortaya çıkan birtakım iç ve dış gelişmelerle birlikte dönüşüm geçirmeye başlamıştır. İç politikada ‘irtica’ tehdidinin temel aktörü olarak sunulan Refah Partisi’nin kapatılmasından sonra bu partinin devamı olarak kurulan Fazilet Partisi’nin 18 Nisan 1999 seçimlerinde oy kaybına uğraması ve siyasete ilişkin dilini değiştirerek Refah Partisi’nin rijit söylemlerini terk etmiş olması 1990’lı yıllar boyunca hâkim olan rejimin laik karakterinin tehlikede olduğu söyleminin etkinliğini

³⁴⁷ Erbakan’ın dış politika öncelikleri ile ilgili olarak bkz. Sabri Sayarı, “Turkey’s Islamist Challenge”, *Middle East Quarterly*, Vol. 3, No.3, September 1996, pp. 35-43.

³⁴⁸ Sabri Sayarı, “Turkey and The Middle East in the 1990s”, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 26, No. 3, Spring 1997, p. 52.

kaybetmesine yol açmış ve böylelikle İran'ın rejimi tehdit ettiği söylemi de önemli ölçüde azalmıştır. Diğer taraftan 17 Ağustos 1999'da Türkiye'de meydana gelen depremin de dış politika açısından da algı değişimine yol açtığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda 1999 depremi sonrasında Yunanistan'ın Türkiye'ye yönelik insani yardımları 'düşman ülke' imajını bertaraf etmiştir. Dış politikada asıl değişim ise Türkiye 1998'de Suriye ile Adana Mutabakatını imzalaması ve komşularıyla ilişkilerinde normalleşmenin başladığı bir sürece girmesiyle başlamıştır. 15 Şubat 1999 tarihinde Abdullah Öcalan'ın yakalanmasıyla birlikte ise 1990'lı yıllar boyunca Türk dış politikasını şekillendiren 'tehdit/güvenlik söylemi' en önemli gerekçelerinden birini kaybetmiş ve Suriye tehdit algısı dışına çıkmıştır. Böylelikle 2000'li yıllara girilirken Türk dış politikası güvenlik odaklı olmaktan çıkmış ve Türkiye bölgesinde geliştirmeye başladığı yakın ilişkilerle dış politikasını gerek söylem gerekse eylem bazında 1990'ların dinamiklerinden kurtarmıştır.

Öte yandan Avrupa Birliği'nin 10-11 Aralık 1999 tarihindeki Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke olarak kabul edilmesi de 1990'larda güvenlik ve tehdit temelinde işleyen Türk dış politikasının dilinin değişmesinde etkili olmuştur. AB üyelik sürecinin başlamasıyla birlikte hem içeride hem dış politikada devlet bir Avrupalılaşma sürecine girmiştir. Türkiye'nin, (azınlık hakları, ifade, basın ve örgütlenme özgürlüğü, sosyal ve kültürel hakların geliştirilmesi gibi) AB kriterlerini yerine getirme çabası Türk siyasal kültüründe, korku ve tehdit politikasından, daha özgür ve çoğulcu bir kültüre doğru bir dönüşüm yaratmış; bu dönüşümün olumlu etkileri özellikle sivil-asker ilişkilerinde ve dış politikada görülmüştür.³⁴⁹ Yaşanan bu dönüşümle dış politika alanında güvenlik ve tehdit üzerine inşa edilen ilişkiler yerini işbirliği, karşılıklı bağımlılık ve ticaret üzerine temellendirilen yeni bir ilişki biçimine bırakmış; 'sert güç' unsurları ikinci plana gerileyerek, ekonomik karşılıklı bağımlılık hakim paradigma haline gelmiştir. Nitekim Haziran 1997-Temmuz 2002 tarihleri arasında dışişleri bakanlığı görevini yürüten İsmail Cem'in liderliğinde, güvenlik merkezli bakışın yerine "bölge odaklı dış politika" yaklaşımı çerçevesinde bölge ülkeleriyle ilişkilerin düzeltilmesine odaklanılmış ve pozitif işbirliği dili kullanıma sokulmuştur. Ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi fikri, Türkiye'nin Ortadoğu'daki

³⁴⁹ Bülent Aras-Rabia Karakaya Polat, "From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations with Syria and Iran", *Security Dialogue*, Vol. 39, No. 5, 2008, p. 498.

komşularıyla ilişkilerindeki güveni ve diyalogu sağlamak için bir araç olarak görülmüştür.³⁵⁰

Özetle, 1990'lı yılların başında karşılıklı ekonomik bağımlılık ve diplomatik diyalogdan ziyade bölgeyi etkisi altına alan sıfır toplamı oyun mantığı ile dış politikasını şekillendiren Türkiye, 1990'ların sonundan itibaren dış politikasına ekonomik karşılıklı bağımlılık ekseninde yön vermeye başlamıştır. Bu yaklaşım özellikle 2001 krizinden sonra devlet-piyasa ilişkilerinin ciddi bir dönüşüm geçirmesiyle, sonraki Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetlerince de sürdürülmüş; yakalanan siyasal istikrar ve ekonomik gelişme ile Türkiye'nin kendi bölgesinde merkez ülke olarak öne çıkması yönünde bir Türk dış politikası izlenmiştir.

Özellikle 2001 krizinden sonra Türkiye'de devlet-piyasa ilişkileri “düzenleyici devlet” mantığı çerçevesinde şekillendirilerek, kamu maliyesi disiplin altına alınmış, finansal sistem yeniden düzenlenmiştir. Bu yeniden yapılanmayla birlikte, küreselleşme süreçlerine daha sağlıklı bir biçimde entegrasyon kolaylaşmıştır. Politik istikrarın da katkısıyla, hızlı ekonomik büyüme ve ticaret artışı mümkün hale gelmiştir. 2002'den sonraki siyasi istikrar ortamı ve bunun getirdiği ekonomik dönüşümle birlikte Türkiye, 2009 küresel krizine rağmen de ekonomi-temelli bölgesel bütünleşme stratejisini sürdürebilmiştir. Kriz sonrası dönemde Türkiye'nin büyüme hızı da yavaşlamakla birlikte, küresel ekonomik krizden en hızlı çıkan ve bu süreçte ortaya çıkan küresel ekonomik belirsizlikten görece olarak az etkilenen ülkelerden biri olmuştur.³⁵¹ Özetle, 2000'li yıllarla birlikte yaşanan ekonomik gelişmeler ve küresel ekonomiye entegrasyon, Türkiye'nin dış politikasını ticaret ve ekonomik dinamikler ile şekillendiren devlet kimliğine dönüşmesini hızlandıran bir etkenler olmuşlardır.

Ekonomik sistemde yaşanan dönüşümlerin ve yeniden yapılandırmaların dış politikadaki değişimlerin bir kaynağı olabileceği uluslararası ekonomi politik perspektifte genel olarak kabul gören bir yaklaşımdır.³⁵² Bu bağlamda, 1994, 1999 ve 2000-2001 finansal/makroekonomik krizlerini geçirmiş olan Türkiye'nin, 2002

³⁵⁰ Kirişçi, “Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Geleceği”, a.g.e., s 172. Turgut Özal ve İsmail Cem'in Ortadoğu'ya yönelik Türk dış politikasına ilişkin görüşlerinin tartışıldığı bir makale için bkz. Meliha Benli Altunışık, “Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East”, *New Perspectives on Turkey*, Vol. 40, Spring 2009, pp. 179-185.

³⁵¹ Ziya Öniş, “The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era”, *Turkish Studies*, Vol. 13, Issue 2, 2012, p. 135.

³⁵² Charles F. Hermann, “Changing Course: When Governments Choose to Redirect Foreign Policy”, *International Studies Quarterly*, Vol.34, No.1, March 1990, p. 7.

sonrasında yakalanan siyasal istikrarla birlikte hızlı ekonomik büyüme, düşük enflasyon ve rekor düzeyde ihracat artışları eşliğinde yakaladığı olumlu kalkınma ve makroekonomik yönetim performansı, dış politik alanda güvenlik merkezli paradigmadan ekonomi merkezli paradigmaya geçişi mümkün kılmıştır.

Türkiye ekonomi politiğinin 1980 sonrasında başlayan içe dönük, ithal-ikameci ve planlamacı bir rejimden ihracat odaklı, piyasa-dostu ve dışa açık bir yapıya yelken açtığı sistemik dönüşüm süreci, 2001 Krizi sonrasında dış şoklara dayanıklı bir finansal sistem ve güçlü bir denetim ve gözetim mimarisi oluşturmaya yönelik kurumsal reformlarla ikinci-kuşak ya da “Post-Washington” neoliberalizm evresi ile devam etmiştir.³⁵³ Yaşadığı ekonomik krizlerin ardından, 2002 seçimleri sonrasında siyasal istikrarı yakalayan Türkiye’nin mali disiplin desteğiyle yürüttüğü ikinci-kuşak neoliberal dönüşüm projesi, proaktif bir dış politikayı da beraberinde getirmiştir. Diğer bir deyişle, Türk dış politikasında güvenlik merkezli dış politikadan ekonomi-merkezli dış politikaya doğru yaşanan paradigma değişikliği ancak, koalisyon çekişmelerinden uzak güçlü bir siyasi iradenin ulusal ekonomideki dönüşümleri kararlı bir biçimde uygulayabilmesi ile mümkün olabilmiştir.

Ekonomi merkezli bir dış politik anlayışının uzantısı olarak Türk dış politikasının Soğuk Savaş yılları zihniyeti içerisinde güvenlik yüklü “high-politics” gündemi değişmiş ve artık ihracat odaklı büyüme stratejisini hedefleyen Türkiye yakın komşularını öncelikli pazarlar olarak değerlendirilerek sözkonusu ülkelerle dış ticaret ilişkilerini geliştirmiştir. Bu süreçte, serbest ticaret anlaşmaları, vize muafiyet anlaşmaları ve Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi gibi mekanizmalar dış politika gündeminde öne çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda son yıllarda farklı boyutlardan yapılan Türk dış politikası analizlerinde Türkiye’nin önceki dönemlerdeki askeri gücü ile karakterize edilen eski imajının yumuşak güç imajıyla yer değiştirdiği vurgulanmaktadır.³⁵⁴

³⁵³ Sadık Ünay, “Economy Diplomacy for Competitiveness: Globalization and Turkey’s New Foreign Policy, *Perceptions*, Vol. 15, No. 3-4, Autumn-Winter 2010, pp.21-47.

³⁵⁴ Cengiz Çandar, “Turkey’s Soft Power Strategy: A New Vision for a Multipolar World”, *SETA Analiz*, S. 38, Aralık 2009; Tarık Oğuzlu, “Soft Power in Turkish Foreign Policy”, *Australian Journal of International Affairs*, Vol. 61, No.1, March 2007, pp. 81-97; Kirişçi, “The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State”, a.g.m., p. 37.

2000'lerin başından itibaren yürütülen dış politikanın analizi için referans kaynağı Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu'nun³⁵⁵ *Stratejik Derinlik* (2001) adlı kitabıdır. Tezini Türkiye'nin coğrafyasından kaynaklanan "stratejik derinliği" ve jeopolitik konumu üzerine kuran Davutoğlu'na göre; "*Türkiye jeopolitik açıdan kara ve deniz güç merkezlerinin doğu batı ve kuzey-güney doğrultusundaki hakimiyet alanı mücadelelerinin ve geçiş bölgelerinin merkezi konumunda bulunmaktadır... ve bu jeopolitik konum artık sınırları müdafaa dürtüsünün yönlendirdiği bir statükoyu muhafaza stratejisinin aracı olarak görülmemelidir. Aksine, bu jeopolitik konum kademeli bir şekilde dünyaya açılmanın ve bölgesel etkinliği küresel etkinliğe dönüştürmenin bir aracı olarak görülmelidir.*"³⁵⁶

Türkiye'nin uluslararası sistemde jeopolitik konumunun "köprü ülke" yerine "merkez ülke"³⁵⁷ tanımlamasıyla yeniden yorumlanması, Batı-eksenli dış politikadan çok-yönlü dış politikaya geçiş ve bu amaç doğrultusunda ekonomi politığın araçsallaştırılmasının dinamiklerini ortaya çıkarmaktadır. Davutoğlu'nun formüle ettiği dış politika yaklaşımı, Özal döneminde gündeme gelen aktivizm ve 2002 seçimleri öncesindeki koalisyon hükümetinin AB üyeliğine doğru attığı adımların sürekliliğine işaret etmekle birlikte, konulan hedefleri daha da ileri taşıyarak daha kapsamlı bir dış politika vizyonu sunmuş; sağlanan siyasal ve ekonomik istikrarla birlikte kesintisiz bir biçimde uygulanabilme olanağına sahip olmuştur.³⁵⁸ Uluslararası konjonktür, özellikle 2001 krizi sonrası sağlamlaşan ekonomik yapı ve siyasi istikrar gibi iç dinamikler sayesinde hedeflenen açılımların yapılması için görece olarak çok daha müsait bir ortam oluşturmuştur.

Türk dış politikasının yeni paradigmasını belirleyen ilkeler Ortadoğu politikasının da revize edilmesini gerekli kılmıştır. Türkiye'nin dış politika stratejisini küresel bir boyuta kademeli olarak açılabilme için kullanabileceği etki alanından biri

³⁵⁵ 2002'den sonra dış politika yapımı konusunda en çok öne çıkan aktörler Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ve uzun süre dışişleri bakanlığı görevinde bulunan Abdullah Gül olsa da, başkanışman sıfatıyla dış politikanın dilini önemli ölçüde belirleyen kişi Ahmet Davutoğlu olmuştur. Davutoğlu 2009'dan 2014'e kadar Dışişleri Bakanlığı görevini yürütmüş olup, 30 Ağustos 2014'ten 24 Mayıs 2016 tarihine kadar Başbakanlık görevini yürütmüştür.

³⁵⁶ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul, Küre Yayınları, 2001, s.116.

³⁵⁷ Ahmet Davutoğlu, "Türkiye merkez ülke olmalı", *Radikal*, 26.02.2004, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=107581>, (03.20.2013)

³⁵⁸ Bülent Aras, "Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy", *SETA Policy Brief*, No.32, Mayıs 2009, <http://arsiv.setav.org/public/HaberDetay.aspx?Dil=tr&hid=7712&q=davutoglu-era-in-turkish-foreign-policy>, (04.05.2013).

olan Ortadoğu, ihracata dayalı ve enerji kaynaklarında dışa bağımlı ekonomik yapısı ile Türkiye için özellikle önemlidir. Dolayısıyla Türkiye için kırılğan ve hassas Ortadoğu bölgesinde barışın ve istikrarın tesis edilmesi ve kalıcı hale getirilmesi bölgeye yönelik bu yeni dış politika yaklaşımının önemli bir parametresidir. Bu bağlamda Türkiye, Davutoğlu'nun fikir babalığını yaptığı, 2009'dan beri de doğrudan icracılığını üstlendiği 'komşularla sıfır sorun' ve 'proaktif barış diplomasisi' ilkeleri çerçevesinde komşuluk ve müttefiklik ilişkilerini güncellemiş ve 2000'li yıllarla birlikte Türkiye Ortadoğu bölgesinde, aktif bir oyuncu olarak rol almıştır. Bu kapsamda, bir yandan bölge içinde Suriye ve İran'la bölge dışında ise Ermenistan ve Yunanistan gibi problemlili ilişkiler yaşadığı komşularıyla ilişkilerini düzeltmek konusunda proaktif bir tutum takınırken, diğer yandan gerek Filistin meselesinde gerekse İran'ın nükleer faaliyetleri konusunda arabuluculuk rolü üstlenmek gibi bir dizi aktivite içerisinde bulunarak Ortadoğu bölgesinin etkin bir parçası olduğunu ortaya koymuştur.³⁵⁹

Tarihsel olarak bakıldığında, dünyanın hiçbir bölgesinde siyasi ve ekonomik dinamiklerin Ortadoğu bölgesinde olduğu kadar iç içe geçtiğini gözlemlemek mümkün değildir. Bu bağlamda Ortadoğu için kullanılan "uluslararası ekonomi politik krallığı" ifadesi tam da bu durumu nitelemektedir.³⁶⁰ Davutoğlu özellikle bölgede ekonomik anlamdaki karşılıklı bağımlılığın önemini altını çizirken "bu düzenin izole edilmiş ekonomilerin olduğu bir atmosferde sağlanamayacağını" vurgulamaktadır.³⁶¹ Aslında bu ifade Türkiye'nin 2000'li yıllardaki bölgeye bakışını özetlemektedir. Türkiye Ortadoğu bölgesinde tesis edilecek barış ve istikrarın bölgedeki temel aktörler arasında ekonomik ilişkilerin öncülüğünde gelişecek yakınlaşmaya bağlı olduğu kanaatindedir. Bu bağlamda 2000'li yıllar boyunca hem sürekli ve sürdürülebilir ekonomik gelişmenin hem de ekonomik diplomasinin önemli bir aracı olarak görülen dış ticaret, aynı zamanda Ortadoğu ülkeleriyle ilişkileri güçlendirmek ve bölgede istikrarlı bir ortam oluşturulması için de önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir.³⁶²

³⁵⁹ Burhanettin Duran, "Türk Dış Politikası Ortadoğululaşılıyor mu?", *Ortadoğu Yıllığı 2008*, (ed.) Kemal İnat-Muhittin Ataman-Burhanettin Duran, İstanbul, Küre Yayınları, Ekim 2009, s. 385.

³⁶⁰ Sadık Ünay, "Küresel Değişim Dinamikleri ve Ortadoğu Ekonomi Politikası", *Ortadoğu Yıllığı 2008*, (ed.) Kemal İnat-Muhittin Ataman-Burhanettin Duran, İstanbul, Küre Yayınları, 2009, s. 406. Bu nitelemenin ilk olarak yapıldığı çalışma için bkz. Fred Halliday, *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, s. 261.

³⁶¹ Davutoğlu, *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, a.g.e., s. 396.

³⁶² Ekonomik diplomasi araçlarından ticaretin politik alana ve küresel güvenliğe olumlu etkisi hakkında bkz. Yıldız Tuğba Kurtuluş Kara, "Trade as a Tool of Diplomacy and Global Security", *Perceptions*, Vol. XIX, No. 4, Autumn 2008, pp. 65-90.

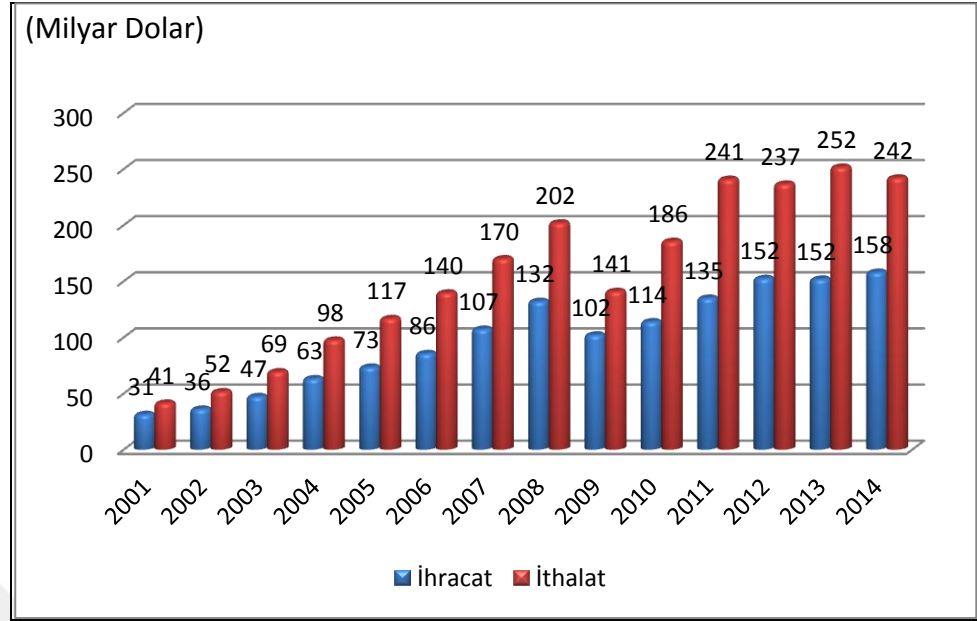
Türkiye'nin 2000'li yıllardan itibaren iç ekonomik dinamiklerinde yaşanan dönüşüm dış politika perspektifini de değiştirmiştir. Bir diğer deyişle, Türk dış politikası vizyonundaki dönüşüm; Türkiye'nin ekonomik gelişimine paralel olarak ve ekonomik imkânlarındaki iyileşme ile mümkün olabilmiştir.³⁶³ Bu bağlamda denilebilir ki, Türkiye'nin ulusal ekonomisinde yaşanan gelişmeler onun komşularla sıfır sorun odaklı dış politikasını belirleyen önemli bir unsur olmuştur. Türk mallarına pazar bulmak ve bölge sermayesini Türkiye'de yatırım yapmaya ikna etmenin en önemli yollarından birisinin bölgedeki karşılıklı ekonomik bağımlılığı artırmak ve bunun neticesinde bölgenin istikrar üretir bir karakter kazanmasına destek vermek olduğu görülmüştür. Bu yeni dönemde ekonomi, dış ilişkilerde temel belirleyici dinamik halini almış ve Türkiye ekonomisi hızla dışarıya açılmıştır. Bunun en çarpıcı göstergesi Türkiye'nin dış ticarete yönelik olarak ürettiği malların 1950'de yüzde 1,4 iken 1970'te yüzde 18,4 ve 2003'te ise yüzde 94,2'ye çıkmış olmasıdır.³⁶⁴ Buna bağlı olarak dış ticaret hacminin Gayri Safi Yurtiçi Hâsılaya oranı da 1970'te yüzde 6, 1985'te 22 iken, 2002'de yüzde 40'a ve 2008'de yüzde 46'ya kadar çıkmış; 2014 yılına gelindiğinde ise, bu oran yüzde 51 olarak gerçekleşmiştir.³⁶⁵ Türkiye ekonomisi 2000'li yıllarda yaşadığı büyüme sürecinde, ihracatta önemli hamleler yapmıştır. Bu bağlamda son 13 yıllık dönem incelendiğinde 2001'de 31 milyar dolar olan ihracatın, katlanarak arttığı ve 2012 yılında 153 milyar dolara ulaştığı görülmektedir. 2013 yılı ihracatı ise yaklaşık olarak 2012 yılı seviyesini koruyarak dengeli büyümeyi desteklemeye devam etmiştir. Toplam ihracatın 2014 yılında ise 158 milyar dolar seviyesine ulaştığı görülmektedir. 2000'li yılların başından itibaren yaşanan bu ciddi artışta gerek sektörel gerekse bölgesel çeşitlilik anlamında kaydedilen başarılar önemli bir rol oynamıştır. Bir yandan sermaye yoğun sektörler toplam ihracattaki payını arttırırken, diğer yandan da başta Ortadoğu olmak üzere Afrika ve Asya bölgelerinde de ciddi pazar kazanımları gerçekleşmiştir.

³⁶³ Talha Köse, "Türk Dış Politikasının Ortadoğu'daki Yeni Kimliği ve Çatışma Çözümlerini Keşfi", *Türk Dış Politikası Yıllığı 2010*, (ed.) Burhanettin Duran-Kemal İnat-Mesut Özcan, Ankara, SETA Yayınları, 2011, s. 623.

³⁶⁴ Kemal Kirişçi, "Turkey's 'Demonstrative Effect' and the Transformation of the Middle East", *Insight Turkey*, Vol. 13, No. 2, 2011, p.37.

³⁶⁵ TÜİK.

Grafik 9 – Türkiye Dış Ticareti (2001-2014)

Kaynak: TÜİK

Türkiye'nin ticaret ve ekonomik dinamikler ile dış politikasını şekillendiren devlet olarak ortaya çıkmasının en önemli göstergesi komşuları ile olan ekonomik ilişkileridir. Türkiye, 'komşularla sıfır sorun' yaklaşımı aracılığıyla bölgede daha aktif dış politika yürütmeye başlamıştır. Nitekim Türkiye'nin sınırı olan ülkelerle ticaret ve yatırım bağlantıları herhangi bir diğer devletle ya da bir grup devletle olan bağlarından çok daha hızlı gelişmiştir. Türkiye'nin yakın komşularıyla 1991'de 4 milyar dolar olan ticaret hacmi 2001 yılına gelindiğinde 12 milyar dolara ulaşmıştır. 2010'da 72 milyar dolar seviyesini bulan komşularla ticaret hacmi, 2012'de 100 milyar doları aşmış; 2013'te 98 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2014'e gelindiğinde ise özellikle Suriye krizi bağlamında bölgede yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen yaklaşık olarak bir önceki yıl seviyesini koruyarak 96 milyar dolar olmuştur.

2001-2014 yılları arasında Türkiye'nin komşularına yönelik ihracatı, ülkenin toplam ihracatının iki katı fazla artış göstererek toplam ihracattaki payı yüzde 15'ten yüzde 26'ya yükselmiştir. Diğer bir deyişle aynı dönemde Türkiye'nin toplam ihracatı 5 kat artarken, komşularına yönelik ihracatı yaklaşık 10 kat artmıştır. Diğer taraftan, aynı dönemde geleneksel ihraç pazarı olan AB'ye yönelik ihracat yaklaşık 4 kat artarken, toplam ihracat içerisindeki AB payı yüzde 56'dan yüzde 47'ye düşmüştür. Bu durum ABD için de geçerlidir. Zira sözkonusu dönemde ABD'ye ihracat iki katına çıkmış

olmasına rağmen, toplam ihracat içerisinde ABD'nin payı yüzde 10'dan yüzde 3'e gerilemiştir. Bu durum büyük ölçüde Türkiye'nin ihracat gerçekleştirdiği ülkelerin, yani ihrac pazarlarının yıllar itibariyle giderek çeşitlilik arz etmesi ve diğer pazarlara daha fazla ihracat yapılmaya başlaması ile ilgilidir.

Tablo 4 - Türkiye'nin Komşularına Yönelik İhracatı (2001-2010-2014)
(Milyon Dolar)

Ülkeler (*)	2001		2010		2014		İhracat Pay %		
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	2001	2010	2014
Irak	0	0	6.036	153	10.896	269	0	0	5,3
Rusya	924	3.436	4.628	21.601	5.946	25.293	2,9	8,3	4,1
İran	361	840	3.044	7.645	3.888	9.833	1,2	2	2,7
Mısır	421	92	2.251	926	3.301	1.437	1,3	1,2	2,3
Romanya	392	481	2.599	3.449	3.009	3.363	1,3	1,2	2,3
İsrail	805	529	2.080	1.360	2.950	2.881	2,6	1,3	1,8
Azerbaycan	225	78	1.550	253	2.876	291	0,7	0,2	1,4
Bulgaristan	299	394	1.497	1.703	2.041	2.847	1	1	1,3
Ukrayna	289	758	1.260	3.833	1.730	4.273	0,9	1,8	1,1
Yunanistan	476	266	1.456	1.542	1.537	4.044	1,5	0,6	1,3
Gürcistan	144	127	769	291	1.444	233	0,5	0,4	2,5
Toplam	4.617	7.464	29.017	43.207	41.421	54.880	14,7	18	25,5
AB (28)	17.576	19.841	52.934	72.391	68.564	88.784	56,1	47,9	46,5
ABD	3.126	3.261	3.763	12.319	6.345	12.727	10	7,9	3,3
Genel Toplam	31.334	41.399	113.883	185.544	157.715	242.224	100	100	100

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı

(*) Sıralama 2014 yılı ihracat verileri baz alınarak yapılmıştır.

Türkiye'nin yeni dönemdeki dış politika aktivizminin bir yandan itici gücü diğer yandan ise pratik bir sonucu olarak, geleneksel pazarların yanı sıra yeni ticaret havzalarının açılması sözkonusu olmuştur. Dış politikadaki aktivizm ve ekonomik büyümeyle eş zamanlı olarak Türkiye'nin dış ticaret pazarlarının çeşitlilik arz etmeye başlaması, dış politika aktörlerinin pazarlık gücünü arttıran, dolayısıyla da elini güçlendiren bir gelişme olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin komşularıyla ve yakın coğrafyasındaki ülkelerle ilişkilerinin artması, bu ülkelerle siyasi işbirliklerine de imkân tanımış, ticari bağlantılar bir sorun çözme aracı olarak değerlendirilmiştir. Böylelikle, 'düşük politika' (*low politics*) alanı olarak nitelenen ekonomi alanı, Türkiye'nin siyasi anlamda sorun yaşadığı ülkelerle yeni diyalog kanallarının kurulabilmesine imkân

tanımıdır.³⁶⁶ Bu doğrultuda Türkiye, siyasi açıdan köklü sorunlar yaşadığı ülkeler de dâhil, komşularıyla sorunlarını çözmek için ekonominin araç olarak kullanılması stratejisini kullanmaya başlamıştır. Ekonominin yeni kazanım alanları yaratarak tarafları birbirine yaklaştıracığı, ekonomik kazanımların zamanla siyasi alana da etki ederek konuşulamayan sorunları dahi konuşulabilir hale getireceği kabulünden hareket edilmektedir.³⁶⁷

2001-2014 döneminde Türkiye'nin toplam ihracat ve ithalatında meydana gelen artışa paralel olarak Ortadoğu bölgesi ile dış ticaret hacminin artış eğiliminde olduğu görülmektedir (Grafik 10). 2001 yılında Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri³⁶⁸ ile 6.2 milyar dolar olan dış ticaret hacmi, 2012 yılında yaklaşık 65 milyar dolara ulaşmış, 2013 yılına gelindiğinde ise 58.1 milyar dolar seviyesine çıkarak 2001 yılına göre neredeyse on kat artmıştır. 2014 yılına gelindiğinde ise bölge ülkeleri ile dış ticaret hacmi yüzde 4'lük bir düşüş göstererek, 55.8 milyar dolar seviyesine gerilemiştir. Ancak bu düşüşte ihracattaki düşüşten ziyade, bölge ülkelerinden yapılan ithalatta yaşanan azalma etkili olmuştur. Bu noktada istatistiklerdeki 'gizli ülke' uygulaması hatırlandığında aslında toplam hacmin azalmayıp arttığı anlaşılmaktadır.³⁶⁹ Türkiye'nin 2000'li yıllarda Ortadoğu ülkelerinde Arap isyanları ile yaşanan çalkantılı süreçler nedeniyle bazı Ortadoğulu komşularıyla yaşadığı sorunlara rağmen, 2014 itibariyle bölge ülkeleri ile 56 milyar dolar seviyesine ulaşan dış ticaret hacmi Türkiye'nin bölgeye verdiği önemin

³⁶⁶ Türkiye'nin komşu coğrafyasıyla artan ticaret ilişkilerinin sürdürülebilirliğini tartışan bir çalışma için bkz. Mustafa Kutlay, "Yeni Türk Dış Politikası'nın Ekonomi Politikası: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Uluslararası İlişkiler*, C.9, S.35, Güz 2012, s. 116.

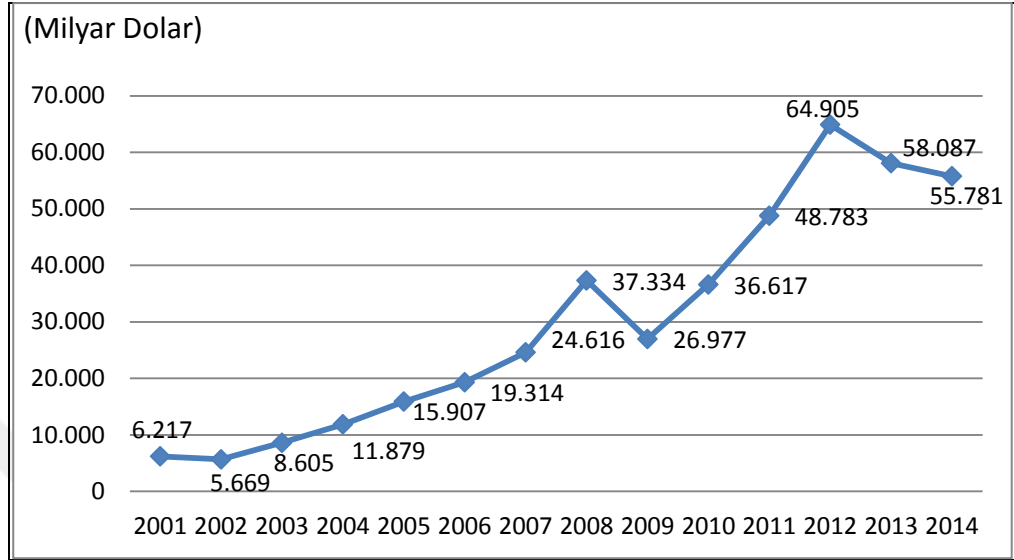
³⁶⁷ Kutlay, "Türk Dış Politikasının Politik Ekonomisi", a.g.m., s.22.

³⁶⁸ Ekonomi Bakanlığı ve TÜİK istatistiklerinde ülke gruplarına göre dış ticaret verilerine göre Ortadoğu ülkeleri "Yakın ve Ortadoğu Ülkeleri" olarak sınıflandırılmakta ve Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ülkelerini de içermektedir. Bu nedenle Türkiye'nin Ortadoğu ile dış ticaret hacmi bu çalışmadakinden farklı görülmektedir. Ancak bu çalışmada sadece daha önce belirtilen 14 Ortadoğu ülkesi (İran, Irak, BAE, İsrail, S.Arabistan, Suriye, Ürdün, Lübnan, Katar, Yemen, Umman, Kuveyt, Bahreyn, Filistin) ve Mısır'a ilişkin istatistikler özellikle ayrılarak tablolar bu ülkelerin verilerini içerecek şekilde hazırlanmıştır.

³⁶⁹ İstatistiklerde, 2011 yılı Temmuz ayından itibaren TÜİK'in gizleme uygulaması çerçevesinde doğalgaz ve ham petrol ithal edilen bazı ülkelerden yapılan ithalatın bir bölümü 'gizli ülke' grubu içerisinde yer almaktadır. Ayrıca bu uygulama 2002 yılı istatistiklerine kadar geriye çekilmiştir. İran'a ilişkin veriler "gizli ülke" kategorisine dahil olmamakla birlikte, Irak'tan yapılan enerji ithalatı verilerinin bir kısmı buraya dahildir. Bkz TÜİK, "Dış Ticaret İstatistiklerinde Yer Alan Gizli Ülke Uygulamasına İlişkin Açıklama", No:20, 10 Mayıs 2013, <http://www.tuik.gov.tr/basinOdasi/duyuru/20-dis-ticaret.pdf>, (01.02.2014). TÜİK'in resmi açıklamasında "bazı ülkeler" ifadesine yer verilerek ülke adları açıkça sıralanmamakla birlikte, basındaçıkan muhtelif haberlerde bu uygulamaya tabi tutulan ülkelerin Irak, S.Arabistan, Cezayir, Azerbaycan, Libya, Kazakistan, Suriye ve Nijerya olduğuna dair iddialar yer almaktadır.

yanı sıra, Türkiye'nin dış politikayı, ekonomik kalkınmanın bir parametresi olarak gördüğünün de bir göstergesidir.

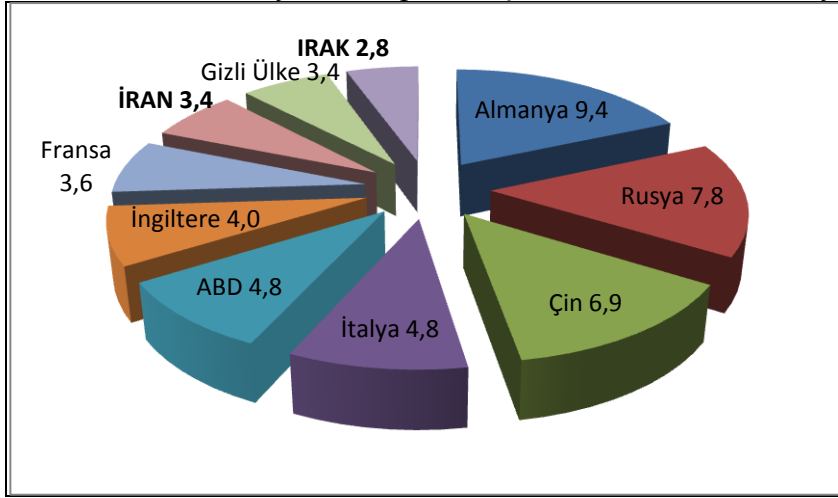
Grafik 10 - Türkiye-Ortadoğu Dış Ticaret Hacmi (2001-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Bununla birlikte, aşağıdaki Grafik 11'den de görüleceği üzere, Türkiye'nin dış ticaretindeki ilk on ülke içerisinde Ortadoğu ülkelerinden sadece İran ve Irak bulunmakta olup, bu ülkeler de sıralama olarak ilk beşte yer almamaktadırlar. Yıllar itibariyle ticaret ortaklarının sıralaması değişebilmekle birlikte, Türkiye'nin en yoğun dış ticaret ilişkisi kurduğu ülkelerin başında Almanya gelmektedir. Grafik 10'dan da görüleceği üzere, Almanya'dan sonra Türkiye'nin en önemli ticaret ortakları Rusya ve Çin'dir. Bu ülkeleri İtalya ve ABD, İngiltere, Fansa, **İran** ve **Irak** takip etmektedir. Öte yandan gizli ülke, 13.6 milyar dolarlık dış ticaret hacmiyle (ki tamamı ithalattan oluşmaktadır) yüzde 3.4'lük payla 9. sırada yer almaktadır. Tam da bu noktada istatistiklerdeki "Gizli Ülke" uygulaması nedeniyle mevcut durumun tam olarak yansımadığını belirtmek gerekmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin bu ürün gruplarının temininde Irak'ın da en az İran kadar önemli olduğu düşüldüğünde, Irak ile dış ticaret hacminin istatistiklere yansıdığından daha fazla olduğu ve bu itibarla Irak'ın Türkiye ile dış ticaret hacmi sıralamasında daha üst sıralarda olduğu söylenebilir. Nitekim mevcut istatistiklerle bile İran ile birlikte Irak Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile dış ticaret hacminde ilk iki sırada yer almaktadır.

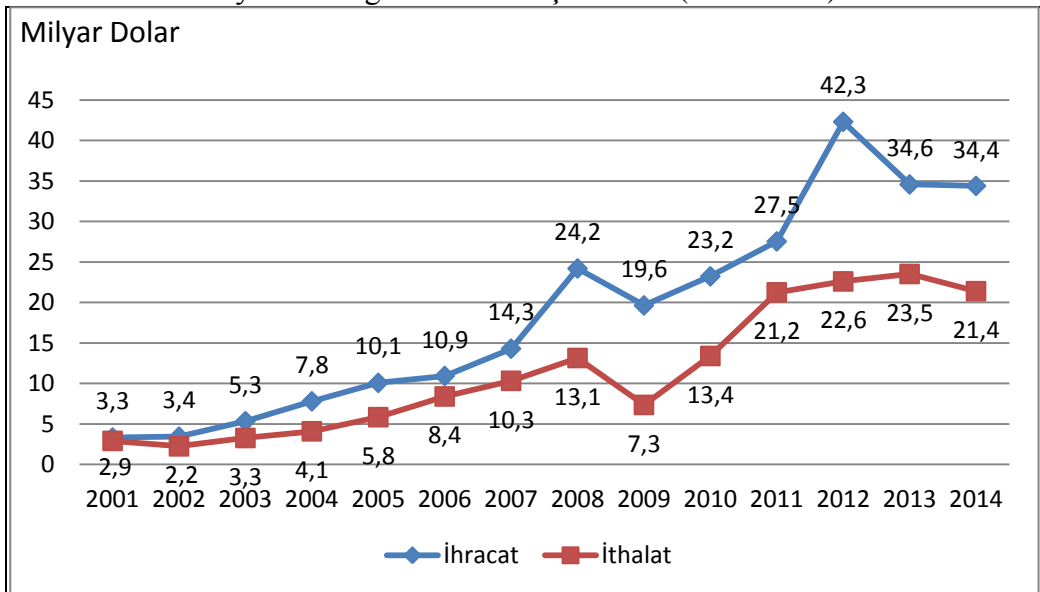
Grafik 11 – Ülkelerin Türkiye'nin Toplam Dış Ticaret Hacmindeki Payları (% , 2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Buna ilaveten Grafik 12'den görüleceği üzere, Ortadoğu ile dış ticarete -genel durumun aksine- Türkiye'nin bu ülkelere ihracatının ithalatına göre yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye'nin Ortadoğu bölgesine yönelik ihracatı, 3.3 milyar dolar olduğu 2001 yılından, 34.6 milyar dolar olduğu 2013 yılına kadar yaklaşık 10 kat artış göstermiştir. Bunun bir sonucu olarak, 2000'li yıllar boyunca gerek ülkenin genel dış ticaret dengesinin yapısından gerekse 1990'lı yıllarda Ortadoğu ülkeleri ile dış ticaret dengesinden farklı olarak Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle dış ticareti fazla vermektedir. Bununla birlikte, istatistiklere yansımayan ithalat rakamlarını yani "gizli ülke" uygulamasından kaynaklanan durumu yine akılda tutmak gerekmektedir.

Grafik 12 - Türkiye-Ortadoğu Ülkeleri Dış Ticareti (2001-2014)

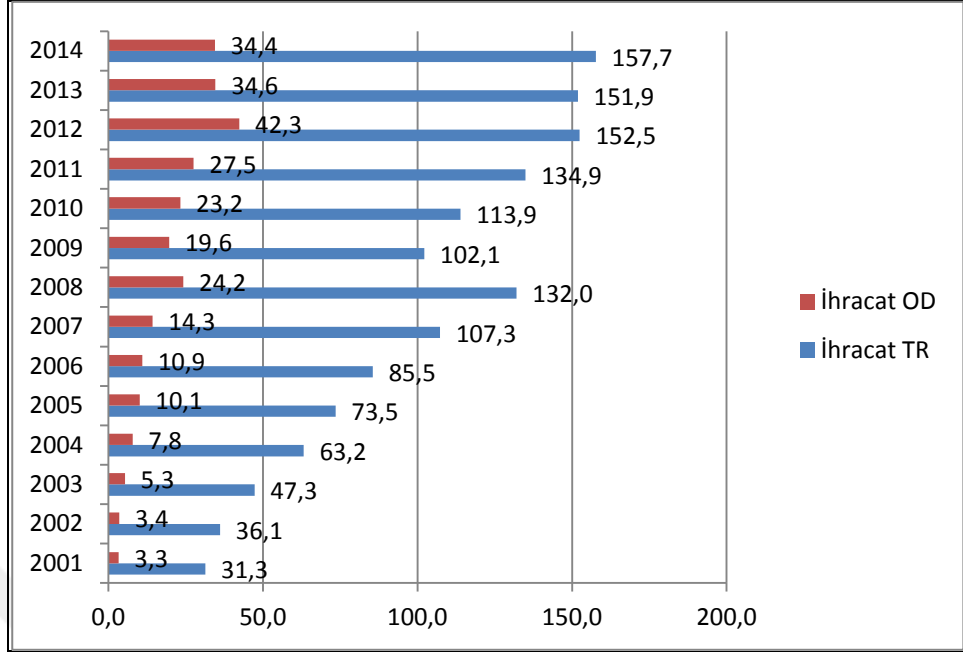

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Özellikle 2008, 2009 ve 2012 yıllarında Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile dış ticaretinde dengenin daha fazla Türkiye lehine olduğu görülmektedir. 2008 ve 2012 yıllarındaki durum büyük ölçüde Birleşik Arap Emirlikleri'ne yapılan altın ihracatından kaynaklanmaktadır. 2008'de Irak'a 5 milyar dolar ihracat gerçekleştirilirken, BAE'ye yaklaşık 8 milyar dolarlık ihracat yapılmıştır. BAE, 2012 yılında 8.2 milyar dolarlık ihracat rakamıyla ve yaklaşık 12 milyar dolar civarında bir dış ticaret hacmiyle, Türkiye'nin en büyük ihracat pazarları arasında yer almıştır. 2012 yılında Türkiye'nin BAE'ye ihraç ettiği ürünlerin başında gelen ham ve yarı işlenmiş altın bu ülkeye yönelik toplam ihracat içerisinde yüzde 53 paya sahiptir. Bu ihraç kalemindeki artışın temel nedeni ise İran'a yönelik yaptırımlar nedeniyle İran'ın Türkiye'ye ihraç ettiği doğalgaz ve petrol karşılığında Türkiye'den doğrudan altın ithal etme yoluna gitmesinin yanı sıra, bu altın ithalatının bir kısmını bir re-export merkezi olan BAE üzerinden gerçekleştirmesidir. Nitekim 2012 yılında Türkiye'nin toplam altın ihracatı bir önceki yıla göre astronomik bir biçimde artarak 13,3 milyar dolar olurken, bu ihracatın 6,5 milyar doları İran'a, 4,6 milyar doları BAE'ne yapılmıştır. 2012 yılın için altın ihracatı hariç tutulduğunda BAE'ye olan ihracat sadece 3 milyar dolar seviyesindedir. 2012 yılındaki İran ve BAE temelli altınla ilgili yaşanan bu durum, 2013 yılında tüm Ortadoğu ülkeleri grubunda yaşanan yüzde 16,2 oranındaki talep gerilemesinin de ana nedenini oluşturmuştur.

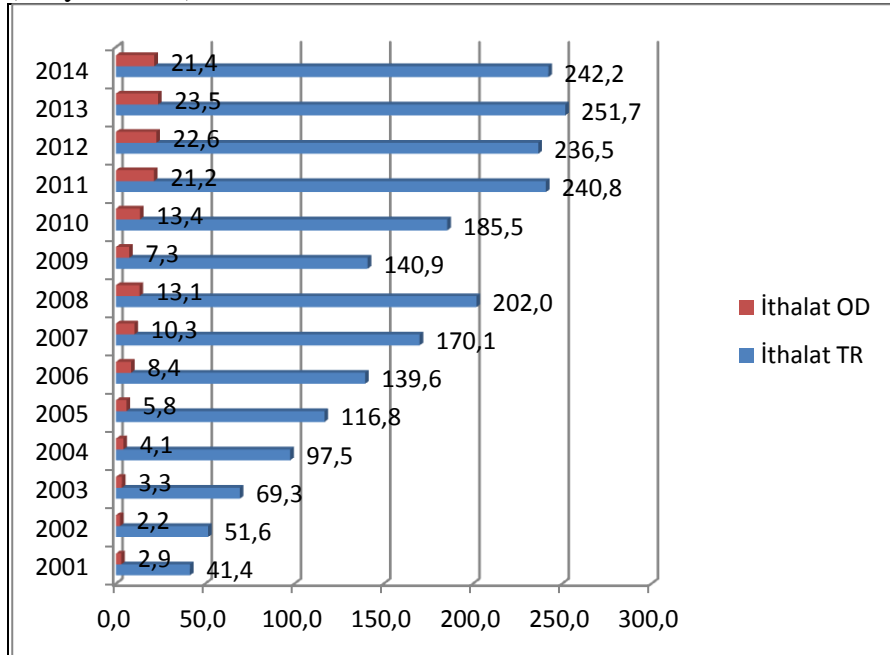
2009 yılına baktığımızda ise, Türkiye'nin toplam dış ticaretinde 39 milyar dolar açık oluşurken, Ortadoğu ile dış ticaretinde 12 milyar dolar fazla verdiği görülmektedir. Bununla birlikte 2009 yılındaki bu durum ihracattaki iyileşmeden ziyade, ekonomik krizin de etkisiyle ithalatta yaşanan düşüşten kaynaklanmıştır. Oysa 2012 yılında Türkiye geneli ithalatta yüzde 2'lik düşüş; ihracatta ise yüzde 13'lük bir artış söz konusu olmuştur. Benzer şekilde Ortadoğu ülkeleri ile ithalatta yüzde 3'lük düşüşe rağmen, ihracatta yaşanan yüzde 44'lük artış söz konusu olmuştur. Bölge ülkelerine yönelik ithalat ve ihracattaki değişimleri aşağıdaki grafiklerde izlemek mümkündür.

Grafik 13 - Türkiye'nin Toplam İhracatında Ortadoğu Ülkelerinin Yeri (2001-2014)
(Milyar Dolar)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Grafik 14 - Türkiye'nin Toplam İthalatında Ortadoğu Ülkelerinin Yeri (2001-2014)
(Milyar Dolar)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Gerek Ortadoğu ülkelerinin gerekse Türkiye'nin ekonomik ve siyasi yapısında meydana gelen gelişmelerin yanı sıra uluslararası ekonomi ve uluslararası siyasette yaşanan gelişmelere bağlı olarak söz konusu ülkeler arasındaki ticaret hacmi değişebilmektedir. Dolayısıyla bazı yıllar Türkiye'nin dış ticaret hacminde önemli paya sahip ülke, bazı yıllarda bu önemini yitirebilmektedir. 1980'li yıllarda Türkiye'nin bölgeye yönelik dış ticaret hacminde en önemli ülke Irak iken, 1990'larda Suudi Arabistan, 2000'lerde ise İran olmuştur.

1980'li yıllar boyunca dış ticaret hacminden farklı olarak bölge ülkelerine gerçekleştirilen ihracat bağlamında bakıldığında da Irak ilk sırada gelmektedir. 1980'li yıllarda Irak'ın toplam dış ticaret hacminde ve ihracatta öne çıkması 1980-88 İran-İrak Savaşı'nda izlenen aktif tarafsızlık politikasının sağladığı elverişli ortamın bir sonucu olmuştur. Türkiye İran-İrak Savaşı sırasında izlediği "aktif tarafsızlık" politikası sayesinde, koşulların elverdiği ölçüde savaştan her iki ülkeyle de diplomatik ve (özellikle ihracat anlamında) ticari ilişkilerini geliştirebilmiştir.³⁷⁰ Türkiye'nin bu iki ülkeye ihracatı 1981 yılında 220 milyon dolarken, savaşın tam ortasında, yani 1985'e gelindiğinde, 2 milyar dolara sıçramış ve toplam ihracatın dörtte birini oluşturmuştur.³⁷¹ 1985 yılında, Türkiye'nin sadece Irak'a ihracatı toplam ihracatının yüzde 12'sini oluşturmuştur.³⁷² Graham E. Fuller Türkiye'nin İran-İrak Savaşı sürecinde sağladığı bu ciddi gelire dikkat çekerken savaşı "faydalı savaş" olarak tanımlamaktadır.³⁷³

1990'larda ise Türkiye'nin tarihsel olarak bölgedeki en önemli ticari ortakları olan Irak ve İran'ın yerini Suudi Arabistan'ın alışı ise büyük ölçüde Clinton liderliğindeki ABD'nin İran ve Irak'a yönelik izlediği 'çifte kuşatma' stratejisinin etkileri ile ilgilidir. Bu dönemde I. Körfez Savaşı sırasında Irak'la durma noktasına gelen, İran'la ise ABD'nin yaptırımları dolayısıyla göreceli olarak azalan ticari ilişkilerine karşılık, Türkiye'nin petrol tedarikinin önemli bir kısmının gerçekleştirildiği S. Arabistan ticari ortak olarak ilk sıraya yükselmiştir. Suudi Arabistan her ne kadar bu dönem içerisinde en fazla ihracat gerçekleştirilen ülke de olsa, 1990-2000 yılları arasında S. Arabistan'dan yapılan toplam ithalat (ki büyük kısmını petrol oluşturmuştur), bu ülkeye yapılan ihracatın iki katından fazladır. Bu durum büyük ölçüde Körfez

³⁷⁰ Tanör, a.g.m., s. 110.

³⁷¹ Hale, a.g.e., s. 173.

³⁷² Henri J. Barkey, "Hemmed in by Circumstances: Turkey and Iraq since the Gulf War", *Middle East Policy*, Vol. 7, No. 4, October 2000, p. 111.

³⁷³ Fuller, a.g.e., s.185.

Krizi'nin Türkiye üzerindeki bu ekonomik sonuçları ile ilgilidir. Zira bu dönem Irak'a karşı yaptırımlar sadece Irak piyasasını Türk iş çevrelerine kapatmakla kalmayarak, Türkiye'nin Körfez ülkeleri ve Suudi Arabistan'a hammadde ve işlenmiş tarım ürünleri satma konusundaki görece üstünlüğüne de zarar vermiştir.³⁷⁴ Dolayısıyla Körfez Savaşı sadece Türkiye'nin Irak-Türkiye ikili ticaret açısından değil aynı zamanda bölge içi ticarete ne denli önemli bir partner olduğunu da göstermiştir.³⁷⁵

Türkiye'nin uygulamaya koyduğu komşularla sıfır sorun politikasının da etkisiyle gerek İran gerekse Irak'la olan ticaret hacminde önemli artışlar yaşanmıştır. Nitekim 2001-2014 dönemine bakıldığında Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içerisinde en fazla payı olan Ortadoğu ülkesi İran olup, Irak ise en fazla ihracat gerçekleştirilen ülke olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, İran'la yakalanan bu dış ticaret hacminin kısıtlı incelendiğinde dış ticaret dengesinin İran lehine olduğu görülmektedir. Bu durum İran'dan yapılan ithalatın büyük ölçüde enerji esaslı olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla aynı dönemde ithalatta İran en fazla paya sahip ülkedir. Söz konusu dönemde Türkiye'nin toplam ihracatı içinde en fazla payı olan Ortadoğu ülkesi ise Irak'tır. 1998'den beri ikili ticaretin sıfır noktasında olduğu Irak'a 2003 yılında yeniden ihracat yapılmaya başlanmış ve bu ülkeye yönelik ihracat sürekli olarak artış göstererek 2013 yılında yaklaşık 12 milyar dolara, 2014 yılında ise 11.2 milyar dolara ulaşmıştır. İstatistiklerde bu ülke ile dış ticarete denge Türkiye lehine görülmekle birlikte, Irak ham petrol ve doğalgaz ithalatına ilişkin verilerdeki "gizli ülke" uygulaması nedeniyle bu durum kesinlik arz etmemektedir. Dolayısıyla reel olarak Irak'tan yapılan ithalatın verilerdekinden daha fazla olduğu düşünüldüğünde, Irak'ın -istatistiklere yansımada- Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile dış ticaret hacmi sıralamasında İran'ı geçerek ilk sıraya yerleşmiş olabileceği ihtimali akla gelmektedir.

Türkiye, Ortadoğu ülkelerine yönelik dış politikasında ekonomiyi 2000'li yıllardan itibaren daha etkin bir araç olarak kullanmaya başlamıştır. Böylelikle Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan ilişkileri salt siyasal unsurları içermek yerine, iktisadi birtakım unsurları da bünyesinde barındırmaktadır. Bu durumun, bölgede istikrarsızlığa yol açan birtakım gelişmeler sebebiyle Türkiye'nin Ortadoğu ile ekonomi-temelli bölgesel bütünleşme perspektifinde bazı aksamaları beraberinde getirebileceği akla

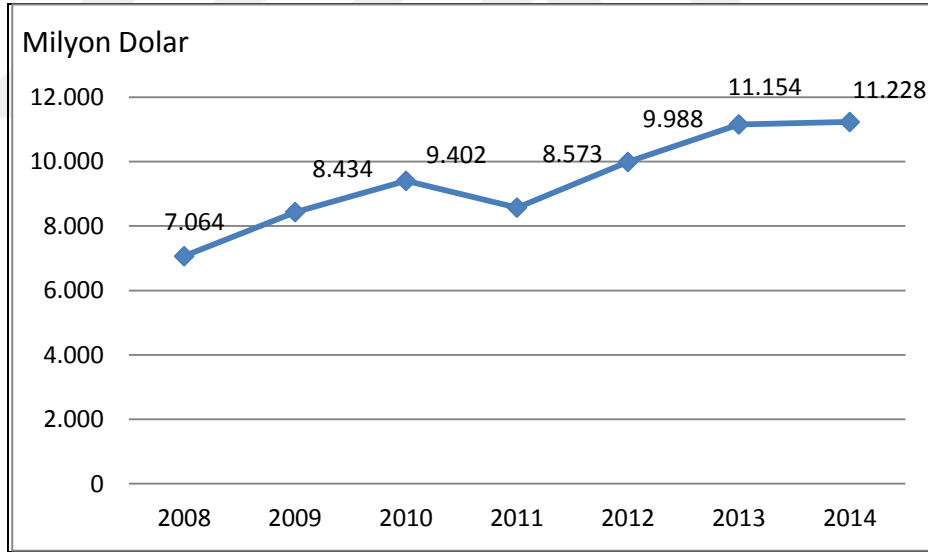
³⁷⁴ Kirişçi, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Geleceği", a.g.e., s 158.

³⁷⁵ Bzk. Ali Çarkoğlu-Mine Eder-Kemal Kirişçi, *Political Economy of Regional Cooperation in the Middle East*, London, Routledge, 1998, p. 79.

gelebilmektedir. Ancak 2010 sonrasında bölgede ortaya çıkan Arap hareketleri sonrasında Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile olan ticaret performansının düşmek şöyle dursun, aksine bölge ülkeleriyle Türkiye'nin ticaret hacmi 2010'da 36.6 milyar dolar civarındayken, 2014 sonu verilerine göre bu rakam 55.8 milyar dolara çıkmıştır. Toplam dış ticaret hacmi içerisindeki bu ülkelerin payları da benzer biçimde artış göstermiş ve 2010 yılındaki yüzde 12,2 seviyesinden 13,9 seviyesine yükselmiştir. (Bkz. EK-1).

Arap isyanlarının yoğun şekilde hissedildiği ülkeler (Bahreyn, Libya, Mısır, Suriye, Yemen, Tunus) ayrıca sınıflandırıldığında da benzer bir yönelim görülmektedir: 2010'da 9.4 milyar dolar olan toplam ticaret hacmi 2013 sonunda 11.2 milyar dolara ulaşmış durumdadır. Özetle, her türlü siyasi istikrarsızlık, gerilen dış politika ilişkileri ve zorlaşan lojistik ve güvenlik risklerine rağmen ticari ilişkiler devam etmektedir.³⁷⁶

Grafik 15 - Arap İsyanlarının Yaşandığı Ülkeler ile Türkiye Arasındaki Dış Ticaret Hacmi (2008-2014)

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı

³⁷⁶ Kutlay, "Türkiye-Ortadoğu Ticari İlişkilerinin Politik Ekonomisi", a.g.m., s.59.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2000'Lİ YILLARDA TÜRK DIŞ POLİTİKASININ EKONOMİ POLİTİK DİNAMİKLERİ

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle, yeni yüzyıla birlikte uygulamaya konulan yeni Türk Dış Politikasına yön veren temel ilkelerden ritmik diplomasinin en önemli ayağı olarak öne çıkan ekonomik karşılıklı bağımlılığa değinilecektir. Daha sonra bu ilkelerin uygulayıcıları olarak ortaya çıkan yeni dış politika aktörlerine yer verilecektir. Böylece, dördüncü bölümde yapılacak analizlerin ilkesel zemini oluşturulacak; bu zemin üzerine Ortadoğu'ya yönelik Türk dış politikasında ekonomi politik analize imkân verecek temel mekanizmalar tespit edilecektir.

1. TÜRKİYE'NİN YENİ DIŞ POLİTİKA İLKELERİ VE EKONOMİK KARŞILIKLI BAĞIMLILIK

Uluslararası ilişkilerin temel aktörlerinden olan her ülke, dış dünyaya ilişkin olarak dış politikası yoluyla istediklerini elde edebilmek ve/veya istemediklerini engelleyebilmek için gayret göstermektedir. Bu gayretinde başarılı olabilmesi, mevcut kapasitesine ve bu kapasiteyi etkiye dönüştürebilme yeteneği ve imkânına göre değişiklik göstermektedir. Buradaki “kapasite” açısından askeri imkân ve araçlar hâlâ önemini korumakla birlikte, ekonomik boyut giderek önem kazanmakta ve ekonomik imkân ve araçların nispi ağırlığı giderek artmaktadır. Nitekim günümüz küresel dünyasında ülkeler sorunların çözümünde dış politikalarına meşruiyet kazandırma ihtiyacını daha fazla duymakta ve bu nedenle doğrudan kaba güce dayalı politikalar izlemek giderek zorlaşmaktadır. Dolayısıyla günümüzde dış politika açısından yumuşak güç kavramı öne çıkmaktadır. Bu açıdan dış politikada, hem ekonomik kapasitenin hem de ekonomik nitelikli dış politika araçlarının önemi gün geçtikçe artma eğilimindedir.

Uluslararası ortamdaki bu genel eğilimle paralel bir biçimde, 21. yüzyılın ilk on yılında gerek fikri altyapısı ve söylemi gerekse uygulama araçları itibarıyla ciddi bir dönüşümden geçen Türk Dış Politikasının temel öncelik alanlarında da değişiklikler

yaşanmıştır. Türk dış politikasındaki bu dönüşümü tek başına ideolojik parametrelere veya reelpolitik kaygılara indirgeyerek açıklamak mümkün değildir. Zira bu değişim bir tarafta yeni bir jeopolitik algı ve küresel dönüşümün, diğer tarafta Türkiye'nin ekonomik ve güvenlik temelli önceliklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.³⁷⁷ Başbakan Danışmanı (2003-2009), Dışişleri Bakanı (2009-2014) ve Başbakan (2014-2016) Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu'nun 2001 tarihli *Stratejik Derinlik* adlı kitabında teorize edilen yeni Türk Dış Politikasında Soğuk Savaş dönemindeki genel karakteri ile kıyaslandığında zorlayıcı güce ve bu gücü destekleyici ittifak ilişkilerine dayalı bir yaklaşım yerine, çok taraflı diplomasi ve yumuşak güç unsurlarını öne çıkaran çok boyutlu, proaktif ve düzen kurucu bir anlayış hakim olmaya başlanmıştır.³⁷⁸

Bu çerçevede, Davutoğlu'nun ortaya koyduğu beş operasyonel ilkenin 2000'li yıllarla birlikte Türk dış politikası paradigmasının temel ilkeleri olarak öne çıktığı söylenebilir.

Buna göre;

i. İnsan hakları, temel hak ve hürriyetlerin korunması ile güvenlik arasında uygun bir dengenin sağlanması, diğer bir deyişle **özgürlük-güvenlik dengesi**.

ii. **Komşularla sıfır sorun** politikasının hayata geçirilmesi³⁷⁹.

iii. Özellikle komşu havzalarda genel ve/veya *ad hoc* anlamda **proaktif diplomasi** sergilenmesi, yani sorunlara zamanında ilgi gösteren, gerektiğinde müdahale eden ve çatışmaları önleyici bir politika izlenmesi.

iv. **Çok boyutlu bir dış politika** uygulanırken bunları birbirinin tamamlayıcıları olarak hayata geçirilmesinin sağlanması.

v. Küreselleşen dünyada Türkiye'nin dış politikasını mevcut tüm zeminlere yayarak başta **ekonomik** ve kültürel olmak üzere “yumuşak güç” kategorisindeki dış politika araçları aracılığıyla **ritmik bir diplomasinin** hayata geçirilmesi.

³⁷⁷ İbrahim Kalın, “Turkey and the Middle East: Ideology or Geopolitics?”, *Private View*, No.13, Autumn 2008, pp.26-35.

³⁷⁸ Ünay, *Kalkınmacı Modernlik Küresel Ekonomi Politik ve Türkiye*, a.g.e., s. 345.

³⁷⁹ Bu ilke ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Davutoğlu, “Turkey’s Zero-Problems Foreign Policy”, *Foreign Policy*, 20 Mayıs 2010, <http://foreignpolicy.com/2010/05/20/turkeys-zero-problems-foreign-policy/>, (18.09.2014); Ahmet Davutoğlu, “Zero Problems in a New Era”, *Foreign Policy*, March 21, 2013, <http://foreignpolicy.com/2013/03/21/zero-problems-in-a-new-era/>, (24.10.2014); Ahmet Davutoğlu, “Turkey’s Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007”, *Insight Turkey*, Vol.10, No.1, 2008, p. 79-82.

1.1. RİTMİK DİPLOMASİ İLKESİ

Ritmik diplomasi ilkesi, Davutoğlu'nun formüle ettiği ve 2000'lerin başından itibaren uygulamaya konan Türk Dış Politikasının önemli bir ilkesidir. Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde daha fazla aktif olmasını öngören ve küresel meselelerle ilgili olarak uluslararası örgütlerde etkin bir aktör olarak konumlanmasını hedefleyen bu ilke, diplomasının aynı anda farklı alanlarda birbirleriyle uyumlu bir şekilde düzen içinde yürütülmesini öngören taktiksel bir hareketliliktir. Davutoğlu ritmik diplomasiyi kriz odaklı olmayan, her bölge ile dengeli bir şekilde ilgilenen bir dış politika anlayışı olarak tanımlamaktadır. Ritmik diplomasi bir anlamda, önceki dönemlerde uygulanan statik diplomasi anlayışından uluslararası sistemin dinamik şartlarına uyum sağlayabilecek bir diplomasi anlayışına geçişi ifade etmektedir. Dengeli bir bölgesel dağılım gözetilerek birçok ülkeye yönelik gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler ve bu şekilde gelişen karşılıklı ilişkiler ritmik diplomasının başarısı olarak tasavvur edilmektedir. Davutoğlu, Türkiye'nin bölgesel anlamda daha büyük ölçekli dış politika hedeflerini gerçekleştirebilmesini, yakın kara havzası ile irtibat sağlaması ve sınır komşuları ile ilişkilerini yeniden düzenleyebilmesine bağlamakta, sınır komşularıyla ilişkiler iyileştirilmediği takdirde bir ülkenin bölgesel ve küresel politikalar üretmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bu anlayışa göre; komşu ülkelerle yaşanan gerilimleri aşmanın yolu, devletlerarası ilişkileri bürokratlar arası uzun ve çetin süreçten çıkartarak, toplumlar arası ilişkilerin yoğunlaştığı, *ekonomik* ve kültürel unsurların ağırlık kazandığı bir zemine yaymaktan geçmektedir.³⁸⁰ Türkiye bir yandan kara havzasında bölgesel güvenlik ve işbirliği çalışmalarına öncülük etmeli, bir yandan da ***ekonomik ve kültürel alanlarda karşılıklı bağımlılığı*** güçlendirecek girişimlerde bulunmalıdır.

1.2. EKONOMİK KARŞILIKLI BAĞIMLILIK

Türkiye'nin bölgesinde askeri gücünü caydırıcı bir unsur olarak korumasının yanı sıra, yeni bir dil geliştirilmesi ve yumuşak gücünün arttırılmasını hedefleyen ritmik diplomasi ilkesinin uygulanmasında ekonomik ve kültürel dış politika araçlarının yeri büyüktür. Zira Davutoğlu'na göre yeni dış politika anlayışının “stratejik derinliği”

³⁸⁰ Davutoğlu, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, a.g.e., s.142-144.

sadece jeopolitiği değil aynı zamanda ekonomi ve kimliği de kapsama alanı içine alması gerekmektedir.³⁸¹

Genel anlamda salt ekonomik çıkar kaygısının Türk Dış Politikasının temel ilkeleri arasında doğrudan yer aldığı söylenemez. Nitekim Kirişçi ve Kaptanoğlu'nun da işaret ettiği gibi, Türkiye'nin yeni dönem Türk Dış Politikasının mimarı Davutoğlu'nun *Stratejik Derinlik* adlı eserinde, sınırlı bir biçimde ve bir ülkenin sahip olduğu güç kapasitesi bağlamında değinilen ekonomiye, dış politikanın nihai hedefi olarak bakılmamaktadır.³⁸² Bununla birlikte kitapta ekonomi, özellikle Ortadoğu bağlamında bölgenin uluslararası konumunu etkileyen faktörler arasında arka planda önemli bir unsur olarak hâkim konumdadır.³⁸³ Ayrıca Davutoğlu, vizyon sahibi bir dış politika izlenirken kullanılacak dış politika araçlarının mümkün olduğunca yumuşak güç kategorisinden olmasını, yani daha fazla ekonomik ve kültürel dış politika imkân ve araçlarının seçilmesinin önemli olduğunu belirtmektedir.³⁸⁴ Bu noktadan hareketle, Türkiye'nin dış politika yaklaşımında iki önemli itici gücün jeo-ekonomik ve yumuşak güç olduğu ileri sürülebilir.³⁸⁵ Nitekim Davutoğlu, doğrudan ekonomik çıkarlar ve hedefleri çevreleyen bir politikadan söz etmemekle birlikte, ekonomik saiklerin dış politikayı etkileyebileceği iki ayrı kanala vurgu yapmaktadır. Bunlardan birincisi, STK, sivil toplum ve iş çevreleri olarak tanımlanan paydaşların yumuşak güçlerinin kullanımınıdır. Bu aktörler sadece dış politika yapımında etkili olan önemli paydaşlar olmakla kalmayıp, aynı zamanda dış politikaya yön veren birimlerdir. Bu sivil aktörler, dış politikada dini, etnik bağlar vb. etkenler yerine ekonomik çıkarların göz önünde bulundurulmasını sağlamak noktasında doğal bir yönlendirici olarak öne çıkmaktadırlar. Ekonomik hususların önemli olduğu ikinci kanal ise söz konusu ülkenin ekonomik gelişimi ile bağlantılıdır. İhracat odaklı büyüme modeline yönelen ülkelerin, ulusal ürünlerinin yeni pazarlara erişimi ve önemli girdilerin tedarikinin güvenli bir biçimde sağlanabilmesi için diplomalarının merkezinde ekonomik saiklerin olması

³⁸¹ A.g.e., s.145.

³⁸² Kemal Kirişçi-Neslihan Kaptanoğlu, "The Politics of Trade and Turkish Foreign Policy", *Middle Eastern Studies*, Vol. 47, No. 5, 2011, p.711.

³⁸³ Bkz. Davutoğlu, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, a.g.e., ss.332-338.

³⁸⁴ A.g.e., s.145-146.

³⁸⁵ André Bank-Roy Karadag, "The 'Ankara Moment': The Politics of Turkey's Regional Power in the Middle East, 2007-11", *Third World Quarterly*, Vol. 34, No. 2, 2013, p. 295.

gerekmektedir.³⁸⁶ 2000’li yıllarla birlikte, iş çevrelerinin etkin rolünün yanı sıra, bu ikinci kanal yani Türkiye’nin ihracat odaklı ekonomi politiği yeni Türk dış politikasında oldukça belirleyici olmuştur.

Öte yandan, ekonomik dinamikler ile şekillendirilen bir dış politika anlayışı içsel birtakım dinamiklerin yanı sıra uluslararası ekonomi politik arenadaki dönüşümle de ilgili olmuştur. Bu bağlamda küresel ekonomideki değişiklikler ve uluslararası ekonominin dış ilişkilerdeki artan rolünün Türkiye’nin dış politika önceliklerinde bir dönüşümü beraberinde getirdiği söylenebilir. Küresel ekonominin yeni kurallarına adapte olma ve dünya piyasalarında daha rekabetçi olma ihtiyacı ile Türkiye, özellikle 21. yüzyılın ilk on yılında dış politikasında temel öncelik alanları anlamında değişiklikler yaşamaya başlamıştır.³⁸⁷ Bu bağlamda, ekonomik karşılıklı bağımlık yaklaşımı 2000’li yıllardan sonra Türkiye’nin yakın çevresi ile kurduğu dış ilişkilerin temel prensiplerinden birini oluşturmaya başlamıştır. Davutoğlu “*küresel ekonomi-politik meselelerde görüşü olmayan ve sözü dinlenmeyen bir ülkenin sadece güvenlik parametrelerine dayalı bir uluslararası itibar kazanmasının zor olduğunu*” vurguladığı kitabında, “*Türkiye’nin uluslararası itibarının sadece Kuzey ve Batı ülkelerinin periferisinde bulunmaktan değil, kendi yakın kara, deniz ve kıta havzalarındaki etkinliğinden ve küresel gelişmelerdeki özgür ve özgün tavrından almak zorunda olduğunu*” belirtmektedir.³⁸⁸ Bu bağlamda, *Stratejik Derinlik*’te özellikle Türkiye’nin yakın kara havzasındaki komşu ülkelerle ilişkileri çerçevesinde ekonomik karşılıklı bağımlılığa yapılan vurgu dikkat çekmektedir.³⁸⁹ Bu noktadan hareketle, yeni Türk Dış Politikasının, liberal uluslararası ekonomi politiğin temel varsayımı çerçevesinde, yani ekonomik temelli yoğun işbirliği içerisinde olan ülkelerin aralarındaki tartışmalı meseleleri daha kolay çözecekleri ve sorun üretmeye yönelik politikalardan daha ziyade sorun çözme politikalarında uzaklaşacakları üzerine temellendiğini ileri sürmek mümkündür. Böylece yeni Türk dış politika yapıcılarını ekonomik nitelikli karşılıklı bağımlılık mekanizmalarının, siyasal merkezlerden kaynaklanan gerginliklerin

³⁸⁶ Shahin Vallée, “Turkey’s Economic and Financial Diplomacy”, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 9, No. 4, Winter 2010-2011, pp.64-65.

³⁸⁷ Eder, “The Change of Globalization and Turkey’s Changing Political Economy”, a.g.m., p. 189.

³⁸⁸ Davutoğlu, *Stratejik Derinlik, Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, a.g.e, ss.288-289.

³⁸⁹ A.g.e, ss.143-150.

tansiyonunu düşürerek, sürdürülebilir barışın inşa edilmesi ve bölgesel istikrarın sağlanmasında temel bir enstrüman olarak değerlendirmektedirler.³⁹⁰

Bu perspektiften hareketle 2000’li yıllarla birlikte Türkiye komşularla sıfır sorun politikası çerçevesinde, köklü sorunlar yaşadığı ülkeler de dahil olmak üzere yakın kara havzasında yer alan ülkelerle sorunlarını çözebilmek için kültürel unsurlarla birlikte ekonomik unsurların da araştırmalarını bir strateji olarak kabul etmiştir. Bu yönüyle Türk Dış Politikasında karşılıklı bağımlılık ilkesi bölgesel çatışma çözümü ve barış inşası için işlevsel bir araç olarak görülmekteyken, ayrıca Türk işadamları ve ihracatı için yeni pazarlar sağlamayı amaçlamaktadır.³⁹¹ Kronik siyasi sorunların yaşandığı ülkelerle yumuşayan ilişkiler ve karşılıklı olarak önyargıların ortadan kalkmasıyla potansiyel imkânların dinamik bir etkileşime dönüşmesi hedeflenmiştir. 2000’li yıllardan sonra bu hedeflere varılması noktasında ciddi ilerlemeler sağlanmıştır. Zira Türkiye’nin 1990’lar boyunca yakın komşuları ile yaşadığı güven bunalımının aşılması noktasında ekonomik karşılıklı bağımlılık ilkesi önemli bir rol oynamıştır. 2000’li yıllarla birlikte, yakın çevresindeki ülkelerle ekonomik karşılıklı bağımlılık ilkesine dayanan bir dış politika izlemeye başlayan Türkiye, güvenlik odaklı dış politikadan ekonomi politik araçların ön plana çıktığı bir dış politik dile sahip olmaya başlamıştır. Nitekim Davutoğlu, askeri yöntemlerden ziyade liberal ekonomik politikaların komşularla ilişkilerde yapacağı dönüşümü şöyle ifade etmektedir: “*Mesela ulaşım, sınır ticareti gibi araçlarla Halep merkezli Kuzey Suriye’nin Gaziantep ve Kahramanmaraş’ta patlama gösteren sanayi ile GAP’ın tarımına entegre olan bir yapıya kavuşturulması sınır boyunca büyük masraflarla elektronik donanımla kontrol altında tutulmasından daha etkin bir yoldur. Türkiye ve Suriye arasındaki düzlüklerden geçen sınır, bölgesel entegrasyonların ve liberal ekonomik politikaların ağırlık taşıdığı günümüz ekonomi-politiğinde askeri yöntemlerden daha etkili bir şekilde terörün ve ekonomik bunalımın belini kırabilir.*”³⁹²

Bu bakış açısıyla Türkiye yeni dönemde komşu ülkelerle ekonomik karşılıklı bağımlılık düzeyini yükseltecek nitelikte adımlar atarak komşulardan kaynaklanan dış politika riskini azaltmıştır. Davutoğlu’nun ileri sürdüğü gibi “*karşılıklı bağımlılık*

³⁹⁰ Ahmet Davutoğlu, “Turkish Foreign Policy and the EU in 2010”, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 8, No. 3, 2010, s.13.

³⁹¹ Kirişçi, “The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State”, a.g.m.

³⁹² Davutoğlu, *Stratejik Derinlik, Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, a.g.e, s.146.

ilişkisi dış politika projeksiyonu tutarlı olan ülkelerin lehine işleyen mekanizmalar üretmektedir."³⁹³ Türkiye'nin komşularına özellikle de Ortadoğu bölgesindeki komşularına yönelik izlediği karşılıklı bağımlılık ilişkisini geliştirici aktif dış politika Türkiye lehine sonuçlar üretmiştir. Bu bağlamda ulaşım imkânlarının genişletilmesi, sınır ticaretinin yaygınlaştırılması ve mevcut sınır kapılarına yenilerinin eklenmesi, karşılıklı iş, emek ve sermaye transferinin kolaylaştırılması gibi politikaların dış ticarete yansımalarıyla ekonomik karşılıklı bağımlılık giderek gelişmiş ve özellikle Ortadoğu ülkelerine yönelik ihracat artmıştır. Yürütülen ekonomik diplomasi ile ticaretin Avrupa'dan Ortadoğu'ya yönlendirilmesi politik alanda olumlu sonuçlar üretmenin yanı sıra Türkiye'nin 2008 küresel krizini görece az hasarla atlattığına yani ekonomisine de olumlu katkı yapmıştır.³⁹⁴

2. TÜRKİYE'NİN YENİ DİŞ POLİTİKA AKTÖRLERİ: EKONOMİK AKTÖRLERİN YÜKSELİŞİ

2000'li yıllarla birlikte, yeni dış politika ilkeleri çerçevesinde belirlenmeye başlayan Türk dış politikası, dış politika alanına dahil olan ve süreci etkilemeye başlayan aktörlerin sayısında ve çeşitliliğinde yaşanan dönüşümden de etkilenmeye başlamıştır. Bu kapsamda, özellikle de karşılıklı bağımlılık ekseninde, dış politika yapımında iş çevreleri başta olmak üzere sivil aktörler öne çıkarken, askeri aktörlerin dış politika karar alma süreçlerindeki etkisinin azaldığı gözlemlenmektedir.

2.1. ASKERİ BÜROKRASİNİN ETKİNLİĞİNİN AZALMASI VE SİVİL AKTÖRLERİN YÜKSELİŞİ

Karmaşık karşılıklı bağımlılığın hakim olduğu günümüz küresel dünyasında askeri gücün yanında giderek daha fazla öne çıkan 'yumuşak güç' kavramı ve ulusal güvenlik anlayışında yaşanan değişim, ülkelerin silahlı kuvvetlerinin dış politikada problem çözme inisiyatifleri açısından nispi bir gerilemeyi de beraberinde getirmiştir.³⁹⁵ Bu konuda Türkiye de benzer bir seyir izlemiştir. Dış politikada güvenlik kaygılarının

³⁹³ A.g.e, s.146.

³⁹⁴ Öniş, "Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest", a.g.m., p.60.

³⁹⁵ Sönmezoğlu, "Soğuk Savaş Türk Dış Politikasının Analizi İçin Bir Çerçeve", a.g.m., s. 610.

ön planda olduğu 2000’li yıllara kadar Türk siyasi hayatında oldukça etkin olan silahlı kuvvetlerin aynı zamanda dış politika yapımında da belirleyici bir konuma sahip olması, Türkiye’nin dış politika alanında savunma ve güvenlik merkezli bir pozisyonda olmasını beraberinde getirmiştir.³⁹⁶ Oysa 2000’li yılların başından itibaren ekonomik ve ticari dinamiklerin giderek yükselen bir şekilde dış politika konusu haline gelmeye başlamasıyla birlikte, dış ticaret ve yatırımla ilgili sektörler özel bir kamuoyu grubu olarak ortaya çıkmış ve dış politikanın belirlenmesinde etniklerini artırmıştır. Böylelikle askeri aktörler yerine dış politika yapımında giderek daha etkin bir biçimde konumlanan sivil aktörler, dış politika yaklaşımının savunma ekseninden yumuşak güç eksenine doğru kaymasında önemli bir rol oynamışlardır. 2000’li yılların başından itibaren silahlı kuvvetlerin dış politika alanında etkisinin azalması yönünde yaşanan dönüşümde, iş çevrelerinin geleneksel tutumlarını değiştirerek orduya verdiği desteği sonlandırması da etkili olmuştur. Bu bağlamda, iş çevrelerinin orduya karşı eleştirel bir tutum sergilemeleri ordunun dış politik gelişmeleri yönlendirme gücünü görece olarak zayıflatmıştır. Sonuç olarak bu durum Türk dış politikasının güvenlik ekseninden ekonomik işbirliği ve karşılıklı bağımlılık eksenine doğru kaymasını beraberinde getirmiştir.

Bu noktada ordunun dış politika belirleme konusundaki baskın rolünün sınırlandırılmasına yol açan birtakım hukuki düzenlemeleri de zikretmek gerekmektedir. Ordu Türk dış politikasındaki etkisini Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ve MGK Genel Sekreteri aracılığıyla kullandığı için bu yöndeki düzenlemeler MGK’nın yapısında gerçekleştirilen bazı değişiklikler yoluyla hayata geçirilmiştir. AB üyeliği sürecindeki reformlar çerçevesinde yapılan 2001 ve 2003 Anayasal değişiklikleri ile MGK’nın yapısında yapılan düzenlemeler³⁹⁷ sayesinde, TSK dış politikanın karar mekanizmasında ağırlıklı rol oynayan konumundan uzaklaşırken, hükümet güvenlik ve dış politika belirlenmesi konusunda edilgen pozisyondan etkin konuma geçmiştir. 2004 yılına gelindiğinde MGK Genel Sekreterliği görevine ilk defa bir sivil atanmıştır. Öte yandan, 2005 yılında Milli Güvenlik Siyaset Belgesi metni kısaltılarak, metinde

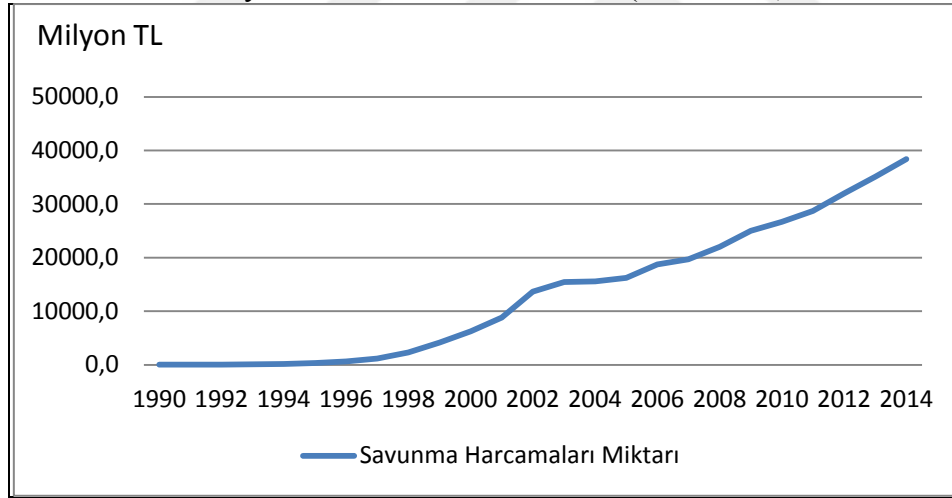
³⁹⁶ 1990’lı yıllarda Türk dış politikasında Türk Silahlı Kuvvetlerinin rolü konusunda bkz. Gencer Özcan, “Doksanlarda Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politikasında Askeri Yapının Artan Etkisi”, *En Uzun On Yıl, Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, (der.) Gencer Özcan-Şule Kut, İstanbul, Büke Yayınları, 2000, ss.62-95; Cizre, a.g.m., pp. 215-217.

³⁹⁷ MGK’nın sivil üye sayısı artırılmış, genel sekreterlik görevine sivillerin de atanmasının öne açılmış ve MGK kararları hükümete tavsiye niteliğine dönüştürülmüştür.

öngörülen iç ve dış tehdit kaynakları yeni bir anlayışla belirlenmiştir. 2010 yılında da bu anlayışla paralel biçimde metinde yine bazı değişiklikler yapılmıştır.³⁹⁸

Nitekim İsveç merkezli Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün (SIPRI - Stockholm International Peace Research Institute) savunma harcamalarına ilişkin verileri³⁹⁹, yeni dönem dış politika yapımı ve uygulamasında ordu yerine sivil aktörlerin daha etkin bir konumda olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Grafik 16'dan ilk bakışta Türkiye'nin savunma harcamalarının 1990'ların ortalarından itibaren (özellikle de İsrail ile imzalanan Savunma Sanayi Anlaşması sonrasında) sürekli artış gösterdiği izlenimi oluşturmakla birlikte, Grafik 17'de savunma harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya (GSYİH) oranının 2000'li yıllar boyunca düşüş sergilediği görülmektedir. Yani, Türkiye'de savunma harcamalarındaki düşüş rakamsal bazda değil, GSYİH'ye oranlandığında karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, söz konusu düşüşler nominal olmayıp oransal düşüşlerdir ve kısmen hem bütçe hem de GSYİH'nin büyümesiyle ilgilidir.

Grafik 16 – Türkiye'nin Savunma Harcamaları (1990-2014)

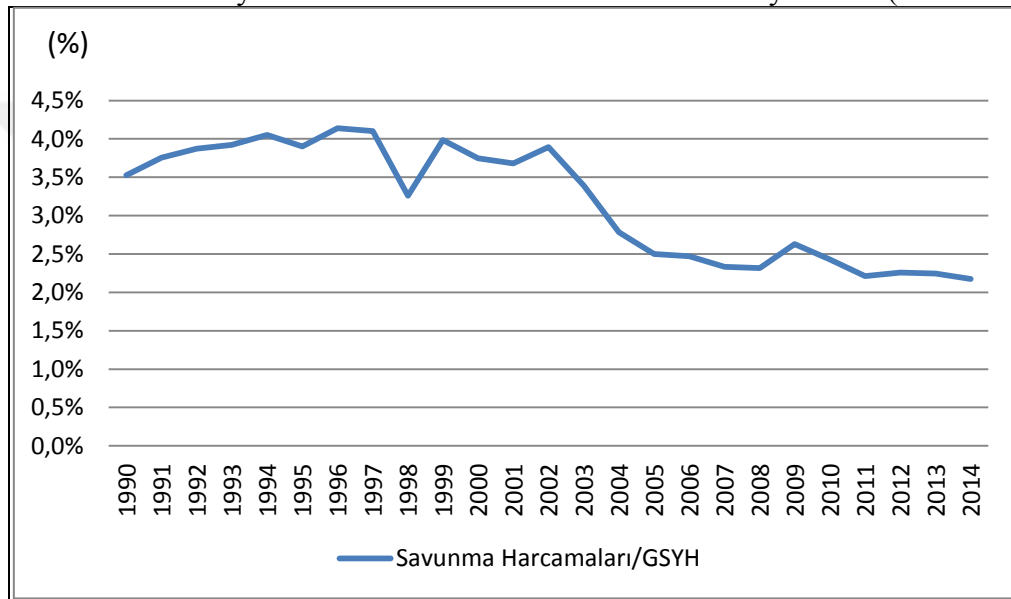
Kaynak: SIPRI Yearbook 2014

³⁹⁸ Müge Aknur, "Civil-Military Relations During the AK Party Era: Major Developments and Challenges", *Insight Turkey*, Vol. 15, No. 4, 2013, p. 149 (deep note 26).

³⁹⁹ Dünyadaki tüm ülkelerin savunma harcamalarını karşılaştırmalı olarak her yıl yayımlamayan diğer bir kuruluş merkezi İngiltere'de bulunan Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (IISS)'dür. IISS hesaplamalarında büyük ölçüde NATO verilerini kullanmaktadır. Hesaplamalarda farklı yöntem izlemelerinden ötürü SIPRI ve IISS (Military Balance) verilerinde değişiklikler olabilmektedir. SIPRI'nin Jandarma Genel Komutanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı gibi askerî birimler ile savunma amaçlı Ar-Ge harcamalarını da hesaplamaya dâhil etmesi dolayısıyla bu çalışmada SIPRI verileri esas alınmıştır. Savunma harcamalarının hesaplanma yöntemlerindeki bu türden sakıncalar ve öneriler ile ilgili olarak Türkiye'de savunma harcamaları konusunda en yetkin çalışmaları üretmiş olan Gülay Günlük-Şenesen'in çalışmalarına bakmakta fayda görülmektedir. Örneğin bkz. Gülay Günlük-Şenesen, "Türkiye'nin Savunma Harcamaları: 2000'li Yıllar", *Almanak Türkiye 2006-2008: Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim*, (der.) Ali Bayramoğlu-Ahmet İnel, İstanbul, TESEV Yay., 2009, ss.172-178.

SIPRI verilerine göre, 2000’li yıllarda Türkiye’de savunma harcamaları miktar olarak artış göstererek 38 milyon Türk Lirasını aşmış olmakla birlikte, savunma harcamalarının GSYİH’ya oranının yüzde 4’leri aştığı 1990’lı yıllara kıyasla 2000’lerin başından itibaren düzenli şekilde düşüş eğilimine girmiş ve 2014’te yüzde 2,2 seviyesine gerilemiştir. Türkiye hâlâ yüksek askeri harcama yapan ülkeler kategorisinde olmakla birlikte, artan bütçe olanaklarına rağmen savunma harcamalarına daha fazla pay ayırmamış olmasının konumuz itibariyle önemli bir parametre olduğu söylenebilir.

Grafik 17 –Türkiye’nin Savunma Harcamalarının GSYİH’ya Oranı (1990-2014)

Kaynak: SIPRI Yearbook 2014

2.2. “YENİ DİPLOMATLAR”: İŞADAMLARI / SİVİL EKONOMİK ÖRGÜTLER

1990’ların sonuna doğru ve özellikle 2001 krizinin yarattığı kırılma ile birlikte Türkiye’de klasik dış politika aktör ve araçlarının yanı sıra gittikçe önem kazanan yeni dış politika aktörleri ve araçları öne çıkmıştır. Bu yeni dönem öncelikleri ve çıkarları (askeri bürokrasi ve Dışişleri Bakanlığı gibi) geleneksel Türk dış politika yapıcılarından farklı olan yeni aktörlerin dış politika yapım sürecine katılımına şahit olmuştur. Bu süreçte gerek AB üyeliği bağlamında yapılan siyasi reformlar gerekse ekonomik alanda yaşanan gelişmeler, Türkiye’de refah oluşumunun üzerinde doğrudan etkide bulunmuş;

böylelikle bu durum, hükümetin yanı sıra klasik anlamda dış politika üretenlerin de karar mekanizmalarını kaçınılmaz olarak etkilemiştir.⁴⁰⁰

Türk ekonomisinin 2001 ekonomik krizinden sonra geçirdiği dönüşüm ve küresel pazara eklenme arayışındaki yeni yönelim, dış politikaya yeni bir içerik ve işlev kazandırmıştır.⁴⁰¹ Ekonomideki liberalleşme programları ve bu programların uygulamaları dış politikanın bu amaca hizmet edecek biçimde yeniden örgütlenmesi ve ekonomik/ticari diplomasi uygulamalarının öne çıkması sonucunu beraberinde getirmiştir. Dış politikanın dış ticaret politikasıyla iç içe geçtiği bu süreçte, kaçınılmaz olarak iş çevreleri de önemli bir dış politika aktörü haline gelmiştir.⁴⁰² Diğer bir ifadeyle, Türkiye'nin ekonomik gelişimiyle oluşan ticaret imkânlarının korunmasını ve hatta arttırılmasını isteyen yeni bir toplumsal taban oluşmuş ve bu tabanın aktif dış politika yapım sürecine eklenmesi ile birlikte ekonominin dış politikada bir araç olarak kullanılması noktasında zemin kazanmasına neden olmuştur.⁴⁰³ Bu çerçevede yeni aktörler, Türkiye'nin dış politikasının sadece ulusal güvenlik bağlamında belirlenemeyeceğini, aynı oranda ticaret ihtiyacı, ihracat pazarlarının genişletilmesi ve doğrudan yabancı yatırımın cezbedilmesi gibi ekonomik faktörlerin de önemli olduğunu savunmuşlardır.

Bu süreçte Türk Dış Politikasının belirlenmesinde geleneksel bir biçimde etkin olan Dışişleri Bakanlığı ve ordu gibi kurumlarda yaşanan dönüşümün yanı sıra, bazı kurum ve kuruluşların dış politika karar alma süreçlerinde öne çıkmaları söz konusu olmuştur. Bunlardan özellikle Dış Ticaret Müsteşarlığı⁴⁰⁴ (Ekonomi Bakanlığı) Türk dış politikasının ekonomik ve ticari boyutuna şekil veren etkin kurumlardan biri olarak öne çıkmıştır. Öte yandan yeni dönemde Türk Dış Politikası sadece siyasetçiler ve bürokratların tekeline çıkmış ve giderek artan bir biçimde gönüllülük esaslı sivil toplum kuruluşları ile üyeliği zorunlu ya da ihtiyari olan birtakım meslek örgütleri ve

⁴⁰⁰ Kirişçi, "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State", a.g.e., p.48.

⁴⁰¹ 2001 krizi sonrasında Türkiye'nin politik ekonomisinin dört unsur (IMF ve Dünya Bankası, iç finansal düzenlemeler, doğrudan yabancı yatırımlar ve AB sürecindeki reformlar) çerçevesinde incelendiği bir çalışma için bkz. Ziya Öniş, "Beyond the 2001 financial crisis: The political economy of the new phase of neo-liberal restructuring in Turkey", *Review of International Political Economy*, Vol. 16, No. 3, 2009, pp. 409-432.

⁴⁰² Erhan Doğan-Semra Cerit Mazlum, "Türkiye'nin Dış Politikası: Yeni Sorunlar ve Yeni Aktörler", *Sivil Toplum ve Dış Politika, Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler*, (der.) Semra Cerit Mazlum- Erhan Doğan, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2006, s. 13.

⁴⁰³ Kirişçi, "Turkey's Demonstrative Effect and the Transformation of the Middle East, a.g.m., p.37.

⁴⁰⁴ 2011 yılında yapılan düzenleme ile Ekonomi Bakanlığı olarak yapılandırılmıştır.

ekonomik aktörlerce belirlenir hale gelmiştir.⁴⁰⁵ Bu bağlamda 2000’li yılların başlarından itibaren Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), İktisadi Kalkınma Vakfı, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), Müstakil İşadamları Derneği (MÜSİAD), Anadolu Aslanları İşadamları Derneği, Uluslararası Nakliyeciler Derneği (UND) ve Türkiye Müteahhitler Birliği gibi özel sektörü temsil eden kuruluşlar ile yerel Ticaret Odaları bünyesindeki işadamları adeta Evliya Çelebi gibi dünyaya açılmışlar ve Türk Dış Politikasını şekillendiren unsurların belirlenmesinde etkili bir ses olarak ortaya çıkmışlardır.⁴⁰⁶ “Ekonomik büyükelçiler” da olarak nitelendirilen⁴⁰⁷ bu kuruluşlar, ülke içerisindeki sosyo-ekonomik konulara ilişkin karar alma süreçlerinde etkide bulunmaya başlamışlardır.

Susan Strange küreselleşme ile birlikte devletler ile özel şirketler arasındaki ilişkilerinin değişen doğasına dair yaptığı analizinde, klasik devletlerarası diplomasinin yetersiz kaldığını belirterek, “devlet-özel sektör” (*state-firm diplomacy*) ve “özel sektör-özel sektör” (*firm-firm diplomacy*) olmak üzere iki yeni diplomasi çeşidine dikkat çekmektedir.⁴⁰⁸ Yeni dönemde yakalanan ekonomik ivme ile sermayenin olgunlaşmasının da etkisiyle Türkiye’de, Strange’in kavramsallaştırması ile örtüşecek biçimde, devlet-özel sektör diplomasinin yanı sıra, özel sektör-özel sektör diplomasisi Türk dış politikasının yürütülmesinde önemli araçlardan biri olarak öne çıkmıştır.

2000’li yıllarla birlikte Türkiye’de sivil toplumun ve özellikle işadamlarının dış politikada artan etkisi ve yeni aktörlerin bu süreçte ekonomik çıkarlarının gereksinimleri sonucunda yaşanan etkileşim devlet ve iş çevreleri arasında *kazan-kazan* politikası haline gelmiştir. Türk Dış Politikasının “yeni diplomatları”⁴⁰⁹ olarak nitelenen işadamları aracılığıyla dış politika uygulamalarının talep edilen alanlara kanalize edilmesi ve yeni coğrafyalara bu yeni aktörler üzerinden nüfuz edilmesi sonucunda hem demokratik bir ülke olmanın bir sonucu olarak dış politika adımları daha meşru hale gelmekte, hem de ekonomik refah ve büyüme hacminden toplumun daha geniş

⁴⁰⁵ Öniş, “Multiple Faces of the ‘New’ Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique,” a.g.m., p.55.

⁴⁰⁶ Kirişçi-Kaptanoğlu, a.g.m., p.712.

⁴⁰⁷ Mustafa Kutlay, “Türkiye-Ortadoğu Ticari İlişkilerinin Politik Ekonomisi”, *Ortadoğu Analiz*, Mayıs-Haziran 2014, C. 6, S. 62, s.58.

⁴⁰⁸ Susan Strange, “States, Firms, and Diplomacy”, Jeffrey A. Frieden, David A. Lake, *International Political Economy Perspectives on Global Power and Wealth*, London-New York, Routledge, 2000, s.63-64.

⁴⁰⁹ Atlı, a.g.m., pp.109-128.

kesimleri pay almaktadır. Böylece yeni dönem Türk Dış Politikası, kendi iç dinamiklerini de üreten döngüsel bir sistem inşa etmiştir.⁴¹⁰

Bu doğrultuda ticarete dayalı ve dinamik bir niteliğe sahip olan yeni iktisadi aktörler aktif bir şekilde yeni pazarlara ve yeni bölgelere açılmışlardır.⁴¹¹ Bunlar, Batı'daki daha gelişmiş pazarlarda rekabet etme gücü karşısında, özellikle Ortadoğu pazarlarında göreceli bir avantaj yakalamışlardır. Dinamik özellikleri ve bölgenin tarihsel ve coğrafi açıdan görece avantajları sayesinde Ortadoğu'ya yönelik dış politika yapımında önemli motivasyon ve destek sağlamışlardır. Söz konusu ülkelerde, ticaret yapabilecekleri yeni sahalar açılmasını isteyerek baskı grupları ve lobi faaliyetleri ile politika yapım sürecine etki bulunmuşlardır. Diğer bir anlatımla, yeni iktisadi aktörler, gerek işadamları dernekleri gerekse sivil toplum örgütleri kanalıyla dış politika yapım sürecinde talep ve önerileriyle etkin, uygulama aşamasında da inisiyatifleriyle aktif roller üstlenmektedirler. Böylece dış politikada yapılan açılımlar bu aktörlerin ekonomik faaliyetleriyle desteklenmektedir. İşadamlarının özellikle Ortadoğu ülkeleriyle artan ticari ilişkileri bu ülkelerle ekonomik, sosyal, kültürel etkileşimin önünü açarken hem ihracata dayalı Türk ekonomisi için hayati öneme sahip yeni pazarlar sağlamak hem de Türkiye'nin söz konusu ülkelerde nüfuzunu arttırmasını sağlayarak bölgesel güç olma hedefini derinleştirmesine imkân vermektedir.

Yine bu dönemde üst düzey yurtdışı ziyaretlere işadamlarının yoğun katılımı bu karşılıklı aktif ilişkinin sonucunda dış politika nüfuz alanının genişlemesine katkı sağlamaktadır. Son yıllarda devletin en üst kademelerinin ortak bir anlayışla yurtdışına yaptığı seyahatlerin işadamlarıyla birlikte gerçekleştirilmesi ve TİM, TOBB ile DEİK gibi kurumlarla ortak organize edilen yurtdışı gezileri devlet-özel sektör dayanışmasının somut örneği olarak öne çıkmaktadır. Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakan gibi üst düzeyde gerçekleştirilen bu ziyaretler sayesinde ortaya çıkan yeni ticaret alanlarının ve yakın havzadaki ülkelerle geliştirilen ticari bağlantıların sonucunda ulaşılan yeni pazarlar sayesinde Türk ekonomisi ciddi gelişme kaydetmiştir. Öte yandan, Türkiye'nin Ortadoğu politikası açısından öne çıkan ticaret politikası bağlamında, bütün bunları

⁴¹⁰ 2000'li yıllardan sonra AKP hükümetlerinin Ortadoğu ile ilişkilerinin yapılandırmasında siyasal tabanını oluşturan Anadolu kökenli işadamlarının desteğini sürdürülebilir kılmak gibi iç politik kaygıların da mevcut olduğunu ileri süren ve bu bağlamda tersten bir okuma yapan bir görüş için bkz. Meliha B. Altunışık-Lenore G. Martin, "Making Sense of Turkish Foreign Policy in the Middle East under AKP", *Turkish Studies*, Vol. 12, No. 4, December 2011, p.571.

⁴¹¹ Mustafa Kutlay, "Economy as the 'Practical Hand' of 'New Turkish Foreign Policy': A Political Economy Explanation", *Insight Turkey*, Vol. 13, No: 1, 2011, pp. 67-88.

destekleyici bir diğerk yumuşak gc unsuru olarak Türk Hava Yolları'nın (THY) önem kazandığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.⁴¹² Zira THY'nin bölgedeki yeni pazarlara uçuşlarını yoğunlaştırmış olması, ekonomik bağlamdaki Ortadoğu politikasını destekleyici önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özetle, Türkiye'nin yakın çevresinde derinlik kazanmasının en önemli aracının karşılıklı ekonomik bağımlılık olduğunu ileri süren yeni Türk Dış Politika yaklaşımı, Türkiye'nin bölgesinde derinlik kazanmasının aracı olarak, askeri ya da siyasi etkiyi değil, temelde ekonomik etkiyi belirleyici olarak görmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşım, özel sektörü dış ticaret faaliyetleri çerçevesinde dış politikanın temel aktörleri olarak sunmakta ve ilişkilerinde ekonomik bağımlılığın hâkim olduğu ülkelerin sorunlarını daha kolay bir şekilde çözecekleri ve çatışmacı politikalardan uzaklaşacakları yönünde liberal varsayım üzerine temellenmektedir.⁴¹³

2.3. TÜRKİYE'NİN YENİ GÜCÜNÜN YANSIMASI OLARAK BÜROKRATİK ÖRGÜTLER

2000'li yıllarla birlikte Türk Dış Politikasında etkin olmaya başlayan yeni aktörlerin yanı sıra mevcut aktörlerin de kurumsal revizesi ile Türkiye uluslararası arenada 'kaba gc' yerine 'yumuşak gc' unsurlarını ne çıkarmaya başlamıştır. Bu çerçevede, Dışışleri Bakanlığı'nın kurumsal yapısındaki değişiklikler önem taşımaktadır. nceki dönemlerde askerin siyaset üzerindeki etkisi nedeniyle, konumunda göreli bir gerileme yaşayan Dışışleri Bakanlığı, 2000'lerin başından itibaren AB ile ilişkilerin geliştirilmesi sürecinde zorunlu reformlar aracılığıyla ordunun siyasal etkisini azaltılması ile birlikte dış politika yapımında olması gerektiği konuma geri gelmiştir. Dışışleri Bakanlığı'nın yetki ve faaliyetlerindeki artışla birlikte kadrosu da ciddi oranda genişlemiş; ayrıca ülke ekonomisinde yaşanan iyileşme sonucu bütçesinde önemli ölçüde artış yaşanmıştır.⁴¹⁴ öte yandan, 2010 Temmuz'unda kabul

⁴¹² Bu yönde bir değerlendirme için bkz. Orçun Selçuk, "Bir Yumuşak Gc ve Kamu Diplomasisi Aracı Olarak THY", *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, (ed.) Mehmet şahin-B. Senem evik, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2015, ss. 321-344.

⁴¹³ "İş Dünyası artık Dış Politikanın nclerinden", *Turkishtime*, (Ahmet Davutoğlu ile Röportaj), Nisan-Mayıs 2004.

⁴¹⁴ Türkiye'nin yurt dışındaki temsilcilik sayısı 2000-2013 yılları arasında yüzde 37 artarak 221'e yükselmiş ve Türkiye yurt dışında en fazla temsilciliği bulunan 7. lke olmuştur. Dışışleri Bakanı Ahmet Davutoğlu 25.12.2013 tarihli Türkiye İhracatçılar Meclisi Genişletilmiş Başkanlar Kurulu Toplantısında

edilen 6004 Sayılı Dışişleri Bakanlığı Teşkilat Kanunu ile Bakanlığın yasal konumu, kurumsal işleyişi, görev ve yetkileri yeniden tanımlanmıştır. Bu kapsamda, Bakanlık teşkilatı yapısında oluşturulan on adet yeni genel müdürlük ihdas edilmiştir. Bunların aralarında Küresel ve İnsani Konular Genel Müdürlüğü, *Komşu Ülkelerle İkili Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü*, Çatışmayı Önleme ve Kriz Yönetimi Genel Müdürlüğü gibi genel müdürlükler yer almaktadır.⁴¹⁵ Yeni oluşturulan genel müdürlüklerin isimlerinden Türk dış politikasına hakim olan yeni ilkeler çerçevesinde uygun faaliyetleri yürütmelerinin öngörüldüğü anlaşılmaktadır.

Buna ilaveten, bölgesinde yumuşak güç ve toplumlar arası yatay etkileşimi ön plana çıkaran yeni dış politika yaklaşımının hayata geçirilmesi noktasında diğer bir uygulama olarak “kültürel diplomasi” yürüten kurumları da bu noktada zikretmek gerekmektedir. Dışişleri Bakanlığı, Kültür Bakanlığı ve Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) inisiyatifi ile ve sivil toplum kuruluşları koordinasyonu ile yürütülen kültürel diplomasi, Türkçe'nin yaygınlaşması için gerçekleştirilen dil öğretimi çerçevesinde film gösterimleri, konserler vb. gibi etkinlikleri içermektedir. Bu etkinlikler bağlamında, özellikle Balkanlar, Batı Avrupa ve Orta Doğu'da faaliyetler yürüten Yunus Emre Kültür Merkezleri öne çıkmaktadır.⁴¹⁶ Ayrıca dünyanın farklı bölge ve ülkelerinde yaşayan dış unsurlarla ilişkiler noktasında elzem olan siyasî kültür ve kurumların inşası bağlamında 2010'da kurulan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı da önemli bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴¹⁷

Bunların yanı sıra, özellikle 2000'li yıllardan sonra yeni dış politika açılımları ve artan gelişmişlik seviyesinin getirdiği ivmeyle Türkiye, yurtdışında özellikle TİKA koordinasyonunda hayata geçirdiği kalkınma yardımları ile de etkinliğini ve yaygınlığını artırmıştır. Soğuk Savaş'ın bitişiyle 1992'de tarihi bağların olduğu dış unsurlarla etkili bir iletişim kurulması için Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyete başlayan TİKA, 28 Mayıs 1999 tarihinde bağımsız bir devlet bakanlığı çatısında Başbakanlığa bağlanmıştır. 2005 yılında ise TİKA'ya yardımlar konusunda ulusal

yaptığı konuşmada, New York'tan sonra en fazla dış temsilciliğin bulunduğu şehir olan İstanbul'un bir BM şehri olmaya aday olduğunu ifade etmiş, Türk ihracatçıların da dolaştıkları her yerde fiili olarak bir nevi büyükelçilik yaptıklarını belirtmiştir.

⁴¹⁵ Gencer Özcan, “2000'li Yıllarda Türkiye'de Dış Politika Yapım Süreci”, *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgrür-Baklacioğlu, Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012, s. 9-15.

⁴¹⁶ Sönmezoğlu, “Soğuk Savaş Türk Dış Politikasının Analizi İçin Bir Çerçeve”, a.g.m., s. 609.

⁴¹⁷ Talha Köse, “Türkiye'nin Ortadoğu'da zorlayıcı Olmayan Dış Politika Araçları”, *Ortadoğu Analiz*, C. 6, S. 62, Mayıs-Haziran 2014, s.17.

koordinasyon görevi resmen tevdi edilmiş ve bu tarihten itibaren Türkiye'deki diğer resmi kurum ve kuruluşlarla işbirliği içinde gerçekleştirdiği proje ve program faaliyetleri, TİKA'nın yardım çalışmalarını da çeşitlendirmiştir. 12 Haziran 2011 tarihli genel seçimleri sonrasında yapılan düzenlemeyle ise TİKA ilgili Başbakan Yardımcılığı'na karşı sorumlu bir tüzel kişilik olmuştur. Bununla birlikte Dışişleri Bakanlığı; bilgilendirme, istişare veya koordinasyon gereği, bir şekilde süreçteki aktif özelliğini korumaktadır. TİKA yurtdışında faaliyetlerde bulunan sivil toplum örgütleri açısından da bir tür koordinasyon merkezi işlevi görmektedir. Öte yandan bürokratik örgütlerin yanı sıra nicelik olarak çok fazla olmamakla beraber Türkiye merkezli yardım amaçlı sivil toplum kuruluşlarının⁴¹⁸ (*non-governmental organization*) son yıllarda giderek artan nitelikli uygulama örnekleri ile Türkiye'nin yumuşak gücünün artmasında etkin kurumlar olarak öne çıktıkları söylenebilir.

3. YENİ DÖNEM TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA EKONOMİ POLİTİK MEKANİZMALAR

Türkiye yeni binyılda dinamik uluslararası konjonktürde yaşanan dönüşümleri göz önünde bulundurarak Soğuk Savaş döneminin koşulları içerisinde geliştirdiği ittifak ilişkilerine dayanan dış politika araçlarını stratejik bir bütünlük içerisinde yeniden değerlendirmiştir. Bu yeni dönemde daha önce ifade edilen yeni dış politika ilke ve araçları ekseninde ve özellikle de ekonomik karşılıklı bağımlılık ilkesi çerçevesinde hareket eden Türk Dış Politika yapıcıları, dış politika ile ekonomik ilişkilerin birbirinden ayrılmasının mümkün olmadığı, bunların karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu bilinciyle hareket etmektedirler. Bu bağlamda, Türkiye'de atılan hemen her dış politika adımında ekonomik çıkarların gözetilmesi söz konusu olduğu gibi, her dış ekonomik faaliyette de dış politikayı destekleme veya en azından bu politika ile uyum içerisinde olma kaygısı gözlemlenebilmektedir. Bu aşamada Türkiye'nin "ticari devlet" konumuna gelmesi ve Türk dış politikasında yaşanan dönüşümün ekonomi politik araçlar çerçevesinde incelenmesi yerinde olacaktır. Zira sivil toplum-baskı grupları ve iş çevreleri gibi aktörlerin de dış politika yapım ve uygulama süreçlerine aktif olarak katılmaya ve aynı zamanda rehberlik yapmaya başlamasıyla, diplomasinin geleneksel

⁴¹⁸ Bunların başında İHH İnsani Yardım Vakfı, Deniz Feneri Derneği, Uluslararası Mavi Hilal Vakfı, Mazlumder gibi kuruluşlar gelmektedir.

mekanizmalarından farklı dış politika araçları ve mekanizmalar ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin siyasi ve ekonomik açıdan dış politika alanını genişletmesine olanak tanıyan bu mekanizmaları şu şekilde ifade edebiliriz:

- i) Ekonomik anlaşmalar (Serbest Ticaret Anlaşmaları, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları)
- ii) Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyleri
- iii) Enerji
- iv) Uluslararası örgütlerdeki aktivizm
- v) Vize politikası
- vi) Dış yardımlar

3.1. EKONOMİK ANLAŞMALAR: EKONOMİ POLİTİĞİN EKONOMİK AYIĞI

Türkiye'nin 2000'li yıllarla birlikte komşularla ve başta Ortadoğu olmak üzere yakın havzalardaki ülkelerle ilişkileri geliştirmekteki temel hedefi, tehdit algılamalarından ziyade işbirliği olanaklarına odaklanarak siyasi diyalogu geliştirmek, serbest ticaret anlaşmaları, tercihli ticaret anlaşmaları ve ekonomik işbirliği anlaşmaları gibi araçları kullanarak ekonomik çıkar ortaklığı tesis ettirmek olmuştur. Bu çerçevede anılan ülkelerle birtakım anlaşmalar imzalanmıştır.

Bu başlık altında, Türkiye'nin akdetmiş olduğu Serbest Ticaret Anlaşmaları/STA ile Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları ele alınacak ve böylece dördüncü bölümde bu anlaşmalar ekseninde yapılacak analizlerin kavramsal çerçevesi belirlenecektir.

3.1.1. Serbest Ticaret Anlaşmaları

Serbest Ticaret Anlaşması (STA) tanım olarak, taraf ülkelerin kendi aralarında gümrük vergisi ve kısıtlamalarını kaldırmaları, ancak üçüncü ülkelere karşı ortak bir gümrük tarifeleri oluşturmamaları, anlaşma dışında kalan üçüncü ülkelere her üye ülkenin kendi ulusal gümrük tarifelerini uygulayabildiği bir ekonomik birleşmedir. Anlaşılacağı üzere, STA'da gümrük birliğinden farklı olarak üçüncü ülkelere ortak bir

gümrük tarifesi uygulanmamaktadır.⁴¹⁹ Karşılıklı vergi indirimi olarak yorumlanabilecek olan tercihli tarife politikaları ile “derin entegrasyon” olarak tabir edilen menşe kuralları, yatırımlar, fikri mülkiyet hakları gibi alanların birbirine uyumlu hale gelmesini içeren bu anlaşmalar, taraf ülkelerin üretim, dış ticaret ve refah düzeyi üzerinde ciddi ölçüde pozitif etkiler oluşturmaktadır.

Geçtiğimiz son yirmi yıl içerisinde DTÖ nezdinde ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla yürütülen çok taraflı ticaret müzakerelerinin yavaşlaması sonucunda, uluslararası ekonomi politikada bölgesel serbest ticaret anlaşmaları yaygınlaşmıştır.⁴²⁰ Ülkeler arasındaki STA ağının genişlemesi ile birçok ülke mal tedarikini STA ortaklarından temin ederken, STA ağlarının dışında kalan ülkeler tercihli ticaretin sağladığı imkânlardan mahrum kalmıştır. Domino etkisi yaratan bu durum, tüm ülkelerin artan şekilde STA ağları oluşturmasını beraberinde getirmiştir. İkili ve bölgesel STA’ların öne çıktığı bu yeni dünya ticaret düzeninde Türkiye de üçüncü ülkelerle STA müzakere etme yoluna gitmiştir. Bu kapsamda uluslararası ekonomi politik süreçte ayak uydurmaya çalışan Türkiye, öncelikle Gümrük Birliği çerçevesinde AB’nin Serbest Ticaret Anlaşmaları akdettiği ülkelerle karşılıklı yarar esasına dayalı benzer anlaşmalar imzalamıştır. Bu çerçevede Türkiye, Gümrük Birliği’ne girişini sağlayan 6 Mart 1995 tarihli Ortaklık Konseyi kararının gerektirdiği zorunlulukların ilk adımı olarak önce Doğu Avrupa ülkeleri ile serbest ticaret anlaşmaları akdetmiş, daha sonra Avrupa Birliği’nin Akdeniz politikası çerçevesinde Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleriyle de serbest ticaret anlaşmaları imzalamıştır.

Son yıllarda Türkiye ekonomi politikasında artan bir şekilde gündeme gelen ve yeni iktisadi aktörlerin pazar arayışları çerçevesinde daha fazla ülke ile imzalanmasını talep ettikleri STA’lar, ihracatçıların başta çevre ve komşu ülkeler olmak üzere, hedef pazarlara giriş imkânlarının artırılmasını sağlarken, Türkiye dış politikası açısından da hedeflenen yumuşak güç, merkez ülke ve karşılıklı bağımlılığa dayalı barış ve kalkınmaya hizmet etmektedir. Bu bağlamda, Ortadoğu ülkeleri ile imzalanan Serbest Ticaret Anlaşmaları, Ortadoğu ülkeleriyle dış ticaretin geliştirilmesi; Türk ihracatçıların

⁴¹⁹ STA’ları gümrük birliği anlaşmalarından ayıran özelliklerine ilişkin olarak bkz. Anne O. Krueger, “Free trade agreements versus customs unions”, *Journal of Development Economic*, Vol.54, No. 1, October 1997, pp. 169–187.

⁴²⁰ 2015 yılı sonu itibarıyla yürürlükte olan bölgesel ticaret anlaşmalarının sayısı 265’tir. Bkz. World Trade Organization (WTO), *Regional Trade Agreements*, https://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/region_e.htm , (06.12.2015).

Ortadoğu pazarlarında rakipleri ile eşit şartlarda rekabet edebilmesinin temininin yanı sıra karşılıklı yatırımlar ve ortak teşebbüslerle ülkenin uluslararası rekabet gücünün artırılması bakımından önem taşımaktadır. Bu anlayış çerçevesinde Türkiye 2000’li yıllarla birlikte yakın komşularını öncelikli pazarlar olarak görerek, dış ticaret ilişkilerini serbest ticaret anlaşmaları ile yeniden tanımlamaya başlamıştır.⁴²¹

Öte yandan, uluslararası ekonomi politik perspektifinden bakıldığında, STA akdedilen ülkeler ile sadece ticari ve ekonomik ilişkilerin değil, aynı zamanda siyasi ilişkilerin de daha istikrarlı bir yapıya kavuştuğu dikkat çekmektedir. STA imzalanması sonrasında, STA’ya taraf ülkeler arasında oluşturulan Ortaklık Konseyi ve Ortaklık Komitesinin, en üst seviyede siyasi ve bürokratik temsilcileri bir araya getirerek karşılıklı olarak yeni işbirliği imkânlarının gözden geçirilmesine fırsat verdiği, STA’lar sayesinde ülkelerin birbirlerinin ekonomik ve ticari potansiyelleri konusundaki farkındalıklarının arttığı ve iş adamları arasındaki karşılıklı anlayışın geliştiği, bunun sonucunda da ilgili ülkelerle sadece ekonomik değil siyasal ve kültürel bağların da pekiştiği gözlemlenmektedir. Ayrıca literatürde STA’lara katılım ile demokrasinin sürdürülebilirliği arasında yakın ilişki olduğuna dikkat çeken çalışmalar bulunmaktadır.⁴²² Bu noktadan hareketle, STA’ların 2000’lerin başından itibaren Türkiye’nin siyasal anlamda geçirdiği zihniyet dönüşümünün dış ekonomik ilişkileri bağlamdaki yansıması olarak düşünülebilir.

Türkiye halihazırda toplam 20 ülke (**İsrail**, Makedonya, Hırvatistan, Bosna ve Hersek, **Filistin**, Tunus, Fas, **Suriye**, **Mısır**, Arnavutluk, Gürcistan, Karadağ, Sırbistan, Şili, **Ürdün**, **Lübnan**, Morityus, Güney Kore, Kosova ve Faroe Adaları) ve EFTA ile STA akdetmiştir. Bunlardan altı tanesi Ortadoğu ülkelerini içermekle birlikte, 2015 yılı itibariyle bunlardan dört tanesi fiilen uygulanmaktadır. Bu anlaşmaların imza tarihleri ile yürürlüğe ilişkin mevcut durumları Tablo 5’te gösterilmiştir. Türkiye’nin STA imzaladığı Ortadoğu ülkeleri ile (Suriye hariç olmak üzere) AB de STA imzalamıştır.⁴²³

⁴²¹ Harun Öztürkler, “Türkiye-Ortadoğu Ticari İlişkilerinin Ekonomi Politikası”, *Ortadoğu Analiz*, C. 7, S. 66, Ocak-Şubat 2015, s.76.

⁴²² Örneğin bkz. Xuepeng Liu- Emanuel Ornelas, “Free Trade Agreements and the Consolidation of Democracy”, *American Economic Journal: Macroeconomics*, Vol. 6, No 2, April 2014, pp. 29-70.

⁴²³ European Commission, *Overview of FTA and Other Trade Negotiations*, <http://www.ekonomi.gov.tr/portal/content/conn/UCM/uuid/dDocName:EK-206831>, , 5 Mayıs 2015, (15.06.2015).

Tablo 5 - Serbest Ticaret Anlaşması İmzalanan Ortadoğu Ülkeleri

STA İmzalanan Ortadoğu Ülkesi	İmza Tarihi	Yürürlüğe Giriş Tarihi
İsrail	14.03.1996	01.05.1997
Filistin	20.07.2004	01.06.2005
Suriye (*)	22.12.2004	01.01.2007
Mısır	27.12.2005	01.03.2007
Ürdün	01.12.2009	01.03.2011
Lübnan	24.11.2010	Lübnan tarafının iç onay sürecinin tamamlanması beklenmektedir.

(*) Türkiye ile Suriye Arasında Serbest Ticaret Alanı Tesis Eden Ortaklık Anlaşması 6 Aralık 2011 tarihinde askıya alınmıştır.

3.1.2. Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları

2000’li yılların başından itibaren Türkiye’nin bölgesindeki ülkelerle ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte, Türk Dış Politikasının ekonomi politiği açısından öne çıkan alternatif arayışlardan bir tanesi de yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi konusunda gerçekleşmektedir. Bu bağlamda özellikle 2000’li yıllarla birlikte büyüyen Türkiye ekonomisinin finansman ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak doğrudan dış yatırımları ülkeye çekme stratejileri açısından Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları önemli bir ekonomi politik mekanizma olarak öne çıkmaktadır.

Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması (YKTK) Anlaşmaları ile taraf ülkeler arasındaki uluslararası doğrudan yatırımların artmasını teşvik etmek ve karşılıklılık ilkesi çerçevesinde; uluslararası doğrudan yatırımların doğrudan ve dolaylı kamulaştırmalara karşı uluslararası hukuk çerçevesinde korunmasını sağlamak hedeflenmektedir. Diğer bir deyişle, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları, yabancı yatırımlar için büyük önem taşıyan; yabancı yatırımcıya ev sahibi ülke tarafından uygulanacak muamelenin sınırlarının belirlenmesi, kâr transferlerinin güvence altına alınması ve ev sahibi devletçe yapılması muhtemel kamulaştırma işlemlerinin şartlarının belirlenmesi ve yatırımcı ile ev sahibi devlet arasında uyuşmazlık çıkması halinde uyuşmazlığın çözülmesi için yatırımcıya uluslararası tahkime başvurma hakkı verilmesi gibi hükümler içeren temel nitelikte bir

anlaşmadır.⁴²⁴ 2015 yılı itibariyle toplamda 93 ülke ile YKTK Anlaşması imzalanmış olup, bunlardan 76 tanesi mevcut durumda yürürlüktedir.

Türkiye ilk YKTK Anlaşmasını, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun yürürlüğe girmesinin ardından 1962 yılında Almanya ile imzalamıştır. Dünyada ilk YKTK Anlaşmasının 1959 yılında (Almanya ve Pakistan arasında) imzalandığı düşünüldüğünde, Türkiye'nin yabancı yatırımların teşviki amacıyla YKTK Anlaşması akdetmeyi seçen ilk ülkelerden biri olduğu söylenebilir. Almanya ile imzalanan bu anlaşmadan sonra 1985 yılına kadar herhangi bir YKTK Anlaşması imzalanmamış ve 1990 yılına kadar Türkiye'nin taraf olduğu YKTK Anlaşması sayısı 10'u geçmemiştir. Fakat 90'lı yıllarda dünya genelinde yükselen neo-liberalizmin etkisiyle YKTK Anlaşmalarının sayısında meydana gelen artışa paralel olarak, Türkiye'nin imzalamış olduğu YKTK Anlaşmalarının sayısında da önemli bir artış gözlemlenmiştir. 1991 ve 2000 yılları arasında 50'den fazla YKTK Anlaşması imzalanmıştır. Ancak 1990'lı yıllarda Türkiye, gerek içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle, gerekse Doğu Bloku'nun çökmesi, Çin ve Uzakdoğu pazarının gelişme potansiyelinin çok büyük olması, Latin Amerika ülkelerine sermayenin yeniden yönelimi gibi birtakım nedenlerden dolayı uluslararası doğrudan yatırım miktarında artış yaratma imkânı bulamamıştır.⁴²⁵ 2000'li yıllarla birlikte ise Türkiye'nin çeşitli ülkelerle imzaladığı Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmalarındaki artışla birlikte, gerek ülke içerisinde gerekse uluslararası alandaki yeni ekonomik ortam uluslararası doğrudan yatırımların artışını beraberinde getirmiştir.⁴²⁶ Zira Şubat 2001 krizi sonrasında ekonomiyi ve finans sistemini yeniden yapılandıran makro tabanlı politikaların 2002 seçimlerinden sonra yakalanan siyasi istikrar sayesinde sıkı bir şekilde uygulanması, 2005'te AB üyelik müzakerelerinin başlaması ve 2001-2008 yılları arasındaki küresel piyasalardaki sermaye bolluğu sayesinde Türkiye ekonomisi istikrarlı ve hızlı bir şekilde büyümüştür. 2000'lerle birlikte yakalanan ekonomik ve siyasal istikrarın yanı sıra komşularla sıfır sorun eksenli, ekonomik karşılıklı bağımlılığı önemseyen yeni dış politika yaklaşımı çerçevesinde Türkiye'nin başta bölgesindeki ülkelerle imzaladığı

⁴²⁴ Konuyla ilgili olarak bkz. Kenneth J. Vandeveld, *Bilateral Investment Treaties: History, Policy, and Interpretation*, Oxford, Oxford University Press, 2010.

⁴²⁵ M. Emin Erçakar-Erdal Tanas Karagöl, "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırımlar", *SETA Analiz*, Ocak 2011, s.13.

⁴²⁶ André Bank-Roy Karadag, "The Political Economy of Regional Power: Turkey under the AKP", *GIGA Working Papers*, No. 204, September 2012, p. 9-10.

YKTK Anlaşmaları sayesinde ülkeye çekilen yatırımlarda artış gözlemlenmiştir. Bu anlaşmalar 2000’li yıllardan sonra Türk dış politikası yapım sürecine egemen olan ekonomik paradigmanın birer göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. 2001 ekonomik krizinden bu yana 40’tan fazla YKTK Anlaşması imzalayan Türkiye, 1980-2000 yılları arasında toplamda 10,4 milyar dolarlık yabancı yatırım çeken ülke konumundan, 2001-2014 döneminde toplamda 153,2 milyar dolar uluslararası sermaye girişi yapılan ülke konumuna yükselmiştir.⁴²⁷ 2008 yılında küresel finansal krizin etkisiyle yabancı yatırım girişlerinde bir dönem düşüş görülse de, 2014 yılında 305 şirket birleşmesi ve satın alma işlemiyle Türkiye 12.5 milyar dolar büyüklükte yabancı yatırım girişine sahne olmuştur.⁴²⁸ Uluslararası doğrudan yatırımlar ya da diğer bir deyişle doğrudan yabancı yatırımların bileşenlerine bakıldığında, net sermaye girişlerinin asıl belirleyici unsur olarak öne çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda T.C. Merkez Bankası verilerine göre, 2000’li yılların başından itibaren artış gösteren uluslararası doğrudan yatırım girişleri kaleminde yer alan sermaye girişinin 2014 yılında toplam 8.702 milyon dolara, sermaye çıkışının ise 5.234 milyon dolara ulaştığı görülmektedir.

Konuya çalışmanın özgülendiği Ortadoğu ekseninde bakıldığında ise 2000’li yıllardan sonra bölgeye olan bakış açısının ekonomik ekseninde nasıl değişip dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile imzaladığı YKTK Anlaşmalarını gösteren Tablo 6 incelendiğinde, toplamda 13 bölge ülkesi ile YKTK Anlaşması akdedildiği, bunlardan sadece iki tanesinin 2000’li yıllardan önce imzalandığı görülmektedir.

⁴²⁷ Türkiye’ye son on yıllık dönemde giriş yapan yabancı sermayenin istihdam odaklı, sanayi menşeli yatırımlardan çok hizmet sektörü odaklı, satın alma temelli olduğuna dikkati çeken bir çalışma için bkz. Kutlay, “ ‘Yeni Türk Dış Politikası’nın Ekonomi Politikası: Eleştirel Bir Yaklaşım”, a.g.m., s.114.

⁴²⁸ 2014 yılındaki bu performansı Türkiye Ernst&Young’ın Orta ve Güneydoğu Avrupa Birleşme ve Satın Alma İşlemleri Barometresi 2014 raporunda hem işlem adedi bazında hem de işlem değer bazında birinci sırada yer almıştır. Raporda, 2013 döneminde işlem sayısı bakımından birinci, işlem hacmi açısından ise ikinci olan Türkiye’nin 2014 yılındaki bu başarısının yerli ve yabancı yatırımların Türkiye’nin geleceğine duydukları güvenin bir göstergesi olduğuna dikkat çekilmekte ve önümüzdeki yıllarda da bu alandaki hareketliliğin devam ederek bu performansın sürdürüleceği öngörülmektedir. (Ernst&Young’ın Orta ve Güneydoğu Avrupa Birleşme ve Satın Alma İşlemleri Barometresi Raporları 11 ülkeyi -Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Yunanistan, Macaristan, Polonya, Romanya, Sırbistan, Slovakya, Slovenya ve Türkiye- kapsamaktadır.)

Tablo 6 - Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ile İmzaladığı Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması (YKTK) Anlaşmaları

Sıra (*)	Ülke	İmza Tarihi	Yürürlük Tarihi
1	Kuveyt	27.10.1988	25.04.1992
2	İsrail	14.03.1996	27.08.1998
3	Mısır	04.10.1996	31.07.2002
4	İran	19.12.1996	13.04.2005
5	Suriye	06.01.2004	03.01.2006
6	Lübnan	12.05.2004	04.01.2006
7	Ürdün	05.02.2010	23.01.2006
8	Katar	25.12.2001	12.02.2008
9	Suudi Arabistan	08.08.2006	05.02.2010
10	Umman	04.02.2007	15.03.2010
11	Yemen	07.09.2000	31.03.2011
12	B.A.E.	28.09.2005	24.07.2011
13	Bahreyn	15.02.2006	15.11.2014

(*) Sıralama anlaşmaların yürürlüğe giriş tarihlerine göre yapılmıştır.

Bölge ülkeleriyle imzalanan YKTK Anlaşmaları sayesinde Türkiye'ye Yakın ve Ortadoğu ülkelerinden⁴²⁹ gelen doğrudan yabancı yatırım girişlerinde artış olduğu görülmektedir.

Tablo 7 - Yakın ve Orta Doğu Ülkelerinden Türkiye'ye Doğrudan Sermaye Yatırım Girişleri (2009-2014) (Milyon Dolar)

Ülke Grubu	2009	2010	2011	2012	2013	2014 (*)
Yakın ve Orta Doğu Ülkeleri	361	473	1.558	1.593	2.286	1.231
<i>İran</i>	30	31	0	0	0	0
<i>İsrail</i>	44	9	4	0	0	18
<i>Körfez Ülkeleri</i>	209	388	195	940	880	425
<i>Diğer Yakın ve O.Doğu Ülkeleri</i>	78	45	1.359	653	1.406	788
Toplam	6.266	6.256	16.137	10.759	9.866	8.702

Kaynak: T.C. Merkez Bankası

(*) Geçici veriler

⁴²⁹ T.C. Merkez Bankası istatistiklerinde, Yakın ve Orta Doğu Ülkeleri, İran ve İsrail dışında iki alt kırılımda sınıflandırılmaktadır: 1. Körfez Ülkeleri (Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan) 2. Diğer Yakın ve Orta Doğu Ülkeleri (Azerbaycan, Gürcistan, Lübnan, Suriye, Ürdün).

1.3.2. YÜKSEK DÜZEYLİ İŞBİRLİĞİ MEKANİZMALARI: SİYASAL SÜREÇLER EKONOMİK SONUÇLAR

Türkiye'nin çok boyutlu ve işbirliğine dayanan dış politikasının yeni mekanizmalarından biri olarak 2006'dan sonra hayata geçirilen Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyleri (YDSK) mekanizması, Ortadoğu ülkeleriyle işbirliğini ortak çıkarılara hizmet edecek şekilde her alanda derinleştirmek bağlamında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu mekanizma çerçevesinde YDSK tesis edilen ülkelerle belirli aralıklarla devlet ve hükümet başkanları, başbakanlar veya bakanlar düzeyinde toplantılar yapılmaktadır. Tek bir hükümet gibi karar alınan ve bu anlamda "Ortak Bakanlar Kurulu" niteliği taşıyan bu toplantılarda, iki ülke ilişkileri ve küresel gelişmeler hakkında kararlar alınmakta, anlaşmalar imzalanmakta, ortak politikalar ve stratejiler oluşturulmaktadır. Ekonomik elitin de temsil edildiği bu mekanizma, tarafların birbirini daha iyi anlaması ve ortak projelerle işbirliğini daha da ilerletmesi için kurumsal zemin oluşturmayı kolaylaştırmaktadır.⁴³⁰ Bu toplantılarda ayrıca, işbirliği alanlarının yanı sıra ülkeler arasındaki sorunlar ve fikir ayrılıkları da masaya yatırılmaktadır. Karşılıklı güven ortamı sağlanarak, sorunların çözümüne yönelik somut ve etkili adımlar atılabilmektedir. Bu bağlamda, sözkonusu mekanizma ile kimi zaman sonuçlanmasının uzunca bir zaman dilimi kapsayacağı düşünülen konular daha kısa sürede çözülebilmektedir. Yürütülen mekanizma, işbirliğinin boyutuna göre Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK), Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi (YDİK), Üst Düzey İşbirliği Konseyi (ÜDİK), Ortak İşbirliği Konseyi (OİK) gibi isimler almaktadır.

İlk olarak 19 Ocak 2006'da Türkiye-Brezilya arasında kurulan YDİK'nin ardından Irak, Suriye, Rusya, Yunanistan, İtalya, İspanya, Azerbaycan, Lübnan, Pakistan, Ukrayna, Kırgızistan, Mısır, Bulgaristan, Kazakistan, Tunus, Portekiz Macaristan ve İran'la çeşitli düzeylerde işbirliği konseyi anlaşmaları imzalanmıştır. Söz konusu 18 ülkenin yanı sıra, 10 Haziran 2010'da, Türkiye-Suriye-Ürdün-Lübnan arasında Yüksek Düzeyli Dörtlü İşbirliği Konseyi (YDDİK) oluşturulmuştur. Nisan 2015 itibarıyla, 2006 yılından itibaren 9 yılda toplam 51 işbirliği konseyi toplantısı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantılarda ticaret, bilim, teknoloji, sanayi, enerji, savunma,

⁴³⁰ Mustafa Kutlay, "Yeni Dönem Türk Dış Politikasının Politik Ekonomisi", *Analist*, S.3, Mayıs 2011, s.23.

bankacılık, vize uygulamaları, turizm, sağlık, tarım, altyapı, ulaştırma, kalkınma, eğitim, iletişim, kültür, çevre gibi alanlarda toplam 431 anlaşmaya imza atılmıştır.

Yüksek düzeyli işbirliği mekanizmaları siyasi süreçlerde yaşanan gelişmeler üzerine ivme kazanmakla birlikte, toplantılarda imzalanan anlaşmaların muhteviyatının önemli kısmının ekonomik nitelikli olması ve dolayısıyla ekonomik alanda yansımaları olması nedeniyle hayata geçirildiği ülkelerle Türkiye'nin ekonomi politikası bağlamında önemli sonuçlar doğurmuştur. Ekonomik verilere bakıldığında Türkiye'nin yüksek düzeyli işbirliği mekanizmaları tesis ettiği ülkelerle toplam ticareti 2002 yılına göre 7 kat artarak 80 milyar doları bulmuş ve bu ülkelerin Türkiye dış ticaretindeki payı yüzde 20'ye ulaşmıştır.⁴³¹

Ortadoğu ülkeleri özelinde tesis edilen yüksek düzeyli işbirliği mekanizmalarına bakıldığında ise, bölge ülkeleri ile ikili ilişkilerin söz konusu mekanizma çerçevesinde çok daha etkin bir biçimde geliştirilme fırsatı elde edildiği görülmektedir. Bölgede YDSK mekanizmasının ilk hayata geçirildiği Ortadoğu ülkesi Irak olmuştur. Bu ülkeyi Suriye, Lübnan, Mısır ve İran takip etmiştir. Bunların yanı sıra 2010'da, yukarıda da ifade edildiği üzere, Türkiye-Suriye-Ürdün-Lübnan arasında YDDİK oluşturulmuştur. Bölge ülkelerinden YDSK tesis edilen en son ülke ise bölgesel konularda yakın işbirliği içinde bulunan Katar'dır.

Tablo 8 – Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ile Hayat Geçirdiği Yüksek Düzeyli İşbirliği Mekanizmaları

Ülke	Mekanizma	Kuruluş Tarihi	Toplantılar	Anlaşma sayısı
Irak	YDSK	10.07.2008	15.10.2009 Bağdat	48
			25/26.12.2014 Ankara	
Suriye	YDSK	22.07.2009	13.10.2009 Halep/Gaziantep	50
			23.12.2009 Şam	
			02/03.10.2010 Lazkiye	
			20/21.12.2010 Ankara	

⁴³¹ Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun 25.12.2013 tarihli Türkiye İhracatçılar Meclisi Genişletilmiş Başkanlar Kurulu Toplantısında yaptığı konuşma.

Türkiye- Suriye- Ürdün- Lübnan	YDDİK	10.06.2010	25.09.2010 New York	-
Lübnan	YDSK	24.11.2010	-	-
Mısır	YDSK	12/14.09.2011	12/14.09.2011 Kahire	40
			17/18.11.2012 Kahire	
İran	YDİK	29.01.2014	09.06.2014 Ankara	18
			08.04.2015 Tahran	
Katar	YDSK	19.12.2014	02.12.2015 Doha	15

3.3. ENERJİ

Türkiye'nin 2000'li yıllarla birlikte hem küresel hem de bölgesel işbirliğine ve istikrara katkı yapacak bir biçimde diplomatik ilişkilerini sürdürme kapasitesindeki görece artış, enerji alanında da kendisini göstermektedir. Nitekim Türkiye, komşularla sıfır sorun, ritmik diplomasi ve proaktif barış diplomasisi gibi ilkeler üzerinden yeniden tanımladığı dış politikasının politik alandaki açılımlarının kalıcı nitelik kazanabilmesi için sürdürülebilir ekonomi politik gelişmelerle desteklenmesi gerektiğinin bilincinde olarak enerji konusuna ayrıca önem vermektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin bölgesel dengelerde etkili olmak için yürüttüğü politikaların en önemli parametrelerinden birini enerji başlığı oluşturmaktadır.

Tablo 9 – Türkiye'nin Enerji (*) Ticareti (2012-2014)

(Milyar Dolar)	2012	2013	2014
İhracat	152,5	151,8	157,7
Enerji ihracatı	7,7	6,7	6,1
İthalat	236,5	251,7	242,2
Enerji ithalatı	60,1	55,9	54,9
Dış Ticaret Dengesi	-84,1	-99,8	-84,5
Enerji Dışı Denge	-31,7	-50,7	-35,7

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

(*) Enerji, GTİP 27. fasıla karşılık gelmektedir.

Enerji kaynaklarına güvenli ve sürekli ulaşabilmenin, uluslararası politikanın en önemli unsurlarından biri haline geldiği günümüz küresel dünyasında, Türkiye'nin artan enerji ihtiyacı gerçeği karşısında Ortadoğu'nun enerji kaynaklarına sahip komşu havza olması, bölge ülkeleri ile geliştirilen ilişkiler ve üretilen dış politika noktasında enerjiyi belirleyici bir enstrüman kılmaktadır.⁴³² Artan enerji ihtiyacının karşılanmasında önemli ölçüde ithalata bağımlı durumda olan (Bkz. Tablo 9) Türkiye'nin enerji alanındaki en öncelikli hedefi enerji arzı güvenliğini sağlamak ve kuvvetlendirmektir.⁴³³ Enerji arzı güvenliğini sağlamak ve güçlendirmek hedefi doğrultusunda geliştirilen çok boyutlu enerji stratejisinin başlıca unsurlarını, *enerji tedarikinde kaynak ve güzergâh çeşitlendirilmesi ve transit ülke rolünün güçlendirilmesi* oluşturmaktadır. Bu hedeflerin ardından gelen nihai hedef ise bir *enerji merkezi* olmaktır.

2000'li yıllarda büyüyen ekonomisinin enerji ihtiyaçlarının karşılanması giderek bir ulusal güvenlik meselesi haline gelen Türkiye, enerji güvenliğinin temel prensibi olan enerji tedarikinde *kaynak ve güzergâh çeşitlendirilmesi* amacıyla kendisine ekonomik kazanımlar sağlayacak işbirliği süreçlerine büyük önem vermektedir. Diğer bir deyişle, Tablo 9'dan da görüleceği üzere Türkiye'nin net enerji ithalatçısı olması ve her geçen yıl artmakta olan ihtiyacını makûl ve aynı zamanda güvenilir bir şekilde karşılamayı hedeflemesi, Türkiye'nin kendisine komşu olan Rusya İran, Irak gibi ülkelerle petrol ve doğalgaz ticareti konusunda mevcut önemli anlaşmaların yanı sıra enerji arz piyasasındaki ülkelerle daha çok işbirliği alanları açmaya yöneltmektedir.

Tablo 10 – Ülkelere Göre Türkiye'nin Petrol İthalatı (2014)

Ülke	Miktar (ton)	Pay (%)
	2014	
Irak	5.482.987	16,84
İran	5.194.659	15,96
Rusya Fed.	4.063.311	12,48

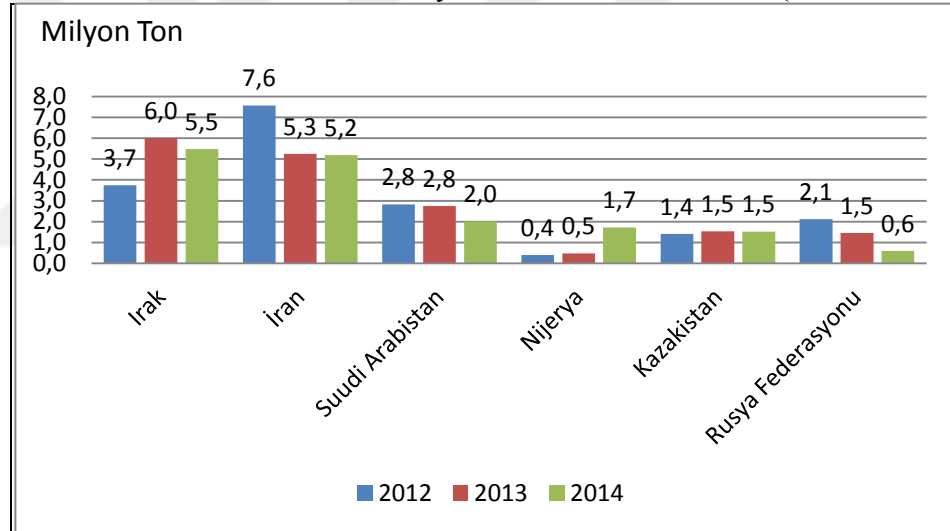
Kaynak: EPDK Petrol Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu

⁴³² Enerji güvenliği bağlamında Türk Dış Politikasının analizinde deneye dayalı bir araştırma ajandası oluşturulmasını öneren bir çalışma için bkz. Pınar İpek, "Enerji Güvenliğinin Ekonomi Politikası", *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi*, C. I, (der.) Ertan Efeğil-Rıdvan Kalaycı, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2012, ss.225-249.

⁴³³ Brent Sasley, "Turkey's Energy Policy In the Post-cold War Era", *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 2, No. 4, December 1998, p. 35.

Türkiye'nin enerji jeopolitiğinde petrol ve doğalgaz kaynaklarının temini açısından farklılık görülmektedir. Şöyle ki, Tablo 10'dan da izleneceği üzere, 2014 yılı petrol ithalinde (toplam ithalatın yarısına yakını) Irak (5,4 milyon ton), İran (5,1 milyon ton) ve Rusya (4,06 milyon ton) ile birbirine denk sayılabilecek üçlü bir yapı söz konusudur. Bu durum kaynak ülkede sevkiyatta yaşanabilecek olası bir sıkıntıya karşı diğer kaynak ülke/ülkelerden hareket serbestliği sağlayan daha dengeli bir tedarik zinciri olduğunu göstermektedir. Öte yandan, ham petrol ithalatı açısından bakıldığında (bkz. Grafik 18), 2014 yılında Rusya ve Libya'dan yapılan ham petrol ithalatlarının önceki yıllara göre önemli ölçüde azaldığı ve toplam ham petrol ithalatı içerisinde Nijerya'nın payının oldukça yükseldiği görülmekte ve ham petrol temininde kaynak çeşitliliğinin önemli ölçüde arttığı gözlemlenmektedir.

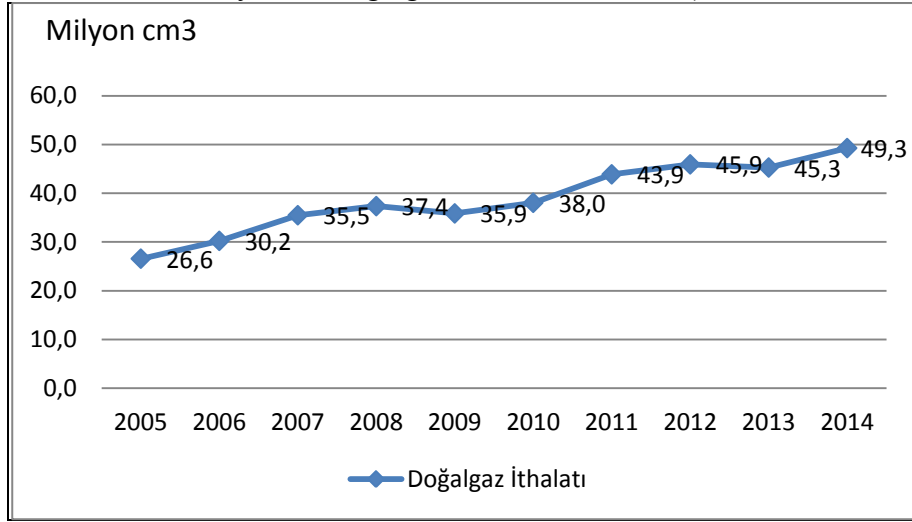
Grafik 18 – Ükelere Göre Türkiye'nin Ham Petrol İthalatı (2012-2013-2014)

Kaynak: EPDK Petrol Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu

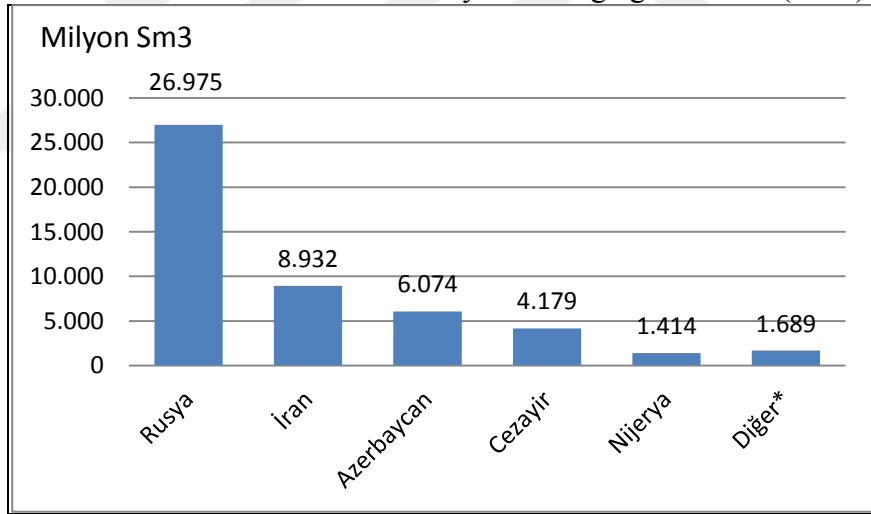
Oysa Grafik 19'dan da izlenebileceği gibi yıllar itibariyle artan enerji ihtiyacı dolayısıyla giderek artış gösteren doğalgaz ithalatında ise, daha dengesiz bir yapı mevcuttur. Hem Grafik 20 hem 2005-2014 yılları arasında gerçekleşen doğalgaz ithalat miktarları kaynak ülke bazında gösteren Tablo 11, doğalgazda (yüzde 54,76 ile) Rusya'ya olan bağımlılığa açıkça işaret etmektedir.

Grafik 19 - Türkiye'nin Doğalgaz İthalat Miktarları (2005-2014)

Kaynak: EPDK Doğalgaz Piyasası Sektörü Yıllık Raporlarından derlenmiştir.

Grafik 20 - Ülkeler Bazında Türkiye'nin Doğalgaz İthalatı (2014)

Kaynak: EPDK Doğal Gaz Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu

2015 yılı Kasım ayında Suriye sınırından Türkiye hava sahasını ihlal eden Rus savaş uçağının düşürülmesi ile başlayan kriz, özellikle doğalgaz tedarikinde kaynak çeşitliliğinin Türkiye için hayati bir gereklilik olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu kriz Rusya'nın mevcut durumda Türkiye'nin enerji denklemindeki baskın konumunu (bkz. Grafik 20 ve Tablo 11) dengelemeye yönelik stratejik adımların atılmasını beraberinde getirebilir. Bu durumda diğer bölge ülkeleri ile doğalgaz konusunda kurulabilecek işbirliklerinin hız kazanabileceği öngörülebilir. Nitekim bunun ilk somut

işareti Katar ile verilmiştir. Türkiye krizden kısa bir süre sonra Katar’la gerçekleştirilen ilk YDSK Toplantısı ile eşzamanlı olarak sıvılaştırılmış doğalgazı (LNG) anlaşması imzalamıştır.⁴³⁴ Ayrıca Davutoğlu’nun 3-4 Aralık 2015 tarihli Azerbaycan ziyaretinde Azerbaycan’ın nakliye bedellerinin toplamında yüzde 40 indirim yapması gündeme gelmiştir.⁴³⁵ Buna ilaveten heyetler arası görüşmede, Azerbaycan tarafı Abşeron sahasındaki ilave doğalgazını ilerleyen dönemde Türkiye üzerinden sevk etmek istediklerini ifade etmişlerdir.⁴³⁶ Yine aynı görüşmelerde taraflar TANAP’ın planlandığı gibi 2018’de değil daha erken bir tarihte gerçekleşmesi için mutabakata varmışlardır.⁴³⁷

Tablo 11 - Ülkelere Göre Doğalgaz İthalat Miktarları (2005-2014)

(milyon Sm ³)	Rusya	İran	Azerbaycan	Diğer (LNG)	Toplam
2005	17.524	4.248	0	4.799	26.571
2006	19.316	5.594	0	5.311	30.221
2007	22.762	6.054	1.258	5.768	35.842
2008	23.159	4.113	4.580	5.498	37.350
2009	19.473	5.252	4.960	6.171	35.856
2010	17.576	7.765	4.521	8.174	38.036
2011	25.406	8.190	3.806	6.472	43.874
2012	26.491	8.215	3.354	7.862	45.922
2013	26.212	8.730	4.245	6.082	45.269
2014	26.975	8.932	6.074	7.281	49.262

Kaynak: EPDK Doğalgaz Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu

Yoğunlaşan bölgesel ekonomik işbirliğinin yanı sıra üç yakın havzanın (Ortadoğu ve Kuzey Afrika havzası, Güneydoğu Avrupa ve Karadeniz havzası ile Orta Asya ve Kafkasya havzası) birbirleriyle enerji koridorları vasıtasıyla eklemelenmesi Türk dış politikasının bir başka önceliği olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’nin ticari anlamda verimli ve güvenli projeler için *transit ülke olma rolünün güçlendirilmesi*

⁴³⁴ “Katar’la doğalgaz anlaşması”, *Al Jazeera Türk*, 2 Aralık 2015,

<http://www.aljazeera.com.tr/haber/katarla-dogalgaz-anlasmasi>, (04.12.2015); “Katar’la doğalgazda anlaşıldı”, *CNN Türk*, 2 Aralık 2015, <http://www.cnnturk.com/ekonomi/turkiye/katarla-dogalgazda-anlasildi>, (04.12.2015).

⁴³⁵ “Azerbaycan’dan Türkiye’ye yüzde 40 indirim”, *Hürriyet*, 7 Aralık 2015.

⁴³⁶ “Azeri gazı sinyali”, *Milliyet*, 3 Aralık 2015.

⁴³⁷ “SOCAR: TANAP’ta kaybedilecek zaman yok!”, *Enerji Haber*, 7 Aralık 2015, <http://www.enerjihaber.com/socar-tanap-ta-kaybedilecek-zaman-yok/1124/>, 09.12.2016.

stratejisi izlenmektedir. Enerji arz piyasası ile enerji talep piyasası arasında koridor oluşturarak bulunduğu coğrafya ile jeostratejik konumunu işlevsel kılmak Türkiye'nin enerji stratejisinin önemli bir ayağını oluşturmaktadır.⁴³⁸ Türkiye, dünyanın ispatlanmış petrol/doğalgazının yaklaşık yüzde 70'ini barındıran Kafkaslar ve Ortadoğu'daki kaynaklara erişim için hem doğu-batı hem de kuzey-güney ekseninde birçok boru hattının kesişme noktasında kendini konumlandırmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'nin enerji transferi açısından köprü veya koridor ülke konumunun, enerji üreticisi bölge ülkeleri ile Türkiye arasında karşılıklı bağımlılık açısından kritik bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Bir yandan Türkiye ülke içi tüketim ve boru hatlarının kullanımından elde edeceği gelir için bölgenin enerjisine ihtiyaç duyarken, bölgedeki enerji zengini ülkeler de petrol ve doğalgazlarını Akdeniz ve Avrupa'ya ulaştırabilmek için Türkiye'nin boru hatlarına (EK-2) ve Türkiye'ye ihtiyaç duymaktadırlar.⁴³⁹ Nitekim günümüz ekonomik küreselleşme sürecinde Türkiye üretici ve tüketici ülkeler arasındaki stratejik coğrafi konumu sayesinde, Hazar ve Ortadoğu kaynaklarının dünya pazarlarına erişimi bakımından enerji koridoru olma yolunda önemli gelişmeler göstermektedir. Türkiye doğu-batı geçişinde kilit ülke konumunu elde etmek için adımlar atmış, yakın ülkelerde enerji yatırımları yapmıştır. Bu bağlamda 2006-2007 yıllarında yakın komşularla hayata geçirilen ve doğu-batı enerji koridorunu oluşturan üç faal boru hattı şunlardır: Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) Doğalgaz Boru Hattı ve Türkiye-Yunanistan Doğalgaz Boru Hattı. Bu mevcut hatlara ilave olarak, biri BTC'yi Kazakistan petrolüne, diğeri ise BTE'yi Türkmenistan gazına bağlayacak Hazar geçişli iki proje plan aşamasındadır.⁴⁴⁰

Son yıllarda enerji piyasasında koşulların değişmesiyle birlikte, Geniş Hazar Havzası hidrokarbon kaynaklarının Batı pazarlarına güvenli ve çeşitli güzergâhlardan taşınması hayati önem kazanmıştır. Bu durum Türkiye'nin jeostratejik konumunu ön plana çıkarmıştır. Nitekim 2006 yılında Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan ve 2009'da tekrarlayan krizden sonra, AB'nin enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak kaygısıyla siyasal olarak desteklediği Nabucco Doğalgaz Boru Hattı Projesi

⁴³⁸ Brenda Shaffer, "Turkey's Energy Policies in a Tight Global Energy Market", *Insight Turkey*, Vol. 8, No. 2, 2006, p. 97.

⁴³⁹ Paul Salem, "Orta Doğu'nun Doğusunda İşbirliği Tesisi", *Carnegie Orta Doğu Merkezi*, TESEV, s.24, Haziran 2010, ss.15-16.

⁴⁴⁰ Emre İşeri, "Küresel Düzeyde Enerji Meseleleri ve Türk Dış Politikası, XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi, (der.) Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür-Baklacıoğlu, Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012, s.293.

böyle bir ortamın ürünüydü.⁴⁴¹ Ancak BTE'nin uzantısı olarak düşünülen Nabucco Projesi⁴⁴² hayata geçememiş ve bu çok paydaşlı proje yerine iki paydaşlı bir proje gündeme gelmiştir. Buna göre, Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi (Trans-Anatolia Gas Pipeline TANAP) ile Azerbaycan'ın Hazar'dan çıkaracağı doğalgazın Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması öngörülmektedir.⁴⁴³ Türkiye-Gürcistan sınırında başlayıp 20 ilden geçerek Yunanistan sınırında son bulacak olan TANAP, Avrupa ülkelerine doğal gaz aktaracak olan (Trans-Adriyatik Boru Hattı) TAP Doğal Gaz Boru Hattı'na bağlanacaktır.⁴⁴⁴

3.4. ULUSLARARASI ÖRGÜTLERDEKİ AKTİVİZM

2000'li yılların başından itibaren Türkiye'nin yeni dış politikasının önceliklerinden biri de küresel işbirliğinde artan rolünü vurgulamak için önde gelen uluslararası kuruluşlarla işbirliğini geliştirmektir. Türkiye, çok boyutlu ve proaktif dış politika anlayışı çerçevesinde yapılan yeni dış politikası sayesinde, küresel oluşumlardaki profilini yükseltme olanağı elde etmiştir. Diğer bir deyişle Türkiye - Davutoğlu'nun ortaya koyduğu terminolojiyle “merkez ülke” olma stratejisinin bir uzantısı olarak- uluslararası örgütlerde giderek artan ve çeşitlenen bir role sahip olmaya başlamıştır.⁴⁴⁵ Bunun belki de en önemli örneği BM Güvenlik Konseyi geçici (değişir) üyeliğidir. Son yıllarda BM gündemindeki konulara ilişkin çalışmalara olabildiğince aktif bir şekilde katkı sağlayan ve BM nezdinde çok daha pro-aktif bir yaklaşım sergileyen Türkiye, 1951-1952 ve 1953-1955 dönemlerinin ardından 1960-61 (Polonya ile ortak yürütülen dönem) yılında yaptığı geçici üyelikten 48 yıl gibi uzun bir aradan sonra, 2009-2010 döneminde BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğine 151 oy gibi

⁴⁴¹ Ali Tekin - Paul A. Williams, “Turkey and EU Energy Security: The Pipeline Connection”, *East European Quarterly*, Vol. 42, No. 4, 2009, p. 419.

⁴⁴² Nabucco projesinin ekonomik ve politik boyutlarına ilişkin olarak bkz. Justyna Misiągiewicz, “Turkey as an Energy Hub in the Mediterranean Region”, *Journal of Global Studies*, Vol. 4, No. 1, pp.120-122.

⁴⁴³ Mehmet Baha Karan- C. Coşkun Küçüközmen-Arif Aktürk, “Re-examining Turkey's Potential of Becoming a Natural Gas Transit Hub”, *Perspectives on Energy Risk*, (ed.) Andre Dorsman-Timur Gök-Mehmet Baha Karan, Berlin Heidelberg, Springer, 2014, pp. 119-142.

⁴⁴⁴ TANAP'a ilişkin ortaklık anlaşması 13 Mart 2015 tarihinde imzalanmış olup, bu proje çerçevesinde gazın 2018 yılında Türkiye'ye, 2019 yılında da Avrupa'ya ulaşması beklenmektedir. “Tanap ne getirip ne götürecektir?”, *Habertürk*, 17 Mart 2015.

⁴⁴⁵ Ahmet Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe: Türk Dış Politikası Üzerine Konuşmalar*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 82.

yüksek bir oy ile seçilmiştir.⁴⁴⁶ Bu görevin yürütülmesi Türkiye'nin uluslararası örgütlerde yükselen etkinliğinin en önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca 2010-2014 yılları arasında Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia-CICA) dönem başkanlığını yürütenin yanı sıra, İslam Konferans Örgütü Genel Sekreterliği, NATO Genel Sekreter Yardımcılığı, Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi Başkanlığı, BM Kalkınma Teşkilatı Yöneticiliği, gibi bazı görevlere Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının getirilmesi sağlanmış ve böylelikle bu örgütler içerisinde Türk diplomasisi etkinliği önemli ölçüde arttırılmıştır. Türkiye'nin uluslararası örgütlerde bu türden prestijli görevlere seçilme hedefini benimsemesi Türk Dış Politikasında yeni bir aktivizmin göstergesi olarak değerlendirilmektedir.⁴⁴⁷

Öte yandan Türkiye, başta BM olmak üzere uluslararası ve bölgesel siyasi kuruluşlar nezdinde yakaladığı etkinliği uluslararası ekonomik kuruluşlar nezdinde de arttırmaya başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin G-20⁴⁴⁸ oluşumunda önemli roller üstlenmeye başlaması dikkate değerdir. Büyüyen ekonomisi ve buna paralel olarak takip

⁴⁴⁶ Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliği döneminde sergilediği performansı Arap-İsrail çatışması, İran'ın nükleer kapasitesi, terörle mücadele, barışı koruma operasyonları ile Güvenlik Konseyi reformu konuları bağlamında ele alarak inceleyen bir çalışma için bkz. Özlem Terzi, "Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde Türkiye", *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoglu, Nurcan Özgür-Baklacioğlu, Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012, s. 231-248.

⁴⁴⁷ Ziya Öniş-Şuhnaz Yılmaz, "Foreign Policy Activism During the AKP Era", *Turkish Studies*, Vol. 10, No. 1, March 2009, pp. 7-24.

⁴⁴⁸ Ekonomi politik bir misyonla 1975'te kurulan G-7, Soğuk Savaş sonrası dönemde geçirdiği dönüşümün bir uzantısı olarak 1998'de Rusya'nın da katılımıyla G-8 / Group of Eight adını almıştır. G-8 Fransa, Japonya, ABD, Almanya, İngiltere, İtalya, Kanada ve Rusya Federasyonu'nu içermektedir. Haziran 1999'da Köln'de gerçekleştirilen G-8 zirvesinde sistemik önem taşıyan ülkeleri içerecek yeni bir danışma grubunun oluşturulmasına ilişkin alınan ilke kararından sonra, G-20 25 Eylül 1999 tarihinde resmen ilan edilmiştir. G-20'ye giden süreçte 1997-1998 yıllarındaki Güneydoğu Asya finansal krizi etkili olmuştur. Bu kriz, gelişmekte olan ekonomilerdeki sorunların gelişmiş ülkeler üzerinde ciddi etkilerinin olabileceğini, bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik ve mali tartışmaların dışında tutulamayacak kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bu çerçevede, Arjantin, Avustralya, Brezilya, Çin, Endonezya, Güney Afrika, Güney Kore, Hindistan, Meksika, Suudi Arabistan, Türkiye ve Avrupa Birliği Komisyonu'nun davet edilmesiyle oluşan G-20 daha ziyade mali konularla ilgili istişari bir platform olarak oluşturulmuştur. G-20, başlangıçta Bakanlar ve Merkez Bankası Başkanları düzeyinde toplantılar düzenlemekte iken, 20 Kasım 2008 tarihinden itibaren aynı G-8'de olduğu gibi yılın belirli zamanlarında Devlet Başkanlığı düzeyinde toplanmaya başlamıştır. Bu durum büyük ölçüde 2008 küresel krizi ile birlikte uluslararası platformlarda ekonomik alandaki tartışmaların sınırlı sayıda sanayileşmiş ülkeyi içeren G-8 çatısından daha geniş bir alana taşınması gerekliliği sonucu ortaya çıkmıştır. Zira günümüz küresel dünyasında ekonomik problemlerin büyük bir kısmının siyasi boyutları varken, siyasi sorun ve krizlerin büyük bir kısmı da ekonomik konulardan ve ekonomik krizlerden ortaya çıkmaktadır. 2008 yılındaki kriz, esasında finans krizi olarak başlamış ancak daha sonra çok kapsamlı bir ekonomik kriz haline gelmiştir. Sonrasında da belli reel sektörlerin çökmesiyle birlikte sosyal bir krize dönüşmüştür. İçerisine işsizlik sorunu da girmiş ve sonuç itibarıyla finansal, ekonomik ve sosyal kriz birçok Avrupa ülkesinde hükümet değişiklikleriyle sonuçlanan, siyasi istikrarsızlıkla sonuçlanan problemlere neden olmuştur.

ettiği aktif dış politika sayesinde son yıllarda gözardı edilemeyecek bir güç haline gelen Türkiye, “orta ölçekli güç” (*middle power*) konumuyla, çok merkezli dünya ekonomisi çevresinde oluşan yeni güç dengelerinin bir parçası olma konumunu elde etmiştir.⁴⁴⁹ Küresel yönetim mimarisinin yeniden yapılandırılması sürecinde Türkiye’nin G-20 üyesi olması, Türkiye’nin, taşıdığı stratejik önem ve aktif diplomasi unsurlarını ekonomik boyutla bir araya getirme konusunda dikkate değer bir kapasite sahibi olduğuna işaret etmektedir. Diğer taraftan, yeni-kurumsalcı perspektiften değerlendirildiğinde, çok-kutuplu dünya düzeninde BRICS⁴⁵⁰ ve (Türkiye’nin de içinde olduğu) yakın-BRICS⁴⁵¹ ülkelerinin de dahil olduğu bir küresel yönetim sisteminin kurulma olasılığı Türkiye’nin bu kapasitesini daha da anlamlı kılmaktadır.

Öte yandan 2012’den itibaren G-20’nin işleyişinde yaşanan dönüşüm ekonomi ve politika arasındaki ince çizginin varlığını ortaya koymuştur. Nitekim ekonomik konularla ilgili istişarî bir platform olarak oluşturulmuş olmakla birlikte, 18-20 Şubat 2012 tarihinde G-20 üyesi ülkeler ilk kez dışişleri bakanları düzeyinde toplanmıştır. G-20 açısından ekonomik konuların yanında siyasi konuları da kapsayan çok daha geniş bir sorumluluk alanının önünü açan bu gelişme, günümüzde ekonomik sorunlar ile siyasi sorunların birbirinin içine geçtiğinin en önemli göstergesi olarak nitelendirilebilir. Bu noktadan hareketle, G-20 üyeliği Türkiye’nin küresel ekonomi politik karar alma mekanizmalarında etkinliğinin artırılabilmesinde ciddi bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Nitekim Türkiye G-20’yi uluslararası finansal ve ekonomik sorunların ele alınmasında ve krize karşı küresel düzeyde çözüm çabalarının eşgüdümünün sağlanmasında en uygun platform olarak değerlendirmekte ve G-20’nin çalışmalarına her düzeyde aktif katkı sağlamaktadır. Bunun en somut örneği ise 2015 yılında G-20 Dönem Başkanlığını üstlenmesi olmuştur. Türkiye’nin dönem başkanlığında G-20’de ekonomik konular kadar siyasi konular da yer almıştır. Nitekim bu durum 15-16 Kasım 2015 tarihinde gerçekleştirilen Antalya Zirvesi’nin sonuç bildirgesine de yansımıştır.⁴⁵²

⁴⁴⁹ Konuyla ilgili karşılaştırmalı bir analiz için bkz. Sadık Ünay, “Transformation Trajectory of the G20 and Turkey's Presidency: Middle Powers in Global Governance”, *Perceptions*, Vol. 19, No. 4, Autumn 2008, pp. 137-167.

⁴⁵⁰ BRICS ülkeleri Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika’dan oluşmaktadır.

⁴⁵¹ Yakın-BRICS ülkeleri Türkiye, Meksika, Endonezya ve Güney Kore’den oluşmaktadır.

⁴⁵² “Erdoğan, G-20 Zirvesi’nin sonuç bildirgesini açıkladı”, *Doğan Haber Ajansı*, 16 Kasım 2015.

http://www.dha.com.tr/erdogan-g20-zirvesinin-sonuc-bildirgesini-acikladi_1074109.html , (18.11.2015).

Ortadoğu ülkelerini içeren oluşumlar özelinde incelendiğinde ise Körfez İşbirliği Konseyi (KİK), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), D-8 ve İslam Konferansı Örgütü-İKÖ (İslam İşbirliği Teşkilatı-İİT) gibi kuruluşlar çerçevesinde Türkiye'nin faaliyetlerinin daha aktif bir nitelik kazandığı gözlemlenmektedir. Bu örgütlere yönelik politikalara ilişkin analizlere çalışmanın özgülendiği amacı çerçevesinde dördüncü bölümde yer verilecektir.

3.5. VİZE POLİTİKASI

İyi komşuluk ilişkileri, ekonomik karşılıklı bağımlılık ve pro-aktif diplomasi üzerine yeniden inşa eden yeni dönem Türk dış politikasının ekonomi politik araçlarından biri de liberal bir vize rejimidir. Yeni yüzyıla birlikte Türkiye, iktisadi bağlamda ulusal ekonomilerin karşılıklı temasını yoğunlaştırmayı sağlamanın yanında, sosyo-kültürel bağlamda insanların dolaşımını kolaylaştıran liberal bir vize politikası uygulamaya başlamıştır.

Esnek ve pragmatik bir nitelik arz eden Türk vize rejiminin temellerini ekonomik açıdan değerlendirmek gerekirse, Türkiye'nin liberal vize politikası izlemesinde, 2008 yılında küresel finansal krizin olumsuz etkilerinin bertaraf edilmesi amacıyla ticari partnerlerin çeşitliliğinin artırılması eğiliminin etkili olduğu söylenebilir. Dünya genelinde yaşanan finansal krizinden en fazla etkilenen AB ülkelerinin Türkiye'nin toplam ihracatındaki payının azalmasına paralel olarak Türkiye, yeni pazarlar keşfetme arayışlarına yönelmiş ve bu doğrultuda özellikle Ortadoğu ülkeleri ile ekonomik karşılıklı bağımlılık ilişkisini güçlendirme yoluna gitmiştir.

Bu çerçevede bölgesel refaha ve istikrara giden yolda ekonomiler ve toplumlar arasındaki entegrasyonun öneminden hareketle, birçok ülke ile vize muafiyeti anlaşmaları akdedilmiştir. Türkiye özellikle 2005 yılından itibaren başta komşularıyla olmak üzere bölgesindeki ülkeler ile ikili vize muafiyet anlaşmaları imzalayarak sistematik bir vize liberalizasyon politikası izlemiştir. Türkiye'nin liberal **vize rejimi** ile **ekonomik entegrasyon** arasındaki yakın ilişkinin bilincinde olarak uygulamaya geçirdiği bu liberal vize politikası sayesinde, işadamları ve turistlerin serbest dolaşımdan faydalanmış, bu da dış ticaret ilişkilerine ivme kazandırarak döviz geliri artışlarını beraberinde getirmiştir. Anlaşmalarda öngörülen vize muafiyetinin kapsamı

ülkelere göre farklılık arz etmekle birlikte, Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki vizelerin kalkması taraflar açısından ticaret yaratıcı bir etki doğurmuştur.

Türkiye'nin mevcut vize politikasına göre, yabancı ülke vatandaşları açısından Türkiye'ye üç giriş seçeneği bulunmaktadır. İlki, vatandaşları önceden belirlenmiş bir zaman dilimi için (genellikle 90 gün) vizesiz olarak ülkeye giriş yapabilen ve ülkede kalabilen ülkelerin kategorisidir. İkincisi, vatandaşları Türkiye'ye varmadan önce vize almak zorunda olan ülkelerin kategorisidir. Üçüncüsü ise, "bandrol vizesi" olarak nitelenmekte ve ülkeden ülkeye farklılık gösteren bir ücret karşılığında vizenin sınırda alınması esasına dayanmaktadır.⁴⁵³

Türk vize politikasının Soğuk Savaş döneminden kalan sistemin Turgut Özal tarafından revize edilmiş hali olduğu söylenebilir. Nitekim dış politika bağlamında **işlevselcilik** ve **karşılıklı bağımlılık** ilkelerine önem veren Özal, Türkiye'nin başta Ortadoğu ile ilişkilerinin artırılması konusundaki kararlılığını vize zorunluluklarının rahatlatılması yoluyla da dış politikaya yansıtmıştır. Özellikle Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri olmak üzere yatırım ve turizm elde etme çabası çerçevesinde vize zorunlulukları kolaylaştırılmıştır. Esnek vize politikasının bir sonucu olarak 1980'lerde Türkiye ve Ortadoğu ülkeleri arasındaki ticaret büyümüş ve Türkiye'deki bölge menşeli yatırımlar teşvik edilmiştir. 1990'larda da Türkiye vize politikası kolaylaştırıcı bir özellik göstermiştir. Temmuz 1995'te üye ülkelerin işadamlarının kolay vize almalarına imkân tanıyan Ekonomik İşbirliği Örgütü anlaşması onaylanmıştır. Yine bandrol uygulamasının yürürlüğe girmesi sonucu 1990'lı yıllar boyunca Türk vize sisteminin ekonomi politik anlamda en önemli sonucu, bu uygulamanın "bavul ticareti" olarak nitelenen yasa dışı ihracat ve ithalatın artışını teşvik etmesi olmuştur.⁴⁵⁴

3.6. DIŞ YARDIMLAR

En genel anlamıyla ticari olanlar dışındaki tüm tek yönlü kaynak transferleri olarak tanımlanan dış yardımlar, uluslararası sistemde yer alan çeşitli aktörlerin birbirleri ile olan etki ilişkilerinde yaygın bir biçimde öne çıkan enstrümanlardan

⁴⁵³ Kemal Kirişçi, "‘Yumuşak Güç’ Aracı Olarak Daha Dostça Bir Şengen Vize Sistemi: Türkiye'nin Deneyimi", *Uluslararası İlişkiler*, C. 4, S. 13, Bahar 2007, s. 36.

⁴⁵⁴ A.g.m., s. 36-39.

biridir.⁴⁵⁵ Dış yardımlar bir devlet tarafından diğer bir devlete genellikle bir bağımlılık ilişkisi doğurmak ve dış politikalarında etk alanı oluşturmak amacıyla verilmektedir. Bununla birlikte, yardım yapan ülke açısından asıl hedefin dış yardımların dış politikaların yönlendirilmesinde ekonomik bir araç olarak kullanılması olmadığı durumlar da olabilmektedir. Ancak bu durumda dahi dış yardımın ekonomi-politik birtakım sonuçları olabilmektedir. Diğer bir deyişle dış yardımlar, yardımı yapan devletin ekonomik bir kazanım arayışı söz konusu olmasa da, bu devletin kendi yararına olacak şekilde birtakım ekonomik sonuçlara sebep olabilmektedir. Özellikle altyapı ve yatırıma yönelik büyük projelerde veya teknik destek ya da ekipman alımı gibi alanlarda uygulamanın sürdürülebilirliği çoğu kez yardımı yapan ve yapılan devlet arasında bir satın alma ilişkisi doğurabilmektedir. Bu türden yardımlar yardımı yapan devlet iç piyasası açısından pozitif bir hareketliliğe neden olabilmekte; başka bir deyişle dış yardımın bağışçı devlet lehine ‘pazar yaratan etkisi’ ekonomik bir faktör olarak ortaya çıkabilmektedir.⁴⁵⁶ Bu bağlamda, dış yardımlar ülkeler arasında işbirliğini ve yakınlaşmayı sağlama noktasında ciddi bir öneme sahip olup, günümüz küresel dünyasında ülkelerin etkili bir diplomatik iletişim aracı olarak önem kazanmaktadır. Dış yardımlar aynı zamanda ülke halkları üzerinde bir sempati yaratmakta ve sosyo-politik bir etki alanı oluşturmaktadır. Örneğin, Türkiye’nin eski Sovyet cumhuriyetlerindeki yardım faaliyetleri, Ortadoğu bölgesine ilişkin yardımları ve Afrika’ya yönelik 2005 yılında başlatılan Afrika Açılım Politikası salt ekonomik çıkar motivasyonu içermemekle birlikte, ilişkilerin gelişiminin doğal seyri içinde Türkiye’nin yukarıda zikredilen bağlamlarda kazanımları da olmuştur.⁴⁵⁷

Türkiye’nin dış yardım konusundaki tarihine kısaca bakılacak olursa, Osmanlı dönemindeki aktif yardım kültürünün, Cumhuriyet’in ilk yıllarında da paralel bir seyir izlediği ancak Atatürk’ün vefatının ardından 1950’li yıllara kadar görece durağan bir dönem geçirdiği görülmektedir. Bu dönem dış yardımların planlı bir politika doğrultusunda gerçekleşmekten ziyade, yardım yapılan ülkede görev yapan diplomatların ve/veya bürokratların bireysel girişimleriyle gerçekleştirildiği söylenebilir. 1950’lerdeki çok partili hayata geçiş dönemi ile Özal dönemi politik

⁴⁵⁵ Dış politika aracı olarak dış yardımlar hakkında bkz. Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, a.g.e., s. 398-401 ve Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, a.g.e, ss.418-440.

⁴⁵⁶ Engin Akçay, *Bir Dış Politika Enstrümanı Olarak Türk Dış Yardımları*, Ankara, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, 2012, s.158.

⁴⁵⁷ Suna Oksay, *Uluslararası Kalkınma Yardımı ve Örgütleri*, Ankara, Ödül Tasarım, 1996, s. 159.

yaklaşımı dış yardımlar konusunda önemli açılım noktaları olmuştur.⁴⁵⁸ 1950’li yıllarda Cezayir bağımsızlık mücadelesi çerçevesinde Türkiye’nin önemli bir askeri yardımı gerçekleşmiştir. Özal döneminde ise 1985 yılında ciddi bir kuraklık yaşayan Sahra-altı Afrika ülkelerine gıda yardımı şeklinde insani yardımlar yapılmış, 1986 yılında ise Afrika ülkelerine yönelik teknik yardım faaliyetleri hız kazanmıştır.⁴⁵⁹ Özellikle Sovyetler Birliği’nin dağılması üzerine ivme kazanan Türk dış yardımları, bu tarihten itibaren Türk dış politikası için alternatif bir enstrümana dönüşmüştür. 1992’de TİKA’nın kurulmasıyla ilk olarak SSCB’nin dağılması sonrası bağımsızlığına kavuşan Türkî cumhuriyetlere yönelik olarak gündeme gelmiş ve bu dönemde dış yardımlar dış politika bağlamında önemli bir etki aracı olarak tasavvur edilmiştir. Bu dönemde Türkiye’nin dış yardımlara bir diplomasi işlevi yüklemesi, dış politikanın pratikte uygulama alanlarını oluşturmaya başlayan TİKA’nın fonksiyonel hale gelmesi ile söz konusu olmuştur.

21. yüzyıla gelindiğinde Türkiye’nin artık, Afrika’dan Uzakdoğu’ya Orta Asya’dan Balkanlara kadar pek çok diplomatik açılımı, dış yardım diplomasisi vasıtasıyla gerçekleştirdiği gözlemlenmektedir. Giderek büyüyen ekonomisi ve uluslararası etkinliğindeki artışa paralel olarak Türkiye, dış yardımlarda ciddi bir artış oranı yakalamıştır. Böylelikle dış yardım Türk dış politika araçları arasında bir yumuşak güç ögesi olarak yer almaya başlamıştır. TİKA’nın verilerine göre, 2014 yılında Türkiye’nin resmi kalkınma yardımları ve özel akımlar dahil toplam yardım miktarı bir önceki yıla oranla yüzde 47,3’lük artışla 6,4 milyar dolara çıkmıştır. Sadece resmi kalkınma yardımı miktarı ise 2014 yılında 3 milyar 591 milyon dolara çıkmıştır. Türkiye’nin 1980’li yılların ortalarından itibaren bazı ülkelere gıda yardımı şeklinde başlattığı insani yardımların, son yıllarda kaydadeğer bir ivme kazanarak⁴⁶⁰ dünyanın

⁴⁵⁸ Akçay, a.g.e., s. 63.

⁴⁵⁹ Musa Kulaklıkaya- Ali Aybey, “An Emerging Donor in the Mediterranean Basin: Turkey”, *Panorama*, S.71, 2008, ss.263.

⁴⁶⁰ Küresel İnsani Yardım 2014 raporuna göre Türkiye, Gayrisafi Milli Hâsıla bazında en çok uluslararası insani yardım yapan ülke olmuştur. Rapora göre, 2013’te en fazla uluslararası yardımda bulunan ülkeler sıralamasında Türkiye, ABD ve İngiltere’nin ardından 3’üncü olmuştur. 2013’te 1,6 milyar dolarlık insani yardımda bulunan Türkiye, iki yıl üst üste 3’üncülük elde etmiştir. Resmi Kalkınma Yardımı rakamlarına göre Türkiye, 2002-2013 döneminde dış yardım miktarını 38 kat artırmıştır. 2002 yılında 85 milyon dolar Resmi Kalkınma Yardımı (RKY) yapan Türkiye’nin 2013 yılında RKY miktarı 3,3 milyar doları aşmıştır. Bu oranla Türkiye, yardım artış oranları açısından OECD üyeleri arasında Japonya’nın ardından ikinci sırada yer almıştır. Bkz. “Türkiye’nin Dış Yardımları-2013”, T.C. Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, <http://kdk.gov.tr/haber/turkiyenin-dis-yardimlari-2013/494> , (13.12.2014).

birçok bölgesine yayılmasının yanı sıra, ayrıca nitelik bakımından çeşitlenerek, gıda dışında birçok alanı da kapsar hale geldiği gözlemlenmektedir.

Öte yandan Türkiye insani yardımları sadece ikili düzeyde gerçekleştirilerek, bu alanda BM bünyesinde faaliyet gösteren OCHA (Office for the Coordination of Humanitarian Affairs), WFP (World Food Programme) gibi uluslararası kuruluşlarla da işbirliğini arttırarak yardımları uluslararası örgütler aracılığıyla da yapmaktadır. Türkiye aynı zamanda son yıllarda uluslararası örgütler kapsamında yürütülen yardım ve işbirliği politikalarının daha etkin bir niteliğe bürünmesi için de inisiyatif almaktadır. Örneğin, Ağustos 2011’de İstanbul’da Dışişleri Bakanları düzeyinde acilen toplanan İslam İşbirliği teşkilatı İcra Komitesi, Somali’deki açlık krizi için 350 milyon dolarlık destek kararı almışlardır.⁴⁶¹ İnsani yardım alanındaki etkin faaliyetleri ile Dünya Gıda Programı tarafından “yükselen donör” (emerging donor) olarak nitelenen Türkiye, BM tarafından 2016 yılında ilk kez düzenlenecek olan Dünya İnsani Yardım Zirvesine de ev sahipliği yapacaktır. Bu bağlamda bir dış politika aracı olarak işlev kazanan dış yardımlar aynı zamanda Türkiye’nin uluslararası örgütlerle ilişkilerinde hızlandırıcı bir faktör olarak öne çıkmakta ve küresel dünyada aktif bir aktör konumlanmasında etkili olmaktadır.

Öte yandan Türk sivil toplumunun kurumsal anlamda dış yardım sürecine dahil olması oldukça geç mümkün olmakla birlikte⁴⁶², sivil toplum örgütleri de insani yardımlar alanında oldukça aktif bir tavır sergilemeye başlamıştır. Örneğin, 2004 yılında Güneydoğu Asya’da meydana gelen tsunami, 2005’teki Pakistan depremi, 2010’da meydana gelen Haiti ve Şili depremleri ile Pakistan sel felaketi ve 2011’de meydana gelen Japonya depremi sonrasında bu örgütlerin hızlı bir biçimde bu ülkelerdeki krizlere müdahale etmesi, insani yardım faaliyetleri üzerinden Türk diplomasisinin hareket alanını genişletmiş ve etkinliğini arttırmıştır. Öte yandan bazen bu türden yardım kuruluşlarının faaliyetleri hükümetlerin dış politikalarının değiştirmesine ya da daha belirgin bir hale getirmesine yol açabilmektedir. Bunun en belirgin örneği İHH İnsani Yardım Vakfı’nın İsrail’e yönelik dış politikanın seyrine

⁴⁶¹ “Islamic leaders respond to Turkish plea for Somalia famine aid”, *Deutsche Welle*, 17 Ağustos 2011, <http://www.dw.com/en/islamic-leaders-respond-to-turkish-plea-for-somalia-famine-aid/a-15324271-1> , (13.04.2013)

⁴⁶² 17 Ağustos 1999 tarihinde yaşanan Marmara depreminin ardından bu alandaki eksikliğin görülmesi üzerine kurulmaya başlayan yardım STK’ları, 2000’lerin başından itibaren çalışmalarına etkin bir biçimde başlamışlardır. Sivil toplum kaynaklı yardımlar AB müktesebatına uyum sürecinin bir uzantısı olarak yapılan düzenlemeler ile ancak 2005 yılından itibaren veri tabanlarına kayıt edilmeye başlanmıştır.

ilişkin etkisidir. İHH'nın Gazze'deki İsrail ablukasının kaldırılması için bu bölgeye doğrudan insani yardım göndermeyi amaçlayan uluslararası bir kampanyaya Mavi Marmara gemisi ile katılması ve bu gemiye İsrail tarafından uluslararası sularda silahlı baskın düzenlenmesi sonucu dokuz Türk vatandaşının hayatını kaybetmesi üzerine bir süredir gergin olan Türkiye-İsrail ilişkileri ciddi anlamda bozulmuştur. İHH, doğrudan bunu hedeflememiş olsa da yaşanan bu olay sonucunda Türk hükümeti üzerinde Gazze konusunda daha duyarlı olunması ve İsrail ile ilişkilerini gözden geçirilmesi hususunda politik anlamda etkili olmuştur.⁴⁶³

Gerek devlet kaynaklı dış yardımlar gerekse sivil yardım örgütleri aracılığıyla gerçekleştirilen dış yardım etkinlikleri Türkiye'nin uluslararası politikadaki konumu açısından da birtakım dışsal faydalar ve sonuçlar doğurabilmektedir. Örneğin Türk sivil toplum kuruluşlarının yardım faaliyetleri ve TİKA merkezli yardım çabalarının Afrika'daki etkinliğinin önemli bir sonucu, Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğine ilişkin yürüttüğü kampanyada Afrika ülkelerinin büyük bir kısmının desteğinin alınması olmuştur.⁴⁶⁴

⁴⁶³ Erhan Doğan, "Türk Dış Politikası ve Sivil Toplum Kuruluşları", *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür-Baklacıoğlu, Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012, s.75.

⁴⁶⁴ Erhan Doğan BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliği sürecinde Afrika ülkelerinin desteğini başta İHH olmak üzere Türkiye merkezli sivil yardım örgütlerine bağlarken, Engin Akçay daha ziyade TİKA aracılığıyla gerçekleştirilen devlet kaynaklı yardımlara bağlamaktadır. Bkz. Doğan, a.g.m., s.75 ve Akçay, a.g.e., s.88. Kanaatimizce her iki kanaldan yapılan yardım çalışmaları da bu süreçte etkili olmuş ve Türkiye lehine bir sonuca yol açmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLERİNİN EKONOMİ POLİTİK ANALİZİ

2000’li yıllarla birlikte, Türkiye’nin Ortadoğu bölgesine yönelik dış politikasında askeri gücün ön planda olduğu bir ulusal güvenlik yaklaşımından, çok boyutlu ve proaktif bir dış politika stratejisine dönüşüm yaşanmıştır. Türkiye’nin Ortadoğu’ya ilişkin dış politikası, bu dönüşümü mümkün kılan yeni ilkeler çerçevesinde belirlenmeye başlamış ve 2000’li yıllarla birlikte uygulamaya konan bu yeni dış politika ilkeleri Ortadoğu’da geniş ölçüde uygulama alanı bulmuştur.⁴⁶⁵ Yeni Türk Dış Politikası, Türkiye’nin yakın coğrafyası ile daha yoğun bir ilişki içerisinde bulunmasını ve bu anlamda daha aktif bir strateji izlemesini beraberinde getirmiştir. Bu yeni anlayışta Türkiye Cumhuriyeti için hedeflenen, sahip olunan tarihi mirasın bilinciyle yakın coğrafyada bir etki alanı genişlemesidir. Tarihi referansı bir ideolojik çerçeve gibi yorumlayanlar, bu anlayışı “Neo-Osmanlılık” olarak değerlendirmektedirler.⁴⁶⁶ Oysa bu değerlendirmelerin varsaydığı gibi bir topraksal genişleme hedefi söz konusu olmayıp, etki alanı genişlemesi amaçlanmaktadır. Bu etki alanı genişlemesinin sağlanabilmesi için de özellikle Ortadoğu bölgesine ilişkin tarihi önyargılardan uzaklaşılarak, bölge ile kültürel ve ekonomik öğelere dayalı yumuşak güç öğeleri çerçevesinde işbirliğinin geliştirilmesi amaçlanmıştır.⁴⁶⁷ Nitekim 2009 yılında yayımlanan bir makalesinde Davutoğlu, Ortadoğu için Türk dış politikasının vizyonunu;

⁴⁶⁵ Faruk Sönmezoğlu’nun da dikkat çektiği gibi, *Stratejik Derinlik*’te Ortadoğu’ya ayrılan kısım diğer bölgelere ayrılan kısımlardan yaklaşık iki kat fazla olup, akademik çalışmadaki bu farklı ağırlıklandırma, özellikle 2009-2010 döneminden itibaren oldukça belirgin bir biçimde Türk Dış Politika uygulamalarına da yansımıştır. Bkz. Faruk Sönmezoğlu, “Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikasının Analizi İçin Bir Çerçeve”, *Dış Politika Karşılaştırmalı Bir Bakış*, (der.) Faruk Sönmezoğlu-Özgün Erler Bayır, İstanbul, Der Yayınları, 2014, s. 606.

⁴⁶⁶ Bu konuda bkz. Ömer Taşpınar, “Turkey’s Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism”, *Carnegie Middle East Center Paper No. 10*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC., September 2008, http://carnegieendowment.org/files/cmec10_taspinar_final.pdf (06.05.2013); Alexander Murinson, “The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 6, 2006, pp. 945-964; Soner Çağaptay, “The AKP’s Foreign Policy: The Misnomer of ‘Neo-Ottomanism’”, *The Washington Institute for Near East Policy*, April 24, 2009, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-akps-foreign-policy-the-misnomer-of-neo-ottomanism>, (14.05.2013).

⁴⁶⁷ Bu konuda bkz. İlhan Uzgel, “Dış Politikada AKP: Stratejik Konumdan Stratejik Modele”, *AKP Kitabı, Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*, (der.) İlhan Uzgel-Bülent Duru, Ankara, Phoneix Yayınları, 2013, ss. 358-366.

“herkes için güvenlik, siyasi diyalog, demokratik sürecin derinleştirilmesi, **ekonomik açıdan karşılıklı bağımlılık** ve kültürel açıdan birlikte yaşama düşüncesinden hareketle, bölgenin siyasi ve ekonomik gelişmesini engelleyen tüm sorunların üstesinden gelinmesi” olarak tanımlamaktaydı.⁴⁶⁸ Yeni Türk dış politikasının en önemli boyutlarından birini oluşturan ekonomik faktörler, bölge ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bir diğer deyişle, bölgeye yönelik dış politika dönüşümünün en belirgin özelliği, dış politikanın belirlenmesinde ekonomik faktörlerin daha önemli rol oynamaya başlamasıdır. Türkiye, Ortadoğu bölgesindeki ülkelerle kurduğu ilişkilerin çerçevesini bu bağlamda oluşturmuş ve geliştirdiği araçlarla, uyguladığı politikalarla ekonomik işbirliğini dış politikada en önemli araçlardan biri haline getirmiştir. Bu bağlamda, yeni yüzyılda Türkiye'nin Ortadoğu bölgesine dair ekonomi politisinin en belirgin özelliğinin, bölgeye yönelik Türk Dış Politikası ile bölge ülkeleriyle kurulan dış ekonomik ilişkilerin stratejik bütünlük gösterecek bir biçimde örtüşmesi olduğu söylenebilir.

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkileri, birinci bölümde belirlenen teorik çerçeve; ikinci bölümde işaret edilen tarihsel arka plan; üçüncü bölümde ortaya konulmaya çalışılan mekanizmalar ekseninde analiz edilecektir. Bu doğrultuda çalışmada, Ortadoğu ülkeleri ile Türkiye arasında yeni dönem Türk Dış Politikasının bir tercihi olarak beliren ekonomi odaklı politik ve ekonomik süreçler incelenecektir. İncelemede sözkonusu süreçlerin birer yansıması olan rakamsal verilere ve tablolara yer verilecek; böylece ekonomik merkezli ya da özü itibarıyla ekonomi menşeli olan, sonuçları itibarıyla da hem ekonomik refahı hem de Türk Dış Politikasının etkinliğini artıran genel eğilim, tercih ve uygulamaların seyri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. TİCARET ANLAŞMALARI EKSENİNDE BÖLGE ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLER

Türk Dış Politikası 2000'li yılların başından itibaren hem geçirdiği içsel ekonomik dönüşüm hem de bölgesel entegrasyonun hız kazanması ile Ortadoğu bölgesine ilişkin olarak birtakım yeni açılımlar göstermiştir. Bu açılımlardan en

⁴⁶⁸⁴⁶⁸ Ahmet Davutoglu, "Turkey strives for a better common future in the Middle East", *The Daily Star*, 31 July 2009

önemlisi bölge ülkeleri ile imzalanan ticaret anlaşmalarıdır. Bu başlık altında, Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkileri, karşılıklı olarak imzalanan ekonomik anlaşmalar (STA ve tercihli ticaret anlaşmaları) çerçevesinde incelenerek bölge ülkeleri ile ilişkilerin ekonomi politik boyutları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu noktada, bölge ülkeleri ile imzalanan STA'ların bu ülkelerle Türkiye arasındaki ticari ilişkileri artırması ve ekonomik karşılıklı bağımlılığı pekiştirerek ülkeler arasında politik yakınlaşmayı sağlaması ve *vice versa* öngörüsünden hareketle, STA'ların karşılıklı bağımlılığın inşasında önemli bir kilometre taşı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye bir yandan bölge ülkelerinden bazıları ile ekonomik bir motivasyonla STA akdederken, bazı bölge ülkeleri ile aralarındaki siyasal sorunları bertaraf ettiği politik ekonomik entegrasyona yönelik STA imzalamış ve ekonomik ilişkilerde yaklaşma bu siyasal yumuşamanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'nin ekonomik anlamda görece asimetrik bağımlılığa sahip olduğu bölge ülkeleri ile henüz STA imzalamamış olmasına rağmen, STA'nın altyapısını oluşturacak işbirliği anlaşması veya STA benzeri tercihli ticaret anlaşması imzalama yoluna gittiği görülmektedir. Bu nedenle STA'ların dayandığı politik ve ekonomik zemin tercihli ticaret anlaşmalarından farklı olduğundan çalışmada, bu iki anlaşma türüne göre bir gruplamaya gidilerek değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Bu çerçevede, ilk olarak STA imzalanan bölge ülkeleri ile (İsrail, Filistin, Suriye, Mısır, Ürdün, Lübnan), henüz STA imzalanmamış olmakla birlikte STA'nın altyapısını oluşturacak ekonomik işbirliği anlaşması ve tercihli ticaret anlaşması imzalanan bölge ülkeleri ile ilişkiler ekonomi-politik bağlamda ayrı başlıklarda incelenecek ve imzalanan anlaşmaların siyasal ve ekonomik sonuçları mümkün olduğunca somut verilerle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.1. BÖLGE ÜLKELERİ İLE İMZALANAN SERBEST TİCARET ANLAŞMALARI: KARŞILIKLI BAĞIMLILIĞIN İNŞASI

Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile imzaladığı STA'lar incelendiğinde, yukarıda da ifade edildiği gibi, ekonomik motivasyon ve nedenlerin daha etkin olduğu ülkelere, politik yaklaşmanın sonucu imzalanan ülkelere doğru bir seyirle analiz yapılmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede, İsrail, Mısır ve Ürdün'le STA imzalanmasında

ekonomik motivasyonun ya da saiklerin egemen olduğu; Suriye ve Lübnan’la imzalanan STA’ların ise siyasal yakınlaşmanın bir sonucu olarak ekonomik kalkınma ve refah artışına yönelik ortaya çıktıkları söylenebilir. Filistin ile imzalanan STA ise ekonomik kaygılardan ziyade bu ülkeye yönelik destek ve yardım bağlamında gerçekleştiği ileri sürülebilir.

1.1.1. İlişkilerde Ekonomik Rasyonalitenin Belirleyiciliği

1.1.1.1. İsrail-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: Herşeye Rağmen Sürekli Artan Dış Ticaret Hacmi

İsrailli iktisatçı Paul Rivlin Türkiye-İsrail ilişkilerini analiz ederken iki model öne sürmektedir. Bunlardan biri *Ortadoğu modeli* olarak nitelediği ve ticari ve ekonomik gelişmenin genellikle politikaya bağımlı olduğu modeldir. Diğerisi ise *Amerika-Avrupa modeli* olarak tanımladığı ve politikanın ekonomiye bir anlamda ‘boyun eğdiği’ ekonomi odaklı modeldir. Bu modele göre, ekonominin önünde duran her tür engel aşama aşama bertaraf edilir. Rivlin Mısır-İsrail ilişkilerini ilk modelle açıklarken, aynı zamanda Ortadoğu’da bölge içi ticaretin çok düşük ölçekte kalmasının ardında bu yaklaşım olduğunu iddia etmektedir. Türkiye-İsrail ilişkilerini ise ikinci modelle açıklamaktadır.⁴⁶⁹ Türkiye-İsrail ilişkileri, Rivlin’in modeline uygun olarak, 1996 yılında imzalanan bir dizi anlaşma ile hızlı bir gelişme göstermiş ve bu tarihten sonra iki ülke ilişkileri askeri, diplomatik, siyasi, ekonomik ve istihbari unsurları içeren çok boyutlu bir niteliğe sahip olmuştur.⁴⁷⁰ Özellikle 2010 sonrasında yaşanan siyasal krizlere rağmen sürdürülebilir bir özellik gösteren ilişkilerin kökenleri, büyük ölçüde 1996’da imzalanan bazı anlaşmalara dayanmaktaydı. Bu anlaşmalardan belki de en önemlisi 14 Mart 1996’da imzalanan ve 1 Mayıs 1997 tarihinde yürürlüğe giren Türkiye-İsrail Serbest Ticaret Anlaşmasıdır. Böylelikle İsrail’le 1996 yılında imzalanan Savunma Sanayi Anlaşması’na sivil alanda imzalanan serbest ticaret anlaşması eşlik ediyor ve bu sayede İsrail savunma alanında Türkiye’nin açık ara en önemli ticari ortağı haline geliyordu.

⁴⁶⁹ Bengio, a.g.e., s. 150.

⁴⁷⁰ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bir analiz için bkz. Gencer Özcan-Ofra Bengio, “Decade of the Military: The Case of the Alignment with Israel”, *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 7, No. 1-2, Spring 2001, pp. 90-109.

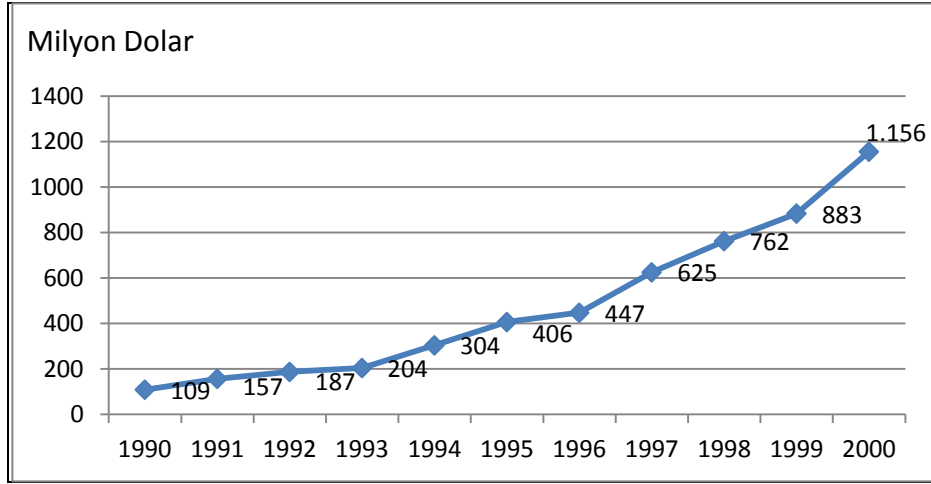
Bu durum sözkonusu dönemdeki tehdit algılamaları ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonu kapsamında dışa bağımlı olan Türkiye açısından bir zorunluluk gibi gözükse de, anlaşmayı tek başına bu saikle açıklamak eksik olacaktır. Zira ilk bakışta Türkiye'nin İsrail ile STA akdederken bir yandan Gümrük Birliği'nden doğan yükümlülükleri dolayısıyla AB'nin tercihli ticaret anlaşması yaptığı taraflarla benzeri anlaşmalar yaparak, AB'nin genel ticari rejimine uygun davranmaya çalıştığı da söylenebilir. Ancak (EFTA ülkeleri haricinde) diğer ülkelerle serbest ticaret antlaşmalarının ancak 2000'li yıllarda imzaladığı düşünüldüğünde, Türkiye-İsrail serbest ticaret anlaşmasının imzalandığı tarihten iki yıl önce gündeme gelmiş olması bu anlaşmanın dönemin Türk dış politika yapımcılarının İsrail'le stratejik işbirliğini sadece kendinden bağımsız dış ilişkiler bağlamında değil, ekonomik anlamda kendi gereksinimlerine göre değerlendirdikleri, bu yönüyle iktisadi rasyonaliteye daha uygun bir durum arz ettiği ifade edilebilir. Öyle ki, İsrail ile imzalanacak serbest ticaret anlaşması Türk işadamları için sadece İsrail pazarına değil, ABD, Filistin ve Ürdün gibi diğer pazarlara da girmelerini sağlayacağı için ayrıca önemli bir anlaşma olarak değerlendiriliyordu.⁴⁷¹

Grafik 21'den görüleceği üzere, 1990'dan itibaren iki ülke dış ticaret hacminde sürekli bir artış söz konusu olmakla birlikte; Mayıs 1997'de uygulamaya konulan STA ile bu artış daha belirgin bir hal almıştır. Nitekim 1996 yılında 447 milyon dolar olan ticaret hacmi, anlaşmanın uygulanmaya başlandığı yıl 625 milyon dolara çıkmış ve 1996-1997 döneminde Türkiye-İsrail dış ticaret hacmindeki artış yüzde 40 olmuştur. STA sonrasında bu artış trendi sürmüştü ve 2000 yılına gelindiğinde ticaret hacmi 1 milyar doları aşmıştır. 1990-2000 arasında ise iki ülke arasında ticaret rekor bir gelişme göstermiştir. Daha 1987 yılında iki ülke arasındaki ticaretin yalnızca 54 milyon dolar seviyesinde olduğu düşünülürse, rakamlar dikkate değer bir sıçramaya işaret etmektedir.⁴⁷²

⁴⁷¹ Meliha Benli Altunışık, "Türkiye'nin İsrail Politikası", Alan Makovsky-Sabri Sayarı (ed.), *Türkiye'nin Yeni Dünyası: Türk Dış Politikasının Yeni Dış Dinamikleri*, (çev. Hayri Güldü), İstanbul, Alfa Yayınları, 2002, s. 91.

⁴⁷² Fuller, a.g.e., s.220-221. Öte yandan Nachmani bu verilerin sadece sivil ekonomik ilişkileri içerdiği, askeri ticaretin ve iki ülke arasındaki turist hareketlerinin dahil edilmesi durumunda bu rakamın çok daha fazla olduğuna işaret etmektedir. Nachmani, a.g.e., p. 226.

Grafik 21 - Türkiye-İsrail Dış Ticaret Hacminin Seyri (1990-2000)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Öte taraftan Türkiye-İsrail STA'nın önemli bir sonucu, ikili ticarete 1994'ten beri her yıl Türkiye İsrail'e karşı verdiği dış ticaret fazlasının anlaşmanın yürürlüğe girmesinin ardından daha da artması olmuştur. Bununla birlikte, söz konusu dönemde Türkiye'nin İsrail'e yönelik sivil ihracatta yakaladığı önemli artış nedeniyle Türkiye ve İsrail arasındaki ticaret Türkiye lehineymiş gibi görünse de, ticari rakamlara askeri satın almaların dahil edildiği bir analizle, toplamda dengeli bir ilişki olduğu söylenebilir.⁴⁷³

2000'li yıllarda iki ülke dış ticaret hacmine bakıldığında (Grafik 22) ise siyasi krizlere rağmen ekonomik ilişkilerdeki sürekliliğin devam ettiği açık bir biçimde görülmektedir. 2000'li yılların başında Türkiye-İsrail ilişkilerinin önemli bir boyutu olan Filistin meselesinde yaşanan barış sürecinin sekteye uğraması ve El-Aksa İntifadası'nın başlaması gibi birtakım gelişmeler siyasi ilişkilerin 1990'lardaki seyrinin sürdürülememesinde etkili olmuştur. İsrail'in İntifada'ya karşı kullandığı orantısız güç, Türkiye'deki toplumsal tabanın yanı sıra devlet düzeyinde de eleştirileri beraberinde getirmiş; Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer bölgede çatışmaların yoğunlaşması üzerine İsrail kuvvetlerini aşırı güç kullanmakla suçlamıştır.⁴⁷⁴ Ayrıca İsrail Nisan 2002'de Batı Şeria'yı işgal ettiğinde Başbakan Bülent Ecevit, Şaron yönetimini Filistin halkına soykırım yaptığı gerekçesiyle suçlamış ve iki ülke arasındaki askeri anlaşmaları şiddetle eleştirmiştir. Filistin meselesi nedeniyle iki ülke siyasal ilişkileri gerilmiş

⁴⁷³ Inbar, a.g.m., p.116.

⁴⁷⁴ "Sezer: 'Ortadoğu'da barış BM kararları uygulanırsa sağlanır'", *Hürriyet*, 25 Ekim 2000.

olmakla birlikte, İsrail’le imzalanmış olan mevcut antlaşmalarla ilgili herhangi bir değişiklik olmamış; üstelik dış ticaret hacmi sürekli artış trendini sürdürmüştür. Türkiye-İsrail dış ticaret hacmi 2000 yılında yüzde 16’lık artışla 1 milyar 335 milyon dolara ulaşmış; iki ülke siyasi ilişkilerinde Filistin meselesinin hakim olduğu gergin bir yıl olan 2004 yılında ise 2 milyar doları aşmıştır. Bununla birlikte, Mayıs 2004’te Başbakan Erdoğan’ın Şaron yönetimini, Refah mülteci kampına yönelik saldırıları nedeniyle ‘devlet terörü’ uygulamakla suçlaması ile birlikte Filistin meselesi, ilişkilerdeki gerginliğin sürmesinde etkili olmuştur. 2005 yılına gelindiğinde önce Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, ardından Başbakan Erdoğan ve daha sonra da savunma ve enerji bakanları gibi hükümetin diğer üyelerinin İsrail’e gerçekleştirdikleri ziyaretler ve askerî alanda yapılan yeni işbirliği projeleriyle iki ülke arasındaki ilişkiler 2004’ün olumsuz atmosferinden sıyrılmıştır.⁴⁷⁵ Özellikle Erdoğan’ın 1 Mayıs 2005 tarihli İsrail ziyareti, ikili ilişkilerin zaman zaman yaşanan siyasi gerginliklere rağmen savunma ve ekonomi ekseninde sürdürüldüğünün bir göstergesi olmuştur. Nitekim anılan ziyarette İsrail’le Ankara arasında doğrudan telefon hattının kurulması, Türkiye-İsrail Sınai Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinde İşbirliği Anlaşmasının imzalanması, M-60 tanklarının modernizasyonunun sürdürülmesi, Arrow-2 ve Popeye-2 füzelerinin ortak üretimi, 30 adet F-4 Phantom uçağının modernizasyonu, insansız uçaklar (Heron) satın alınması gibi hususlar öne çıkmıştır.⁴⁷⁶

Ancak 2006 yılında yaşanan bazı gelişmeler üzerine, ikili ilişkiler yeniden olumsuz bir havaya bürünmüştür. 25 Ocak 2006 tarihinde yapılan Filistin seçimlerinden zaferle çıkan Hamas’ın lideri Halid Meşal’in Türkiye ziyareti ve İsrail’in Haziran 2006’da Gazze’den başlayarak Lübnan’ı hedef alan saldırıları bu olumsuz havanın oluşmasında rol oynamıştır. Bu süreçte Türkiye, İsrail’in şiddet içeren bölge politikalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirmekten kaçınmamıştır. Bu rahatsızlık sadece sözle ifade edilmekle kalmayıp Türkiye’nin İsrail konusunda aldığı kararlara da yansımıştır. Bu çerçevede, 48 adet F-4 uçağının modernizasyonu ihalesi İsrail’e verilmezken, uzun zamandır gündemde olan Manavgat Nehri suyunun İsrail’e satılması projesi de iptal edilmiştir. Görüldüğü gibi, bu gelişmeler Türkiye’nin İsrail ile askeri

⁴⁷⁵ Louis Fishman, “Turkish-Israeli Relations in a post-Arab Spring: A Historical Perspective”, *Ortaoğu Analiz*, C.5, S.50, Şubat 2013, s.39.

⁴⁷⁶ Alexander Murinson, *Turkey’s Entente with Israel and Azerbaijan: State identity and Security in the Middle East and Caucasus*, London-New York, Routledge, 2010, s.56. Daha sonra Arrow-2 hava savunma füzelerinin ortak üretimi ABD muhalefeti nedeniyle gerçekleştirilememiştir.

ilişkilerini gözden geçirmesine yol açmış; ancak Türkiye'nin tepkileri askeri düzeyde kalmış, ikili ticari ilişkileri etkilememiştir. Bununla birlikte aynı dönemde, 1990'lı yıllarda İsrail ile imzalanan askeri işbirliği anlaşmaları çerçevesinde, bu ülke uçaklarının Türk hava sahasında eğitim uçuşları sürmüştür ve İsrail, Türkiye ve ABD arasında yapılan askeri tatbikatlara katılmaya devam etmiştir. Öte yandan, Türkiye'nin Mart 2007'den itibaren Filistin meselesinde arabuluculuk rolü üstlenerek İsrail ve Suriye arasında dolaylı görüşmeleri yürütmeye başlaması ile birlikte ilişkilerde yeni bir boyut söz konusu olmuştur. Ancak bu durum İsrail'in 27 Aralık 2008 tarihinde Gazze'ye karşı başlattığı 'Dökme Kurşun Operasyonu'na kadar devam edebilmiştir. İsrail'in Gazze Şeridi'ne yönelik olarak gerçekleştirdiği saldırılar sırasında Ankara'dan gelen tepkiler ve sonrasında yaşanan gelişmeler Türkiye-İsrail ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuştur. 2009 yılının Ocak ayında iki ülke arasında 'one minute'⁴⁷⁷ olarak adlandırılan kriz yaşanmış ve bu olay sonrasında iki ülke ilişkileri birbirini takip eden siyasal krizlerle birlikte bir gerilim dönemine girmiştir. 2010 yılının Ocak ayında da Davos'ta yaşananların rövanşı olarak lanse edilen 'alçak koltuk' krizi yaşanmıştır.⁴⁷⁸ Yaşanan bu krizlerin ardından Türkiye'nin tepkisi 2001 yılından itibaren düzenli olarak yapılan Anadolu Kartalı Tatbikatı'ndan İsrail'in çıkartılması olmuştur.⁴⁷⁹ Görüldüğü gibi, iki ülke arasında yaşanan tüm bu olumsuzluklar 1996 yılında imzalanan STA'nın ekonomik alanda sunduğu ivmeyi sekteye uğratmamış, Türkiye'nin İsrail'e olan tepkileri genellikle politik ve askeri içerikte olmuştur.

İki ülke arasındaki siyasal ilişkilerde kopuşa yol açan asıl kriz, 31 Mayıs 2010'da İsrail'in Gazze'ye uyguladığı ablukayı kırmak amacıyla yola çıkan Mavi Marmara adlı gemiye İsrail ordusunun uluslararası sularda müdahale edilmesi ve gemideki 9 Türk vatandaşının İsrail kuvvetleri tarafından öldürülmesi üzerine

⁴⁷⁷ Başbakan Erdoğan İsviçre'nin Davos kentinde gerçekleştirilen Dünya Ekonomik Forumu'ndaki bir panelde İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres ile söz duellosunda girişmiş ve ardından kendisine yeterli konuşma zamanı verilmediği gerekçesiyle paneli terk etmiştir. Bkz. "Davos'ta Kriz", *CNN Türk*, 30 Ocak 2009.

⁴⁷⁸ İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon, Türkiye'nin Tel Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u, İsrail Parlamentosu Knesset'e çağırarak, görüşme öncesi basın mensuplarını odaya davet etmiş ve kameralara dönerek İbranice, "*Bizim yüksek, onun daha alçak bir koltukta oturduğuna, masada yalnızca İsrail bayrağı bulunduğu ve bizim gülümsemediğimize dikkatinizi çekerim*" demiştir. Danny Ayalon'un, Türkiye'nin İsrail Büyükelçisi'ne gösterdiği diplomatik nezaket kurallarına uymayan bu tavrının İsrail gazetelerinde yer bulması sonrası Ankara ile Tel Aviv arasında gergin bir trafik yaşanmıştır. Bkz. "İsrail'le 'alçak koltuk' krizi", *Milliyet*, 13 Ocak 2010.

⁴⁷⁹ Ali Balcı-Tuncay Kardaş, "The Changing Dynamics of Turkey's Relations with Israel: An Analysis of 'Securitization'", *Insight Turkey*, Vol.14, No.2, 2012, p. 114.

çıkıştır.⁴⁸⁰ Türkiye'nin bu olaya ilk tepkisi yine askeri ilişkiler düzeyinde olmuş ve Temmuz 2010'da İsrail askeri uçaklarının Türkiye hava sahasını kullanması yasaklanmıştır. Mavi Marmara saldırısının ardından Türkiye, İsrail ile ilişkileri yeniden normalleşmesi için üç talepte (İsrail hükümetinin özür dilemesi⁴⁸¹, ölen vatandaşların ailelerine tazminat ödenmesi ve Gazze'ye yönelik ablukanın kaldırılması) bulunmuş, İsrail'deki hükümet koalisyondaki radikal sağ isimlerin de etkisiyle üç yıl boyunca Türkiye'nin taleplerini karşılamaya yönelik herhangi bir girişimde bulunmayınca iki ülke ilişkileri, siyasi ve askeri düzlemde tarihinin en düşük seviyesine gerilemiş, ancak ilişkilerin ekonomik ayağında bir gerileme olmamıştır. Nitekim, Grafik 22'den de izlenebileceği üzere, Mavi Marmara Olayının yaşandığı 2010 yılında iki ülke dış ticaret hacmi yüzde 32'lik bir artış göstermiştir. Bu göstermektedir ki 2009'da ekonomik gerekçelerle azalan dış ticaret hacmi 2010 yılında yaşanan siyasi krizden bağımsız olarak 2008'de yakaladığı eski düzeyine ulaşma eğiliminde olmuştur. 2010 yılında İsrail'e yönelik ihracatta yüzde 37'lik artış yaşanırken, İsrail'den ithalatta ise yüzde 27'lik bir artış olmuştur. Türkiye-İsrail diplomatik ilişkilerinin asgari seviyeye indirildiği 2011 yılında ise İsrail'den yapılan ithalat yüzde 51'lik artışla 2 milyar dolar seviyelerini bulmuş ve Türkiye-İsrail dış ticaret hacmi 4,5 milyar dolara yaklaşmıştır.

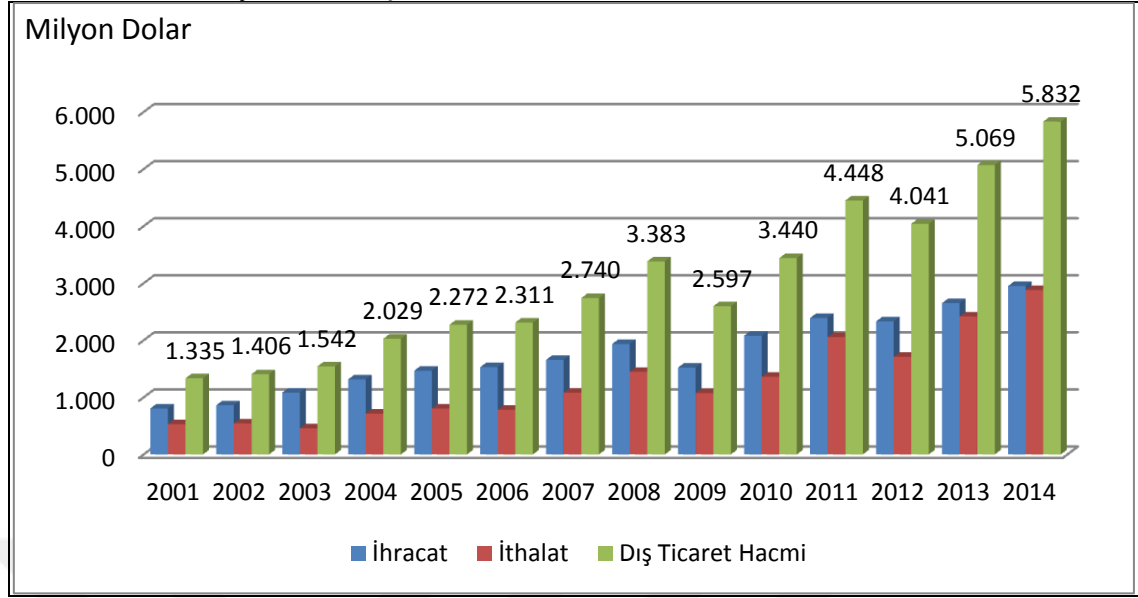
Özetle, siyasi ilişkilerdeki tüm bu sorunlu dönem ve olaylara rağmen 2000'li yıllarda iki ülke dış ticaret hacminde 1990'lı yıllardan itibaren hâkim olan sürekli artış trendinden çok da sapılmadığı görülmektedir. İsrail'le siyasal ilişkilerin krize girdiği dönemlerde dahi ekonomik ve ticari ilişkilerin artış göstermesi, Türkiye'nin politik söylemlerin yanı sıra ekonomik aktörlerle karşılıklı bağımlılık esasına göre de dış politika ürettiğine işaret etmektedir. Nitekim Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi Mavi Marmara olayından sonra İsrail'le yapılan ticaretin arttığı yönündeki verileri de değerlendirirken “İsrail'e mal satarken İsrail hükümeti ile ticaret yapmıyoruz. İsrail'e ticaret yaparken, İsrail'in a,b,c firmasına yapıyoruz” ifadesini kullanmıştır.⁴⁸²

⁴⁸⁰ İsrail'in Mavi Marmara gemisine müdahalesinin uluslararası hukuk bağlamında bir değerlendirmesi için bkz. Kamuran Reçber, “İsrail'in Yardım Gemilerine Müdahalesinin Uluslararası Hukuk Açısından Analizi”, *Ortaoğu Analiz*, C.2, S.19-20, Temmuz-Ağustos 2010, ss.16-24.

⁴⁸¹ 2013 yılına gelindiğinde, 22 Mart 2013 tarihinde ABD başkanı Obama'nın İsrail ziyareti sırasında İsrail Başbakanı Netanyahu, Başbakan Erdoğan'ı telefonla arayarak Mavi Marmara krizi ile ilgili olarak özür dilemiştir.

⁴⁸² “Ekonomi Bakanı Zeybekci EMD Üyeleri İle Buluştu”, *Milliyet*, 24 Temmuz 2014

Grafik 22 - Türkiye-İsrail Dış Ticareti (2000-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Yıllar itibariyle ekonomik verilerini takip etmeye devam edecek olursak; son iki yıl iki ülke dış ticaret hacminde önemli bir artış gözlemlenmektedir. 2013 yılında Türkiye-İsrail dış ticaret hacmi yüzde 25’lik bir artışla yeniden 5 milyar doları aşmıştır. Bu artıştaki temel etken yüzde 14 ihracat artışına karşılık, ithalatta yüzde 41’lik artış olmuştur. Böylelikle İsrail, Türkiye’ye yönelik ihracatında 2011 yılında yakaladığı 2 milyar dolarlık düzeyi bir önceki yıl yaşanan düşüşü bertaraf ederek 2013 yılında tekrar yakalamış, hatta aşmıştır. 2014 yılına gelindiğinde ise siyasi ilişkilerdeki gerginliklere rağmen dış ticaret hacmindeki artış trendi sürdürülmüştür. 2014 yılı iki ülke siyasi ilişkileri açısından Mavi Marmara baskınına ilişkin İsrail’in tutumunun yılın ilk aylarında yumuşamasıyla yakınlaşma beklentilerinin korunduğu bir yıl izlenimi vermiştir. Bununla beraber, İsrail’in 7 Temmuz 2014’te başlattığı ‘Koruyucu Hat Operasyonu’ Türkiye-İsrail ilişkilerinin politik anlamda yeniden gergin bir seyir izlemesine neden olmuştur. Operasyon nedeniyle Türkiye İsrail’i sert bir dil ile eleştirmiştir. 2014 yılının sonuna doğru Türkiye-İsrail ilişkilerinde gerginlik yaşanmasına neden olan bir diğer gelişme ise İsrail’in Mescid-i Aksa’ya yönelik baskını olmuştur. 1967’den beri ilk kez Mescid-i Aksa’nın tüm Müslümanlara kapatıldığının duyurulması Kudüs’te tansiyonu yükseltirken, Türkiye’nin sert tepkisine neden olmuştur. Siyasal alandaki bu gelişmeler ve gerginlikleri ihtiva etmesine karşın ekonomik alanda iki ülke arasındaki olumlu seyir dış ticaret hacminde yaşanan artışla devam etmiştir. Diğer bir ifadeyle, tüm bu siyasi gerginliklere rağmen, 2014 yılı sonu

itibariyle hem İsrail'e yönelik ihracatta (yüzde 11) hem de bu ülkeden yapılan ithalatta (yüzde 19) yaşanan artış iki ülke dış ticaret hacminin 5.8 milyar dolara ulaşarak, tarihin en yüksek noktasına ulaşmasında etkili olmuştur.

Türkiye ile İsrail arasındaki ticaretin içeriği iki ülke arasındaki ekonomik karşılıklı bağımlılığın şifrelerini vermesi bakımından önemlidir. Dış ticaret dengesi bakımından; Türkiye'nin 1994 yılından itibaren ve 2000'li yıllar boyunca dış ticaret fazlası verdiği görülmekle birlikte, ihracat yapısı alt sektörler itibariyle incelendiğinde bu durum Türkiye lehine bir durum izlenimi vermekten ziyade, İsrail'in önemli oranda ticari üstünlüğünü ortaya koymaktadır. İsrail'den yapılan ithalatın yarısından fazlasını petrol ve ürünleri -özellikle de motorin- oluşturmaktadır.⁴⁸³ Sözkonusu mallar bakımından İsrail önemli ölçüde ticari üstünlüğü elinde bulundurmaktadır. Özellikle son yıllarda bu alt grupta Türkiye'nin azalan ihracatı ve artan ithalatı İsrail lehine tek yönlü ticaret şekline dönüşmüştür. Benzer bir biçimde kimyevi maddeler açısından da tüm dönem boyunca yüksek ticari hacim ve İsrail'in ticari üstünlüğü görülmektedir. Bu grupta yer alan malların sanayi grubuna dahil mallar olması nedeniyle önemi büyüktür.⁴⁸⁴ Burada dikkati çeken husus Türkiye'nin güvenlik enstrümanları ve işlenmiş sanayi mamulleri noktasında İsrail'e bir gereksinimi sözkonusu iken, İsrail'in daha çok gündelik yaşama ilişkin emtiaları Türkiye'den tedarik ettiği'dir. Diğer bir deyişle, İsrail'in ihraç ettiği emtialar katma değeri yüksek mamuller iken, Türkiye'den temin ettiği ürünler daha ziyade demir-çelik gibi ham mamullerden oluşmaktadır. Bununla birlikte, karşılıklı bağımlılık ekseninde İsrail lehine seyreden bu durumun, yıllar geçtikçe daha dengeli bir hâl almaya başladığı gözlemlenmektedir. Nitekim 1996-1997 yıllarına kadar sanayi mal grubundaki bazı ürünlerde ('makineler ve taşıt araçları' ve 'çeşitli mamul ve eşyalar') İsrail'in ticari üstünlüğü söz konusu iken, Türkiye takip eden yıllarda bu grup mallarda ticari üstünlüğü ele geçirmiştir.

⁴⁸³ EPDK Petrol Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu'na göre İsrail, Türkiye'nin en fazla akaryakıt ithal ettiği ülkeler arasında İran, Irak, Rusya ve Yunanistan'ın ardından yüzde 7.3'lük payla beşinci sırada yer almaktadır.

⁴⁸⁴ İkili ticari ilişkilerdeki İsrail lehine olan durumu açıkça vurgulayan bir değerlendirme için bkz. Dan Bilefsky, "Turkey and Israel Do a Brisk Business", *The New York Times*, 4 Ağustos 2010, <http://www.nytimes.com/2010/08/05/world/europe/05iht-turkey.html> , (05.06.2013).

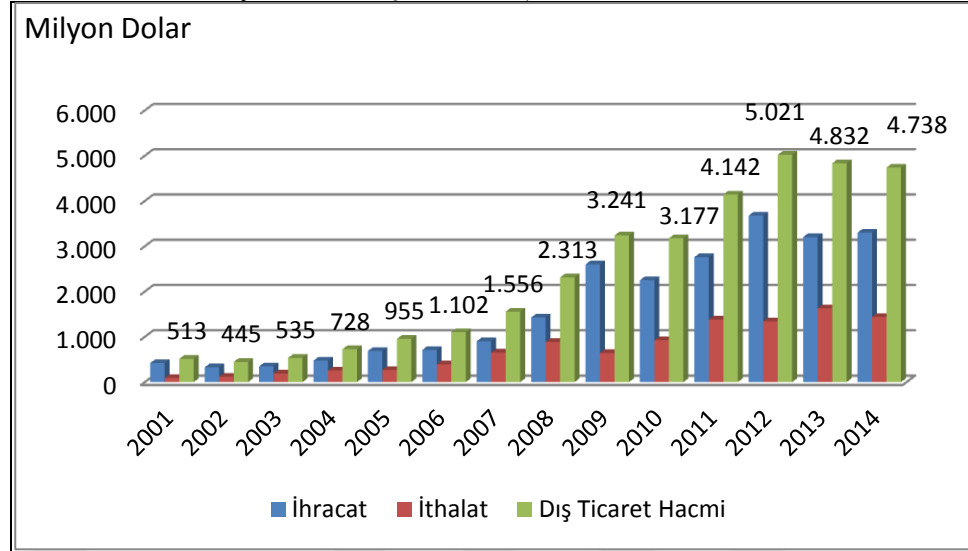
1.1.1.2. Mısır-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: Artan Ticari İlişkiler

İsrail ile benzer bir biçimde, Türkiye-Mısır arasındaki ilişkiler de yukarıda zikredilen Rivlin'in ekonomik modeline paralel bir biçimde okunabilir. İki ülke ilişkilerinde siyasal yakınlaşma beraberinde ekonomik işbirliği düzeyini geliştirirken, siyasal sorunların yaşandığı dönemlerde bile ekonomik öncelikler her zaman önemli konumunu korumuş ve ekonomik ilişkilerin sürdürülebilirliği sağlanmıştır. İlişkilerin geliştirilmesinde öne çıkan mekanizmalardan STA bağlamında bakıldığında ise, gerekir ki, Türkiye-İsrail Serbest Ticaret Anlaşmasından farklı olarak, Türkiye-Mısır STA'nın, ritmik diplomasi ilkesini ve ekonomik karşılıklı bağımlık yaklaşımını benimseyen yeni dönem Türk Dış Politikasının bir uygulaması olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Ritmik diplomasinin bir gereği olarak 2000'li yılların başından itibaren Türkiye ve Mısır arasında cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanlar düzeyinde çok sayıda resmi ziyaret gerçekleştirilmiştir. 2004-2010 yılları arasında Cumhurbaşkanı Mübarek Türkiye'yi iki kere ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerde ikili ilişkilerin ve işbirliğinin önemine dikkat çeken temaslarda bulunulmuştur. Türkiye-Mısır STA da işte bu konjonktürde, Cumhurbaşkanı A.Necdet Sezer'in 27 Aralık 2005 tarihinde Mısır'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında Kahire'de imzalanmış ve 1 Mart 2007'de yürürlüğe girmiştir.⁴⁸⁵ İkili ilişkilerde yakalanan yakınlaşma trendi ile birlikte, Türkiye-Mısır arasındaki dış ticaret hacmi 2003 yılından beri sürekli artmış, 2005 yılında imzalanan STA'nın yürürlüğe girdiği 2007 yılından sonra ise, özellikle Mısır'a yönelik ihracatta yaşanan (2008'de yüzde 58'lik) sıçramanın etkisiyle kademeli olarak artmıştır. İkili ticaret hacmindeki bu artış özellikle Mısır'a ihracatta yaşanan yüzde 82'lik artışın etkisiyle 2009 yılında belirgin hale gelmiş ve 3 milyar doları aşmıştır. İki ülke dış ticaret hacmi 2010 yılında yaşanan yüzde 2'lik düşüşün ardından tekrar yükselişe geçerek 2012'de 5 milyar doları aşmıştır. 2013 yılına gelindiğinde ise iki ülke arasında yakalanan 5 milyar dolarlık ticaret hacminde düşük de olsa (yüzde 3,8) azalma söz konusu olmuştur (Bkz. Grafik 23).

⁴⁸⁵ Anlaşma içeriğine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. İstanbul İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, *Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) Kılavuzu*, İstanbul, 2010, ss.28-32, http://www.iib.org.tr/files/downloads/mevzuat/sta_kilavuz.pdf, (24.03.2014).

Grafik 23 - Türkiye-Mısır Dış Ticareti (2000-2014)

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı

3 Temmuz 2013'te Mısır tarihinin ilk ve tek seçilmiş cumhurbaşkanı olan Muhammed Mursi'nin darbe ile Mısır yönetiminden uzaklaştırılmasının ardından Türkiye ve Mısır arasında siyasal ve diplomatik anlamda yaşanan ciddi gerginliğe rağmen iki ülke ticaret hacminde yaşanan düşüş beklenenin aksine çok fazla olmamıştır. Grafik 23'ten de görüleceği üzere Mısır ve Türkiye arasında yaşanan gerilimin karşılıklı ticaret hacmine ciddi bir olumsuz etkisi olmamış ve ekonomik ilişkiler mevcut düzeyini korumuştur. Yalnızca 2013 yılında ülkedeki çatışma ve kaos ortamı Mısır halkının alım gücünü düşürerek Türkiye'den bu ülkeye yapılan ihracatın görece azalmasına yol açmıştır. Ekonomi Bakanlığı verilerine göre, 2013 yılında Mısır'a yapılan ihracat yüzde 13 oranında düşerek 3.203 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. Buna rağmen bu ülkeden ithalatta ise yüzde 21'lik bir artış söz konusu olmuştur.

Denilebilir ki, darbe sonrasında iki ülke arasında siyasi alanda yaşanan gerginlikler ekonomik işbirliğini yoğun bir biçimde etkilememiştir. Başta iş çevreleri olmak üzere her iki ülkedeki dış politika aktörleri, 2005'te başlayan ve Mursi döneminde ivme kazanan ekonomik ilişkilerin zarar görmemesi için siyaset ile ekonomiyi ayırıştırma gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Nitekim Mursi sonrası kurulan ilk hükümetin Sanayi ve Ticaret Bakanı Münir Fahri Abdunnur **ticari ilişkiler ile siyasi ilişkilerin ayrı tutularak** ekonomideki işbirliğinin devam ettirilmesine yönelik yaklaşımı resmi ağızdan dile getiren ilk isim olmuştur. Mısır'lı Bakan, Türkiye ile imzalanan **serbest ticaret anlaşmasının yürürlükte olduğunu** ve hükümetinin

anlaşmayı yeniden değerlendirmek yönünde bir niyetinin olmadığını belirtmiştir. Benzer şekilde Mısır-Türk İş Konseyi Başkanı Adil el Lemi de ekonomik ilişkilerin politik ve diplomatik olaylardan etkilenmeyeceğini dile getirmiştir.⁴⁸⁶

Doğrusu bu açıklamalarla paralel bir biçimde, Türkiye ve Mısır arasındaki siyasal gerginliğin dış ticarete pek yansımadağı açıktır. Zira 2013'te yüzde 4 olan toplam dış ticaret hacminde yaşanan azalma, 2014 yılında sadece yüzde 2 düzeyinde gerçekleşmiştir.⁴⁸⁷ Buradan hareketle, iki ülke hükümetlerinin siyasal ilişkileri devam ettirmekte pek istekli olmasa dahi, ilişkilerdeki ekonomik boyutun ayrı tutularak devam etme eğiliminde olduğu söylenebilir.

Bu noktada Türkiye ve Mısır ekonomilerinin birbirini tamamlayıcı yönü ve Mısır'ın bazı temel ürünlerde Türkiye'ye bağımlı olması siyasi gerilimin ekonomiye yansımaları engelleyen önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin Mısır'a yaptığı ihracatın sektörel dağılımı incelendiğinde enerji ürünleri, özellikle de petrol yağlarının öne çıktığı görülmektedir.⁴⁸⁸ Mısır'ın enerji tüketim miktarının 2008 yılından beri enerji üretim miktarını geçmesi nedeniyle, ülkenin tüketim miktarını karşılamak amacıyla bu tarihten itibaren ham petrol ve işlenmiş petrol ürünleri ithal edilmeye başlanması bu durumun itici gücünü oluşturmuştur. Mısır'ın Türkiye'den yaptığı enerji ithalatı dışında demir-çelik ürünleri de öne çıkmaktadır. 3 Temmuz darbesi sonrasında Mısır'a yönelik ticarete Türkiye'nin önde gelen ihraç ürünlerinden demir-çelik ürünlerine ilişkin yaşanan gelişmeler, siyasi gerilimin ekonomik alana yansımadağı yönündeki tespiti doğrulamaktadır. 2013'ün Kasım ayında Türkiye'nin Kahire'deki büyükelçisinin istenmeyen adam ilan edilmesinden kısa bir süre sonra, daha önce Türk demir-çelik ürünlerine uygulanan anti-damping vergisinin kaldırılması bu durumun somut bir göstergesi niteliğindedir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Ali Hussein Bakeer, "Future of Turkish-Egyptian Ties After Military Coup", *Al Jazeera*, 17 Aralık 2013, <http://studies.aljazeera.net/en/reports/2013/12/20131217113236236557.htm>, (12.04.2014).

⁴⁸⁷ Bu önemsiz düşüş büyük ölçüde Mısır'dan yapılan ithalattaki düşüşle ilintili olmuştur. Nitekim 2014 yılında Türkiye'nin Mısır'a ihracatı yüzde 3 oranında artarken, bu ülkeden ithalatı ise yüzde 12 oranında düşmüştür.

⁴⁸⁸ Mısır, esas itibarıyla Türkiye'nin petrol yağı ihracatında en büyük payı alan ülke olarak önemli bir yere sahiptir. T.C. Ekonomi Bakanlığı verilerine göre, 2013 yılında dünyaya yapılan petrol yağı ihracatının yüzde 17'lik kısmı Mısır'a yapılmıştır.

⁴⁸⁹ Mısır Sanayi ve Dış Ticaret Bakanlığı tarafından "Demir-Çelik Filmaşin ve Çubuk" (7213 ve 7214 GTİP'li) ithalatına karşı 28 Kasım 2012 tarihinde bir korunma önlemi soruşturması açılmıştır. Dava kapsamında 2 Aralık 2012 tarihinde yüzde 6,8 oranında geçici koruma önlemi vergisi konulmasının ardından 20 Haziran 2013 tarihinde önlem kaldırılmıştır. 21 Kasım 2013 tarihinde Mısır Resmi Gazetesinde yayımlanan karara göre dava önemsiz olarak kapatılmıştır. İlgili ürünlerin Mısır pazarında

Bununla birlikte iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin seyri ile karşılaştırıldığında ekonomik alanda dramatik bir değişim yaşanmadığı görülmekle birlikte, iki ülke arasında 2012 yılında imzalanan Ro-Ro Anlaşmasının⁴⁹⁰ (Ro-Ro ve Karayolu Transit Taşımacılığı Alanında İşbirliğine Dair Mutabakat Muhtırası) Mısır tarafınca 2015 yılında yenilenmeyeceğinin açıklanmasının dış ticaret ilişkisi açısından olumsuz bir etki oluşturabileceğinden endişe edilmiştir.⁴⁹¹ Zira Mısır yetkililerince bu anlaşmanın yenilenmeyeceğinin açıklanması üzerine, TİM Başkanı Mehmet Büyükekçi'nin yaptığı “*Gelişmiş ülkelerde ticaret ve siyaset ayrı gidiyor. Türkiye'nin siyaset yaptığı ülkelerde de bunun böyle olması gerekiyor*” yönündeki açıklaması⁴⁹², Mısır tarafınca karşılık bulmamış ve geçerlilik süresi 23 Nisan 2015'te dolan anlaşma yenilenmemiştir.

Buna mukabil, gerek yeni yönetimle yaşanan siyasal sıkıntıların ekonomik alana yansıdığı Ro-Ro sorununun çözümü için gerekse Türk firmalarının Mısır'da yaşadığı sorunları gündeme getirmek amacıyla yeni Türk Dış Politika aktörlerinden TOBB devreye girmiştir. TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu'nun üç kişilik heyetle Ro-Ro krizinin çözümü maksadıyla 7-9 Kasım 2015 tarihlerinde Mısır'a yaptığı ziyaret iki yıl aradan sonra Mısır'a gerçekleştirilen ilk üst düzey ziyaret olmuştur.⁴⁹³ 3 Temmuz darbesinin ardından uzun bir aradan sonra Türk heyetinin gerçekleştirdiği bu ziyaretin ‘yeni diplomatlar’ olarak nitelenen işadamları tarafından yapılmış olması, Türkiye-Mısır

ihracatına dair herhangi bir ticaret politikası önlemi söz konusu değildir. Bkz. Çelik İhracatçıları Birliği, <http://www.cib.org.tr/faaliyetler-antidamping-2.html> , (10.10.2014).

⁴⁹⁰ 2002'ye kadar Körfez ülkelerine Irak üzerinden taşımacılık yapıyorken, Irak'ın işgalinden sonra yeni rota Suriye olmuştur. 2011'den sonra Suriye'deki iç savaşın başlamasıyla, Türkiye'nin Suriye üzerinden yaptığı ticaret sekteye uğrayınca Mısır hattı oluşmuştur. Suriye'deki iç savaşın ardından, Türkiye-Mısır Ro-Ro seferleri bağlantılı karayolunu transit kullanma anlaşması ile sorun by-pass edilmiştir. Türk mallarının Körfez'e daha kolay gitmesini temin için 22 Nisan 2012'de imzalanan anlaşma sayesinde Mersin ve İskenderun Limanı ile Mısır limanları arasında deniz yolu açılmıştır. Böylelikle Mersin ve İskenderun limanlarından kalkan Ro-Ro gemileri, Mısır üzerinden karayoluyla Kızıldeniz'e, buradan Ro-Ro ile Suudi Arabistan'ın Duba Limanı'na geçebilmiştir. Suriye üzerinden giden karayoluna göre zaman ve maliyet biraz artsa da Ekonomi Bakanlığı'nın sağladığı birtakım destekler ile Türk ihracatçıların rekabetçiliği korunabilmiştir. Suriye krizinden sonra alternatif güzergâh olarak düşünülen Mısır'a Ekonomi Bakanlığı sefer başına 1000 dolar navlun desteği vermiştir. Ancak bu teşvik Ağustos 2013 itibarıyla kaldırılmıştır.

⁴⁹¹ Mısır hükümeti, Mursi döneminde imzalanan ve 23 Nisan 2015 tarihinde sona eren deniz ticaret anlaşmasını uzatmama yönünde aldığı kararı anlaşmanın süresinin dolmasına yakın bir tarihte açıklamıştır. “Mısır, Türkiye ile ticaret anlaşmasını uzatmıyor”, *Al Jazeera*, 28 Ekim 2014, <http://www.aljazeera.com/haber/misir-turkiye-ile-ticaret-anlasmagini-uzatmiyor> , (15.01.2015).

⁴⁹² “Mehmet Büyükekçi: Ro-Ro anlaşmasının kaldırılması Mısır'a zarar verir”, *Deniz Haber Ajansı*, 28 Ekim 2014, <http://www.denizhaber.com.tr/mehmet-buyukeksi-ro-ro-anlasmasinin-kaldirilmesi-misira-zarar-verir-haber-58438.htm> , (10.12.2014).

⁴⁹³ “Hisarcıklıoğlu, Kahire'de temaslarda bulundu”, *TOBB*, 9 Kasım 2015, <http://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=20739&lst=MansetListesi>, (25.11.2015).

ilişkilerinin siyasal ve ekonomik olarak ayrı ayrı değerlendirildiğine, bir diğer deyişle kompartımanlaştırıldığına işaret etmektedir.

Öte yandan, Mısır ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilere bakıldığında özellikle 2 milyar dolar değerinde yatırımı olan Türk şirketlerinin Mısır ekonomisine yaptığı katkı ciddi düzeydedir. Türklerin Mısır'daki yatırımların hemen hemen tamamının ihracat yapmak üzere yapılmış yatırımlar olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Mısır'daki yatırımcıların Mısır'ın ekonomisine ihracat olarak olumlu katkı vermek üzere kurulmuş şirketler olduğu düşünüldüğünde, ihracatın önünde engel teşkil edecek şekilde Ro-Ro seferlerinin iptal edilmesi gibi bir uygulamanın Türkiye'nin yanı sıra Mısır ekonomisini de olumsuz etkilemesi sözkonusu olabilecektir. Bu nedenle, ticari ilişkilerin gelişmesinin engellenmesine yönelik bu tarz uygulamalardan yakın zamanda vazgeçilebileceği ya da bu gibi uygulamaların olumsuz etkilerinin giderileceği yeni uygulamaların hayata geçirilebileceğini söylemek fazla iddialı olmayacaktır.

1.1.1.3. Ürdün-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: Liberal Ekonomi Politikaları Uyumu

Türk Dış Politikasında 2000'li yıllarda uygulamaya konulan ritmik diplomasi ilkesi, Ortadoğu'daki Arap ülkeleri ile siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkileri yeniden tesis etmek açısından önemli bir araç olmuştur. Bu çerçevede bölge ülkeleriyle diplomatik, kültürel ve ticari alanda işbirliğini geliştirme çabaları ve bunun bir uzantısı olarak gerçekleştirilen karşılıklı üst düzey ziyaretler⁴⁹⁴ Türkiye-Ürdün ilişkilerinin gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde yeni dış politika ilkelerinden ritmik diplomasinin bir gereği olarak Ürdün'le yoğun bir biçimde gerçekleştirilen karşılıklı ziyaretler kapsamında Türkiye ve Ürdün arasında imzalanan 40'ın üzerindeki anlaşma ve mutabakat muhtırasıyla iki ülke ilişkilerinin altyapısı oluşturulmuştur.

Aslında Ürdün ve Türkiye arasındaki STA'nın, Türkiye'nin 2000'li yıllarla birlikte ekonomiyi merkeze alan dış politika yaklaşımı ile Ürdün'de 1999'da Kral Hüseyin'in vefatı üzerine yönetimi devralan Kral Abdullah ile birlikte başlayan ekonomik liberalleşme motivasyonunun zamanlama olarak örtüşmesinin bir ürünü ya da bir diğer deyişle sonucu olduğu söylenebilir. Nitekim Türkiye uygulamaya başladığı

⁴⁹⁴ Başbakan Erdoğan Kasım 2006'da Ürdün'e bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyareti Dışişleri Bakanı Ali Babacan'ın 9 Ekim 2007'de gerçekleştirdiği resmi ziyaret izlemiştir. Karşılıklı ziyaretler Ürdün Kralı Abdullah'ın 11 Aralık 2007 tarihinde Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret ile sürmüştür.

yeni dış politika yaklaşımı ile bölgesindeki ülkelerle siyasal ve ekonomik ilişkilerini geliştirirken, Ürdün de bir yandan 2000 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmuş, diğer yandan 2001 yılında ABD ile STA imzalamıştır. İşte böyle bir süreçte, Türkiye ve Ürdün arasında STA imzalanması amacıyla ilk tur müzakereler 2005 yılında gerçekleştirilmiş; 2007 yılında taraflar arasında yapılan çeşitli görüşmelerin ardından Cumhurbaşkanı Gül'ün 1-3 Aralık 2009 tarihlerinde gerçekleştirdiği Ürdün ziyareti sırasında ise Anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmanın 1 Mart 2011 tarihinde yürürlüğe girmesiyle ise ticari ilişkilerin altyapısı tamamlanmıştır.

Bununla birlikte, iki ülke arasındaki ilişkilerin STA imzalanmasına varan düzeyde gelişmesinin arka planında, siyasal anlamda yaklaşmanın etkisini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Zira ABD'nin 2003 yılındaki Irak müdahalesi ve Filistin meselesi gibi birtakım bölgesel konularda iki ülke benzer dış politikalar izlemiştir. Buna ilaveten Ürdün Dışişleri Bakanı'nın 2008'deki Türkiye ziyareti sırasında 'Siyasi Danışma Grubu Oluşturulmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası'nın imzalanması da Türkiye-Ürdün ilişkilerde yeni bir dönemin başlamasına katkı sağlamıştır. Orta Doğu'daki sorunlar karşısında benzer politikalar yürüten iki ülke bu mekanizma ile bir anlamda bölgede ortak amaçlara sahip olduklarını ortaya koymuşlardır.⁴⁹⁵ Buna ilaveten, Ortadoğu'da yaşanan krizler de iki ülkenin ortak siyasal tutumda buluşmasında etkili olmuştur. Bu çerçevede Türkiye ve Ürdün'ün dış politikaları arasındaki uyum Suriye'deki Arap isyanında da devam etmiş ve bu iki ülke Ortadoğu'da istikrar amacıyla Suriye'de ve Lübnan'daki sorunlu alanlarda da siyasal işbirliğini güçlendirme yoluna gitmişlerdir. Öte yandan, Arap isyanlarının yaşandığı çalkantılı dönemde Türkiye'nin önceliklerinden biri de Ürdün'ün istikrarı olmuştur. Bu çerçevede Türkiye, 2011 sonrasında Ürdün'deki isyanlar⁴⁹⁶ ve 23 Ocak 2013 seçimlerinde Müslüman Kardeşler'in ve onun Ürdün'deki siyasi kanadı olan İslami Hareket Cephesi'nin seçim boykotu esnasında tarafsız kalmış; Ürdün'de parlamentonun yeniden açılmasını ve Ocak 2013'te parlamento seçimlerinin yapılmasını memnuniyetle karşılamıştır.⁴⁹⁷

⁴⁹⁵ Veyssel Ayhan, "Ürdün Dış Politikası ve Türkiye ile İlişkiler: Irak Savaşı Sonrası Dönem", *Ortadoğu Analiz*, C.2, S. 13, Ocak 2010, s.56-57.

⁴⁹⁶ "Protesters in Jordan demand political, economic reforms", *CNN*, 31 Ocak 2011, <http://edition.cnn.com/2011/WORLD/meast/01/28/jordan.protests/>, (04.05.2014).

⁴⁹⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Ürdün Temsilciler Meclisi Seçimleri Hk.," No. 18, 25 Ocak 2013, http://www.mfa.gov.tr/no_-18_-25-ocak-2013_-urdun-temsilciler-meclisi-secimleri-hk_.tr.mfa, (15.06.2014).

Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki işbirliğinin somut bir zemine oturtulması bağlamında hayata geçirilmeye çalışılan Yüksek Düzeyli Dörtlü İşbirliği Konseyi mekanizması da Ürdün ile ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir adım olarak öne çıkmıştır. Türkiye, Ürdün, Suriye ve Lübnan, Haziran 2010'da İstanbul'da gerçekleştirilen 3. Türk-Arap İşbirliği Forumu çerçevesinde imzaladıkları Deklarasyon ile uzun vadeli stratejik ortaklığın geliştirilmesi ve ekonomik entegrasyona doğru ilerlenmesi hedefiyle bir "Yüksek Düzeyli Dörtlü İşbirliği Konseyi" oluşturarak, malların ve kişilerin serbest dolaşımını öngören bir serbest ticaret alanı oluşturulması kararlaştırmışlardır. Bu dört ülke arasındaki işbirliği kapsamında tarife ve tarife dışı engellerden arındırılmış serbest bir ticaret ve yatırım ortamı yaratılması amaçlanmıştır. Sözkonusu ortaklık sürecinin Ocak 2011'de İstanbul'da gerçekleştirilecek bir liderler zirvesiyle hayata geçirilmesi planlanmış olmakla birlikte, Arap isyanları ile birlikte bu ortaklığın hayata geçmesi mümkün olamamıştır.⁴⁹⁸

İki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi noktasında STA, diğer birtakım anlaşmalara da zemin hazırlamıştır. Nitekim 24 Mart 2010'da iki ülke ulaştırma bakanları Türkiye'de görüşmüş ve görüşme sonunda iki ülke arasında denizcilik anlaşması imzalanmıştır. Söz konusu anlaşmanın karşılıklı deniz taşımacılığını artırarak ikili ilişkilere olumlu katkı sağlaması hedeflenmiştir. İmza töreninde Ürdün Ulaştırma Bakanı Ürdün'de demiryolu yapımı için çıkılacak uluslararası ihaleye Türkiye'nin de katılmasını istediklerini ifade etmiştir.⁴⁹⁹ Ürdün Başbakanı Maruf el-Bahit'in 23-24 Temmuz 2011 tarihleri arasındaki Türkiye ziyareti kapsamında ise iki ülkenin şehircilikten sorumlu bakanları arasında toplu konut alanında işbirliği anlaşması imzalanmıştır.⁵⁰⁰

Soğuk Savaş sonrası dönemde askerî güvenlikten ziyade ekonomik güvenliği ve iç istikrarı ön planda tutan Ürdün'ün bu yaklaşımı, Arap isyanlarının ortaya çıkışıyla birlikte daha da belirgin bir hâl almıştır. Bu durum Ürdün'ün Türkiye ile ilişkilerindeki ekonomik kaygıların daha belirleyici olmasına da yol açmıştır. Nitekim 5-6 Mart 2013'te Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştiren Kral II. Abdullah, Türkiye-Ürdün

⁴⁹⁸ Türkiye, Suriye, Ürdün ve Lübnan arasında serbest ticaret bölgesi oluşturulması girişimi hakkında bkz. Harun Öztürkler, "Türkiye, Suriye, Ürdün ve Lübnan, Serbest Ticaret Bölgesi Türkiye için Avrupa Birliği'ne Bir Alternatif Oluşturabilir mi?", *Ortadoğu Analiz*, C.2, S. 23, 2011, ss.51-57.

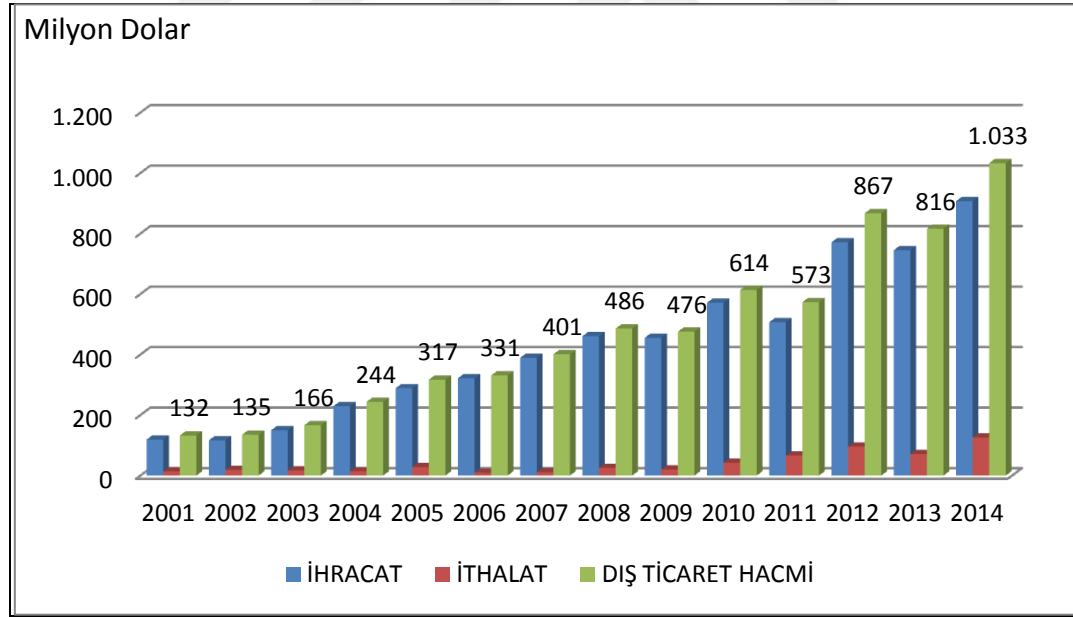
⁴⁹⁹ "Ürdün'den demir yolu ihalesine davet", *Yeni Şafak*, 24 Mart 2010.

⁵⁰⁰ "TOKİ, Ürdün'ü yeniden yaratacak!", *İnternet Haber*, 23 Temmuz 2011, <http://www.internethaber.com/toki-urdunu-yeniden-yaratacak-361216h.htm> , (20.11.2013).

Ekonomik İşbirliği Toplantısı'nda yaptığı konuşmasında, “Ürdün, Türkiye ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda çok istekli. Serbest Ticaret Anlaşması, ilişkilerin gelişmesinde kilit nokta olmaya devam ediyor. Türk dostlarımızdan Ürdün'e gelerek yatırım fırsatlarını değerlendirmelerini istiyorum. Ayrıca Türk girişimciler serbest ticaret anlaşmasını kullanarak yeni pazarlara da girebilirler” ifadelerini kullanmıştır.⁵⁰¹

Türkiye ve Ürdün arasında tüm bu yaşanan süreci ekonomik verilerle ifade etmek gerekirse, 2001 yılında 135 milyon dolar dolayında olan iki ülke dış ticaret hacmi, on yıl içinde yaklaşık 6 kat artarak 2013 yılı sonu itibariyle 815 milyon dolar düzeyine erişmiştir. İlişkilerde yakalanan ivme ile iki ülke dış ticaret hacmi 2014 yılında 1 milyar doları aşmıştır (Bkz. Grafik 24). Bununla birlikte, STA anlaşmasında öngörülen geçiş döneminin 2018 yılında tamamlanacak olması sebebiyle, anlaşmanın asıl etkilerinin önümüzdeki dönemde daha net olarak görülebileceği söylenebilir.

Grafik 24 - Türkiye-Ürdün Dış Ticareti (2001-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Grafik 24'ten de anlaşıldığı üzere, Türkiye ve Ürdün arasındaki ekonomik karşılıklı bağımlılık asimetrik bir özellik göstermektedir. Ürdün'ün bölgedeki diğer

⁵⁰¹ “Ürdün ile Ticaretimizi kısa vadede en az 2 milyar dolara çıkarmayı hedefledik”, TOBB, 6 Mart 2013, <http://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=2141&lst=MansetListesi> , (28.01.2015)

ülkelerin büyük çoğunluğunun aksine sınırlı doğal kaynaklara sahip olması, iki ülke arasında karşılıklı bağımlılık ve göreceli üstünlükler ekseninde Türkiye'yi avantajlı bir konuma getirmektedir. Nitekim mal grupları bazında bakıldığında Ürdün'den en çok fosfat ithal edilirken, ihraç ürünleri çeşitlilik arz etmekle birlikte daha ziyade petrol ürünleri ve demir-çelik ürünleri satışı yapılmaktadır. Bu çerçevede, Türkiye-Ürdün ilişkilerini “*bir diğeri için yaşamsal olmayan ama avantaj sağlayan ilişki*” şeklinde tanımlanmış olması yerindedir.⁵⁰² Bununla birlikte, sınırlı kaynakları nedeniyle büyük ölçüde dış yardımlara bağımlı olan Ürdün ile ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesinin bölgesel refahın arttırılmasına katkı sağlayacağı açıktır.

1.1.2.Siyasal Yakınlaşmanın İvme Kazandırması Sonucu Gelişen Ekonomik İlişkiler

1.1.2.1. Suriye-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: Arap İsyanları Öncesi Ekonomik Entegrasyona Doğru

İsrail, Mısır ve Ürdün'le ilişkisinden farklı olarak Türkiye'nin Suriye ile ekonomik ilişkileri, öncelikle iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin gelişmesiyle birlikte ivme kazanmıştır. Nitekim Türkiye-Suriye Serbest Ticaret Anlaşmasının siyasi ilişkilerde yaşanan yumuşama sonrasında imzalanmış olması bu tespiti doğrulamaktadır. Bu bağlamda, 2004 yılında imzalanan ve 2007'de yürürlüğe giren Türkiye-Suriye STA'nın, Türkiye'nin komşularla sıfır sorun ve ritmik diplomasi ilkeleri başta olmak üzere yeni dış politika ilkeleri çerçevesinde yeniden yapılanan dış politikasının bir ürünü olduğu açıktır. Bu ülke ile ekonomik entegrasyonun sağlanmasına yönelik bu girişim, serbest ticaretin hüküm sürdüğü ve âdeta ‘sınırları olmayan’ bir Ortadoğu tasavvurunun ilk adımı olarak görmüştür. Bu noktaya gelene kadar, ikili ilişkilerde işbirliğini önceleyen bir anlayış çerçevesinde her iki ülkedeki siyasi irade yakınlaşmanın sinyallerini vermiş ve sonrasında STA imzalanması aşamasına gelmesi mümkün olabilmıştır.

Soğuk Savaş döneminde farklı kamplarda yer alan Türkiye ve Suriye arasında 1990'lı yıllar boyunca güvenlik alanında ve su sorunu konusunda uyuşmazlıklar var olmakla birlikte, Soğuk Savaş'ın bitişiyle birlikte iki ülke ilişkilerinde kısmi bir

⁵⁰² Bu türden bir nitelendirme için bkz. Zafer Akbaş, “Ürdün Dış Politikasının Temel Bileşenleri: Belirsizlik Sorunu ve Tehdit Algılaması”, *International Journal of Social Science*, Vol.5, No. 2, April 2012, pp. 439-459.

düzelme yaşanmıştır. Bu dönemde gündeme gelen I. Körfez Savaşı sürecinde de Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması konusunda iki ülke arasında işbirliği söz konusu olmuştur. Soğuk Savaş'ın bitişi iki ülke ilişkilerinin siyasal olarak yumuşamayı getirmenin yanı sıra ekonomik işbirliği anlamında da yeni fırsatların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu çerçevede, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Suriye'nin dış ticaretindeki Sovyet bloğu üyesi ülkelerin paylarının gerilemesi Türkiye ile ticari ilişkilerde bir canlanmaya yol açmıştır.⁵⁰³ Bu değişime paralel olarak, 1990'da 279 milyon dolar olan Türkiye-Suriye dış ticaret hacmi 1995 yılına gelindiğinde yaklaşık iki kat artarak 530 milyon dolar seviyesine ulaşmış ve Türkiye, Suriye'nin hem ithalatında hem de ihracatında üçüncü ülke olmuştur. Bununla birlikte, 1990'lı yıllar boyunca genel olarak Türkiye-Suriye siyasi ilişkilerinin karşılıklı güvensizlik ve önyargılar çerçevesinde şekillendiğini hatırlamakta fayda var. Böyle bir ortamda, iki ülke ekonomik ilişkilerinin -önceki döneme göre düzelme görülme birlikte- oldukça sınırlı düzeyde kaldığı açıktır. Bu bağlamda, Türkiye'nin Suriye ile dış ticaretine ilişkin veriler incelendiğinde, 1990'lar boyunca iki ülke dış ticaret hacminin artış göstermekle birlikte, karşılıklı siyasal güvensizlik nedeniyle aslında sahip olduğu gerçek potansiyelini yakalayamadığı görülmektedir. Nitekim söz konusu dönemde Türkiye'nin Suriye'ye yönelik ihracatı 10 yıl boyunca ortalama 250 milyon dolar düzeyinde kalmıştır.

1990'ların sonuna gelindiğinde Türkiye ile Suriye arasında tarihi bir dönemin başlamasına ve aralarındaki en önemli sorunların çözümüne yönelik yeni, pozitif bir atmosferin doğmasına kapı aralanmıştır. PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Suriye'den sınır dışı edildiği ve Adana Mutabakatının imzalandığı 1998 yılı iki ülke ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1998 Adana Mutabakatı her ne kadar iki ülke arasındaki siyasal ilişkiler açısından bir milat olsa da, ekonomik ilişkiler açısından esas milat, siyasal ilişkilerde yaşanan yakınlaşmanın sonucu olarak 2004 yılında imzalanan Türkiye-Suriye Serbest Ticaret Anlaşması olmuştur. Nitekim ikili ilişkilerdeki siyasal atmosferin iyileşmeye başladığı 1998 yılından itibaren iki ülke dış ticaret hacmi artış göstermekle birlikte, asıl sıçrama iki ülke arasında STA'nın yürürlüğe girdiği yıllarda yaşanmıştır.

⁵⁰³ Altunışık, "Güvenlik Kıskaçında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri", a.g.m., s.324.

Adana Mutabakatı'ndan bir yıl sonra, 1999 yılında 539 milyon dolar olan iki ülke ticaret hacmi, 2000 yılına gelindiğinde 730 milyon dolara çıkmış ve Türkiye, Suriye'nin dördüncü büyük ticaret ortağı haline gelmiştir. Bu artışta 1999 yılında Suriye'nin Türkiye'ye yönelik ihracatının 307 milyon dolardan, 2000 yılında yüzde 78'lik bir artışla 545 milyon dolara ulaşması önemli rol oynamıştır.⁵⁰⁴ Siyasi ilişkilerde yakalanan ivmenin Türkiye'nin Suriye'ye yönelik ihracatına yansması ise STA'nın imzalandığı 2004 yılında gerçekleşmiş; bu tarihten sonra Suriye'ye yapılan ihracat sürekli artış göstermiştir.

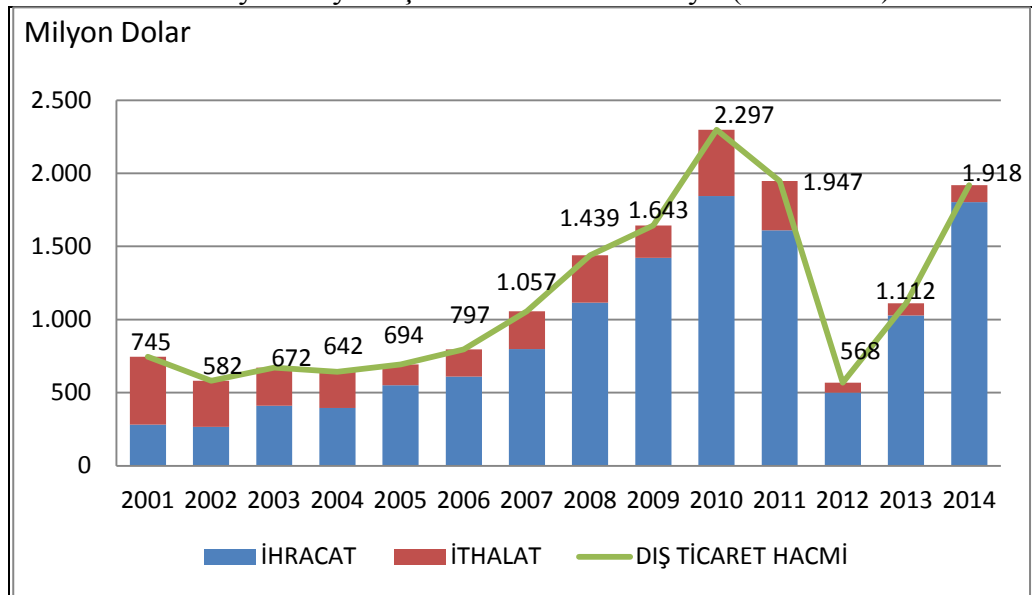
İki ülke arasında ekonomik yakınlaşma açısından milat olarak değerlendirebilecek 2004 yılı, iki ülke ilişkilerinin üst düzey ziyaretlere sahne olduğu bir yıl olmuştur. Devlet başkanı düzeyinde Suriye'den Türkiye'ye yapılan ilk ziyaret olma niteliğini taşıyan Beşar Esad'ın 2004 yılı Ocak ayındaki ziyareti, iki ülke arasındaki siyasal ilişkiler açısından yeni bir dönemin başlangıcı olarak yorumlanmıştır. Bu ziyaretin ardından siyasal yakınlaşma ekonomik alanda da yansıma bulmuştur. Nitekim bu ziyaretten kısa bir süre sonra dış ticaretten sorumlu devlet bakanı Kürşad Tüzmen'in 2004 Mayıs'ında Suriye'ye kalabalık bir işadamları heyeti ile yaptığı ziyaret ve iki ülke arasında ticaret hacminin artırılması için adım atılmasına karar verilmesi, iki ülke arasında giderek gelişen ticari ilişkiler açısından önemli bir gelişme olmuştur. Bu heyet ziyaretinde imzalanan "Anlaşma Muhtırası" ile daha sonra iki ülke arasında imzalanacak olan Serbest Ticaret Antlaşmasının ilk adımı atılmıştır. Nitekim STA müzakerelerinin ilk turu bu ziyaretin ertesi ayında 26-28 Nisan 2004 tarihleri arasında Ankara'da yapılmıştır. İkinci toplantısını 16-18 Temmuz 2004 tarihlerinde Şam'da gerçekleştiren Türkiye-Suriye STA müzakerelerini yürütmek üzere kurulan Ortak Komite, üçüncü ve son toplantısını 26-29 Ağustos 2004 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirmiş, müzakereler neticesinde, Türkiye ve Suriye arasında STA tesis eden ortaklık anlaşması 28 Ağustos 2004'te paraf edilmiştir. Anlaşma Başbakan Erdoğan'ın 22-23 Aralık 2004 tarihlerinde Suriye'ye gerçekleştirdiği resmi ziyaret esnasında 22 Aralık 2004 tarihinde Şam'da imzalanmıştır. Erdoğan'ın Aralık 2004'teki Şam ziyareti Türkiye ile tam üyelik müzakerelerine 3 Ekim 2005'de başlanması kararının alındığı 16-17 Aralık 2004 AB Konseyi Brüksel Zirvesi'nin hemen ardından gerçekleşmiştir. Bu çerçevede sözkonusu dönemde Türkiye'nin AB ile gelişen ilişkilerinin Türkiye'yi

⁵⁰⁴ T.C. Ekonomi Bakanlığı verileri.

Suriye için çok daha cazip bir partner haline getirdiği, dolayısıyla Suriye açısından Türkiye'nin politik ve ekonomik açıdan Batı'ya açılan kapı olarak değerlendirildiği söylenebilir.

İmzalanan STA'nın ticari ilişkilere yansımalarına bakıldığında ise; iki ülke dış ticaret hacmi 2004'te imzalanan STA sonrasında sürekli artış göstermiş ve özellikle STA'nın yürürlüğe girdiği 1 Ocak 2007'den sonra hızla yükselen bir seyir izlemiş ve anlaşmanın olumlu etkileri iki yılda kendini göstermiştir. Nitekim Suriye'ye ihracat 2007 yılında yüzde 31, 2008 yılında da yüzde 40, 2009 yılında yüzde 28 oranında artarak 1 milyar doların üzerine çıkmıştır. İki ülke ticari ilişkilerinin geldiği noktayı göstermesi açısından 2010 yılı da kritik bir yıl olmuştur. 2010 yılında Türkiye'nin Suriye'ye ihracatının 2006'dakinden 3 kat, 2009 yılına göre ise yüzde 30 oranında artarak 1,8 milyar doları aştığı ve toplam ihracat içindeki payının yüzde 26'ya yükseldiği gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, 2002–2006 yılları arasında Suriye'den ithalatın sürekli azalmakla birlikte, 2007 yılından ülkede iç savaşa varan olayların çıktığı 2011 yılına kadar (ekonomik krizden kaynaklanan 2009 yılındaki düşüş haricinde) devamlı artış gösterdiği dikkat çekmektedir. Bu verilerden hareketle, Türkiye-Suriye ticaret ilişkilerinde 2003 yılından beri dış ticaret fazlası veren tarafın Türkiye olduğu anlaşılmaktadır. Grafik 25'ten görüleceği üzere Türkiye Suriye ile dış ticaretinde 2002'den sonra elde ettiği avantajlı konumunu on yıl boyunca sürdürmüş ve 1,4 milyar dolar ile 2010 yılı en fazla dış ticaret fazlası verdiği yıl olmuştur.

Grafik 25 - Türkiye-Suriye Dış Ticaret Hacminin Seyri (2001-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Görüleceği üzere, Suriye’de olayların çıktığı 2011 yılından önce Türkiye-Suriye ilişkilerinin en önemli ayağını ekonomik işbirliği oluşturmuş, iki ülke arasındaki ticaret hacmi STA’dan sonra her geçen yıl artarak bu yıl da 2 milyar doların üzerine çıkmıştı. Ancak Suriye’de baş gösteren rejim karşıtı gösteriler ve bunların sonlandırılmasına yönelik Esad yönetiminin kanlı yöntemleri önce ülke içi istikrarsızlığı doğurmuş, ardından da Türkiye ile işbirliğine zarar vermeye başlamıştır. Sözkonusu karışıklıklara rağmen ticarete yaşanan olumlu seyir 2011’in ilk aylarında da devam etmiş; ancak ekonomik ilişkiler Haziran ve Temmuz aylarından itibaren yavaşlamaya başlamış, sonraki aylarda da gerileme sürecine girmiştir.⁵⁰⁵ Öyle ki, 30 Kasım 2011 tarihinde Türkiye siyasi, askeri ve ekonomik konularda yaptırım kararları almıştır.⁵⁰⁶ Ankara’nın Esad yönetimine yönelik yaptırım paketini açıklamasının ardından çok daha zayıflayan karşılıklı ticaret, Şam’ın da Türkiye karşıtı önlemlerini duyurmasıyla neredeyse durma noktasına gelmiştir. Zira Suriye 1 Aralık 2011’de STA kapsamındaki tüm çalışmaları askıya aldığını açıklamış ve Suriye’den geçişlere ek gümrük harcı alınması da dahil olmak üzere Türkiye’ye bir dizi karşı yaptırım kararı almıştır.

Siyasal anlamda gerginleşen ilişkiler üzerine karşılıklı olarak alınan önlem kararları kaçınılmaz olarak başta sınır ticareti olmak üzere ekonomik ilişkileri olumsuz etkilemiş ve bu durum dış ticaret rakamlarına açıkça yansımıştır. 2010’da 2 milyar doları aşarak zirveye ulaşan iki ülke dış ticaret hacmi, 2011’in son çeyreğinden itibaren hızla daralmaya başlamıştır. Olayların yoğun olarak yaşandığı 2012 yılında ise ikili ticaret neredeyse durma noktasına gelmiştir. Türkiye’nin ihracatı yüzde 69 azalarak 501 milyon dolara, ithalatı ise yüzde 80 azalarak 67 milyon dolara gerilemiş ve iki ülke dış ticaret hacmi yüzde 71’lik ciddi düşüş göstermiştir.⁵⁰⁷ 2012 yılında iki ülke dış ticaret

⁵⁰⁵ “Suriye’deki çatışmalar Türk ihracatını vuruyor”, *Milliyet*, 27 Mart 2012.

⁵⁰⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Sayın Bakanımızın Suriye Yönetimine Yönelik Olarak Kararlaştırılan Önlemler Hakkındaki Basın Açıklaması”, 30 Kasım 2011, <http://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-suriye-yonetimine-yonelik-olarak-kararlastirilan-onlemler-hakkindaki-basin-aciklamasi.tr.mfa>, (05.05.2014). Ancak Türkiye’nin yaptırım uygulamaları Suriye’nin Türk bankalarındaki 200 milyon dolarının dondurulması gibi doğrudan Esad yönetimini hedef alan önlemler şeklinde ortaya çıkmıştır. Önlemlerin açıklandığı 30 Kasım 2011’de Davutoğlu’nun “kardeş Suriye halkının en asgari düzeyde etkileneyeceği” yaptırımların seçildiği ve asıl amacın “Esad yönetimini cezalandırmak” olduğu yönündeki açıklamalarla paralel bir biçimde, Türkiye Suriye halkını değil, daha ziyade Suriye yönetimini sıkıntıya sokan uygulamaları devreye sokmuştur.

⁵⁰⁷ T.C. Ekonomi Bakanlığı verileri. İthalat rakamları aynı olmakla birlikte ihracat rakamlarında TÜİK verileri ile Ekonomi Bakanlığı verileri arasında çelişki bulunmaktadır. TÜİK verilerine göre 2012 yılında Suriye’ye yönelik ihracat 498 milyon dolar olarak görülmektedir. 2012 yılında Türkiye’nin ihracatını daha çok elektrik enerjisi ve bazı temel gıda ve ihtiyaç maddeleri oluşturmuştur. 2012’de Suriye’den gerçekleştirilen ithalat fosfat dışında hemen hemen durmuştur.

hacminde yaşanan ciddi azalma Suriye’de yaşanan iç savaşın en yoğun olduğu döneme denk gelmesinden kaynaklanmıştır.⁵⁰⁸ 2013 yılına gelindiğinde Suriye’de istikrar ortamı tesis edilemese de, Türkiye’nin sınır komşusu olduğu bu ülke ile ticareti devam etmiştir. 2013 yılına ilişkin rakamlara bakıldığında, Suriye’deki merkezi yönetimle yaşanan sorunların artarak sürmesine rağmen, hem Suriye’ye yönelik ihracatta (yüzde 105) hem de Suriye’den yapılan ithalatta (yüzde 26) artış yaşanarak, iki ülke dış ticaret hacminin tekrar bir milyar doları aştığı görülmektedir. Ancak, bu dönemde ticarete konu olan emtianın niteliği değişmiştir. Zira ülkede yaşanan kriz sonrasında Suriye’ye ihraç edilen mal gruplarında insani yardım malzemeleri ile temel gıda maddeleri öne çıkmıştır. Türkiye örneğın 2006 yılında Suriye’ye en fazla otomobil ihraç ederken, 2011 yılında demir-çelik ürünleri, 2012 yılında ise yüzde 33 payla elektrik enerjisi ihracatı gerçekleştirmiştir. 2013 yılında ise “insani yardıma konu eşya” yüzde 12 payla en fazla ihracatı yapılan mal grubu olmuş ve 2012’ye göre 30 kat artış göstermiştir. Öte yandan ithalatı yapılan mal grupları bazında çok fazla bir değişiklik olmamıştır. Pamuk Suriye’den en fazla ithalatı yapılan ürün olma özelliğini korumuştur.⁵⁰⁹

Musul’u hızlı bir biçimde ele geçiren IŞİD’in Irak-Suriye hattındaki hareket kabiliyetini kullanarak Suriye içerisinde de özellikle de Türkiye sınırına yakın bölgelerde etkin olmaya başladığı 2014 yılında dahi Türkiye-Suriye dış ticaret hacminde 2013 yılındaki artış trendinin sürdüğü görülmektedir (Grafik 25). Sonuç olarak Suriye’de iç savaşın başlamasıyla ikili dış ticaret hacminde ciddi oranda düşüşler yaşanmakla birlikte, bu geçici bir etki göstermiş, olayların sürmesine rağmen 2014 yılına gelindiğinde Suriye’ye yönelik ihracatta yüzde 76, ithalatta ise yüzde 36’lık artış gerçekleşmiştir. Toplam dış ticaret hacminde bir önceki yıla göre yüzde 73’lük artış görülmektedir.

⁵⁰⁸ 2012 yılının sonuna gelindiğinde Suriye yıl içinde yüzde 20 küçülmüş, halk hareketinin başladığı dönemde 17 milyar dolar civarında olan ülkenin nakit rezervleri 3 milyar doların altına inmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Miş, “Suriye 2012”, *Ortadoğu Yılığı 2012*, (ed.) Kemal İnat-Muhittin Ataman, İstanbul, Açılım Kitap, 2013, s. 244.

⁵⁰⁹ T.C. Ekonomi Bakanlığı verileri.

1.1.2.2. Lübnan-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: Politik Motivasyonla Ekonomik Entegrasyon Çabaları

Türkiye ile Lübnan arasındaki STA 24 Kasım 2010 tarihinde Beyrut'ta imzalanmıştır.⁵¹⁰ Lübnan'ın uzun yıllar işgal ve vesayet altında kalması Türkiye-Lübnan ilişkilerinin gelişmesinin önünde bir engel oluşturmuştur. Lübnan'da 1970'li ve 1980'li yıllarda yaşanan iç savaş ve bölgedeki istikrarsızlıklar nedeniyle ikili ilişkilere hâkim olan durağan seyir, ancak 2000'li yılların başından itibaren değişmiş ve yakınlaşma sözkonusu olmuştur. Ülkenin 1989'dan itibaren Suriye vesayetinde olması, Türkiye'nin bu ülke ile ilişkilerinin özellikle PKK nedeniyle gergin Türkiye-Suriye ilişkilerinin gölgesinde kalmasına yol açmıştır. 1990'ların sonlarından ve özellikle 2000'li yılların başından itibaren Türk dış politikasında yaşanan dönüşümle birlikte Türkiye'nin Ortadoğu bölgesine bakışında, siyasal ve ekonomik anlamda yakın işbirliği öngören yeni bir yaklaşım hâkim olmaya başlamış ve Türkiye-Lübnan ilişkileri gelişmeye başlamıştır. 2004'te Lübnan Dışişleri Bakanı Jean Obeid'in Ankara ziyareti ile ilk adımı atılan ilişkiler, Başbakan Refik Hariri'nin 12 Mayıs 2004 tarihinde gerçekleştirdiği Ankara ziyareti sırasında imzalanan çeşitli anlaşmalarla ivme kazanmıştır.⁵¹¹ Suriye'nin ülkeden ayrıldığı 2005 yılı sonrası dönemde ise Türkiye-Lübnan ilişkilerinde politik ve güvenlik alanlarında oldukça hızlı bir gelişme süreci yaşanmış ve bu gelişmelerin sonucu olarak ekonomik ilişkiler de hızla artmıştır.

Grafik 26'dan da görüleceği üzere, 2000'li yıllar boyunca iki ülke arasındaki üst düzey ziyaretlerle siyasi olarak gelişen ilişkiler, dış ticaret ilişkilerine de yansımış ve iki ülke toplam dış ticaret hacmi 2011 yılına gelindiğinde 1 milyar doları aşmış ve 2012-2013 yıllarında da bu seviyeyi korumuştur. 2014 yılına gelindiğinde ise toplam dış ticaret hacmi yaşanan yüzde 8,4'lük bir düşüşle 922 milyon dolara gerilemiştir. Bunda Lübnan'dan gerçekleştirilen ithalatta yaşanan yüzde 26'luk düşüş etkili olmuştur. Nitekim 2014 yılında bu ülkeye yapılan ihracat sadece yüzde 4,5'lük bir azalma kaydetmiştir.

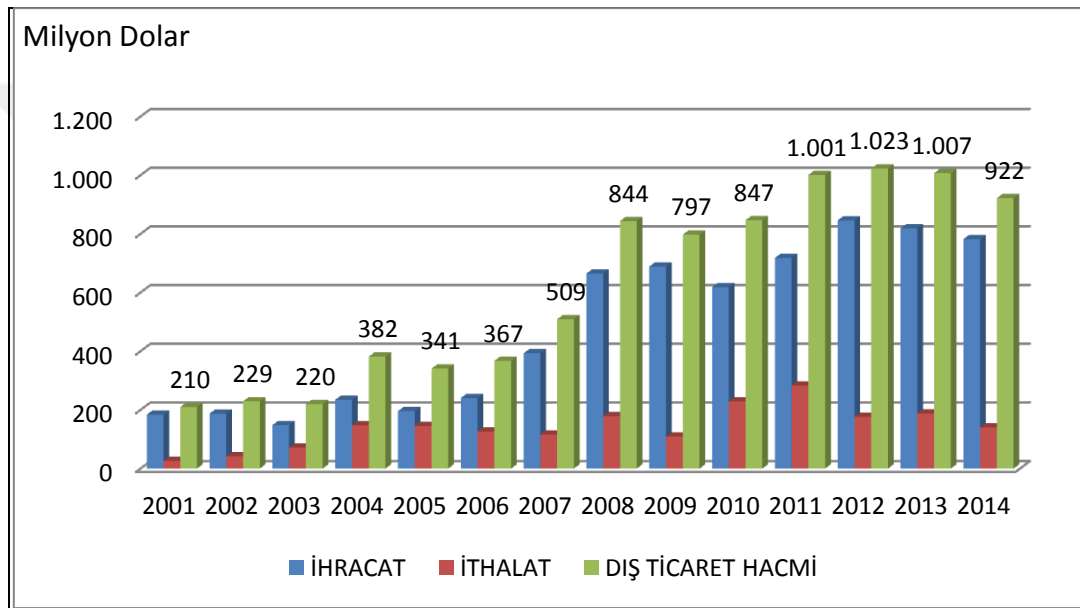
Lübnan'la üst düzey ziyaretlerle pekişen siyasal yakınlaşma sonucu ekonomik alanda da işbirliğinin adımları atılmıştır. Bu bağlamda Kasım 2010'daki Başbakan

⁵¹⁰ Türkiye-Lübnan Serbest Ticaret Anlaşması metni için bkz. 30 Nisan 2013 tarih ve 28633 sayılı (Mükerrer) Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130430M1-3.htm> , (22.03.2014).

⁵¹¹ Ayhan-Tür, a.g.e., s.284.

Erdoğan'ın Lübnan'a resmi ziyareti sırasında imzalanan Türkiye-Lübnan Serbest Ticaret Anlaşması önemli bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır.⁵¹² Ancak iki ülke arasında serbest ticaret alanı oluşturulmasına yönelik ortaklık anlaşmasının hayata geçirilebilmesi için Lübnan tarafındaki onay sürecinin tamamlanması beklenmektedir. Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle ikili ticaretin sahip olduğu esas potansiyelin iki ülkenin menfaatleri doğrultusunda kendini göstereceği bazı anlaşmaların yapıldığı diğer bölge ülkelerinden mülhem söylenebilir.

Grafik 26 - Türkiye-Lübnan Dış Ticareti (2001-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Bununla birlikte STA'nın henüz yürürlüğe girmemiş olmasına karşın, ikili ticari ilişkilerde sürekli bir artış görülmektedir. İki ülkenin siyasi ilişkilerinde yaşanan ivmenin yanı sıra Lübnan ekonomisinin büyük ölçüde ithalata dayalı olması da Türkiye ve Lübnan arasındaki dış ticaret hacminin artmasında önemli ölçüde etkilidir. Bu durumun bir uzantısı olarak ticaret hacminde denge 2000'li yıllar boyunca Türkiye'nin lehine bir seyir izlemiştir.

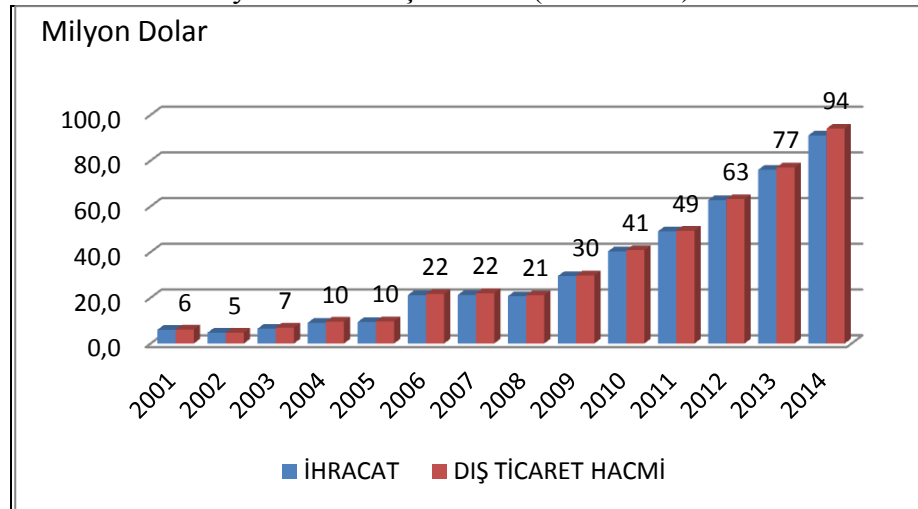
⁵¹² "Lübnan'la Serbest Ticaret Alanı oluşturulacak", *Dünya*, 25 Kasım 2010.

1.1.3. Filistin-Türkiye Serbest Ticaret Anlaşması: İyi Niyetler, Kötü Koşullar

Türkiye-Filistin arasındaki STA, 20 Temmuz 2004 tarihinde İstanbul'da imzalanmış ve 1 Haziran 2005 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşma, diğer STA'lardan farklı bir motivasyonla imzalanmıştır. Zira Anlaşma Filistin'in özel durumu göz önünde bulundurularak, Filistin halkının refahına destek vermek üzere, Türkiye ve Filistin arasında ekonomik işbirliğinin geliştirilmesine yönelik bir şekilde kaleme alınmıştır. Bu kapsamda, tarım sektöründen sanayi sektörüne, turizmden kalite altyapısının geliştirilmesine kadar birçok alanda işbirliği yapılması ve gerekli durumlarda Filistin'e yardım sağlanması amaçlanmıştır.

STA akdedilmiş olmasına rağmen Türkiye-Filistin ekonomik ve ticari ilişkileri, İsrail işgalinden kaynaklanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle, mütevazı bir düzeyde kalmıştır (Grafik 27). Anlaşmanın yürürlüğe girdiği 2005 yılından sonraki süreçte iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi artış göstermekle birlikte istenen düzeye ulaşmamıştır. Bununla birlikte, bazı İsraili firmaların Türkiye'den ithal ettikleri malları re-export yoluyla Filistin'de mukim firmalara sattıkları göz önünde bulundurularak Filistin'e olan ticaretin genel olarak İsrail üzerinden gerçekleşmesi nedeniyle ticaret göstergelerinin gerçek rakamları yansıtmadığı, esasında görünenden daha büyük bir hacme sahip olduğu söylenebilir.

Grafik 27- Türkiye-Filistin Dış Ticareti (2001-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Mal grupları bazında Türkiye'nin Filistin'e ihracatına bakıldığında ise ihraç ürünleri çeşitlilik arz etmekle birlikte, gıda ürünlerinin bu ülkeye yönelik ihracatın

büyük kısmını oluşturduğu görülmektedir. İthalatta ise ürün çeşitliliğinin çok düşük olduğu ve Filistin'den yapılan ithalatın neredeyse yüzde 90'ını hurma ithalatının oluşturduğu geri kalan kısmın ise hayvan derilerinden oluştuğu görülmektedir.⁵¹³ Kuşkusuz ticari ilişkilerdeki bu sınırlı durum Filistin'deki olumsuz koşullardan kaynaklanmaktadır.

1.2. KARŞILIKLI BAĞIMLILIĞIN YANSIMASI: DİĞER TİCARET ANLAŞMALARI

Türkiye Ortadoğu ülkeleriyle sadece STA'lar akdetmemiş, bazı bölge ülkeleriyle ekonomik eksenli muhtelif anlaşmalar da imzalamıştır. Bu anlaşmalar STA'lardan gerek içerik gerekse ortaya çıkışlarındaki dinamikler ve motivasyon olarak farklılıklar arz etmektedir. STA'lar karşılıklı bağımlılığın inşasına ilişkin süreci harekete geçirmeye yönelik iken, benzer başlık altında incelenecek anlaşmalar daha ziyade ekonomik ihtiyaçların belirleyiciliğinde ve ülkeler ve coğrafya özelinde düşünüldüğünde ise karşılıklı bağımlılığın birer sonucu olarak akdedilmiştir denilebilir. Çalışmanın bu kısmında bu anlaşmalar ve anlaşmalar ekseninde yaşanan ekonomik-politik etkileşimler ortaya konulmaya çalışılacak; bu süreçte de ekonomik verilerin birer dayanak noktası olarak ele alınmasına devam edilecektir.

1.2.1. Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşması

Türkiye, bulunduğu coğrafi konum itibariyle dünyada kompleks ilişkilerin ve enerji hatları bağlamında geçiş güzergahlarının üzerinde bulunmaktadır. Bu konumu Türkiye'nin dış politikasına da ister istemez yansımaktadır. Enerji kaynaklarına yakın olmakla birlikte, bu kaynaklardan yoksun olması ise, bazı politik ve özellikle de ekonomik tutum ve davranışların benimsenmesini gerekli kılmaktadır. Türkiye'nin 2000'li yıllardan sonra uygulamaya koyduğu komşularla sıfır sorun, ritmik diplomasi gibi yeni dış politika ilkeleri ile merkez ülke konumu gibi parametreler, özellikle komşu İran ile daha önce kurulan işbirliklerinin artarak devam etmesini beraberinde getirmiştir. Nitekim İran, politik tutumu, coğrafi konumu ve sahip olduğu enerji kaynakları ile Türkiye'nin Ortadoğu politikasında ciddi bir yer işgal etmektedir.

⁵¹³ T.C. Ekonomi Bakanlığı verileri.

Bu kapsamda incelenen dönem itibariyle Türkiye-İran ilişkilerinin ekonomi politiği bağlamında 2004 yılında müzakereleri başlanan ve ancak on yıl sonra imzalanabilen Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşması⁵¹⁴ büyük önem taşımaktadır. Başbakan Erdoğan'ın 28-29 Ocak 2014 tarihlerinde Tahran'a gerçekleştirdiği resmi ziyaret sırasında imzalanan Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşması ile Türkiye'nin bazı tarım ürünlerinde İran'a tarife indirimi sağlaması ve buna karşılık İran'ın ise bazı sanayi ürünlerinde Türkiye'ye tarife indirimi sağlaması kararlaştırılmıştır. İran'la imzalanan Tercihli Ticaret Anlaşması; Türkiye'nin Serbest Ticaret Anlaşmaları dışında ticaretin artırılmasına yönelik yaptığı ilk anlaşma olması açısından da büyük önem taşımaktadır. Anlaşma, 1 Ocak 2015 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Söz konusu anlaşmanın imzalanmasına giden süreci incelemek ilişkilerin ekonomi politik analizini yapabilmek noktasına önemli ipuçları verecektir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye-İran ilişkilerini belirleyen temel konular PKK ve rejim ihracı olmuştur. İran'ın PKK'yı desteklediği ve Türkiye'ye İslami rejimin getirilmesi yönünde politikalar yürüttüğü şeklindeki temel argümanlar ikili ilişkilerde 1990'lı yıllarda diğer dönemlerdekinden daha fazla belirleyici olmuş ve bu nedenle ikili siyasal ilişkiler mesafeli kalmıştır. Bununla birlikte siyasal alanda gerginlikler sürerken, ekonomik/ticari ilişkiler belli alanlarda [Ekonomik İşbirliği Teşkilatı/EİT (Economic Cooperation Organization/ECO), mevcut ikili anlaşmalar ve ortak projeler çerçevesinde] devam etmiştir. Bunun temel gerekçesi bu dönemde İran'ın Türkiye ile ekonomik ilişkilerini geliştirmek konusundaki istekliliği ve bu yöndeki niyeti olmuştur. Zira 1989'da Humeyni'nin ölümünün ardından yönetime geçen Rafsancani, İran ekonomisinin zora girdiği bu dönemde, iç ve dış politikada daha pragmatik bir çizgi izlemeye başlamıştır.⁵¹⁵ Türkiye ile ekonomik ilişkiler de tüm siyasal gerginliklere rağmen sürdürülmüştür. Nitekim İran'la ticari anlaşmalar ilk olarak bu dönemde, 1990'ların ikinci yarısında imzalanmıştır.

Türkiye tarafından bakıldığında ise, 1990'ların sonlarındaki Türk iç politikasındaki bölünmüş yapı da ikili ilişkileri açıklamak noktasında önemli bir ipucu vermektedir. Nitekim İran'dan Türkiye'ye fiilen ilk gaz geçişi 2001 yılının sonunu bulsa da, İran'la doğal gaz anlaşmasının imzalandığı yıl, 1996'dır. Her ne kadar bu

⁵¹⁴ Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşmasının tam metni için bkz.

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/11/20141104-2-1.pdf>, (12.01.2015).

⁵¹⁵ Yegin, a.g.m., s. 35.

dönemde temel dış politika yapıcı aktör Türk Silahlı Kuvvetleri İran'la ilişkilere mesafeli bakmış olsa da, Haziran 1996'da kurulan Refah-Yol koalisyonu döneminde Başbakan Necmettin Erbakan İran'la 23 milyar dolar değerindeki İran doğalgazının 25 yıl süreyle alınmasına yönelik bir anlaşma imzalamıştır.

Öte yandan söz konusu anlaşmanın ABD tarafından D'Amato Yasası adıyla bilinen İran'a yönelik alınan yaptırım kararlarından kısa bir süre sonra imzalanması, Türkiye'nin bu anlaşmayı ABD'nin muhalefetine rağmen imzalandığına işaret etmektedir.⁵¹⁶ Bununla birlikte, 1990'lı yıllar boyunca iki ülke dış ticaret hacmindeki düşük seviye ve Türkiye'nin İran'a ihracatına ilişkin düşüş seyri göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu dönemde ABD'nin İran'a yönelik ekonomik ve siyasi yaptırımlarının Türkiye-İran ticari ilişkilerine ne derece yansıdığı açıkça görülmektedir. Ekonomi Bakanlığı verilerine göre, iki ülke dış ticaret hacmi söz konusu dokuz yıl boyunca (1990-1999), sadece doğalgaz anlaşmasının imzalandığı 1996 yılında 1 milyon doların üzerine çıkabilmiştir.⁵¹⁷

Her ne kadar Türkiye bu dönemde ABD'nin ağır ambargo koşullarıyla Tahran'ı kısırtma politikasına birebir uymayarak, daha ılımlı bir tavır benimsemiş olsa da, iki ülke dış ticaret ilişkileri ABD'nin bu dönem Irak ve İran'a yönelik uyguladığı '*çifte kuşatma*' politikasından olumsuz etkilenmiştir. Bu dönemde Batı tarafından politik ve ekonomik yalnızlığa itilen İran, hem ekonomisinin zayıflaması ile kaşı karşıya kalmış hem de ticaret ortaklarını değiştirmek zorunda kalmıştır. İran'a yönelik yaptırımlar çerçevesinde Batılı ülkelerin, silah, bilgisayar yazılımı ve donanımı da dahil olmak üzere bazı elektronik ürünlerin ihracatını engellemesinden dolayı İran söz konusu ürünlerin temininde karşılaşılan sıkıntıların üstesinden gelmek için, ithalatını Asya ülkelerine kaydırmış, bu durum dolaylı da olsa Türkiye-İran ticari ilişkilerinin gelişimini engellemiştir.⁵¹⁸ Nitekim Türkiye'nin dış ticaret hacmi içinde İran'ın payı 1990 yılında yüzde 2,8 iken, 1999 yılında 1,2'ye gerilemiştir. Aynı dönemde İran'ın Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı ise daha büyük bir düşüşle yüzde 3,8'den yüzde 0,6'ya gerilemiştir. 1999 yılına gelindiğinde Türkiye'nin İran'a ihracatı yüzde 19'lük

⁵¹⁶ Martin, a.g.m, p. 172

⁵¹⁷ T.C. Ekonomi Bakanlığı verileri.

⁵¹⁸ Selim İnancı-Mehmet Zeki Ak, "Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri ile Ticari İlişkilerine Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Etkileri", *Ortadoğu Yıllığı 2005*, (ed.) Kemal İnât-Ali Balcı, Ankara, Nobel Yayınları, 2006, s. 389.

düşüşle 158 milyon dolar seviyelerine inerken, aynı yıl ithalat bir önceki yıla göre yüzde 47 artarak 636 milyon dolar seviyesine çıkmıştır.⁵¹⁹

2000’li yılların başında Türkiye-İran ilişkilerindeki politik sorunlara rağmen, iki ülke ekonomik ilişkilerinde bir devamlılıktan söz edilebilir. Nitekim iki ülke arasındaki ilişkilerde siyasi sorunların öne çıktığı dönemlerde dahi ekonomik ilişkiler hiç kesilmemiş, yavaşlarsa da sürdürülmüştür. Bunun en önemli nedenlerinden bir tanesi, Türkiye ve İran’ın ekonomik olarak birbirlerine karşılıklı bağımlı olmalarıdır.⁵²⁰ Bir taraftan Türkiye, İran petrol ve doğalgaz kaynaklarının Avrupa’ya ulaşımında geçiş ülkesidir, İran ise Türk mallarının Doğu’ya ulaşmasında önemli bir kapıdır. Bir başka açıdan ise Türkiye, İran’ın enerji kaynaklarına ve ürünlerine ihtiyaç duymaktadır.⁵²¹ Bu bağlamda, 2000’lerin başlarından itibaren komşu ülkeler ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinin ve karşılıklı bağımlılıkların oluşturulmasının bölge sorunlarının minimize edilmesine hizmet edeceğini savunan Türkiye’nin ‘komşular arası sıfır sorun’ anlayışının pratiğe döküldüğü en iyi alanın Türk-İran ilişkileri olduğu söylenebilir.⁵²² ‘Komşularla sıfır sorun’ ilkesi çerçevesinde, diğer komşu ülkeler ve bölge devletleriyle olduğu gibi İran’la da ilişkilerin işbirliği ve uzlaşma eksenli bir temele oturtulmaya çalışılmasının temel gerekçesi, bu ülkeyle olması gerekenin çok altında kalan ticaret hacminin artırılması suretiyle Türkiye’nin ekonomik kalkınmasına hizmet etmek ve bu şekilde dış politikanın bir başka hedefi olan ‘merkez ülke’ konumuna gelme yolunda bir adım daha atmaktır. *Kazan-kazan* yaklaşımı açısından bakıldığında, bu yeni işbirliği eksenli ilişki tarzıyla Türkiye’nin yanında İran’ın da fayda sağlaması ve böylece bölgenin bir işbirliği havzasına dönüştürülmesi amaçlanmaktadır. AB’ye benzer şekilde, karşılıklı bağımlılık düzeyinin son derece yüksek olduğu bir işbirliği havzasının oluşturulması bölgede kalıcı barışın sağlanmasının temel şartı olarak görülmektedir.⁵²³ Nitekim 2000’li yıllarda iki ülke arasındaki ilişkileri belirleyen ana konular dış ticaret, yatırım olanakları ve enerji tedariki gibi ekonomik konular olmuştur.

⁵¹⁹ Ekonomi Bakanlığı verileri.

⁵²⁰ Uzun, a.g.m., s. 87.

⁵²¹ Murat Mercan, “Turkish Foreign Policy and Iran”, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 8, No. 4, Winter 2009/2010, p.17.

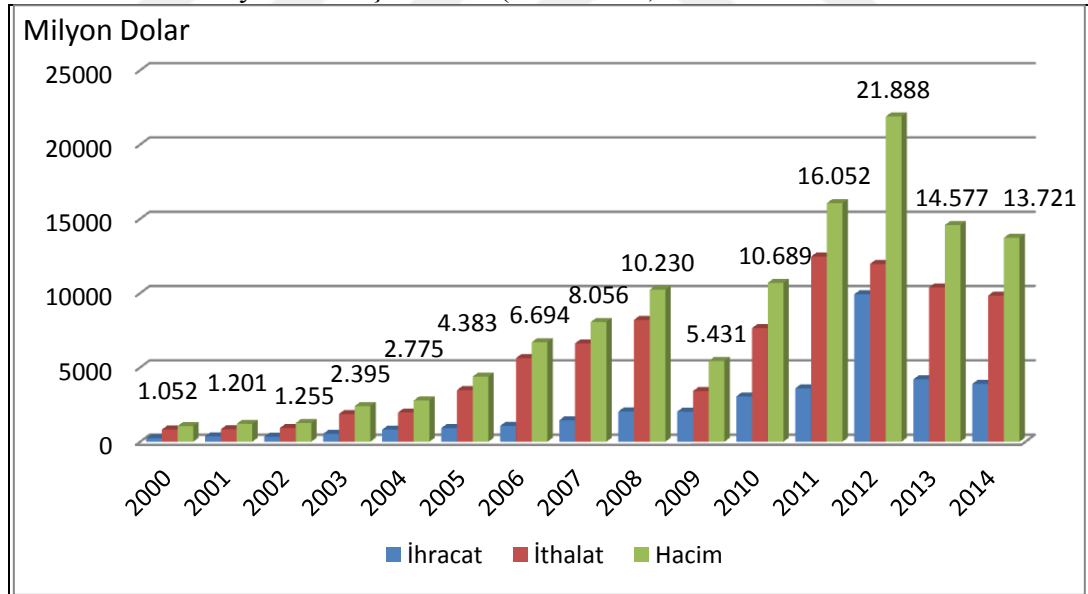
⁵²² Kemal İnat, “Türkiye’nin Son Dönem İran Politikası: Barış ve Kalkınma İçin Karşılıklı Bağımlılık”, *Ortadoğu Analiz*, C. 1, S. 10, 2009, s. 9.

⁵²³ Kemal İnat-İsmail Numan Telci, “Türkiye’nin İran, İsrail/Filistin ve Suriye Politikası 2009”, *SETA Türk Dış Politikası Yıllığı*, 2009, s. 96.

İki ülke arasındaki ilişkilerde yaşanan yakınlaşma ve özellikle doğalgaz anlaşmasının 11 Aralık 2001 yürürlüğe girmesiyle, bu tarihe kadar Türkiye'nin bölgedeki en büyük ekonomik ortağı konumu olan İsrail, 2003 yılından itibaren yerini İran'a bırakmıştır.⁵²⁴

Genel olarak bakıldığında 2000 yılından itibaren İran'a yapılan ihracat 15 kattan fazla artış göstererek 236 milyon dolardan yaklaşık 10 milyar dolara çıkmıştır. Son iki yılın verilerine bakıldığında ise, İran'a yapılan ihracatın adeta rekor kırarak üç kat artış gösterdiği, İran'dan yapılan ithalatın ise 11,9 milyar dolara düştüğü görülecektir. Böylelikle 2012 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi bir önceki yıla göre yüzde 36 artarak yaklaşık 22 milyar dolara ulaşmıştır. İki ülke arasındaki ticaret hacminin 2012 sonu itibariyle 22 milyar dolara çıkmış olması, 1990'ların sonundaki 1 milyar doların bile altında olan (1998'de 628 milyon dolar ve 1999'da 794 milyon dolar) dış ticaret hacmiyle karşılaştırıldığında, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinde ne kadar önemli bir noktaya gelindiğinin göstergesidir (Grafik 28).

Grafik 28 - Türkiye-İran Dış Ticareti (2000-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

İki ülke arasındaki ticaret hacminin artışında, petrol ve doğalgaz fiyatlarındaki yükselmenin yanı sıra Türkiye'nin İran'a ihracatında son yıllarda yaşanan artışlar da (2008'de yüzde 41, 2009'da yüzde 50) etkili olmuştur. Nitekim iki ülke arasındaki dış

⁵²⁴ Ancak bu durum İsrail ile ikili ticari ilişkilerin gerilediği anlamına gelmemektedir. Zira 2003 yılında bir önceki yıla göre İsrail ise toplam dış ticaret hacminde yüzde 10'luk artış yaşanmıştır.

ticaret verilerine bakıldığında 2000’li yıllarda İran’dan yapılan ithalat sürekli bir artış göstermekle birlikte⁵²⁵, artış oranları görece olarak daha düşük olsa da İran’a yönelik ihracatta da aynı seyir yakalanmıştır. Örneğin, 2008 yılında Türkiye ile İran arasındaki 10,2 milyar dolarlık dış ticaret hacminin yakalanmasında İran’dan yapılan ithalatın yüzde 125 oranında artışı etkili olurken, aynı yıl Türkiye’nin İran’a ihracatında da yüzde 41’lik bir artış yaşanmış ve böylece söz konusu hacmin yakalanmasında sadece ithalat değil ihracat da etkili olmuştur. Ancak iki ülke arasındaki dış ticarete yaşanan sürekli ve hızlı artış dünya ekonomik krizinin etkilerinin sürdüğü 2009’da devam edememiş, dış ticaret hacmi 5,4 milyar dolar ile sınırlı kalmıştır.

Yine Ekonomi Bakanlığı verilerine göre, iki ülke dış ticaret hacmi 2011 yılında bir önceki yıla göre yüzde 50’nin üzerinde artış göstererek 16 milyar dolara; 2012’ye gelindiğinde ise, iki 22 milyar dolara ulaşmıştır.⁵²⁶ Bu artışla dış ticarete hızla gelen bu noktanın iki ülke arasındaki ticaret hacminin 20 milyar dolara çıkarılmasının hedeflendiği yönündeki açıklamaları bile aştığı görülmektedir.⁵²⁷ 2011 yılında Türkiye topraklarında NATO Füze Kalkanı Programı çerçevesinde Amerikan radarlarının konuşlandırılmasının yanı sıra Suriye’de Mart 2011’den itibaren yaşanan olaylar üzerinden Türkiye ile İran’ın karşı karşıya gelmesiyle Ankara-Tahran ilişkilerinin ciddi şekilde tehdit altında olduğu bir dönemde, Türkiye ile İran arasındaki ticaret hacminin rekor kırarak 22 milyar dolara ulaşması dikkate değerdir.

Bu başarı, iki ülkenin ihtilafli noktaları bir yana bırakarak işbirliği geliştirebildiklerini göstermektedir. Aslında Türkiye-İran ilişkilerinde ekonomik faktörlerin belirleyici olduğu her dönem Türk-İran ilişkileri incelendiğinde görülecektir. Zaman içerisinde süreklilik ve değişimler içerse de Türkiye-İran ilişkileri liderler (Şah, Humeyni, Rafsancani, Ahmedinecad veya Ruhani), rejimler (monarşi ya da cumhuriyet) ve ideolojiler (laik ya da İslamcı) ötesinde, Sadabad Paktıyla başlayıp, Bağdat Paktı, CENTO, Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (Regional Cooperation for Development-RCD) ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı çizgisinde devam eden ekonomik işbirliği ya da

⁵²⁵ 2003’te yüzde yüzde 102, 2005’te yüzde 77, 2006’da yüzde 62, 2007’de yüzde 18’lik artış yaşanmıştır.

⁵²⁶ 2012 yılında yüzde 176’lık artışı ile İran’a yapılan ihracat yaklaşık 10 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu artışın arkasında yatan neden İran ile Türkiye arasındaki işlenmemiş altın ihracatıdır. Bu bağlamda, Türkiye’nin İran’a yönelik ihracatının ağırlıklı olarak -son iki yılda azalarak da olsa- kıymetli taşlar ticaretine dayalı olduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, İran’a yönelik ihracatın sadece kıymetli taşlar ticaretinden oluşmadığı demir-çelik, makine, plastik, elektronik, ahşap ürünler gibi çeşitli mal gruplarını içerdiğini de belirtmek gerekmektedir.

⁵²⁷ “Ortak ticareti 20 milyar dolara çıkarmayı hedefliyoruz”, *Hürriyet*, 5 Mayıs 2008.

en azından ekonomik uzlaşma boyutunu korumuştur. Özellikle 1990'lar boyunca çoğu zaman PKK'ya destek, laiklik ve devrim ihracı tartışmaları ile gerileyen ilişkilerde ekonomik çıkarlar daima siyasi gerginliklerin önüne geçmiş ve kopma noktasında gelen ilişkiler her zaman üst düzey ziyaretler ve temaslarla kısa zamanda rayına oturtulmaya çalışılmıştır.

İran'la ekonomik ilişkilerin sürekliliğinin sağlanmasına rağmen her dönem ilişkilerin siyasi boyutunda sorun alanları olarak görülen Kürt sorunu ve rejim ihracı gibi ideolojik meseleler 2000'li yıllarda Türk iç ve dış politikasında yaşanan dönüşümle birlikte bertaraf edilmiştir. Ancak yine de sözkonusu tehdit algılamalarının giderilmesi, iki ülke arasındaki bütün sorunların çözüldüğü ve özellikle bölgesel meseleler karşısındaki görüş ayrılıklarının giderildiği anlamına gelmemektedir. Mevcut sorunlara ve görüş farklılıklarına rağmen ikili ilişkilerde kaydedilen olumlu gelişmeler, Türkiye-İran ilişkilerinin zeminin ekonomik rasyonalite temelli olduğuna işaret etmektedir. Ekonomik ilişkilerin belirleyiciliği sayesinde 2000'li yıllar boyunca iki ülke ilişkilerinde ihtilafli noktaların geri plana itilerek iki ülke arasındaki işbirliği noktalarının ve ortak çıkarların öne çıkarıldığı pragmatik bir yaklaşıma tanık olunmuştur.⁵²⁸ Taraflar ikili siyasi, güvenlik, kültürel, iktisadi ilişkileri ile bölgesel düzeydeki ilişkilerini ayrı ayrı ele almakta böylece ikili ilişkilerdeki alt-alanlardan birisinde meydana gelen olumsuz gelişmelerin diğer ilişkileri olumsuz etkilemesinin önüne geçilebilmektedir.

Öte yandan Türkiye'nin İran'ın nükleer çalışmalarını kendisine yönelik acil bir tehdit olarak tanımlamakta ihtiyatlı bir tutum içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁹ Nitekim 2010 ve 2011 yıllarında nükleer faaliyetleri gerekçesiyle İran'a uygulanan yaptırımlara rağmen Ankara'nın Tahran'la ticari ilişkilerini geliştirdiği görülmektedir.⁵³⁰ Türkiye bu süreçte ABD yönetiminin yanı sıra, diğer Batılı ülkeler ve İsrail'in tepkileriyle karşı kaşıya kalmıştır. Bütün bu baskılara rağmen Türkiye

⁵²⁸ Nilüfer Karacasulu-İrem Aşkar Karakır, "Iran-Turkey Relations in the 2000s: Pragmatic Rapprochement", *Ege Academic Review*, Vol.11, No.1, January 2011, p.112.

⁵²⁹ S. Gülden Ayman, "İran Nükleer Krizi ve Türkiye", *Avrasya Dosyası*, C.12, S.2, Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 2006, s.42.

⁵³⁰ Bu hususa "Nükleer Faaliyetleri Kapsamında İran'a Yönelik Ekonomik Yaptırımlar Ve Türkiye" başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

hükümeti İran ile ekonomik ilişkilerini daha fazla geliştirmenin yollarını aramıştır.⁵³¹ Türkiye'nin Suriye konusunda mutabakat sağlanamayan bir ortamda, İran-Batı arasında Kasım 2013'te imzalanan nükleer anlaşmayı desteklediğini açıklaması İran'la yaşanan fikir ayrılıklarına rağmen, ilişkilere verilen önemin boyutunu göstermektedir.

İki ülke arasındaki ilişkilerin ekonomi politiği bağlamında Haziran 2013'te İran'daki iktidar değişikliği de önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. 2013 Haziran'ından sonra başa geçen Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani dış politikada çatışma yerine daha itidalli bir yaklaşım benimsemiştir. 2012 yılında Batı ülkeleri tarafından uygulanmaya başlanan petrol ambargosu, İran'ın yıllık petrol ihracatında yaklaşık yüzde 40 oranında kesintiye yol açmış ve ülkenin enerji altyapısını ciddi ölçüde zayıflatmıştır. Bu bağlamda Ruhani, dış politikaya yönelik takındığı pragmatik tavırla, yaptırımların ortadan kaldırılmasını ve ülkede ekonomik iyileşmeyi sağlamayı amaçlamıştır.⁵³² Ekonomi temelli bir yaklaşımın benimsenmesi, gerek İran dış politikasının genelini dönüştürme kapasitesi bağlamında gerekse Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine ciddi katkı sağlayan önemli bir adım olmuştur. Her ne kadar Suriye meselesinde Ruhani yönetimi önceki hükümetin pozisyonunu neredeyse aynen korumuşsa da, her dönem İran-Türkiye ilişkilerinde ekonomik çıkarların öncelendiği düşünüldüğünde, İran'daki Ruhani yönetiminin uluslararası ilişkilerde karşılıklı bağımlılıktan söz ederek kazan-kazan yaklaşımını öne çıkarması ikili ilişkilere ciddi katkı sağlamıştır.

2014 yılına gelindiğinde İran, Suriye meselesi ile ilgili olarak Türkiye ile farklı duruşunu olduğu gibi korumuştur. Buna rağmen 2014 yılında da Türkiye ve İran ekonomiyi bağımsız bir alan olarak görerek ekonomik alandaki işbirliklerini arttırma çabası içerisinde tutum sergilemişlerdir. Bu kapsamda, İran'da yeni hükümetin işbaşına gelmesinden sonra Türkiye'ye yapılan ilk üst düzey resmi ziyaret olan Cevad Zarif'in Kasım 2013'teki Türkiye ziyaretinin ardından, Zarif 4 Ocak 2014 tarihinde de Ankara'ya bir çalışma ziyareti gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret Türkiye ile İran arasında Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi'nin kurulmasının kararlaştırıldığı ziyaret olması açısından önemlidir. Davutoğlu Zarif ile görüşmesinin ardından Konsey'in kuruluşuna dair hazırlıkların Başbakan Erdoğan'ın kısa bir süre sonra gerçekleşmeyi planladığı İran

⁵³¹ Örneğin Nisan 2011'de Kapıköy-Razi Gümrük Kapısı'nın transit ulaşımına açılması iki ülke arasındaki ticaretin kolaylaştırılması açısından önemli bir gelişme olmuştur. Bkz. Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2011", *Ortadoğu Yıllığı 2011*, (ed.) Kemal İnat v.d., Açılım Kitap, İstanbul, Aralık 2012, s. 25.

⁵³² Bülent Aras-Ebru Turhan, "İran Nükleer Anlaşması, Ortadoğu'da Güç Dengesi ve Türkiye", *Ortadoğu Analiz*, C. 6 S. 62, Mayıs-Haziran 2014, s.19.

ziyaretine kadar tamamlanmasının öngörüldüğünü açıklamıştır. Nitekim süreç öngörüldüğü biçimde işlemiş ve Başbakan Erdoğan'ın Ocak 2014'te Tahran'a gerçekleştirdiği ziyarette İran'la Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi kurulmasına dair ortak siyasi bildiri imzalanmıştır.⁵³³ Bu imza, Türkiye-İran ilişkileri açısından yeni bir dönüm noktası olmuş ve anılan ziyarette, iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin 2015'te 30 milyar dolara çıkarılması temennisi dile getirilmiştir.

1.2.2. Türkiye-İrak Kapsamlı Ekonomik İşbirliği Anlaşması

Türkiye'nin en yoğun ekonomik ve ticari ilişkiler içinde bulunduğu bir diğer Ortadoğu ülkesi, komşusu olan Irak'tır. Irak Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılayan komşu ülke olarak ekonomik bağımlılığın ilişkilere en fazla yöne verdiği ülke konumundadır. Irak, Körfez Savaşı öncesi dönemde Türkiye'nin Almanya'nın ardından ikinci büyük ticaret ortağı ve Ortadoğu'ya açılan önemli bir kapısı iken, savaşın ardından uygulanan ambargo ile birlikte etkinliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Savaş öncesi dönemde 1989 yılında yaklaşık 2 milyar dolara ulaşan iki ülke dış ticaret hacmi, savaş sonrasında keskin bir düşüş yaşamıştır. 1995 yılına gelindiğinde iki ülke ticaret hacmi durma noktasına gelmiştir. Türkiye'nin dış ticaret hacmi içerisinde Irak'ın payı 1990 yılında yüzde 3,6 iken, 1999 yılında yüzde 1'e gerilemiş ve Türkiye Irak pazarını tamamen kaybetme aşamasına gelmiştir. Savaş öncesinde Irak'tan yapılan ve ağırlıklı olarak petrol ürünlerinden oluşan ithalat iki ülke dış ticaret hacminin büyük kısmını oluştururken (1990'da 1 milyar dolar), savaş sonrasında sıfır noktasına gelmiş ve bu durum 1996'daki (32 milyon dolar) ve 1997 yılındaki (76 milyon dolar) küçük çaplı ithalatlar hariç tutulursa, 2003 yılına kadar devam etmiştir. Öte yandan, Körfez Savaşı petrol fiyatlarındaki artışa yol açmanın yanı sıra, doğalgaz boru hattı, kara taşımacılığı, müteahhitlik hizmetleri ve dış ticaret üzerindeki olumsuz etkileri ile Türkiye ekonomisinin önemli kayıplara uğramasına yol açmıştır.⁵³⁴ Türkiye'ye Irak ticareti ve doğalgaz boru hattı gelirinden mahrumiyetin yılda 2 milyar dolar olduğu hesap edilmektedir.⁵³⁵ 1998 yılına gelindiğinde Türkiye-İrak dış ticareti sıfırlanmış ve bu durum 2002 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Öte yandan 1996 yılı sonunda

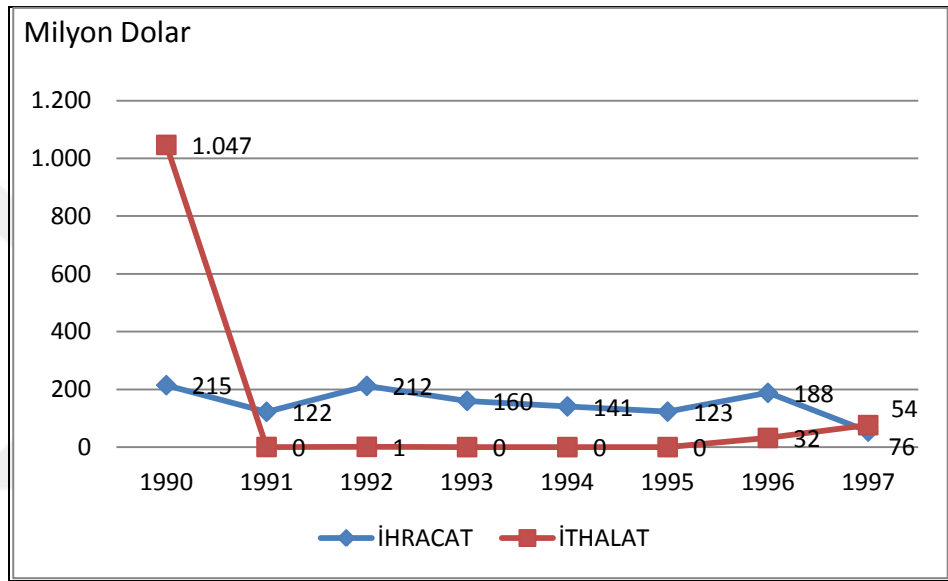
⁵³³ Söz konusu işbirliği mekanizmasına daha sonra ilgili başlık altında detaylı olarak değinilecektir.

⁵³⁴ Süha Bölükbaşı, "Turkey Challenges Iraq and Syria: The Euphrates Dispute," *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, Vol. 16, No. 4, Summer 1993, p.17.

⁵³⁵ Hale, a.g.e., p.225.

uygulamaya konulan BM Petrol Karşılığı Gıda ve İlaç Programı çerçevesinde, BM Güvenlik Konseyi denetiminde önce sınırlı miktarlarda, 2000 yılından itibaren ise herhangi bir üst sınır olmadan Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden diğer ülkelere yeniden petrol ihraç etmeye başlamıştır. Bu gelişmeye paralel olarak, 1996 yılında Irak'tan yapılan ithalat bir önceki yıldaki sıfır seviyesinden 32 milyon dolara, 1997 yılında ise 1996'ya göre yüzde 140'lık bir artışla 76 milyon dolara yükselmiştir. (Grafik 29)

Grafik 29 - Türkiye-İrak Dış Ticareti (1990-1997)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

11 Eylül sonrasında ABD'nin Irak'a müdahalesi sürecinde ve sonrasında ekonomik kaygılar Türkiye'nin dış politikasını yönlendirirken en az siyasi endişeler kadar belirleyici olmuştur. 1991 Körfez Savaşı'nın ekonomik anlamda yaşattıkları hafızasında taze olan Türkiye⁵³⁶, zaten 2001 finansal krizi ile zayıflayan ekonomisinin iyice olumsuz etkileneceğinden endişe duymuştur. Nitekim işgal öncesinde Ankara, böyle bir operasyonun yabancı yatırımlar üzerinde olumsuz etkisi olacağı ve artan petrol fiyatlarının ekonomiyi negatif yönde etkileyeceği kaygısını taşımıştır. Dolayısıyla

⁵³⁶ I. Körfez Savaşı'nda Mısır ve İsrail'in askeri borçları silinirken, Ürdün Irak'la ticarete devam edip ABD'den ciddi miktarda mali yardım almıştı. ABD aynı dönemde Ürdün ve İsrail'de nitelikli sanayi bölgeleri kurmuş ve savaşa katılan batılı devletlerin hemen hepsine savaş tazminatı verilmişti. Oysa çok uluslu güce destek veren Türkiye Irak'ın komşusu olarak savaştan en çok etkilenen ülkelerin başında olmasına rağmen yeterince tazminat ve ticaret avantajı elde edememişti. Bkz. Gökhan Çetinsaya-Taha Özhan, *İşgalin 6. Yılında Irak*, SETA Yayınları, Ankara, 2009, s.140.

Türkiye, bu defa I. Körfez Savaşı'ndakinden daha temkinli bir tutum takınmış ve savaş nedeniyle yaşayacağı olası ekonomik kayıplarının mali yardım, ithal kotalarının kaldırılması veya azaltılması, ekonomik güvenli bölge oluşturulması gibi araçlarla telafi edileceğinden emin olmak istemiştir.⁵³⁷

Genel olarak 1990-2012 dönemi Türkiye-İrak dış ticaret ilişkilerine bakıldığında iki ülke arasındaki dış ticarete 1998-2002 yılları arasında sıfır dış ticaret hacmi dolayısıyla bir kopuş olduğu gözlemlenmektedir. ABD'nin 2003'te Irak'a yönelik ikinci müdahalesinden sonra 21 Mayıs 2003 tarihli BM kararı uyarınca Irak'a karşı uygulanan ambargo kaldırılmış ve Irak'ın ekonomi dahil yeniden yapılanmaya başlaması ile 2003 Haziran ayından itibaren Türkiye-İrak arasındaki ekonomik ilişkiler başta dış ticaret alanı olmak üzere yeniden canlılık kazanmaya başlamıştır. Ağustos 2003'te Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını açılması ve sınır ticaretinin güçlendirilmesi için çeşitli anlaşmaların yapılması iki ülke ekonomik ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Irak'la ilişkilerde yaşanan bu olumlu gelişmeler Türkiye'nin Irak'la olan dış ticaretine önemli bir ivme kazandırmıştır. Denilebilir ki, Türkiye'nin I. Körfez Savaşı tecrübesi, 2003 Irak Savaşı sonrasında Irak'la olan iktisadî ilişkilerini tahmin edilenden daha hızlı bir şekilde geliştirmesine neden olmuştur. Savaş sonrasında Irak'ın siyasî geleceği ne olursa olsun, Türkiye bu sınır komşusu ile ekonomik ilişkilerinin coğrafi gerçeklikten kaynaklanan jeoekonomik bir zorunluluk olduğu ve dolayısıyla da vazgeçilmez olduğu bilinciyle hareket etmiştir.

İki ülke arasındaki dış ticaret ilişkisinde en çok dikkat çeken Türkiye'nin Irak karşısındaki ihracat oranlarıdır. Irak'tan yapılan ithalata bakıldığında ise ithalat rakamlarının ihracata oranla çok düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. Bu noktada istatistiklerdeki 'gizli ülke' uygulaması nedeniyle Irak'tan yapılan enerji ithalatına ilişkin verilerin bir kısmının istatistiklere yansımayışını dikkate almak gerekmektedir.

2003 Savaşı sonrasında Irak ile olan ticaretin gelişmesinde, I. Körfez Savaşı'ndan alınan derslerin ve bu ülkeye yönelik uygulanan ambargonun kaldırılmasının yanı sıra Türkiye'nin son yıllarda komşu ülkelerle sıfır sorun ilkesi ekseninde ticari ilişkilerini geliştirme politikalarının da etkisi bulunmaktadır. 2003 yılından itibaren iki ülke dış ticaret hacmi 2006'daki yüzde 3,7'lik düşüş haricinde sürekli olarak artış göstermiştir. 10 Temmuz 2008'de imzalanan Yüksek Düzeyli

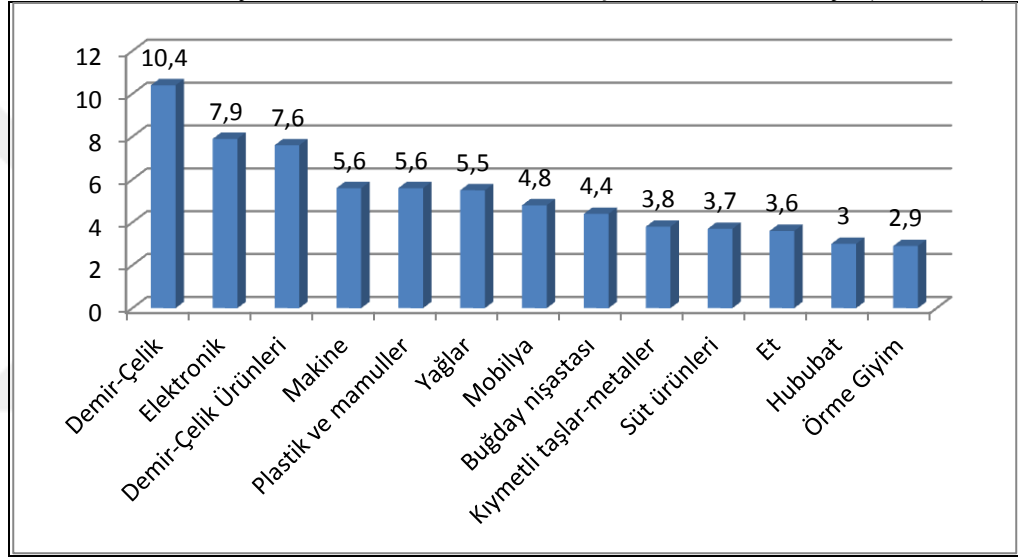
⁵³⁷ Meliha Benli Altunışık, "Turkey's Iraq Policy: The War and Beyond", *Journal of Contemporary European Studies*, Vol.14, No.2, August 2006, p.186.

Stratejik İşbirliği mekanizması çerçevesinde ilişkilerin ivme kazanmasının bir sonucu olarak son on yıllık dönemde (2003-2013) en çok ihracat artışının yaşandığı yıllardan biri yüzde 38'lik artışla 2008 yılı olmuştur. 2009 yılı da iki ülke ilişkileri açısından önemli bir yıl olmuştur. Abdullah Gül 33 yıl aradan sonra Cumhurbaşkanı düzeyinde Irak'a yapılan ilk ziyareti gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret kapsamında 23 Mart 2009'da Bağdat'ta Türkiye ile Irak arasındaki ekonomik ilişkilerin çerçevesini belirleyen ve Irak'la imzalanması planlanan STA'nın altyapısını oluşturacak olan 'Kapsamlı Ekonomik İşbirliği Anlaşması' imzalanmıştır. Anlaşma ekonomik ve ticari ilişkilerin yanı sıra, madencilik, yatırım, turizm, ulaştırma, gümrük, KOBİ'ler, enerji, müteahhitlik, su, sanayi ve bilim-teknoloji alanlarında işbirliği konularını kapsamaktadır. Türkiye tarafından onay süreci tamamlanan Anlaşmanın yürürlüğe girebilmesi için Irak tarafının iç onay sürecinin tamamlanması beklenmektedir.

2011 yılı ise yüzde 38'lik ihracat artışıyla Irak'ın Almanya'dan sonra en çok ihracat yapılan ülke sıralamasına yükseldiği yıl olmuştur. 2012 yılında da benzer şekilde Türkiye'nin Irak'a ihracatı yüzde 30 oranında artarak yaklaşık 11 milyar dolara ulaşmış ve Irak Almanya'dan sonra en çok ihracat yapılan ikinci ülke konumunu korumuştur. Böylelikle Irak, Avrupa'daki talep durgunluğunun yaşandığı bu yıllarda Türkiye'nin ihracatını destekleyen önemli bir pazar olmuştur. 2007'den beri düzenli bir biçimde çift haneli büyüyen Irak'a yapılan ihracat, 2013 yılına gelindiğinde 11.959 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. 2013 yılının ilk yarısında iki ülkenin dışişleri bakanlıklarının perde arkasında yürüttükleri diplomasi ve sonrasında Kasım ayında Davutoğlu'nun Irak'ı ziyareti ile siyasi boyutta yeniden hareketlenen Türkiye-İrak ilişkileri, 2013 yılında ekonomik anlamda da güçlenerek devam etmiş ve iki ülke dış ticaret hacmi 12 milyar doları aşarak, Irak Türkiye'nin en büyük ihracat pazarı konumuna yükselmiştir. Irak aynı zamanda 2013 yılında Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri arasında dış ticaret hacminin en yüksek olduğu ülkeler sıralamasında İran'dan sonra ikinci ülke konumuna yükselmiştir. Irak 2014 yılında Türkiye ile dış ticaret hacminde yaşanan yüzde 8'lik düşüşe rağmen hem bu konumunu sürdürmekte hem de en fazla ihracat gerçekleştirilen komşu ülke olma özelliğini korumaktadır. Irak'ın en fazla ihracat gerçekleştirilen komşu ülke konumuna gelmesinde, Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) ile giderek gelişen ticari ve ekonomik ilişkilerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Nitekim Irak'a yönelik ihracatın büyük bölümü Irak'ın Kuzeyine yöneliktir.

Türkiye'nin dış ticaretinde böylesine önemli bir konumda olan Irak'ın talep ettiği ürün kompozisyonu incelendiğinde ise, bu ülkeye yönelik ihracat ürünlerinin giderek çeşitlilik arz etmeye başladığı ve tek bir alana veya ürüne yoğunlaşan bir ihracat karakterinden uzaklaştığı görülmektedir. 2013 yılında Irak'a yapılan ihracatın yüzde 69'luk kısmı on üç farklı ürün grubundan oluşmaktadır. Bunları aşağıda verilen Grafik 30'dan izlemek mümkündür. Bu durum, Irak pazarında Türk mallarına olan talebin, sadece birkaç ana gruptan oluşmadığına, aksine çok çeşitli sektörleri içinde barındırdığına işaret etmektedir.

Grafik 30 - Türkiye'nin Irak'a İhracatında Başlıca Ürünlerin Payı (% , 2013)

Kaynak: Trademap, TİM

Irak'a yönelik ihracatta ürün çeşitliliğini son yıllarda sektörel ticaret heyetlerinde yaşanan çeşitlilik de açıklamaktadır. Nitekim önceki dönemlere Irak'a düzenlenen ticaret heyeti organizasyonlarının müteahhitlik sektörü yoğunluklu olduğu göz önünde bulundurulduğunda, son dönemlerde farklı sektörlerde heyetler gerçekleştirilmesi bu çeşitliliği pekiştirmektedir.⁵³⁸

Öte yandan Irak Türkiye'nin net ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında da ilk sırada geldiği görülmektedir. Türkiye ihracatında 2013 yılında ikinci sırada yer alan

⁵³⁸ Örneğin, Ekim 2011'de Doğu Anadolu İhracatçıları Birliği (DAİB) tarafından gıda, Nisan 2012'de Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri (OAİB) tarafından ağaç mamulleri ve orman ürünleri, 2013 yılı Ocak ayında İstanbul Sanayi Odası (İSO) tarafından hazır giyim, aynı yılın Mayıs ayında ise İstanbul Maden ve Metaller İhracatçı Birlikleri (İMMİB) tarafından mücevherat sektörüne ilişkin ticaret heyetleri organize edilmiştir.

Irak'tan yapılan ithalatın nispeten oldukça düşük görünmesi, bu pazarda 11.813 milyon dolarlık bir dış ticaret fazlasını beraberinde getirdiği izlenimi vermektedir. Ancak bu yorum, TÜİK'in 'gizli ülke' uygulaması dikkate alındığında, fazla iyimser bir tablo çizildiği izlenimi vermektedir.⁵³⁹ Nitekim Irak'tan yapılan ithalatın büyük kısmının enerji esaslı olduğu düşünüldüğünde Irak pazarında net ihracat yapıldığını söylemek zordur. Türkiye'nin hızlı gelişen ekonomisinin ihtiyaç duyduğu enerji kaynaklarının sağlanmasında Irak'ın rolü özellikle 2011 yılı içinde artmış, TÜİK'in 'gizli ülke' uygulamasından dolayı her ne kadar istatistiklere yansımaya da Türkiye Irak petrollerinin önemli alıcılarından biri olmuştur.⁵⁴⁰ Nitekim EPDK raporlarında ton bazında ham petrol ithalatına bakıldığında Irak'ın ilk sıralarda geldiği görülmektedir. Bu raporlarda 2011-2013 yılları arasında ham petrol ithalatında İran ve Rusya'nın payı düşüş eğiliminde iken Irak'ın payı arttığı gözlemlenmektedir.⁵⁴¹ Bu noktadan hareketle, Ekonomi Bakanlığı 2013 yılı istatistiklerine göre Türkiye'nin ithalat yaptığı ülkeler sıralamasında Irak'ın 80. sırada yer aldığı da tartışmalı bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Gerçekte bu sıralamada Irak'ın daha üst sıralarda olduğu düşünülmektedir. 2014 yılına gelindiğinde de Irak'tan yapılan ham petrol ithalatının önemli boyutta olduğu görülmektedir. EPDK Raporunda, Ocak-Aralık 2014 Dönemi ton bazında petrol ithalat miktarlarına göre, 5.482.987 tonla Irak birinci sırada, 5.194.659 tonla İran ikinci sırada gelmektedir.⁵⁴² Özetle, TÜİK'in ve Ekonomi Bakanlığı'nın dış ticaret istatistiklerine yansımaya da EPDK Raporlarından anlaşıldığı üzere Irak'tan yapılan ithalatın dolar bazında değerinin çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Bu durum,

⁵³⁹ Bu türden yanıltıcı bir değerlendirme için bkz. Ahmet Kıvanç, "Türkiye komşuları içinde en yüksek ticaret fazlasını Irak'la veriyor", *Radikal*, 25 Ekim 2007, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=236795>, (12.09.2014).

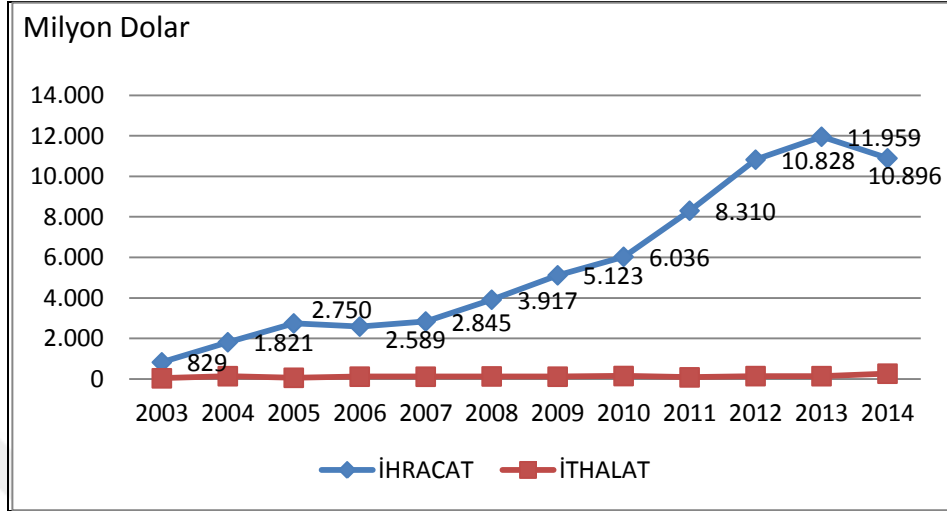
⁵⁴⁰ "Gizli ülke" uygulamasında belli ülkelerden hampetrol ve doğalgaz ithalat verilerinin gizlenmesi 2011 yılının sonunda sözkonusu olduğu için bu tarihten daha önce yapılan çalışmalarda Irak'tan yapılan toplam ithalata ilişkin 2010 ve 2011 verileri sözkonusu saptamayı doğrulamaktadır. Bkz. Rıdvan Kalaycı, "Irak 2011", *Ortadoğu Yıllığı 2011*, (ed.) Kemal İnat v.d., İstanbul, Açılım Kitap, 2012, s. 59. Bu makalede bu tez çalışmasında olduğu gibi Ekonomi Bakanlığı kaynak gösterilmiş olup, Türkiye'nin Irak'tan toplam ithalatının 2010 yılında 1.4 milyar dolar, 2011 yılında ise 2.5 milyar dolar olduğu belirtilmektedir. Bu verilere göre 2011 yılında Irak'tan yapılan ithalat neredeyse iki katına çıkmıştır ve bu ülkeden yapılan ithalatın detaylarına (yine Ekonomi Bakanlığı tarafından hazırlanmış olan Irak Ülke Bülteni atıf gösterilerek) bakıldığında Irak'tan ithalatın neredeyse tamamına yakınının petrolden oluştuğu görülmüştür. Oysa 11.03.2014 tarihli en güncel Ekonomi Bakanlığı Irak Ülke Bülteninde bu rakamlar gizli ülke uygulamasının geriye yürütülmesi nedeniyle bu çalışmada verildiği haliyle görünmektedir.

⁵⁴¹ 2013 yılında 2012 yılına göre, İran'ın payı yüzde 39'dan yüzde 28'e; Rusya'nın payı yüzde 11'den yüzde 8'e düşmüş; Irak'ın payı yüzde 19'dan yüzde 32'ye çıkmıştır. Bkz. T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, *Petrol Piyasası 2013 Yılı Sektör Raporu*, Ankara, 2014.

⁵⁴² T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, *Petrol Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu*, Ankara, 2015.

Ekonomi Bakanlığı verilerine dayanılarak oluşturulduğu için Grafik 31'den izlenememektedir.

Grafik 31 - Türkiye-İrak Dış Ticareti (2003-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Son olarak, yukarıdaki rakamsal verilerden hareketle, Türkiye'nin Irak'a enerjide olan bağımlılığının bu ülke ile sıfır sorun, ritmik diplomasi gibi yeni dış politika ilkeleriyle ve ekonomik karşılıklı bağımlılık anlayışıyla geliştirilen ticari ilişkiler vasıtasıyla Türkiye'nin görece üstün olduğu sektörlerde yapılan ihracatla dengelenmeye çalışıldığı söylenebilir. Bunun da her iki ülke açısından refah ve barışa katkı sağladığı gibi bölgedeki mevcut ya da muhtemel sorunların çözümünde etkili olacağı açıktır.

2.ORTADOĞU'DA GÜVEN İNŞASI: YENİ EKONOMİK ARAYIŞLAR VE YATIRIMLARIN KARŞILIKLI GELİŞTİRİLMESİ ÇABALARI

Ortadoğu ülkeleri ile yapılan karşılıklı yatırımlar Türkiye ve bölge ülkeleri arasında yapısal bir ekonomik ilişkinin tesis edilmesi bağlamında önem taşımanın yanı sıra, Türkiye'nin hem sınır bölgelerindeki hem de sınır ötesindeki, yani bölge ülkelerindeki çıkarlarını besleyecek istikrar ortamının yaratılmasının en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Bu çerçevede, bu başlık altında Ortadoğu ülkeleri ile yatırım ilişkileri, bölge ülkeleri ile imzalanan yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşmaları ekseninde incelenecektir.

2.1. BÖLGE ÜLKELERİ İLE İMZALANAN YATIRIMLARIN KARŞILIKLI TEŞVİKİ VE KORUNMASI ANLAŞMALARI EKSENİNDE YATIRIM İLİŞKİLERİ

2.1.1. Bölge Ülkelerinden Türkiye'ye Yapılan Yatırımlar

Türkiye'deki doğrudan yatırımların Ortadoğu ülkelerine göre dağılımı incelendiğinde, Tablo 12'den görüleceği üzere, 2003 yılından itibaren bölge ülkelerinden gelen yatırımlarda artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Bölgeden en fazla yabancı yatırım gelen ülkenin açık ara farkla B.A.E. olduğu görülmektedir. Son yıllarda ise Suudi Arabistan, Lübnan ve Ürdün'den yapılan doğrudan yatırımlarda dikkat çekici artışlar görülürken, 2011'den beri İran'dan doğrudan yatırım yapılmadığı gözlemlenmektedir. Özellikle 2006-2007 ve 2008 yıllarında İsrail'den yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında ise önemli artış gözlemlenirken, 2010 Mavi Marmara krizinden sonra yakalanan trendin sürdürülemediği görülmekle birlikte, 2014'te İsrail'den Türkiye'ye yeniden yatırım yapıldığı anlaşılmaktadır. 2006-2014 döneminde bölge ülkelerinden Suriye, Mısır, Umman, Yemen'den (YKTK Anlaşmaları yürürlükte olmasına rağmen) herhangi bir doğrudan yatırım söz konusu değildir.

Tablo 12 - Türkiye'deki Doğrudan Yatırımların Ortadoğu Ülkelerine Göre Dağılımı (2006-2014)
(Milyon Dolar)

ÜLKELER	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014(*)	TOPLAM
B.A.E.	1.548	183	148	6	104	89	52	176	115	4.047
S.Arabistan	22	10	1.312	34	39	8	439	39	33	1.943
Kuveyt	123	77	330	73	193	43	271	185	234	1.587
Lübnan	2	84	34	9	29	45	315	573	35	1.133
Katar	0	0	126	0	52	50	46	469	8	751
Bahreyn	89	36	47	96	0	5	131	11	35	478
İsrail	112	98	100	44	9	4	0	0	18	386
Ürdün	0	102	44	0	0	4	0	30	35	215
İran	12	3	25	30	31	0	0	0	0	101
Irak	1	5	0	0	0	0	1	0	0	11

Kaynak: T.C. Merkez Bankası

(*) Geçici veriler

Türkiye-B.A.E. arasındaki Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması 28 Eylül 2005 tarihinde imzalanmış ve geç sayılabilecek bir tarihte, 24 Temmuz 2011 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bununla birlikte; özellikle 2005 yılından

itibaren Türkiye'ye gelen B.A.E. yatırımlarında ciddi artış olmuştur. Bu husus Tablo 12'den açıkça izlenebilmektedir. 2000'li yıllarda B.A.E.'nin Türkiye'ye yatırımları artarak önemli bir düzeyde ulaşmıştır. Türkiye'de 100'e yakın B.A.E. sermayeli firma faaliyet göstermekte olup bu firmaların faaliyet alanlarını özellikle gayrimenkul, finans, inşaat, toptan ve perakende ticaret ve imalat sanayi oluşturmaktadır.⁵⁴³

En fazla yatırım çekilen Ortadoğu ülkesi olan B.A.E.'yi, Suudi Arabistan takip etmektedir. 1970'lerden başlamak üzere Türkiye ile S.Arabistan arasındaki ekonomik ilişkiler, çok sayıda Türk işçisinin S.Arabistan'a gitmesi ve Türk işadamlarının orada büyük çaplı inşaat ihaleleri kazanmasıyla gelişmeye başlamıştır.⁵⁴⁴ Türkiye'de 2000'li yılların başından itibaren yaşanan ekonomik istikrar ve iyileşen yatırım ortamı ve dış politikaya egemen olan yeni liberal paradigma ekseninde, Suudi Arabistan'ın başta iletişim, bankacılık ve gayrimenkul sektörlerinde Türkiye'ye olan ilgisini arttırmıştır. Türkiye-Suudi Arabistan arasındaki yatırım ilişkileri özellikle 7-11 Mart 2003 tarihlerinde ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı Kürşad Tüzmen'in Suudi Arabistan'ı ziyareti ve aynı yıl DEİK çatısı altında Türk-Suud İş Konseyi'nin kurulmasından sonra gelişme göstermiştir. 2003'ten sonra karşılıklı üst düzey ziyaretlerin hız kazanması sonucu ikili ilişkilerde yaşanan siyasal yakınlaşma ile birlikte ekonomik anlamda da gelişmeler söz konusu olmuştur. Bu resmi ziyaretler sayesinde iki ülke arasında (Özal döneminde kısmen kırılmakla birlikte) Cumhuriyetin ilanından beri süregelen güven bunalımının aşılması sağlanmış ve ekonomik ilişkilerin sahip olduğu potansiyel açığa çıkmaya başlamıştır. Ağustos 2006'da Kral Abdullah bin Abdülaziz beraberinde 400 kişilik bakan, işadamı, bürokrat ve kraliyet ailesinden oluşan bir heyetle Ankara'ya gelerek iki ülke ilişkilerinin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır.⁵⁴⁵ Karşılıklı üst düzey ziyaretlerin sağladığı güven ortamı sayesinde Türk-Suud İş Konseyi tarafından ikili

⁵⁴³ Ekonomik ilişki düzeyini oldukça arttıran bu yatırımların bazıları şunlardır: B.A.E. sermayeli PJSC Şirketler Grubu (Emaar Properties), 2006 yılında konut sektöründeki yatırımıyla Türkiye pazarına giriş yapmıştır. Şirket konutun yanı sıra turizm ve eğlence, alışveriş merkezi geliştirme, perakende ve ticari kiralama sektörlerinde projeler yürütmektedir. Finans alanındaki öne çıkan yatırımlar ise; Arap Banking Corporation'ın İstanbul'da temsilcilik açması, Dubai Islamic Bank'ın MNG Bank'ı satın alması Dubaili Orion Holding Overseas'ın, İktisat Yatırım'ı satın almasıdır. Öte yandan Dubai Muhtelif Emtialar Merkezi (DMCC), Türk altın ve çay pazarında faaliyetlerde bulunmaktadır. 2005 yılında, Erdemir'e ait Yarımca arazisinin bir bölümünü 105 milyon dolara B.A.E. merkezli Dubai Ports Authority satın almıştır. Abraaj Capital ise önce Acıbadem Hastanesi'ne, ardından da yat şirketi Numarine Denizcilik San. Tic. A.Ş.'ye ortak olmuştur. Bkz. DEİK, *B.A.E. Ülke Bülteni*, 2014.

⁵⁴⁴ Fuller, a.g.e., s.232.

⁵⁴⁵ Ataman, "Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri: Temkinli İlişkilerden Çok-Taraflı Birlikteliğe", a.g.m., s.77.

yatırım ilişkilerinin konu edildiği etkin toplantılar düzenlenmiş ve -daha ziyade Türkiye lehine olmak üzere- iki ülke yatırım ilişkilerinde önemli bir sıçrama yaşanmıştır. Bu kapsamda, Başbakan Erdoğan'ın Ocak 2004'te Cidde'ye gerçekleştirdiği ziyaret sırasında Kral Abdullah'la yaptığı görüşmenin ardından yaptığı açıklamada, Türk işadamlarının ve firmalarının Suudi Arabistan'da 30 milyar dolarlık ihaleler aldığını ifade etmiştir.⁵⁴⁶

Türkiye ve Suudi Arabistan arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması'nın 8 Ağustos 2006'da imzalanmasıyla, iki ülke yatırım ilişkilerinin geliştirilmesi için daha elverişli bir ortam oluşmuştur. Özellikle anlaşmanın yürürlüğe girdiği 2010 yılından sonra Türkiye'den Suudi Arabistan'a yapılan doğrudan yatırımlarda artış olmuştur. Tablo 12'den de görüleceği üzere, özellikle 2008 yılı Türkiye'deki Suudi yatırımlarının en yüksek seviyeye ulaştığı yıl olmuştur. 2008 yılında Türkiye'ye yönelik Suudi Arabistan'dan yapılan yatırımlardaki artışta 5 Nisan 2008'de Cidde'de gerçekleştirilen iki ülke ticaret hacminin ve karşılıklı yatırım olanaklarının ele alındığı Türk-Suud İşadamları Forumu da etkili olmuştur. Bu forumdan bir ay sonra 9 Mayıs 2008 tarihinde Türk-Suud İş Konseyi Ortak Toplantısı İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Söz konusu temasların bir uzantısı olarak 2008 yılında Suudi yatırımcılar Türkiye'de etkin bir biçimde faaliyet göstermeye başlamışlardır. 2008 yılındaki Suudi yatırımlarında yaşanan artışın önemli bir kısmını bankacılık alanındaki yatırım oluşturmuştur.⁵⁴⁷

Yine Tablo 12'den görüleceği üzere, 2009-2011 döneminde azalmakla birlikte Suudi Arabistan'lı girişimcilerin Türkiye'ye yönelik yatırımları kesintisiz biçimde devam etmiştir. İkili yatırım ilişkileri 2011 yılındaki Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) organizasyonunda gerçekleştirilen işadamları heyeti ile birlikte 2012 yılında yeniden ivme kazanmıştır.⁵⁴⁸ İşadamları heyetleri 2013 yılında da sürmüştür. Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan'ın TİM organizasyonu ile 2-3 Mart 2013 tarihlerinde beraberindeki

⁵⁴⁶ A.g.m., s.78.

⁵⁴⁷ 31 Mart 2008 tarihinde ve Suudi Arabistan'ın en büyük bankası olan The National Commercial Bank (NCB), Ülker Grubu ile Boydak Grubu'nun ortak olduğu katılım bankası Türkiye Finans'ın yüzde 60 hissesini satın almıştır.

⁵⁴⁸ "İhracatçılar Suudi Arabistan'dan vize kolaylığı istedi", *Türkiye İhracatçılar Meclisi*, 28 Aralık 2011, <http://www.tim.org.tr/tr/tim-gundem-ihracatcilar-suudi-arabistandan-vize-kolayligi-istedi.html>, (12.03.2014).

Türk işadamları ile yaptığı Suudi Arabistan ziyareti iki ülke yatırım ilişkileri açısından yeni bir dönemin kapısını açmıştır.⁵⁴⁹

Türkiye’de yerleşik Suudi Arabistan ortaklı firmaların sayısı 161, söz konusu firmaların toplam sermaye tutarı 1,6 milyar TL olup bunlar bir kısmı imalat sanayisinde faaliyet gösterirken diğerleri taşımacılık ve ulaştırma faaliyetleri, mali aracı kuruluş faaliyetleri, inşaat, dış ticaret, perakende ticaret, gayrimenkul, otel ve lokanta işletmeciliği ile tarım gibi çeşitli alanlarda yer almaktadırlar.⁵⁵⁰ Bununla birlikte, Suudi Arabistan’dan Türkiye’ye gayrimenkul ve hizmet sektörlerinde yapılan yatırımlar öne çıkmaktadır. Türkiye’nin Suudi turistleri Türkiye’ye çekebilme başarısı sayesinde, ülkeyi yakından gören işadamlarının gayrimenkul satın alıp, Türkiye’de proje geliştirmeleri mümkün olmaktadır.⁵⁵¹ Öte yandan gıda ve hayvancılık gibi yeni alanlarda Suudi yatırımlarının yapılacağı yönünde basında haberler yer almıştır.⁵⁵²

Son olarak, Arap isyanları sürecinin Türkiye’deki Suudi yatırımlarını olumlu etkilediğini de belirtmek gerekmektedir. Zira Arap isyanları ile başlayan iç karışıklıkların Arap ülkelerinin turizm gelirlerinde ciddi kayba yol açması üzerine harekete geçen Arap Birliği Turizm Teşkilatı, zararın telafi edilmesi ile ilgili olarak yol haritası belirlemek amacıyla gerçekleştirdiği toplantıda çıkış yolu olarak turizm yatırımlarının Türkiye’ye kaydırılmasına karar vermiştir. Bu bağlamda ilk yatırım girişimi 2012 yılında Arap Birliği Turizm Teşkilatı Başkanı, Suudi Kraliyet Ailesi mensubu Dr. Bandar Bin Fahad Al-Fehaid’in Türk ortağıyla Tekirdağ Çerkezköy’de bir otel açması olmuştur.⁵⁵³

Tablo 12’den izleneceği üzere, Suudi Arabistan’ın ardından en çok yatırım çekilen ülke ise Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması’nın en erken

⁵⁴⁹ TİM Bilgi Notu (Yayımlanmamıştır).

⁵⁵⁰ Örneğin petrokimya alanında 2006 yılı sonunda Saudi Basic Industries Corporation (SABIC) ile (yüzde 70) ortaklığı ve Başer Petrokimya (yüzde 30) ortaklığı ile Sabc Polimer Endüstrisi A.Ş. kurulmuştur. Bkz. DEİK, *Suudi Arabistan Ülke Bülteni*, 2014.

⁵⁵¹ Örneğin, Suudi Arabistan merkezli Abduljawad Holding’in Türkiye’de 300 milyon dolara yakın gayrimenkul yatırımı bulunmaktadır. Bkz. “Suudi Abduljawad Türkiye’de yeni yatırımın sinyalini verdi”, *Star*, 30 Ocak 2015.

⁵⁵² Örneğin Suudi Arabistanlı işadamı Sulaiman Al Muhaidib’in, Erzurum’a hayvancılık alanında yatırım yapmak için geldiği, yatırımın 2 yıl içinde hayata geçirmesinin beklendiği belirtilmektedir. Bkz. “Suudi Arabistanlı İşadamı Sulaiman Al Muhaidib, Erzurum’da”, *Milliyet*, 18 Ocak 2015. Al Muhaidib aynı zamanda 2013 Haziran’ından beri sıvı yağ, şeker, ambalaj, perakende ve emlak sektörlerinde faaliyet gösteren Savola Group’un Yönetim Kurulu Başkanlığı görevini yürüttüğü hatırlanırsa, söz konusu hayvancılık yatırımının 2008’den beri Türkiye’de faaliyet gösteren Savola Group bünyesinde olacağı öngörülebilir.

⁵⁵³ “Türk turizmde ‘Arap Baharı’”, *Dünya*, 27 Şubat 2012.

imzalandığı Ortadoğu ülkesi olan Kuveyt'tir. Anlaşma 27 Ekim 1988 tarihinde imzalanmış olup, 25 Nisan 1992 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Kuveyt, 2005 yılından itibaren yedi ülkeyi öncelikli yatırım hedefleri arasında belirlemiş olup, Türkiye de bu yedi ülke arasındadır. Bu çerçevede, özellikle 2005 yılından Kuveyt kaynaklı doğrudan yabancı sermaye girişinde önemli artış gözlemlenmiştir. Öte yandan DEİK Türk – Kuveyt İş Konseyi tarafından gerçekleştirilen iş forumlarının da olumlu etkisiyle özellikle 2008 ve 2012 yıllarında Kuveyt'ten yapılan yatırımlarda önemli oranda artış görülmüştür. Türkiye'de yatırım yapan Kuveyt firmaları genel olarak, finans, gayrimenkul, ticaret ve endüstri alanlarında faaliyette bulunmaktadır. Türkiye ile Kuveyt'in de aralarında olduğu Körfez İşbirliği Konseyi arasında 2005 yılında başlayan ve müzakereleri sürmekte olan Serbest Ticaret Anlaşmasının tamamlanmasının ekonomik ilişkilerde çarpan etkisi yaratarak yatırım ilişkilerinin de artması söz konusu olacaktır.

Yatırım ilişkileri bağlamında diğer önemli bölge ülkesi ise Lübnan'dır. Bilindiği üzere Suriye'nin kontrolünde olan Lübnan'dan Suriye'nin ayrıldığı 2005 yılı sonrası dönemde Türkiye-Lübnan ilişkilerinde ekonomik, politik ve güvenlik alanlarında oldukça hızlı bir gelişme süreci yaşanmıştır. Hariri'nin 2004'teki Türkiye ziyareti sırasında imzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması 23 Ocak 2006'da yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın yürürlüğe girdiği 2006 yılından sonraki yıl, yani 2007 yılında Lübnan'dan Türkiye'ye yapılan yatırımlarda ciddi bir artış yaşanmıştır. Lübnan'dan Türkiye'ye yapılan yatırımlarda, Lübnan ekonomisine de hakim olan sektör olan hizmet sektörü öne çıkmaktadır. İletişim sektörü haricinde bankacılık da Lübnan yatırımlarının diğer bir alanını oluşturmaktadır.

Bölge ülkelerinden Katar ise, YKTK Anlaşması'nın oldukça erken imzalanmış olmasına rağmen, onay sürecinin uzaması nedeniyle yatırım ilişkilerinin ancak son dönemde gelişme gösterdiği ülkelerden biridir. 5-7 Şubat 2008 tarihlerinde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Katar'a gerçekleştirdiği resmi bir ziyaret sırasında, 25 Aralık 2001'de imzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına Anlaşması onay belgeleri teati edilmiştir. Türkiye ve Katar arasındaki ticari ilişkilerin hukuki alt yapısını sağlamlaştıran bu anlaşmalar ancak 12 Şubat 2015 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Gül'ün Katar ziyareti sırasında ayrıca DEİK/Türk-Katar İş Konseyi kurulmuş olup, düzenlenen iş forumları ve toplantılarla Türkiye'deki yatırım ortamı, yatırıma ve

ekonominin gelişimine yönelik yasal reformların Katarlı yetkililere ve işadamlarına iletilme fırsatı elde edilmiştir. İş Konseyinin çalışmaları 2008 yılında Katar'dan Türkiye'ye yapılan yatırımlarla karşılığını bulmuştur.

İki ülke arasındaki yatırım ilişkileri çalışmanın odaklandığı 2000'li yıllarda olumlu bir seyir izlemiştir. Özellikle de son dönemde Doha'da gerçekleştirilmesi planlanan 2022 FIFA Dünya Kupası'na hazırlık çerçevesinde Türk firmalarının kazandığı ihaleler öne çıkmaktadır. Diğer taraftan Körfez İşbirliği Konseyi üyeleri arasında Bahreyn'den sonra ikinci en küçük ülke olmasına rağmen, zengin doğalgaz kaynaklarından dolayı dünyanın en önemli doğalgaz ihracatçılarından olan Katar, bu yolla elde ettiği geliri çeşitli ülkelerde farklı alanlarda yatırıma dönüştürmektedir. Bu amaçla, gerek bireysel gerek şirket bazında birçok Katarlı girişimcinin Türkiye'de inşaat, turizm, bankacılık, finans ve emlak alanında yaptığı yatırımlar giderek artmaktadır.

Bahreyn ve Türkiye arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ise 15 Şubat 2006 tarihinde imzalanmış olmakla birlikte, ancak 2014 yılı sonunda yürürlüğe girmiştir. Buna rağmen ikili yatırım ilişkileri potansiyelinin altında olmakla birlikte giderek ivme kazanmaktadır. Bahreyn'den Türkiye'ye yönelik doğrudan yabancı yatırımlar mali hizmetler ve gayrimenkul alanlarında yoğunlaşmıştır.

Bölge ülkelerinden İsrail ile yatırım ilişkilerine bakıldığında ise, ikili yatırım ilişkilerinin temelini yine 1990'ların ikinci yarısında iki ülke arasında yaşanan yakınlaşmaya dayandığı görülmektedir. Mart 1996'da imzalanan çifte vergilendirmenin önlenmesine ilişkin anlaşma iki ülke arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması'ndan yaklaşık bir ay sonra 27 Mayıs 1997'de yürürlüğe girmiştir. Bundan bir yıl sonra da 27 Ağustos 1998'de yatırımların karşılıklı teşviki ve himayesini öngören anlaşma yürürlüğe girmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak Türkiye'deki İsrail yatırımlarının büyük kısmı, aynı zamanda Türkiye ve İsrail arasında güçlü bir politik ve askeri/güvenlik işbirliğinin oluşmaya başladığı 1990'ların sonlarından itibaren artış göstermiştir.⁵⁵⁴

⁵⁵⁴ Meselâ 60 ülkede faaliyet gösteren İsraili The IMC Gruba bağlı ISCAR Grup'un Türkiye'deki ilk yatırımı 1996 yılına dayanmaktadır. 2005 yılından sonra Türkiye'deki yatırımını genişleten ISCAR Türkiye, 2005 yılının sonunda Gebze Organize Sanayi Bölgesi (GOSB) işbirliğiyle GOSB Teknopark A.Ş.'yi kurmuştur. ISCAR Grup yüzde 49,06 hisse ile GOSB Teknopark'ın A grubu kurucu ortağıdır. Bkz. Gebze Organize Sanayi Bölgesi Teknopark A.Ş. internet sitesi, www.gosbteknopark.com.tr, (13.11.2014).

Türkiye-İsrail yatırım ilişkileri bağlamında 2005 yılının kritik bir yıl olduğu söylenebilir. Zira iktidarının ilk yıllarında Başbakan Erdoğan'ın İsrail'e yönelik eleştirileri ile mesafeli bir seyir izleyen Türkiye-İsrail yatırım ilişkileri, Mayıs 2005'te Erdoğan'ın kalabalık bir heyetle İsrail'i ziyaret etmesinin ve bu ziyaret kapsamında Türkiye-İsrail Sınâî Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinde İşbirliği Anlaşmasının imzalanmasının ardından ivme kazanmıştır.⁵⁵⁵ Yatırım ilişkilerinin geliştirilmesinde kritik önemi haiz Anlaşma ile sınâî Ar-Ge alanlarında işbirliğinin kolaylaştırılmasına, teşvik edilmesine, yaygınlaştırılmasına ve geliştirilmesinde mutabık kalınmıştır.⁵⁵⁶ Ziyarete ayrıca İsrail Başbakanı Ariel Şaron'un önerisiyle Ankara ile Tel Aviv arasında doğrudan telefon hattı kurulmasında da mutabık kalınmıştır.⁵⁵⁷ 1998 yılından sonra ilk üst düzey lider ziyaret olan ve aynı zamanda 2002'de kurulan yeni hükümetin Başbakanı'nın da ilk ziyareti olarak gerçekleştirilen bu temas İsraili yatırımcılar açısından güvenli bir hava oluşturmuş ve bu tarihten sonra İsrail'den yapılan yabancı yatırımlarda ciddi artışlar söz konusu olmuştur.⁵⁵⁸ İkili yatırım ilişkileri 2006'dan sonra Türkiye'de çıkarılan Tohumculuk Kanunu ile tarım alanında da gelişme göstermiştir. Zira Türkiye'de iş yapan büyük İsraili tohum firmaları bulunmaktadır.⁵⁵⁹ İsrail'in Türkiye'de bankacılık alanında yaptığı yatırımlar da bulunmaktadır.⁵⁶⁰

⁵⁵⁵ Türkiye-İsrail Sınâî Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinde İşbirliği Anlaşmasının tam metni için bkz. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/08/20070814-1.htm> , (05.10.2014)

⁵⁵⁶ Anlaşmada işbirliği alanları şu şekilde sıralanmıştır: Bilişim Teknolojileri, Laser ve Optik Teknolojileri, Mekatronik, Gıda, Tarım Ürünleri ve Tarımsal Genetik, İleri Malzeme Teknolojileri, Yenilenebilir Enerji, Nanoteknoloji, Aerodinamik ve Uzay Teknolojileri, Biyoteknoloji, Sulama Teknolojileri.

⁵⁵⁷ “Türkiye-İsrail arasında kırmızı telefon hattı”, *Milliyet*, 2 Mayıs 2005

⁵⁵⁸ 2005'ten sonra Türkiye'ye gelen firmalara örnek olarak Tahal Group gösterilebilir. Tarım ve sulama altyapısı konusunda faaliyet gösteren İsraili şirket Tahal Group, Akfen Çevre ve Su Yatırım, Yapım İşletme A.Ş.'nin yüzde 50'sine sahip olup, 2005 yılından beri Türkiye'de bulunmaktadır. Bkz. www.akfen.com.tr , (14.11.2014). 2006 Haziran ayında ise İsraili Karmel Halıları 9 Milyon dolar yatırım yaparak Türkiye'deki Atlas Halı şirketinin hisselerinin yüzde 51,1'ini satın almıştır. Bkz. www.atlashali.com.tr , (14.11.2014).

⁵⁵⁹ Örneğin Hishtil-Toros Fidecilik, Tekfen Holding bünyesindeki Toros Tarım Sanayi ve Ticaret A.Ş. ile İsraili Hishtil Holdings'in ortaklıkları altında Antalya'da faaliyet göstermekte ve Avrupa ülkelerine sebze fidesi satışı gerçekleştirmektedir. Yine Merkezi Fransa'da olmakla birlikte İsrail orjinli çok uluslu zirai bir kooperatif olan Limagrain Group bünyesindeki Hazera Genetics ve Nickerson-Zwaan adlı tarım firmaları (2014 sonunda yeni ismi “Hazera” altında birleşmişlerdir) Türkiye'de aktif bir biçimde faaliyet göstermektedir. Tohum ıslah çalışmaları yapan Hazera, hibrit sebze tohumlarını geliştirerek yetiştiren bir firmadır. Hazera'nın, 2008 yılında “Getir Tohumu Götür Bilgisayarı” sloganıyla Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesiyle ortak düzenlediği yarışma ile Türkiye topraklarındaki yerel tohum örneklerinin bilgilerine ulaşmayı hedeflediği basında yer almıştır. Çevre ve doğa koruma konusunda mücadele verenlerin yerel bitki çeşitliliğini tehdit etmesi nedeniyle büyük tepki gösterdiği yarışma daha sonra iptal edilmiştir. “Akdeniz Üniversitesi Dekanlığı, Hazera Trophy adı altında açılan yerel tohumlar hakkındaki

2005 yılında Erdoğan'ın ziyareti sırasında imzalanan Türkiye-İsrail Sınai Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinde İşbirliği Anlaşmasının 2006 yılının Şubat ayında yürürlüğe girmesinden sonra, Tablo 12'den de görüleceği üzere İsrail'den Türkiye'ye yapılan yatırımlar 2011 yılına kadar ciddi bir artış göstermiştir. Daha önce de değinildiği gibi, 2010 Mavi Marmara kriziyle birlikte Türkiye-İsrail ilişkilerinde başlayan gerginliğin iki ülke dış ticaret hacmine siyasal düzeyde olduğu kadar olumsuz bir etkisi olmamakla birlikte, yatırım ilişkileri bağlamında yaşanan güvensizlik ortamıyla birlikte yatırım ilişkilerinin gerilediği açıkça görülmektedir. Nitekim 2010 sonrasında İsrail'den Türkiye'ye yönelik yabancı yatırımlarda düşüş izlenmekte; hatta 2012 ve 2013 yıllarında bu ülkeden hiç yatırım yapılmadığı göze çarpmaktadır. Bu durum yatırım ilişkilerinin, ticari ilişkilere nazaran, siyasal konjonktür karşısında daha kırılgan olması ile açıklanabilir. Yatırım ilişkilerin geliştirilebilmesi siyasal ve ekonomik istikrarı birlikte gerektirmektedir. Dolayısıyla siyasal ilişkilerden daha fazla etkilenmekte ve dış ticaret ilişkilerinden daha kırılgan bir özellik arz etmektedir. Türkiye ve İsrail arasında özellikle 2010'dan itibaren yaşanan siyasal gerginliklerden sonra iki ülke arasındaki yatırım ilişkilerinin dış ticaret ilişkilerinden daha fazla etkilenmesinin temel sebebi budur. Ancak bununla birlikte 2014 yılında İsrail'den Türkiye'ye yeni yatırım girişleri gözlemlenmektedir.

Bölgede tek Müslüman ülke olmayan İsrail'de faaliyet gösteren firmaların Türkiye'de yaptıkları yatırımlar aynı zamanda bu firmaların İslam ülkeleri pazarlarına girme çabalarının da bir uzantısıdır. Nitekim çoğu İsrail yatırımı ihracat odaklı çalışmaktadır. Böylelikle İsrail'in girmekte sıkıntı yaşadığı bazı Ortadoğu ülkelerine ve bölgeye Türkiye'deki yatırımlar sayesinde girilebilmektedir.

Türkiye-Ürdün arasındaki Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması 2 Ağustos 1993'te imzalanmış ve ancak 2000'li yıllarda benimsenen liberal ekonomik dış politikanın bir yansıması sonucunda 23 Ocak 2006 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Söz konusu anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra Tablo 12'den de görüleceği üzere özellikle 2007 ve 2008 yıllarında Ürdün'den Türkiye'ye yapılan doğrudan yatırımlar artış göstermiştir. İkili yatırım ilişkilerinde Ürdün'den Türkiye'ye

yarışmanın iptal edildiğini açıkladı", *Buğday Derneği*, 27 Mayıs 2008, http://www.bugday.org/portal/haber_detay.php?hid=2527, (25.01. 2014)

⁵⁶⁰ Örneğin, 2005 yılında İsrail merkezli Bank Hapoalim C Bank'la yaptığı yatırım ortaklığı ile Bank Pozitif'i kurmuştur. 2008 krizi sonrasında 14 şubelerini kapatan ve 2012 yılından itibaren sanal ortamda hizmet veren Bank Pozitif'in hisselerinin yaklaşık yüzde 70'i Bank Hapoalim'e aittir.

yapılan yatırımlardan ziyade Türkiye'den bu ülkede yapılan yatırımlar daha yüksek düzeydedir.

Ürdün'le benzer biçimde bölge ülkelerinden İran'la yatırım ilişkilerinde de bu ülkelerde yapılan Türk yatırımları daha fazla öne çıkmaktadır. 2000'li yılların başından itibaren Türkiye-İran ilişkilerinde yaşanan yakınlaşma ile birlikte iki ülke arasındaki yatırım ilişkileri de gelişme göstermiştir. 1983 yılında İran'da faaliyetlere başlayan Türk müteahhitleri ve danışmanlık şirketleri 20 yıl aradan sonra 2004 yılında tekrar İran'a girmiştir. Her ne kadar iki ülke arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması 19 Aralık 1996'da imzalanmış olsa da, anlaşma ancak 13 Nisan 2005'te yürürlüğe girebilmiştir. İran'da yapılan iç düzenlemeler de iki ülke arasındaki yatırım ilişkilerinin geliştirilebilmesini olanaklı kılmıştır. 1950 yılından beri yürürlükte olmasına rağmen İran Anayasasındaki ticaret, sanayi, tarım, madencilik ve hizmet sektörlerinde yabancı şirket ve kurumların kurulmasını yasaklayan maddesi nedeniyle etkin bir biçimde işlemeyen Yabancı Yatırımı Teşvik ve Koruma Kanunu'nun gözden geçirilerek Haziran 2002'de yürürlüğe girişi ile birlikte, Türkiye'den İran'a doğrudan yatırım çıkışları yaşanmaya başlamıştır.

2.1.2. Türkiye'den Bölge Ülkelerine Yapılan Yatırımlar

Ortadoğu ülkelerine Türkiye'den yapılan doğrudan yatırımların dağılımı incelendiğinde, bölgede en fazla doğrudan yatırım yapılan ülkenin Irak olduğu görülmektedir. Nitekim 1974-1990 arasında Irak'ta Türk inşaat projelerinin toplam değeri 2,5 milyar doları bulmuştur.⁵⁶¹ Tablo 13'ten izlenebileceği üzere Irak'ı, BAE, Bahreyn ve Mısır izlemektedir. 2006-2014 döneminde bölge ülkelerinden Suriye ve Mısır'dan Türkiye'ye yönelik herhangi bir doğrudan yatırım söz konusu olmamakla birlikte, bu iki ülkede Türk yatırımları bulunmakta olup, Umman ve Yemen'de ise Türk yatırımları yer almamaktadır. Umman ve Yemen'deki durum, henüz bir YKTK Anlaşması imzalanamamış olan Filistin için de geçerlidir.

⁵⁶¹ Fuller, a.g.e., s.186.

Tablo 13 - Türkiye'nin Ortadoğu Ülkelerindeki Doğrudan Yatırımları (2006-2014)
(Milyon Dolar)

ÜLKELER	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014(*)	TOPLAM
Irak	0	9	0	35	11	28	20	17	181	301
B.A.E.	2	14	29	18	11	4	34	23	114	251
Bahreyn	16	5	0	0	116	35	7	0	1	180
Mısır	5	26	17	20	18	22	20	38	7	175
İran	0	0	128	3	13	4	2	0	0	163
S.Arabistan	0	6	3	8	2	15	6	4	9	54
Lübnan	0	1	0	0	15	1	0	5	5	31
Suriye	0	0	0	1	10	6	0	0	0	18
Katar	0	0	0	1	0	7	3	0	0	14
Kuveyt	0	0	0	0	0	2	1	2	2	13
İsrail	0	0	1	0	1	4	0	0	0	6
Ürdün	0	0	0	2	0	1	1	0	0	5

Kaynak: T.C. Merkez Bankası

(*) Geçici veriler

Türkiye ve Irak arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ihdas edilmemiş olmakla birlikte, iki ülke yatırım ilişkilerinde özellikle 2000'li yıllarda önemli gelişmeler olmuştur. Körfez Savaşı sürecinde BM Yatırımlar rejimi nedeniyle ilişkiler oldukça yavaşlamış olmasına karşın, Irak'a 2003 yılında yapılan askeri müdahaleden sonra, Türkiye-Irak arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler yeniden artış dönemine girmiştir. Bunda, 2003 yılında BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı kararlar Irak'a uygulanan uluslararası ekonomik ambargonun tamamen kaldırılması ile Irak'ın ekonomi dahil yeniden yapılanmaya başlaması etkili olmuştur. Ağustos 2003'te Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını açılması ve sınır ticaretinin güçlendirilmesi için çeşitli anlaşmaların yapılması iki ülke dış ticaret ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Irak'la ilişkilerde yaşanan bu olumlu gelişmeler Türkiye'nin Irak'la olan dış ticaretine önemli bir ivme kazandırmıştır. İşgal sonrasında hızla yaralarını sarmaya çalışan Irak, bir yandan Türk müteahhitleri için önemli bir faaliyet alanı olurken, öte yandan Türk ihracatçıları da Irak'a olan satışlarını artırmışlardır. Amerikan şirketlerinin bölgeden taşeron şirketlere ihale vermeyi tercih etmesi dolayısıyla, Türk şirketlerinin hızlı bir şekilde Irak'ta yapılanmaya gitmeleri de bu gelişmelerde etkili olmuştur.

Öte yandan, işgal sonrası dönemde Irak'ta yaşanan siyasal istikrarsızlıkla eşzamanlı olarak artan şiddet ve terör olayları, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari

ilişkilerin potansiyelinin altında gelişmesine yol açan bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, yakın zamana kadar Türk müteahhitlerinin Irak'taki faaliyetleri büyük ölçüde nispeten daha güvenli olan Irak'ın kuzeyi ile sınırlı kalmış⁵⁶², Irak'ın geri kalan kısmı ile ticaret de bu bölge üzerinden gerçekleştirilmiştir. Nitekim 2006 yılında olduğu gibi zaman zaman Irak'ta faaliyet gösteren Türk firmalarının bu ülke pazarındaki paylarında düşüş yaşansa bile, özellikle Kuzey Irak'ın havaalanları, karayolları ve arıtma tesisleri gibi altyapı çalışmalarında Türk firmalarının ciddi oranda üstünlüğü söz konusu olmuştur. Irak Kürt Bölgesel Yönetimi Ticaret Bakanlığı'na kayıtlı yabancı şirketlerin yarısından fazlası Türkiye menşelidir. Kürdistan Yatırımcılar Birliği tarafından hazırlanan rapora göre 13 ülkenin, 2006-2013 yılları arasında bölgede toplam 5 milyar 540 milyon dolar yatırım yaptıkları kaydedilmiştir. B.A.E., 2 milyar 527 milyon dolar yatırımla birinci sırada gelirken Türkiye 1 milyar 100 milyon dolarla ikinci sırada yer almıştır.⁵⁶³

2007 yılı sonundan itibaren Irak'taki güvenlik durumunun giderek iyileşmesi üzerine, Türk müteahhitlik firmalarının faaliyetlerinin Irak'ın kuzeyinden yavaş yavaş güneyine ve diğer bölgelerine doğru kaydığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin ekonomik varlığı ülkenin kuzeyinde ciddi şekilde hissedilmekle beraber, Basra, Kerbela ve Necef gibi güneydeki büyük şehirlerde Türk şirketlerinin pek çok yatırımı bulunmaktadır.

Irak'ta özellikle 2010 sonrası dönemde inşaat sektörünün hızlı bir büyümeye girmesiyle Türk firmaları, yeniden yapılanma sürecindeki Irak'ta çeşitli konut projelerinden askeri tesislere, yol, köprü, baraj gibi altyapı projelerinden okul, hastane gibi sosyal tesislere pek çok alanda faaliyet göstermeye başlamışlardır. Irak'ta tahrip edilmiş ya da günümüz şartlarına uymayan yapılar yeniden inşa edilmekte, inşaat işleri ve inşaat malzemeleri pazarı genişlemektedir. Bu çerçevede Irak'a yönelik düzenlenen ticaret heyetleri organizasyonları genellikle müteahhitlik heyetleri ile eşzamanlı olarak gerçekleştirilmiştir. Türkiye İhracatçılar Meclisi ve İhracatçı Birlikleri tarafından 17-18

⁵⁶² Kuzey Irak Bölgesel Yönetimine ait olarak kabul edilen alanlarda (Erbil, Süleymaniye, Dohuk, Zaho) faaliyet göstermek üzere kurulan ve resmi tescil işlemleri tamamlanan Türk firmalarının sayısı 2012'nin Ekim ayı itibariyle 1085 olup, tescil işlemleri tamamlanan firmalar dikkate alındığında, 78 ülke menşeli toplam 2241 yabancı firmanın yüzde 48,42'sinin Türk firmalar olduğu görülmektedir. Bu bölgelerdeki Türk firmaları inşaat-taahhüt, genel ticaret, elektrik ve enerji, lojistik-nakliye-turizm, reklam-pazarlama, gıda, AVM, danışmanlık-müşavirlik, bankacılık, araç kiralama, sigortacılık gibi alanlarda faaliyet göstermektedir. Bkz. "Kuzey Irak'taki tüccarların yarısı Türk", *Dünya*, 9 Ocak 2013.

⁵⁶³ "Türkiye, Irak Kürt Bölgesi'ne en çok yatırım yapan 2. ülke", *CNN Türk*, 3 Şubat 2014

Ocak 2012 tarihlerinde Erbil ve Süleymaniye'ye yönelik gerçekleştirilen ticaret ve müteahhitlik heyetinin yanı sıra, 29-30 Haziran 2010'da ve 28 Mart 2011'de Bağdat'a düzenlenen ticaret heyetleri buna örnek olarak verilebilir. Bu heyetlerin yanı sıra iki ülke arasında gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlere çok sayıda Türk işadaminin eşlik etmesi de iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin önemli oranda artmasını sağlamıştır.

Kuzey Irak'ta petrol ve doğalgaz sektörü dışındaki yabancı yatırımların büyük kısmı Türk şirketleri tarafından ve ağırlıklı olarak inşaat sektöründe yapılmakta iken, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı A.Ş. (TPAO) ve diğer Türk şirketlerinin almış olduğu enerji ihaleleri örneklerinde olduğu gibi yatırımlar farklı sektörlere doğru geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Kamu teşebbüsü olan TPAO dışında Türkiye'deki Genel Enerji gibi özel şirketler de Kuzey Irak'ta petrol arama-çıkarma faaliyetlerine başlamışlardır.⁵⁶⁴ Nitekim 2010 ve 2011 yıllarına gelindiğinde Irak Petrol İşleri İdaresi tarafından düzenlenen ihaleleri kazanan TPAO, Irak'taki Badra ve Missan'da petrol, Siba ve Mansuriya'da ise doğalgaz çalışmalarına başlamıştır. Türkiye'nin Irak'taki bu dört projede 5,5-6 milyar dolarlık yatırımı bulunmaktadır.⁵⁶⁵ Petrol sahalarında TPAO konsorsiyum ortağı olarak yer almaktadır.⁵⁶⁶

Ayrıca petrol ve inşaat sektörlerinin dışında, Türkiye-İrak ilişkilerinde gelişme yaşanan bir diğer sektör de bankacılık olmuştur 7 Kasım 2004 tarihinde iki ülke arasında imzalanan anlaşma ile Irak ülkede Türk bankalarının şube açmasını onaylamıştır. 2011 yılında üç Türk bankası (Ziraat Bankası, Vakıfbank ve İş Bankası) Erbil'de şube açmış ve böylelikle finans sektörü de bölgeye hızlı bir giriş yapmıştır. İş Bankası Erbil Şubesi'nin açılışı sırasında bir konuşma yapan Bakan Zafer Çağlayan, Türk ihracatçısı, müteahhidi ve yatırımcısından sonra Türk bankacılık sektörünün de Erbil'e geldiğini ve artık Erbil ile Türkiye arasında para transferinin çok daha kolay yapılacağını belirtmiş ve artık işadamlarının rahatlıkla teminat mektubu alabileceğini, bunun da Türkiye ile Irak arasındaki ticaret rakamlarına yansıtacağını söylemiştir.⁵⁶⁷ Ayrıca iki ülke arasında telekomünikasyon alanında da gelişmeler yaşanmıştır. Türk

⁵⁶⁴ Emre İşeri-Oğuz Dilek, The Nexus of Turkey's Energy and Foreign Policy with Iraqi Kurdish Oil: The Iranian Connection, *Ortadoğu Analiz*, C. 5, S. 50, Şubat 2013, s.30.

⁵⁶⁵ Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) Genel Müdürü Besim Şişman'ın basına verdiği bilgi. Bkz. "Irak'ta işler yoluna giriyor!", *Vatan*, 8 Ocak 2014. Bu rakam Enerji Bakanı Taner Yıldız'ın 2013 yılında konu ile ilgili olarak verdiği bilgi ile de örtüşmektedir. Bkz. "Kuzey güney bize fark etmez", *Hürriyet*, 25 Haziran 2013.

⁵⁶⁶ Bkz. T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, *Mavi Kitap 2013*, Ankara, 2013, http://www.enerji.gov.tr/yayinlar_raporlar/Mavi_Kitap_2013.pdf, (05.05.2014).

⁵⁶⁷ "Ve 3 Türk Bankası Erbil'de", *Dünya*, 29 Mart 2011.

firması Turkcell bölgede faaliyet gösteren yerel telekomünikasyon şirketleri ile imzaladığı anlaşmalarla Kuzey Irak'ta hizmet vermektedir.

Öte yandan bölgede etkin olan IŞİD terör örgütünün Türk şirketlerinin Irak'ta üstlendikleri müteahhitlik hizmetleri anlamında olumsuz bir etki yapma ihtimali akla gelmektedir. Yaklaşık 1.500 Türk firmasının faaliyet gösterdiği Irak'taki terör geriliminin sürmesi halinde, söz konusu şirketlerin yatırım ve hizmetlerinin sürekliliği anlamında risk bulunmaktadır.⁵⁶⁸ Nitekim bu riskin farkında olan Irak hükümeti de Türk şirketlerini, yatırım için tekrar Irak'a davet etmektedirler. Davutoğlu'nun Kasım 2014'teki ziyareti sırasında Irak Başbakanı İbadi ile düzenlenen ortak basın toplantısında *“Türk şirketlerini, yatırım için tekrar Irak'a davet ediyorum”* diyen İbadi, *“Biliyorum ki geçen dönemde bazı şirketler, Türkiye'ye döndü. Ancak tekrar gelmeleri için yeni bir sayfa açıyoruz. İki ülkenin çıkarına ortak hareket etmemiz gereken konular var. Halklarımızın çıkarları üzerinde kurmamız gereken yeni ilişkiler var”* ifadelerini kullanmıştır.⁵⁶⁹ Yine Ankara'da gerçekleştirilen 25 Aralık 2014 tarihli Türkiye-Irak YDSK toplantısında konuşan Irak Başbakanı Haydar El İbadi Türk şirketlerinin Irak'ta önemli bir rol oynadıklarını ve her zaman Türk şirketlerinin öncelik taşıdığını vurgulayarak ülkede IŞİD'in olmadığı 14 ilin daha bulunduğu belirterek bu kentlere yatırım çağrısı yapmıştır. Davutoğlu ise güvenlik sorunları aşıldığında Türkiye ve Irak'ın ekonomik açıdan tamamı ile entegre olacağını belirtmiş ve Türk şirketlerinin ne olursa olsun Irak'ı terk etmediklerini söyleyerek, *“Biz bugünleri düşünerek Irak'ı terk etmeyin dedik”* ifadelerini kullanmıştır.⁵⁷⁰ Bu çerçevede, Irak'ta Haydar İbadi liderliğindeki hükümetin kurulmasından sonra iki ülke ilişkilerinde yaşanan yakınlaşmayla yatırım ilişkilerinin ülkedeki gerilimlerden olumsuz etkilenmekten ziyade yeni dönemde artacağı öngörülebilir. Zira 9 yıl aradan sonra 17-18 Ocak 2015 tarihlerinde gerçekleştirilen Türkiye-Irak Karma Ekonomik Komisyonunun 17. toplantısında iki ülke yatırım ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda mutabık kalınmıştır. Nitekim KEK toplantısında alınan karar gereği 10 Nisan 2015 tarihinde İstanbul'da 'Irak'ta Yatırım Olanakları Konferansı' düzenlenmiştir. Ekonomi Bakanı Nihat

⁵⁶⁸ Hatice Karahan, “Türkiye-Irak Ekonomik İlişkileri, IŞİD ve Ötesi”, *SETA Perspektif*, S. 56, Temmuz 2014, s.4-5.

⁵⁶⁹ “Türkiye ile Irak örnek gösterilecek”, *Anadolu Ajansı*, 20 Kasım 2014, <http://www.aa.com.tr/tr/dunya/423737--turkiye-ile-irak-ornek-gosterilecek>, (22.01.2015).

⁵⁷⁰ “İbadi: IŞİD'siz 14 kent daha var, yatırım yapın, *Al Jazeera*, 25 Aralık 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ibadi-isisiz-14-kent-daha-var-yatirim-yapin>, (25.01.2015).

Zeybekci'nin katılımı ile DEİK/Türkiye-İrak İş Konseyi ev sahipliğinde düzenlenen konferans çerçevesinde bankacılık, sanayi, iletişim ve imar ve iskân sektörlerinde ülkedeki işbirliği ve yatırım imkânlarına ilişkin üst düzey bakan ve bürokratların katılımlarıyla paneller gerçekleştirilmiş ve Aktif Bank ve Trade Bank of Iraq arasında İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Konferansta bir konuşma yapan Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekci, Türkiye, Irak ve yakın coğrafyanın yeni bir ekonomik blok oluşturması gerektiğini belirterek Türkiye ve Irak'ın, bu oluşan yeni blokun en önemli iki aktörü olacaklarını ifade etmiştir. Zeybekci, konuşmasında *“Irak ile Türkiye birbirini tamamlayan iki ülke. Irak'ta olan birçok şey Türkiye'nin, Türkiye'de olan pek çok şey ise Irak'ın ihtiyaç duyduğu özelliktedir”* diyerek iki ülke arasındaki karşılıklı ekonomik bağımlılığa dikkat çekmiştir. İki ülke ilişkilerini liberal ekonomi politik bağlamda değerlendiren Ekonomi Bakanı Zeybekci *“Irak ve Türkiye'nin sanayi, ekonomi ve enerji gibi alanlarda işbirliği yapmasının bölgeye huzur getireceğini”* vurgulayarak, *“Gelin, iki ülke arasındaki ekonomiyi, ticareti, ekonomik, eğitim ve kültürel ilişkilerini sonuna kadar libere edelim”* ifadesini kullanmıştır. Irak Cumhuriyeti Sanayi ve Madenler Bakanı Naseer Kadhum Al Esavi de, *“Türkiye ve Irak ekonomik ilişkilerinde birbirine bağlıdır”* diyerek, Türkiye'nin Irak'ta özel bir ekonomi bölgesi oluşturması fikrini ortaya atmıştır. Al Esavi Irak'ta Türk şirketleri için tahsis edilecek sanayi bölgesinin, güney bölgesinde limana yakın olabileceğini ifade etmiştir. Trade Bank of Iraq CEO'su ise, hali hazırda Irak'ta tarım, hayvancılık, süt ve süt ürünleri, altyapı, eğitim düzeylerinde, turizm, sanayi alanlarında yatırım ihtiyacının olduğunu belirtmiştir. DEİK Yönetim Kurulu Başkanı Ömer Cihad Vardan, ise iki ülke arasında ekonomik entegrasyonun güçlenmesi için Türkiye ve Irak arasındaki lojistik imkânlarını geliştirmek ve sınır geçişlerini modernize etmek gerektiğini vurgulamıştır. Bundan 100 yıl önce İstanbul-Bağdat arasındaki demiryolu sistemi varken bugün olmamasının kabul edilebilecek bir durum olmadığını söyleyen Vardan, Basra ile Mersin'i birbirine otoyol ve demiryolu ile bağlanmasının önemine dikkat çekmiştir.⁵⁷¹

Türkiye'den Ortadoğu bölgesindeki ülkelere yapılan yatırımlarda son yıllarda B.A.E.'nin de öne çıktığı görülmektedir. B.A.E.'ne yapılan yatırımlara bakıldığında, özellikle son beş yıl içerisinde Türk firmaları Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki inşaat

⁵⁷¹ “Irak'ta Potansiyel Fırsatlar Masaya Yatırıldı”, *DEİK*, 10 Nisan 2015, http://www.deik.org.tr/6100/IRAK_TA_POTANS%4%B0YEL_FIRSATLAR_MASAYA_YATIRILDI.html, (12.04.2014)

piyasasında ciddi bir yer edindiği gözlemlenmektedir. Bu durum, inşaat sektörünün Türkiye'nin göreceli üstün olduğu bir alan olduğunu göstermesi bakımından bir örnek olmasının yanı sıra B.A.E.'nin yeniden bir yapılanma sürecinde olduğuna da işaret etmektedir. Türk firmaları özellikle Abu Dhabi ve Dubai'de çok sayıda yerli ve yabancı ortaklarla taahhüt işlemlerini üstlenmiş olup, bu kapsamda metro, köprü, karayolları, gökdelen, otel, konut, ofis ve turizm tesisi gibi projelerde aktif olarak yer almaktadır.⁵⁷²

Bahreyn'deki Türk yatırımlarına bakıldığında ise, yine inşaat sektöründe Türk firmaları aktif bir biçimde faaliyet göstermekle birlikte, bankacılık alanındaki girişimler de öne çıkmaktadır. Nitekim Bahreyn'de on Türk bankası kıyı bankacılığı (off-shore banking) faaliyeti göstermektedir.⁵⁷³

Bölge ülkelerinden Mısır ise hiç yatırım çekilmemekle birlikte yatırım yapılan ülkelerden biridir. Türkiye-Mısır Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması 4 Ekim 1996 tarihinde imzalanmış ve 31 Temmuz 2002 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Özellikle 2005 yılında imzalanan ve 1 Mart 2007'de yürürlüğe giren STA sonucunda Mısır ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi 5 milyar dolar seviyesine ulaşırken anlaşmanın imzalanmasını müteakip iki ülke arası yatırım ilişkileri konusunda özellikle Türkiye kaynaklı tekstil ve hazır giyim yatırımcılarının Mısır'daki faaliyetleri nedeniyle, ciddi ölçüde bir hareketlilik yaşanmış Türkiye'nin yatırımları artış göstermiştir. Yatırımların ağırlık merkezini başkent Kahire ile liman kenti İskenderiye çevresinde yoğunlaşan tekstil üretimi oluştururken; boya-kimya, perakende ve müteahhitlik hizmetleri de öne çıkmaktadır.⁵⁷⁴ Yapılan yatırımların büyük ölçüde emek-

⁵⁷² Türk firmaları komple inşaat işlerinde olduğu kadar binaların zemin etütlerinin yapılması, temel kazıklarının çakılması veya elektromekanik kısımlarının imal ve montajı gibi yan alanlarda da oldukça etkindirler. Detaylı bilgi için bkz. DEİK, *B.A.E. Ülke Bülteni*, 2014.

⁵⁷³ Bunlar Yapı ve Kredi Bankası, Halk Bankası, Finansbank, Denizbank, Türkiye İş Bankası, Türk Ekonomi Bankası, ING Bank, Kuveyt Türk Katılım Bankası, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası ve Vakıfbank'tır.

⁵⁷⁴ Tekstil ve hazır giyim alanındaki başlıca yatırımlara bakmak gerekirse, Sabancı Holding'e bağlı polyester, naylon ve iplik ürünleri imal eden Kordsa'nın üretim merkezlerinden birisi Kahire'nin kuzeyinde yer almaktadır. Tekstil alanında Türkiye'nin önde gelen firmalarından olan Şahinler Holding de, İskenderiye şehrinde faaliyetlerini sürdürmektedir. Mısır'da tekstil alanında faaliyet gösteren bir diğer Türk firması da Çalık Holding'e bağlı olarak 2008 yılında üretime başlayan Çalık Alexandria for Readymade Garments'tir. Boyner Holding de 2005 yılında Kahire'de Mısırlı iki ortağı ile birlikte ciddi bir yatırım yapmıştır. Akkök Grup bünyesindeki Aksa Elektrik ise hem tekstil ve hem enerji sektöründe faaliyet göstermektedir. Perakende alanındaki en önemli yatırımlar ise Yıldız Holding'e aittir. Yıldız Holding'in özellikle Kuzey Afrika bölgesi için önemli üretim merkezlerinden birisi Mısır'da yer almaktadır. Koç Holding'in Mısır'daki satış ve pazarlama faaliyetleri ise Beko Egypt Trading LLC tarafından gerçekleştirilmektedir. Müteahhitlik alanındaki yatırımların başında TAV'ın projeleri gelmektedir. Mısır'da inşaat alanında faaliyette bulunan diğer bir önemli Türk firması ise Kahire Uluslararası Havalimanı'nın 2 numaralı terminalinin genişletilmesi ve yenilenmesi projesini üstlenen

yoğun sektörler olması nedeniyle, en büyük sorunlarından birisi işsizlik olan Mısır'da ciddi istihdam sağlamaktadır. Öte yandan Türk turizm şirketleri de ülkede etkin bir biçimde faaliyet göstermektedir. Rus ve Ukraynalı turistlerin büyük kısmı ülkedeki Türk şirketleri tarafından getirilmektedir.⁵⁷⁵

Tablo 13'te Türkiye'den Mısır'a yapılan yatırımların seyrine bakıldığında 2005 yılından itibaren ciddi bir artış ivmesi yakalandığı görülmektedir. Bu, Türkiye'nin 2000'li yıllardan itibaren ekonomi alanını daha fazla önemseyen dış politika üretiminin bir sonucu olmakla birlikte, sadece işin Türkiye'ye bakan tarafını teşkil etmektedir. Diğer yandan, işin Mısır tarafında bakıldığında ise, Mısır'da yabancı yatırımlar konusunda kurumsal yapılanmanın sağlanması ile ilgili olmakla birlikte Mısır'ın ekonomisinde 2005 yılından itibaren yaşanan gelişmelerden de kaynaklanmıştır. 2005 seçimleri sonunda kurulan yeni kabinede yer alan 30 bakan içerisinde daha çok özel sektörden gelen işadamları kökenli bakanların bulunması 2006 yılında Mısır ekonomisindeki reformlara da doğal olarak yansımıştır. 2006 yılında, Mısır gelişme yolundaki ekonomiler arasında yükselmekte olan piyasa olarak öne çıkmış ve daha fazla yatırım çekmeye başlamıştır. Bu çerçevede, yukarıda da değinildiği üzere Türkiye'den özellikle 2006-2008 yılları boyunca ciddi ölçüde tekstil ve hazır giyim yatırımları gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte 3 Temmuz 2013 darbesinden sonra siyasi ilişkilerde yaşanan gerilim Türk girişimciler açısından Mısır'ı güvenilir bir yatırım ortamı olmaktan kaçınılmaz olarak uzaklaştırmıştır. Dolayısıyla 2014 yılına gelindiğinde, Mısır'a yönelik Türk yatırımları düşük seviyede gerçekleşmiştir. Mısır ile Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkisi 3 Temmuz askeri darbesinden sonra iki ülke arasında yaşanan siyasal krize rağmen yaklaşık olarak aynı seviyede devam etmekle birlikte, darbenin yatırım ilişkileri noktasında olumsuz yansımaları olmuştur. Nitekim İsrail örneğinde olduğu gibi, Mısır'la diyalogda gerilimli bir siyaset ve diplomasiyle ticari ilişkiler sürdürülebilir olsa da uzun vadede ilişkilerde istikrar olmasını gerektiren yatırım ilişkileri açısından yeni işbirlikleri kurmak veya mevcut işbirliklerini derinleştirmek kısa vadede zaman alacak gibi görünmektedir. Zira daha önceden Mısır'da yatırımları ve faaliyetleri

Limak İnşaat'tır. Mısır'da yatırımları olan ve üretim alanında faaliyet gösteren bir diğer Türk firması ise Şişecam'dır. Mısır'da kimya alanında önde gelen Türk yatırımcılardan biri ise Evyap'tır. Ayrıntılı bilgi için bkz. "Türk Firmalarının Mısır'daki Yatırımları", *Mısır Bülteni*, 29 Aralık 2014, <http://misirbulteni.com/turk-firmalarinin-misirdaki-yatirimlari/>, (03.02.2015).

⁵⁷⁵ Çağrı Erhan, *Türk Dış Politikasının Güncel Sorunları*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2010, s. 191.

bulunan Türk firmaları gıda, tekstil, kimya ve inşaat başta olmak üzere birçok alandaki faaliyetlerini önemli ölçüde sürdürmekle birlikte, ülkede yaşanan siyasi bunalım ve Ankara-Kahire arasındaki diplomatik kriz Mısır'a yatırım yapmayı planlayan Türk firmalarını tedirgin etmiştir.⁵⁷⁶ Öte yandan ülkenin içinde bulunduğu ekonomik darboğazdan çıkış yolları arayan El-Sisi liderliğindeki Mısır yönetimi, Mart 2015'te ülkeye uluslararası yatırımları çekmek amacıyla yeni kanun maddelerini onaylamış ve yaptığı değişikliklerle şirketler için gelir vergisi oranlarını yüzde 30'dan yüzde 22,5'e düşürmüştür.⁵⁷⁷

Bölgede İran'a yapılan Türk yatırımları da önemli bir boyuttadır. Tablo 12 ve Tablo 13'ten görüldüğü üzere, 2002-2014 döneminde Türkiye'den İran'a yönelik yapılan doğrudan yabancı yatırımlar toplamı 163 milyon doları bulurken, İran'dan Türkiye'ye giren doğrudan yabancı yatırımlar toplamı 101 milyon dolar olmuştur. Türkiye'den İran'a doğrudan yabancı yatırımlarda artış yaşandığı 2008-2012 yıllarında İran'da genel olarak diğer ülke yabancı yatırımlarının da ciddi bir ivme kazandığı görülmektedir. Nitekim İran Yatırımlar, Ekonomik ve Teknik Yardımlar Kurumu Başkanı'nın 2013 yılında yaptığı açıklamaya göre İran'a yapılan toplam yabancı yatırım 2007 yılında 1.8 milyar dolarken, 2012 yılında 4 milyar dolarlık yabancı yatırım girişi ile birlikte 2007-2012 döneminde yüzde 140'lık bir artışla toplamda 14.8 milyar dolara yükselmiştir.⁵⁷⁸

İran'daki Aras Serbest Bölgesi, Tebriz Organize Sanayi Bölgesi ve Maku Sanayi Bölgesi'nde plastik, tekstil, kozmetik, kimya, ağaç sanayi, sağlık sektörlerinde Türk yatırımları bulunmaktadır.⁵⁷⁹ Öte yandan 2015 Temmuz ayında nükleer müzakerelerde anlaşmaya varılması da iki ülke yatırım ilişkileri açısından umut vericidir. Bununla birlikte, İran'a uygulanan ekonomik yaptırımların kaldırılmasına bağlı siyasal ve ekonomik alanda İran ve Türkiye arasında bir rekabetin yaşanması muhtemeldir. Ekonomi ve politikanın karşılıklı etkileşimi Türkiye-İran ilişkilerinde yeni bir döneme kapı açacaktır. Bu bir yönüyle işbirliği bir yönüyle de rekabeti kaçınılmaz kılacaktır. Bu

⁵⁷⁶ Mensur Akgün-Sabiha Senyücel Gündoğar, "Mısır-Türkiye ilişkilerinde daha iyi bir geleceğe doğru...", *TESEV*, Ocak 2014, s.6.

⁵⁷⁷ "Yeni başkent planını görücüye çıkardılar", *Milliyet*, 13 Mart 2015.

⁵⁷⁸ "Foreign investment inflow into Iran surpassed \$4 billion last year", *Invest in Iran*, 16 Mayıs 2012, <http://www.investiniran.ir/en/news/2848>, (13.11.2013). Ayrıca bu veriler, İran'ın dünyaya entegre olma yönünde gösterdiği ekonomik gayrete işaret etmesi bakımından da önemlidir.

⁵⁷⁹ Mesela, 2008'de Investor Group'un nitrojen gübreleme sektöründe faaliyet gösteren İranlı Razi Petrochemical Co. Şirketini satın alması ile Nisan 2009'da PETKİM'in yatırımı önemli yatırımlar arasında yer almaktadır.

kapsamda yaşanan yeni süreçte, küresel ölçekte firmaların İran'ı tercih etme olasılığı Türk yatırımcılar için ortaya çıkabilecek bir handikap olarak görülebilir.⁵⁸⁰

Bölge ülkelerinden Suriye ile yatırım ilişkileri 2000'li yıllardan sonra (ülkedeki iç savaşa kadarki dönemde) ilişkilerde güven tesis edilmesi sonrasında gelişebilmiştir. Türkiye-Suriye ilişkileri daha önce de ifade edildiği üzere, gerek su sorunu ve PKK meselesi gerekse tarihsel önyargılar nedeniyle uzun yıllar normal seyrine ulaşamamış, ancak 2000'li yıllarla birlikte ilişkilerde yakınlaşma sağlanabilmiştir.⁵⁸¹ Bununla birlikte, yatırım ilişkileri daha uzun soluklu bir güven ortamının sağlanmasıyla gelişebildiğinden, Türkiye ve Suriye arasındaki yatırımların hemen ivme kazanması mümkün olamamıştır. İki ülke arasında 6 Ocak 2004'te imzalanan Yatırımların Karşılıklı Korunması Anlaşması 3 Ocak 2006 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Aynı zamanda 2007'de Suriye'nin yabancı yatırımcılar açısından cazip hale getirilerek, ülkeye yönelik yatırımların teşvik edilmesi amacıyla birtakım kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Gerek sağlanan hukuki altyapı gerekse 2000'lerin ortalarından itibaren iki ülke arasındaki yakınlaşmaya paralel olarak Türk firmaların Ortadoğu bölgesine yaptığı yatırımların önemli bir bölümü Suriye'ye yönelik olmuştur. Özellikle 2010 yılında Suriye'ye yönelik çeşitli sektörlerde⁵⁸² Türk yatırımları öne çıkmıştı. Bununla birlikte, Suriye'de patlak veren iç savaş nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkilerin gerilmesi Türk yatırımcıların Suriye'de planladıkları yatırımlardan vazgeçmeleri sonucunu doğurmuştur.⁵⁸³ Bunlardan en önemlileri Asi Dostluk Barajı ve Rakka'da kurulması planlanan çimento fabrikası olmuştur.⁵⁸⁴ 2000'li yılların başından itibaren Türkiye-

⁵⁸⁰ Bilgehan Alagöz, "Lozan sonrası yeni dönemde Türkiye-İran ilişkileri", *Al Jazeera Turk*, 6 Nisan 2015.

⁵⁸¹ Detaylı açıklama için bkz. Meliha Benli Altunışık-Özlem Tür, "From Distant Neighbors to Partners? Changing Syrian-Turkish Relations", *Security Dialogue*, Vol. 37, No. 2, June 2006, pp.229-248.

⁵⁸² Çimento, akrilik iplik, tekstil, gıda, mobilya ve demir kaplama, gıda, plastik üretimi ve turizm.

⁵⁸³ "Dinçer Gökçe, "Türk Firmaları Kapılarına Kilit Vurdu, Zarar Çok Büyük", *Hürriyet*, 13 Mart 2012

⁵⁸⁴ Aslında bu konudaki çalışmalar daha öncesine uzanmaktadır. Nitekim Asi Nehri'nin iki ülke arasındaki sınıra denk gelen noktasında tarım yapılması ve sellerin önlenmesi amacıyla baraj kurulması 2007 yılında gündeme gelmiş ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından bir proje oluşturularak Suriye'deki yetkili kuruma iletilmiştir. Ekim 2009'da da Türkiye-Suriye YDSK kapsamında imzalanan mutabakat çerçevesinde Asi Dostluk Barajı projesinin hayata geçirilmesi yönünde ilk adım, barajın temelinin 6 Şubat 2011 tarihinde iki ülke başbakanlarının katıldığı bir törenle atılması olmuştur. İki ülke arasındaki su sorununun bittiğinin somut göstergesi olması öngörülen bu baraj tamamlandığında yaklaşık 8000 hektar tarım arazisinin sulanması, birçok yerleşim yerinin sellerden korunması ve yılda yaklaşık 16 GWh enerji üretilmesi planlanmıştır. Bkz. Tuğba Evrim Maden, "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Asi Nehri," *Ortadoğu Analiz*, C. 3, S. 31, Temmuz-Ağustos 2011, s. 48. Erdoğan temel atma töreninde yaptığı konuşmasında Asi nehrinin artık iki ülkeyi bölen değil, birleştiren bir nehir olduğu, dolayısıyla da sınırların kalktığını ifade etmiştir. Erdoğan ayrıca, Türkiye ile Suriye arasında Nusaybin-Kamışlı ortak gümrük kapısının inşa edilmesi, ortak banka kurulması, Gaziantep-Halep arasında hızlı tren seferleri

Suriye ilişkilerinde giderek derinleşen işbirliğinin en somut adımı olan Türkiye–Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kapsamında 13 Ekim 2009’da yapılan ilk toplantı sırasında imzalanan antlaşmalardan biri Asi Nehri üzerinde her bir ülkenin yarı yarıya ortak olduğu bir dostluk barajının yapılması anlaşması olmuştur. Ancak ilişkilerdeki bu bahar havası bir ay sonra Suriye’de başlayacak olayların ardından uzun sürmemiş ve barajın yapımı dondurulmuştur. Suriye’ye Türkiye’den yapılması planlanan ancak yaşanan süreçten dolayı hayata geçemeyen diğer bir önemli yatırım, olayların başlamasından kısa bir süre önce Ocak 2011’de Rakka’da temeli atılan ancak faaliyete geçirilemeyen 1.600.000 ton/yıl kapasiteli çimento fabrikasıdır.⁵⁸⁵

Diğer taraftan, Suriye’de yaşanan iç savaş ortaya çıkardığı mülteci akışı Türkiye’deki Suriye sermayeli yatırımlar bağlamında yeni bir takım gelişmelere yol açmıştır. 15 Mart 2011 tarihinde başlayıp giderek şiddetlenen iç savaş sonucunda Türkiye’ye gelen Suriyeli mültecilerin Türkiye’de çok sayıda şirket kurmaya başladıkları dikkat çekmektedir. TOBB verilerine göre, daha çok sınır komşusu Hatay, Gaziantep ve en yakın liman kenti Mersin’de yatırım yapmayı tercih eden Suriyeli işadamları tarafından, 2012 ve 2013 yıllarında toplam 654 şirket kurulmuştur. Suriyeli işadamlarının 2013 yılından itibaren şirket kurma eğilimlerinin hızlandığı dikkat çekmektedir. 2013 yılında Türkiye’de kurulan Suriye sermayeli şirketlerin sayısı, 165 seviyesindeki 2012’ye göre 3 kat artarak 489’a yükselmiştir.⁵⁸⁶ 2014 yılında ise Suriyeli şirketlerin sayısında patlama yaşanmıştır. Yılın ilk 4 ayında Türkiye’de kurulan yabancı sermayeli her dört şirketten birisi Suriyelilere aittir. Yeni kurulan şirketlerin önceki yıllardan farklı olarak Güneydoğu illerinden ziyade İstanbul, Ankara ve İzmir’de yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.⁵⁸⁷

başlatılması, doğalgaz şebekelerinin birbirine bağlanması, Türk Eximbank’ın Suriye hükümetine kredi sağlaması ve Asi Nehri üzerinde Dostluk Barajı’nın temelini atılmasından oluşan altı hedeften birini gerçekleştirdiklerini, barajın en kısa sürede bitirilmesini temenni ettiğini belirtmiştir. Bkz. “45 milyon liralık temel atıldı Asi Barajı ‘dostluk’la dolacak”, *Hürriyet*, 27 Mart 2014.

⁵⁸⁵ “Güriş’ten Suriye’ye dev yatırım”, *Dünya*, 15 Ocak 2011.

⁵⁸⁶ TOBB’un istatistiklerine göre bunlardan 20’si anonim şirket, 469’u ise daha küçük ölçekli limited şirkettir.

⁵⁸⁷ Kurulan şirketler; toptan ticaret, inşaat, hazır giyim, dokuma, ayakkabı imalatı, perakende ticaret, aksesuar imalatı, emlakçılık, seyahat acentesi, komisyonculuk, tek el bayiliği, nakliyecilik ve lokantacılık başta olmak üzere 92 farklı iş kolunda faaliyet göstermektedir. Hatay ve Gaziantep’teki şirketler genellikle orada yaşayan Suriyelilerin kendi ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflemektedir. Ancak iç savaş nedeniyle Suriye’de acil ihtiyaç duyulan şeker, makarna, un, buğday, patates, tüp gaz, çocuk bezinin yanı sıra tekstil ürünleri ihracatı da yapılmaktadır. İstanbul ve Bursa’da kurulan şirketler ise tekstil sektörü ağırlıklıdır. Suriyeli işadamları Suriye’ye acil ihtiyaç maddeleri satmanın yanı sıra Cezayir, Libya ve Mısır’daki alıcılarıyla Türkiye üzerinden bağlantıya geçmektedirler. Bu fabrikalar Arapça bilen elemana

Bölge ülkelerinden Suudi Arabistan'daki Türk yatırımları görece daha küçük ölçekli yatırımlar olup, Türkiye tarafından Katar ve Kuveyt nezdinde yapılan doğrudan yatırımlar ise daha ziyade inşaat sektörüne ilişkin olmuştur.⁵⁸⁸ TAV, Tekfen, Gama, Baytur, Yüksel İnşaat, STFA ve Fernas Katar'da faaliyet gösteren önemli Türk firmalarındandır. 2035 yılında 'Körfez'de mali ve ticari merkez' olma hedefine sahip olan Kuveyt'te ise devletin ve özel sektörün işbirliğiyle altyapının güçlendirilmesi ve yeni şehirler oluşturulması hedeflenmektedir. Bu kapsamda önümüzdeki dönemde Türk firmalarının ülkedeki inşaat projelerine daha fazla angaje olacakları öngörülebilir.

Lübnan ve İsrail ile yatırım ilişkilerine bakıldığında ise, Türk şirketlerinin özellikle enerji ve inşaat projelerine yönelik hizmetler verdikleri görülmektedir.⁵⁸⁹ İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkilerin Başbakan Erdoğan'ın Davos'taki "one minute" çıkışından sonra gerginlik sürecine girmesi, daha önce de ifade edildiği üzere iki ülke

ihtiyaç duyduğu için çok sayıda Suriyeliye de istihdam olanağı sağlamaktadır. Bkz. Mehmet Çetingüleç, "Türkiye'nin Suriyeli patronları", *Al-Monitor*, 10 Haziran 2014, <http://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2014/06/cetingulec-syrians-refugees-camps-illegal-workers.html> , (13.08.2014).

⁵⁸⁸ Türk inşaat firmalarının üstlendikleri projeler arasında; Fahaeel Otoyolu İnşaatı, Acquila Su Rezervuarları, Kuveyt-İrak sınırında 800 km²'lik alanın mayından temizlenmesi, Altamer 4 adet petrol depolama tankı yapımı, 8 adet çelik petrol tankı imalatı, Wafra Mina Sauda 20 petrol boru hattı, okul inşaatları, polis merkezi inşaatı, 500 adet müstakil konut inşaatı, Subiya-Mutla arasında boru hattı ve kablo kanatı inşaatı, kargo apronu beton kaplama ve derzlerin inşaatı, Kuwait Oil Company Petrol ihraç tesisleri kapasite arttırımı tesisleri işi ve T.C. Kuveyt Büyükelçiliği inşaatı yer almaktadır. Bkz. DEİK, *Kuveyt Ülke Bülteni*, 2014. Son olarak STFA Firması ülkedeki bir liman inşası işini üstlenmiş olup, projenin temeli 2 Nisan 2014'te atılmıştır. Kuveyt Oil Company tarafından ihale edilen, "Small Boat Harbours" projesi, Al Ahmedi Limanı'nın kapasitesinin genişletilmesini ve Abu Halifa'da yeni bir servis limanı inşaatını kapsamaktadır. Bkz. "STFA'nın Kuveyt'teki dev projesinin temeli atıldı", *Enerji Günlüğü*, 2 Nisan 2014, http://enerjigunlugu.net/stfanin-kuveyttteki-dev-projesinin-temeli-atildi_7843.html#_VS92VfmsUcM, (08.11.2014).

⁵⁸⁹ Lübnan'da, STFA Enerji Telekomünikasyon Sanayi ve Ticaret A.Ş. ve ÖZDİL Enerji Taahhüt, Ticaret ve Sanayi A.Ş.'nin enerji nakil projelerine ilişkin yatırımlarının yanı sıra inşaat sektöründeki Türk yatırımları da öne çıkmaktadır. Kutay Grup İnşaat TİKA tarafından Lübnan'a hibe olunan Türk Travma ve Rehabilitasyon Merkezi yapımına Haziran 2009 tarihinde başlamış; Kasım 2010'da Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın katılımı ile hizmete açılmıştır. Yine Şükrü Uzun İnşaat Mühendisliği de Kuzey Lübnan'daki Lübnan Üniversite Kampüsü inşaatını tamamlamıştır. Bkz. DEİK, *Lübnan Ülke Bülteni*, 2014. İsrail'deki en önemli Türk yatırımı Zorlu Enerji Grubu'nun İsraili ortaklarıyla 1,2 milyar dolar yatırım ile İsrail'in Ashkelon kentinde 70 dönüm arazi üzerine kurduğu, 840 MW kapasiteli Dorad Doğal Gaz Çevrim Santrali'dir. Dorad Doğal Gaz Çevrim Santrali 20 Mayıs 2014 itibariyle ticari faaliyete geçerek, enerji üretimine başlamıştır. Bkz. "Zorlu Enerji'nin İsrail'de kurduğu Dorad Doğal Gaz Çevrim Santrali üretim lisansını aldı", Enerji Enstitüsü, 14 Mayıs 2014, <http://enerjiensitüsü.com/2014/05/14/zorlu-enerjinin-israilde-kurdugu-dorad-dogal-gaz-cevrim-santrali-uretim-lisansini-aldi/> , (25.07.2014). İsrail'deki özel sektör yatırımı ile kurulan en büyük santral olma özelliği taşıyan Dorad Doğal Gaz Çevrim Santrali'nin yanı sıra, Ashdod Doğal Gaz Kojenerasyon Santrali de 2015 yılı sonunda faaliyete başlamıştır. 120 MW kurulu güce ve 70 ton/saat buhar kapasitesine sahip olacak Ramat Negev santralinin de kısa sürede tamamlanması öngörülmektedir. İsrail'deki bu yatırımlar da tamamlandığında, toplam 1015 MW kapasiteyle ülkenin enerjisinin yüzde 7'sini 25 yıl boyunca Zorlu Enerji Grubu sağlayacaktır. Bkz. "Zorlu'nun İsrail'deki ikinci santrali devrede", *Milliyet*, 23 Aralık 2015.

dış ticaret hacminde etkileri sınırlı düzeyde kalmakla birlikte, Türkiye-İsrail yatırım ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Öyle ki, İsrail hükümeti Türkiye ve İsrail arasındaki yatırım anlaşmasına aykırı bir biçimde ülkede artan işsizlik gerekçesiyle İsrail'den proje alan Türk firmalarının projelerinde istihdam etmek istedikleri Türk iş gücüne kota uygulaması getirirken⁵⁹⁰, bu çerçevede çalışma vizesi sürelerini 5 yıl ile sınırlandırmış ve yabancı işçi çalıştıran şirketlere “istihdam vergisi” uygulamıştır.

Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile yatırım ilişkilerinden bahsederken bir diğer önemli ülke de Ürdün'dür. Ürdün'ün öncelikli konularının başında su kaynaklarını zenginleştirmek ve vatandaşlarına sağlıklı su verebilmek gelmektedir. Nitekim ülkenin yatırım bütçelerinde su sektörüne ciddi oranda bir pay verilmesi konunun önemini göstermekte olup, bu alanda 1980'li yıllarda yapılan Türk yatırımlarının⁵⁹¹ 2000'li yıllarla birlikte daha etkin bir nitelik arz ederek arttığı görülmektedir. Zira 2000'li yıllarda Ürdün'ün uluslararası finans kuruluşlarınca desteklenen çok sayıdaki altyapı projesini uygulamaya geçirmeye başlamasıyla, Türk müteahhitlik firmalarının Ürdün'e olan ilgileri de artış göstermiştir.⁵⁹² 2009 yılında iki ülke arasında STA ve Gümrük Konularında İşbirliği ve Karşılıklı İdari Yardım Anlaşmasının imzalanmasıyla Türk yatırımcıların Ürdün'deki faaliyetleri artmaya başlamıştır. Cumhurbaşkanı Gül'ün 1-3 Aralık 2009 tarihlerinde gerçekleştirdiği Ürdün ziyaretinin en önemli gündem maddesi ikili ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi olmuş ve bu çerçevede söz konusu ziyaret sırasında Serbest Ticaret Anlaşması ve Gümrük Konularında İşbirliği ve Karşılıklı İdari Yardım Anlaşması imzalanmıştır. Ürdün ile imzalanan STA 1 Mart 2011'de yürürlüğe girmiş olup, Gümrük Konularında İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının ise onay süreci tamamlanmış ancak yürürlüğe giriş tarihinin belirlenmesi süreci devam etmektedir. Cumhurbaşkanı Gül bu ziyaretinde ayrıca DEİK/Türk-Ürdün İş Konseyi

⁵⁹⁰ 2013 sonunda sözkonusu kotada esneklikler gündeme gelmiştir. Bkz. T.C. Tel Aviv Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, *2014 Müteahhitlik ve Müşavirlik Hizmetleri Ülke Notu*, Tel-Aviv, Mart 2015.

⁵⁹¹ GAMA Enerji Grubu Ürdün'de 1980'lerde de çeşitli projeleri üstlenmiştir. 1982-1983 yılları arasında Amman'da Ain Ghazal Pis Su Arıtma Tesisi inşaatı, 1983-1986 yılları arasında Khirbet Al Samra'da Atık Su Stabilizasyon Havuzları

⁵⁹² Örneğin, 2002 yılı Mart ayı itibarıyla Jordan Valley Authority tarafından açılan Mujib ve Güney Ghors Sulama projesi kapsamında Zarqa Ma'in Terfi pompa istasyonu ve Kuzey İletim Hattı yapımını içeren projeyi Aydın İnşaat firması tamamlamıştır. Söz konusu proje kapsamında boru döşenmesi, su deposu yapımı, pompa istasyonları, kum tutucular yer almaktadır.

tarafından düzenlenen Türkiye-Ürdün İş Forumu'na katılmıştır. Gül, bu ziyaretinde Disi Su İletim Projesi'nin temel atma törenine de katılmıştır.⁵⁹³

Ürdün'e son yıllarda yapılan önemli bir yatırım başkent Amman'da kurulan sandviç panel üretim tesisi olmuştur.⁵⁹⁴ Ayrıca Ürdün'de, gıda, hazır giyim, elektrikli ev aletleri, otomotiv yan sanayi, mobilya ve ev tekstili alanlarında yatırımlar da bulunmaktadır. ABD'ye gümrüksüz ihracat imkânları sunan Nitelikli Sanayi Bölgesi statüsündeki bölge Akabe Özel Ekonomi Bölgesinde Türk firmaları açısından önemli yatırım imkânları bulunmaktadır.⁵⁹⁵

3. YENİ DÖNEM EKONOMİ POLİTİK DİLİN POLİTİK ARGÜMANLARI: BÖLGE ÜLKELERİYLE GELİŞTİRİLEN YÜKSEK DÜZEYLİ İŞBİRLİĞİ MEKANİZMALARI VE SİYASAL SÜREÇLER

Bu başlık altında, Ortadoğu ülkeleri ile tesis edilen yüksek düzeyli işbirliği mekanizmaları, siyasi süreçlerde yaşanan yakınlaşma ve ekonomik işbirlikleri çerçevesinde ele alınacaktır.

3.1. TÜRKİYE-İRAK YÜKSEK DÜZEYLİ STRATEJİK İŞBİRLİĞİ KONSEYİ

10 Temmuz 2008 tarihinde Bağdat'ta imzalanan Türkiye-İrak Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi anlaşması, ABD işgalinden sonra Türkiye-İrak ilişkilerinde yaşanan değişimin somut bir göstergesi olmuştur. Bu dönemde Türkiye ve Irak ilişkileri Ortadoğu'daki en hızlı gelişen ilişkilerden birisi olmuş; iki ülkenin üst düzey yetkilileri

⁵⁹³ Ürdün'ün güneyindeki Disi yeraltı su rezervuarlarından Amman'a su taşıma projesinin yapımını ve yap-işlet-devret modeliyle 25 yıl boyunca işletmesini GAMA Enerji Şirketi 2009 yılında üstlenmiştir. 2013 yılı Aralık ayı itibariyle tamamlanan ve yıllık 100 milyon m³ suyun çıkarılması ve bu içme suyunun yaklaşık 320 km'lik boru hattı yoluyla başkent Amman'a iletilmesini içeren 1,3 milyar dolar bedelli proje kapsamında GAMA Şirketi tarafından 5.000 kişiye istihdam sağlamış ve bölgede 500 milyon dolarlık iş imkânı yaratılmıştır. Aynı şirket 2004-2006 yılları arasında da Zarka'da 300 MW Samra Kombine Çevirim Santrali'nin mühendislik, satın alma ve taahhüt (EPC) işlerini üstlenmiştir. Bkz. DEİK, *Ürdün Ülke Bülteni*, 2014.

⁵⁹⁴ 2011 yılında Assan Panel Sanayi ve Ticaret A.Ş tarafından kurulan Kibar Industry Co., Ürdün'de sandviç panel üretimi amacıyla faaliyetlerine başlamış ve dördüncü tesisini Nisan 2014'teki Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi'nin ziyareti sırasında açmıştır. 2012 yılı başında temeli atılan tesis, Amman'a 45 kilometre uzaklıkta, 65 bin metrekarelik alan üzerinde faaliyet göstermektedir. 4,5 milyon metrekare üretim kapasitesiyle Orta Doğu'daki en yüksek kapasiteli üretim hattı olan bu tesiste üretilen ürünlerin, bütün Orta Doğu pazarlarına ihraç edilmesi planlanmaktadır. TİM Bilgi Notu (Yayımlanmamıştır).

⁵⁹⁵ DEİK, *Ürdün Ülke Bülteni*, 2014.

sıklıkla birbirini ziyaret etmiş ve sıcak mesajlar vermiştir. 2011 yılında Amerikan askerlerinin Irak'tan çekilmesinin ardından ise Türkiye, bir yandan ülkedeki olası istikrarsızlık ve güvenlik risklerine engel olmak diğer yandan bölge ülkelerinin kendi çıkarları doğrultusunda Irak'ı etkisi altına alma girişimlerini engellemek için bu ülkeye karşı daha aktif bir dış politika izlemeye başlamıştır. Türkiye'nin bu dönemde güvenlik ekseninden ziyade işbirliğine ağırlık veren yeni bir dış politika anlayışıyla hareket etmesi ikili ilişkilerin gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu bağlamda, Ortadoğu bölgesindeki aktörler arasındaki sorunların diyalog yoluyla halledilmesi, işbirliğinin güçlendirilmesi ve bölgesel entegrasyona yönelik dış politika yaklaşımı, Irak'taki problemlerin çözümü ve Türkiye-İrak ilişkilerinin sağlıklı bir zemine oturtulabilmesi için de uygulanmıştır. Bu çerçevede, tesis edilen YDSK mekanizması ile iki ülke arasında başta siyasi, ekonomik, enerji, su kaynakları, kültürel, güvenlik ve askeri alanlar olmak üzere, tüm alanlardaki ilişkilerin mümkün olduğu kadar geliştirilerek, uzun vadeli bir stratejik ortaklık kurulması hedeflenmiştir. Bu bağlamda Türkiye ve Irak arasında siyasi, güvenlik ve askeri alanların yanı sıra ekonomik alandaki ilişkilerin geliştirilmesinin hedeflendiği YDSK anlaşmasında ekonomik alanlarda özellikle Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapasitesinin artırılması, Irak doğal gazının uluslararası pazarlara aktarılması için Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattına paralel bir boru hattı inşa edilmesi, yeni sınır kapılarının açılması yönündeki çalışmaların hızlandırılması ve iki ülke arasında serbest ticaret anlaşması imzalanması gibi konular öngörülmüştü.⁵⁹⁶

Bu kapsamda 17-18 Eylül 2009 tarihleri arasında İstanbul'da Başbakan Erdoğan başkanlığındaki dokuz bakandan oluşan Türk heyeti, yine dokuz bakandan oluşan Irak hükümet yetkilileriyle karşılıklı ikili görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu gelişmeden bir ay sonra 15 Ekim 2009 tarihinde Başbakan Erdoğan'ın başkanlığındaki bir heyetin Bağdat ziyareti sırasında gerçekleştirilen YDSK Toplantısı, ortak bir bakanlar kurulu toplantısı niteliği taşımıştır. Toplantıda Irak yönetimi ile çoğu ekonomik olmak üzere çeşitli konularda işbirliğini öngören 48 adet ortak mutabakat imzalanması ile ikili ilişkilerde önemli bir sıçrama yaşanmıştır.

⁵⁹⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-İrak Arasında İmzalanan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Belgesi", <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/Bolgeler/ortadogu/irak/Ortak%20Siyasi%20Bildirge.pdf>, (10.01.2014)

Ancak, Irak Merkezi hükümeti ile ilişkiler 2011’de Arap isyanlarının Suriye’ye yansımalarının ardından iki tarafın da farklı pozisyon alınması nedeniyle giderek kötüleşmiştir. Dolayısıyla 2009’da ortak bakanlar kurulu toplantıları yapılmasına ve elliye yakın anlaşma imzalamasına rağmen, 2012 yılında Türkiye’den Bağdat’a tek bir resmi ziyaret gerçekleştirilmemiştir.⁵⁹⁷ 2013 ortalarından itibaren ise Ankara-Bağdat ilişkileri yavaş yavaş ılımlı bir seyir almaya başlamıştır. 24-25 Ekim 2013 tarihlerinde Irak Dışişleri Bakanı Hoşyar Zebari’nin iki yıl aradan sonra gerçekleştirdiği Ankara ziyareti ile iki ülke arasındaki üst düzey ziyaretler yeniden ivme kazanmıştır. Zira bu ziyaretin ardından Dışişleri Bakanı Davutoğlu 10-11 Kasım 2013 tarihlerinde gerçekleştirdiği Bağdat, Necef ve Kerbela şehirlerini kapsayan Irak ziyareti kapsamında Başbakan Maliki ve Başbakan Yardımcısı Salih Mutlak ile görüşmüştür. Söz konusu ziyaretler ise Türkiye ile Irak arasında 2008 yılında temelleri atılan ve 2009 yılında ilk toplantısı yapılan YDSK sürecinin canlandırılması hususunda karşılıklı olarak siyasi irade bulunduğu teyit edilmiştir. Ritmik diplomasi bir sonucu kabul edebileceğimiz ikili temaslar kapsamında, Meclis Başkanı Cemil Çiçek 26 Kasım 2013’te, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız ise 1-2 Aralık 2013 tarihlerinde Irak’ı ziyaret etmiştir.

30 Nisan 2014’te Irak seçimlerinin ardından IŞİD bağlamında ülkede yaşanan gerginlikler ve İran’ın da desteğini çekmesi üzerine Maliki’nin üçüncü dönem başbakan olma ısrarından vazgeçmesiyle ulusal uzlaşma sözleşmesiyle 8 Eylül 2014’te Haydar El-İbadi başbakanlığında kurulan yeni hükümet Irak hem iç hem de dış politikasında dönüşüm başlatacağı sinyallerini vermiştir. Irak’taki yeni hükümeti kutlayan ilk ülke Türkiye olmuş ve iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik beklentiler artmıştır. Yeni hükümetin Dışişleri Bakanı İbrahim El-Caferi, 5-7 Kasım 2014 tarihleri arasında Türkiye’yi ziyaret ederek iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesi yönünde ilk somut adımı atmıştır. Caferi’nin ardından Başbakan Davutoğlu 20 Kasım 2014 tarihinde Bağdat’a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Davutoğlu’nun ziyareti Irak’ta yeni hükümetin kurulmasının ardından ilişkilere yeni bir ivme kazandırılması için önemli bir fırsat olmuştur. Ziyaret sırasında ikili ilişkiler, enerji ve enerji güvenliği konularının ele alınmış ve Türkiye-İrak YDSK toplantısı gerçekleştirilmesi konusunda mutabık kalınmıştır. Irak’ın 10 Haziran’da Musul’u ele geçirerek hareket alanını genişleten IŞİD’le mücadele

⁵⁹⁷ Serhat Erkmen, “2013’te Türkiye Irak İlişkileri İçin Beklentiler ve Olasılıklar”, *Ortadoğu Analiz*, C.5, S.49, Ocak 2013, s. 92.

kapsamında Türkiye'nin aktif desteğine ihtiyaç duyması iki ülke ilişkilerinin yeniden ivme kazanmasında etkili olmuştur. Nitekim Davutoğlu, Irak Başbakanı Haydar İbadi ile görüşmesinin ardından, IŞİD konusunda Türkiye'nin Irak'a istihbarat desteği vermeye hazır olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁸

Türkiye-Irak YDSK'nın ikinci toplantısı ise, beş yıl aradan sonra, Irak Başbakanı Haydar El İbadi'nin, aralarında Dışişleri, Savunma, Petrol, Elektrik ve Su Bakanlarının da bulunduğu geniş bir heyetle 25-26 Aralık 2014'te Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret kapsamında yapılmıştır. Toplantının ardından iki ülke arasında işbirliği ve dayanışmanın geliştirilmesinin önemini vurgulayan ortak bildiri yayınlanmıştır.⁵⁹⁹

Türkiye-Irak ilişkilerinin ekonomik anlamda gelişme göstermesine işaret eden diğer bir gelişme ise Irak'la 2006 yılından beri hayata geçirilmekte aksama yaşanan Karma Ekonomik Komisyonu (KEK)⁶⁰⁰ mekanizmasının yeniden canlandırılması olmuştur. Türkiye-Irak 17. KEK toplantısı 9 yıl aradan sonra 17-18 Ocak 2015 tarihlerinde Bağdat'ta Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız ile Irak Dışişleri Bakanı İbrahim el-Caferi eş başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Toplantıda 15 Ekim 2009'da yapılan ilk Türkiye-Irak YDSK toplantısında kararlaştırılan ancak hayata geçirilemeyen konular gündeme gelmiştir. Bu bağlamda yeni dönemde Irak'la yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşması ile çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması için müzakerelere başlanması öngörülmektedir. Toplantıda Irak'tan Türkiye'ye Kerkük-Yumurtalık ham petrol boru hattına paralel yeni bir doğalgaz boru hattı⁶⁰¹ geliştirilmesi için teknik çalışmaların başlatılması ve Irak'tan Türkiye'ye petrol sevkiyatının artırılması konusunda mutabakata varılmıştır. Ayrıca Habur-İbrahim Halil Sınır Kapısı'nın kapasitesinin artırılması ve yeni sınır kapıları açma yönünde bir süredir yavaşlayan çalışmaların hızlandırılması kararı alınmıştır. Ayrıca iki ülke arasındaki

⁵⁹⁸ "Davutoğlu: IŞİD'e karşı Irak'a desteğe hazırız", *Al Jazeera Turk*, 20 Kasım 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/davutoglu-isisde-karsi-iraka-destege-haziriz>, (08.01.2015).

⁵⁹⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı.

⁶⁰⁰ Türkiye ve Irak arasında 7 Şubat 1976 yılında imzalanan "Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması" ile "Karma Ekonomik Komisyonu (KEK)" mekanizması oluşturulmuştur. KEK toplantısının sonucusu, 15-17 Kasım 2006 tarihlerinde Devlet Bakanı Kürşad Tüzmen ile Irak Petrol Bakanı Hüseyin el-Şehristani başkanlığındaki heyetler arasında Türkiye'de gerçekleştirilmiştir.

⁶⁰¹ 2015 yılı sonunda yaşanan uçak düşürülmesi olayından sonra Rusya'nın doğalgazı kesmesi ihtimaline karşılık Türkiye'nin alternatif gaz arayışı çabaları Irak'la hayata geçirilmesi planlanan bu hatta ilişkin çalışmaları hızlandırmıştır. Bu kapsamda, Kuzey Irak doğalgazını Türkiye'ye getirecek Şırnak Doğalgaz Boru Hattı'nın ihalesinin 2015 yılı bitmeden yapılması öngörülmektedir. Bkz. "Doğalgazda C planı da hazır", *Milliyet*, 5 Aralık 2015.

karşılıklı havayolu seferlerinin sayısının artırılması yönünde de mutabakata varılmıştır.⁶⁰² Öte yandan DEİK bünyesindeki mevcut Irak-Türk İş Konseyi'nin Irak tarafından (Irak İşadamları Derneği) dolayı yeterince etkin işlemediği için Irak Ticaret Odaları Federasyonu ortaklığı ile yeni bir iş konseyi kurulacağı ve iki ülke arasında gerçekleştirilecek ilk resmi ziyarette bu konseyin kurulmasına ilişkin mutabakat metninin imzalanacağı dile getirilmiştir.⁶⁰³

3.2. TÜRKİYE-SURİYE YÜKSEK DÜZEYLİ STRATEJİK İŞBİRLİĞİ KONSEYİ

Türkiye-Suriye ilişkilerinde özellikle 2000'li yıllarda iki ülke arasında derinleşen işbirliğinin en somut adımı olan YDSK, 16 Eylül 2009'da Beşar Esad'ın Türkiye ziyareti sırasında oluşturulmuştu. Tıpkı STA imzalanması sürecinde olduğu gibi, YDSK mekanizması yoluyla Türkiye-Suriye ilişkilerinin derinleştirilmesi sürecinde de siyasi irade etkili olmuştu. Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişiminde süreci daha somut bir zemine oturtan YDSK mekanizması çerçevesinde Türkiye ve Suriye ortak kabine toplantılarıyla birlikte karar-verme mekanizmalarını koordine etmeye başlamışlardı.

Bu kapsamda 1. Bakanlar Kurulu toplantısı 13 Ekim 2009 tarihlerinde her ülkeden ilgili Bakanların katılımıyla Halep ve Gaziantep'te gerçekleştirilmiştir. Toplantılarda her iki ülke yetkilileri tarafından sıkça kullanılan 'entegrasyon/bütünleşme' ifadesi, YDSK mekanizması ile iki ülke ilişkilerinin derinleşmeden bütünleşmeye doğru ilerlediği algısını oluşturmuştur. Nitekim Halep'teki basın toplantısında Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun "*iki ülkenin ekonomik entegrasyonu ve halklarının kaynaşmasını sağlayacak bu anlayışın bölgeye yayılmasını umduğunu*" belirtmesi, Türkiye'nin Suriye ile ekonomik entegrasyonunun tüm bölge için de bir örnek model teşkil etmesini amaçladığının en açık ifadesi olmuştur. Bir anlamda Türkiye, iki ülkenin entegrasyonunu daha büyük bir bölgesel entegrasyonun önemli ilk halkası olarak değerlendirmiştir. Söz konusu mekanizma çerçevesinde Suriye ile kurulan bu yakın ilişki aynı zamanda Türkiye'nin yakın çevresinde derinlik

⁶⁰² "Irak'la yeniden bahar havası", *Hürriyet*, 19 Ocak 2015.

⁶⁰³ T.C. Ekonomi Bakanlığı Bilgi Notu (Yayımlanmamıştır).

kazanmasının en önemli aracının karşılıklı ekonomik bağımlılık olduğu tezini temel çıkış noktası olarak alan dış politika yaklaşımının da önemli bir göstergesi olmuştur.

Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin Bakanlar düzeyindeki ilk toplantısında Türkiye-Suriye ilişkileri ve işbirliği süreci somut bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmış, ilişkilerin kurumsal altyapısının inşa edilmesine dair önemli adımlar atılmıştır. Dış politika, ekonomi, sulama, eğitim ve ulaşım alanlarında karşılıklı müzakerelerin yapıldığı toplantıda 40 protokol, proje ve mutabakat zaptının hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁴ YDSK'nın Bakanlar düzeyindeki ikinci toplantısı ise 2-3 Ekim 2010 tarihinde Suriye'nin Lazkiye kentinde gerçekleştirilmiştir.⁶⁰⁵

Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin Başbakanlar düzeyindeki ilk toplantısı 23 Aralık 2009 tarihlerinde Şam'da gerçekleştirilmiş ve 50 ayrı mutabakat metni imzalanmıştır. Başbakanlar düzeyindeki ikinci toplantı ise 20-21 Aralık 2010 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenmiştir. İki ülke başbakanlarının yanı sıra 16 bakanın katılımıyla gerçekleştirilen toplantıda 11 yeni antlaşma imzalanmıştır. Toplantıda ayrıca Gaziantep-Halep arasında hızlı tren hattının kurulması, Nusaybin-Kamışlı gümrük kapısının açılması ve ülkeler arası ticaretin artırılması amacıyla ortak bir bankanın kurulması gibi projelerin hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁶

Ancak 2011 yılında Suriye'de başlayan rejim karşıtı gösterilere yönelik olarak Esad iktidarının silahlı kuvvete başvurması üzerine 30 Kasım 2011'de Türkiye siyasi, askeri ve ekonomik konularda yaptırım kararları almıştır. Bu yaptırım kararlarından biri de Suriye'de halkıyla barışık meşru bir yönetim işbaşına gelene kadar YDSK mekanizmasının askıya alınmasıdır. Dolayısıyla Suriye'de yaşanan ve bu çalışma yazılırken hâlen devam eden iç savaştan ötürü YDSK mekanizması askıya alınmış ve YDSK kapsamında planlanan projelerin hayata geçirilmesi mümkün olamamıştır.

⁶⁰⁴ Veysel Ayhan, "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Yeni Bir Dönem: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi", *Ortadoğu Analiz*, C.1, S. 11, Kasım 2009, s.32.

⁶⁰⁵ Tayyar Arı-Ferhat Pirinççi, "Turkey's New Foreign Policy Towards The Middle East And The Perceptions In Syria And Lebanon", *Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Kış 2010, s.11.

⁶⁰⁶ Taha Özhan-Hatem Ete-Selin M. Bölme (der.), "2010'da Türkiye", *SETA Analiz*, No: 32, Ocak 2011, s. 119.

3.3. TÜRKİYE-SURİYE-ÜRDÜN-LÜBNAN YÜKSEK DÜZEYLİ DÖRTLÜ İŞBİRLİĞİ KONSEYİ GİRİŞİMİ

2000’li yıllarla birlikte Ortadoğu bölgesi ile entegrasyonu dış politikanın en öncelikli pratik konularından biri olarak ön plana çıkaran Türkiye, Suriye ile tesis ettiği Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi mekanizması çerçevesinde geliştirdiği ekonomik ve siyasi işbirliğini bölgede oluşturulacak Avrupa Birliği tarzı bir bütünleşme projesinin ilk ayağı olarak görmüştür. Bu bağlamda Türkiye için, Suriye ile imzalanan STA ve hayata geçirilen YDSK sadece Suriye ile değil, bir anlamda bütün Ortadoğu ülkeleri ile ekonomik ilişkileri kapsayacak bir biçimde genişletilmesi planlanan bir sürecin başlangıcıydı. Nitekim 9 Haziran 2010 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilen Türk-Arap İşbirliği Forumu Dışişleri Bakanları Üçüncü Toplantısı çerçevesinde, Türkiye, Suriye, Ürdün ve Lübnan Dışişleri Bakanlarının bir araya gelerek imzaladıkları bildirge ile mevcut işbirliğinin çokuluslu ve kurumsal bir çerçevede güçlendirilmesi, uzun vadeli stratejik ortaklığın geliştirilmesi ve ekonomik bütünleşmeye doğru ilerlenmesi hedefiyle ‘Yüksek Düzeyli Dörtlü İşbirliği Konseyi’ (YDDİK) tesis edilmiş ve bu ülkeler arasında serbest ticaret ve dolaşım alanı oluşturulması kararlaştırılmıştır. AB modeli benzeri bir bölgesel entegrasyon projesinin ilk adımı olarak görülen YDDİK çerçevesinde, dörtlü iş konseyleri başkanlarının öncülüğünde ticaret ve yatırım işbirliğinin artırılması hedefi ile Aralık 2010’da “Doğu Akdeniz Dörtlüsü: Levant İş Forumu” oluşturulmuştur.⁶⁰⁷ Türkiye’nin “sıfır sorun” ve “maksimum işbirliği” politikasının bölgedeki en somut sonucu belki de bu dört ülke arasında kurulması öngörülen serbest ticaret alanı oluşturulması yönünde atılan adım olmuştur. Ancak Suriye’de yaşanan iç savaştan ötürü süreç aşama kaydedememiştir.

Her ne kadar söz konusu mekanizma hayata geçirilememiş olsa da, Türkiye’nin 2000’li yıllarla birlikte ortaya koyduğu yeni dış politika anlayışında ekonomi alanındaki çıkarların bölgesel işbirliği çerçevesinde gözetildiği görülmektedir.

⁶⁰⁷ Özlem Tür, “Economic Relations with the Middle East Under the AKP – Trade, Business Community and Reintegration with Neighboring Zones”, *Turkish Studies*, Vol.12, No.4, 2011, p. 597.

3.4. TÜRKİYE-LÜBNAN YÜKSEK DÜZEYLİ STRATEJİK İŞBİRLİĞİ KONSEYİ

2006 Savaşı sonrası Hizbullah ile Lübnan'daki iktidar arasındaki kutuplaşma Mayıs 2008'de Doha Mutabakatı ile sona ermiştir. Lübnan'daki taraflar (Şiiler, Sünniler ve Dürzîler) arasında varılan Doha Mutabakatının ardından sona eren siyasi krizin çözümünde Katar'la birlikte Türkiye'nin oynadığı etkin ve yapıcı rol, Lübnan kamuoyu ve makamları nezdinde olumlu bir etki yaratmıştır. Bu olumlu etkide Türkiye'nin krizinin çözümünde hem Hizbullah hem de Sünni gruplarla kurduğu tarafsız ilişki ciddi bir rol oynamıştır. Türkiye'nin Lübnan politikası ülkedeki farklı kesimlerce de yapıcı bir politika olarak değerlendirilmiştir. Lübnan'da farklı gruplara mensup entelektüeller ile yapılan röportajlarda katılımcıların büyük çoğunluğu Türkiye'nin Lübnan'da istikrar politikasını memnuniyetle karşılamış ve ayrıca olaylara daha çok müdahil olmasını istemişlerdir.⁶⁰⁸ Nitekim ülkede Cumhurbaşkanlığı sorununun çözülmesinden sonra Türkiye Mişel Süleyman'ın Cumhurbaşkanı seçilme törenine Katar'la birlikte davet edilen iki ülkeden biri olmuştur.⁶⁰⁹

Türkiye-Lübnan ilişkilerinde yaşanan gelişme karşılıklı ziyaretlere de yansımış ve bu çerçevede Başbakan Erdoğan'ın 2007 ve 2008'de Lübnan'ı ziyaretinin ardından Kasım 2008 tarihinde Lübnan Başbakanı Fuad Sinyora Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretleri 21-22 Nisan 2009'da 54 yıl aradan sonra Türkiye'yi ziyaret eden ilk Lübnan Cumhurbaşkanı sıfatıyla Mişel Süleyman'ın Türkiye'yi ziyareti izlemiştir.⁶¹⁰ Cumhurbaşkanı Süleyman'ın ziyaretinde taraflar arasında askeri, ekonomik ve kültürel alanda var olan işbirliğinin geliştirilmesi yönünde bir takım anlaşmalar imzalanmıştır. Bu ziyareti 2009 yılı Haziran ayında gerçekleşen Lübnan meclis seçiminden zaferle çıkan 14 Mart İttifakı lideri olan ve Lübnan'ın kendine has siyasi ve sosyal yapısı nedeniyle uzun müzakereler sonucunda başbakanlık görevini üstlenen Saad Hariri'nin Türkiye ziyareti izlemiştir. Hariri'nin bu ziyareti ilk yurt dışı ziyaretlerinden biri olması

⁶⁰⁸ Arı-Pirinççi, a.g.m., s.13.

⁶⁰⁹ Veysel Ayhan, "Başbakan Erdoğan'ın Beyrut Ziyareti Işığında Türkiye-Lübnan İlişkileri", *Ortadoğu Analiz*, C.2, S. 24, Aralık 2010, s.13.

⁶¹⁰ Lübnan'dan cumhurbaşkanı düzeyindeki son ziyaret 31 Mart 1955 tarihinde Camille Chamoun tarafından gerçekleştirilmiş, bunu 15 Haziran 1955 tarihindeki Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın iade-i ziyareti izlemiştir. Celal Bayar'ın ziyareti için bkz. TBMM Tutanağı, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c008/b001/tbmm100080010023.pdf>, (26.12.2014).

nedeniyle önemlidir. Türkiye'nin Lübnan'daki 2010 yılının Ocak ayında gerçekleşen Hariri'nin Türkiye ziyareti sırasında iki ülke arasındaki vize uygulaması karşılıklı olarak kaldırılmış ve sağlık, tarım, askeri işbirliği, ulaştırma ve eğitim gibi konuları kapsayan altı mutabakat imzalanmıştır. Bu anlaşmalardan biri de Mersin-Beyrut arasında feribot seferlerinin başlatılması ile ilgili olmuştur.⁶¹¹ Ayrıca bu ziyaret sırasında Türkiye enerji ihtiyacının karşılanması konusunda Lübnan'a destek sözü vermiştir.⁶¹²

Lübnan'la üst düzey ziyaretlerle pekişen siyasi yakınlaşma sonucu ekonomik alanda da işbirliğinin adımları atılmıştır. Bu bağlamda 24-25 Kasım 2010'daki Başbakan Erdoğan'ın Lübnan'a resmi ziyareti sırasında "Türkiye ile Lübnan arasında Serbest Ticaret Alanı Tesis Eden Ortaklık Anlaşması"nın imzalanmış olması ve Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kurulması önemli gelişmeler olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Lübnan'daki siyasi kriz nedeniyle Konseyin ilk toplantısı henüz yapılamamıştır.

3.5. TÜRKİYE-MISIR YÜKSEK DÜZEYLİ STRATEJİK İŞBİRLİĞİ KONSEYİ

Türkiye-Mısır Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Türkiye ile sınırlı bir ilişkiyi önceleyen Mübarek döneminin sona ermesi sonrası Türkiye-Mısır ilişkilerinin kısa süreli de olsa bir nevi 'altın çağını' yaşadığı dönemde, 13 Eylül 2011'de imzalanmıştır.⁶¹³

Mübarek'in 30 yılı yakın süren iktidarının sona ermesinin ardından⁶¹⁴ yapılan seçimlerde oyların yüzde 51'ini alarak Mısır'ın beşinci ve ilk defa seçimle iş başına gelen cumhurbaşkanı olan Muhammed Mursi'ye Türkiye tam destek vermiştir. Mısır'da yönetimin değişmesinin ardından kısa bir süre sonra iki ülke arasındaki karşılıklı temaslar, Mısır ve Türkiye ilişkilerinin yeni dönemde ivme kazanan bir işbirliği

⁶¹¹ Sözkonusu seferlere 2010 yılı sonunda başlanmıştır. "Türkiye - Lübnan feribot seferleri başladı", *Radikal*, 21 Aralık 2010.

⁶¹² "Türkiye ile Lübnan arasında vize kalktı", *BBC Türkçe*, 11 Ocak 2010.

http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2010/01/100111_lebanon_turkey.shtml , (17.11.2014).

⁶¹³ Mehmet Özkan, "Mısır Dış Politikası Dünü, Bugünü, Sorunları", *SETA Analiz*, S. 88, Mart 2014, s.21.

⁶¹⁴ 2010 yılının sonunda Tunus'ta başlayan Arap Baharı, 2010 Ocak ayında Mısır'a sıçramış ve Mısır 2011 yılı ülke tarihinin en önemli gelişmelerinden birisine sahne olmuştu. 2011 yılına kadar, yaklaşık 30 yıl süresince Mısır'ı çok da fazla iç sorun ile karşılaşmadan yöneten Hüsnü Mübarek iktidarı 25 Ocak 2011'de Tahrir Meydanı'nda başlayan ve ivmesi gittikçe artan gösteriler ile tehlikeye girmişti. Mübarek karşıtı gösteriler kısa sürede ülke geneline yayılmış; milyonlarca Mısırlının katılımıyla rejimin sarsılmasını sağlamıştı. 18 gün sonra yani 11 Şubat 2011 tarihinde Tahrir Meydanı'nı dolduran kalabalıkların isyanı 11 Şubat 2011'de Mübarek'i görevi bırakmaya zorlamıştı.

sürecine gireceğinin işaretlerini vermiştir. Nitekim Mısır'a ilk resmi ziyareti 3 Mart 2011'de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül yapmıştır.⁶¹⁵ Türkiye-Mısır Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin kurulması da yine Türkiye'den Mısır'a yönelik bir diğer üst düzey ziyaret olan Başbakan Erdoğan'ın 13 Eylül 2011'de gerçekleştirdiği ziyaret sırasında gündeme gelmiştir.⁶¹⁶ 'Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin kurulmasına ilişkin 'Ortak Siyasi Bildirge'ye ilişkin imza töreninin ardından yapılan basın açıklamasında konuşan Mısır Başbakanı Essam Şerif, Mısır ve Türkiye'nin daha da yakınlaşması gerektiğini belirtmiş, özellikle ekonomik ve siyasi anlamda işbirliğini artırmak için tüm yolların kullanılacağını söylemiştir. Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin sonraki toplantısı ise 17 Kasım 2012 tarihinde Kahire'de gerçekleştirilmiş ve iki ülke arasında siyasi, ekonomik, ticari, kültürel, savunma sanayi, turizm gibi birçok alanda 27 anlaşma imzalanmıştır.⁶¹⁷

Bununla birlikte, demokrasiyle işbaşına gelen ilk Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'nin görevine son verilmesi ve Anayasanın askıya alınmasıyla sonuçlanan 3 Temmuz askeri darbesi, Türkiye-Mısır ikili ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiş ve bu durum sözkonusu mekanizma kapsamında ilişkilerin geliştirilmesinin önünde önemli bir engel olmuştur.

3.6. TÜRKİYE-İRAN YÜKSEK DÜZEYLİ İŞBİRLİĞİ KONSEYİ

Türkiye-İran ilişkilerin ekonomi politik zeminde belli bir düzeye ulaşmış olması, bu ülke ile YDSK mekanizmanın diğer ülkeler kadar erken hayata geçmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Bu bağlamda 2006'dan itibaren çok sayıda ülke ile Yüksek YDSK anlaşmaları imzalanırken, İran ile imzalanması gündeme dahi gelmemiştir.⁶¹⁸

Haziran 2013'te yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasında İran'da yaşanan hükümet değişikliği ve yeni Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin dış politikada çatışma yerine daha itidalli bir yaklaşım benimsemesi İran'la ilişkilerin yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Ruhani dönemi İran dış politikasının önemli özelliklerinden biri dış

⁶¹⁵ "Mübarek'siz Mısır'a ilk ziyaret", *Sabah*, 3 Mart 2011.

⁶¹⁶ Sözkonusu ziyaretle ilgili kapsamlı bir analiz için bkz. Veysel Ayhan, "Başbakan Erdoğan'ın Mısır Ziyareti ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Olası Etkileri", *Ortadoğu Analiz*, C. 3, S. 33, Eylül 2011, ss.8-21.

⁶¹⁷ "Türkiye ile Mısır arasında 27 anlaşma imzalandı", *Yeni Şafak*, 17 Kasım 2012

⁶¹⁸ Bayram Sinkaya, "Başbakan Erdoğan'ın Tahran Ziyareti: Türkiye-İran İlişkilerinde Yeni Bir Dönüm Noktası", *ORSAM Dış Politika Analizi*, 30 Ocak 2014.

politikada ekonomik kalkınmaya öncelik verilmesidir.⁶¹⁹ Bu yaklaşım Türkiye'nin bölge politikası ile uyumluluk arz etmekteydi. Bu bağlamda Ankara, Ruhani liderliğindeki yeni yönetimle kısa zaman zarfında yoğun temaslar gerçekleştirmiştir. Öte yandan Türkiye-İran ilişkileri Ruhani'nin nükleer meselede uzlaşmacı bir tavır izleyerek bu konuda somut ilerlemeler kaydetmesi ve İran'ın bölge ülkeleri ile ilişkilerinin geliştirilmesine öncelik vermesi Türkiye'den olumlu karşılık bulmuş ve bu gelişmeler iki ülke arasında Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyinin (YDİK) kurulmasının gündeme gelmesini sağlamıştır.

Türkiye ile İran arasında YDİK'in kurulması İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif Ocak 2014'te Ankara'ya gerçekleştirdiği ziyaret sırasında kararlaştırılmıştır. Haziran 2013'te İran'da gerçekleştirilen seçimler sonucunda yeni hükümetin işbaşına gelmesinden sonra Türkiye'ye yapılan ilk üst düzey resmi ziyareti Kasım 2013'te Zarif yapmış, bu ziyaretinin ardından 4 Ocak 2014'te gerçekleştirdiği ikinci Ankara ziyaretinde ise iki ülke arasında YDİK kurulması kararlaştırılmıştır. Davutoğlu Zarif ile görüşmesinin ardından Konsey'in kuruluşuna dair hazırlıkların Başbakan Erdoğan'ın kısa bir süre sonra gerçekleştirmeyi planladığı İran ziyaretine kadar tamamlanmasının öngörüldüğünü açıklamıştır. Nitekim süreç öngörüldüğü şekilde işlemiş ve Başbakan Erdoğan'ın 28-29 Ocak 2014'te Tahran'a gerçekleştirdiği ziyarette İran'la Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi kurulmasına dair ortak siyasi bildiri imzalanmıştır. Erdoğan'ın Ocak 2014'te yaptığı ziyaret sırasında Türkiye ile İran arasında kurulan YDİK'in ilk toplantısı ise Cumhurbaşkanı Ruhani'nin 9 Haziran 2014 tarihindeki Ankara ziyareti sırasında gerçekleştirilmiş ve iki ülke arasında başta ekonomi turizm ve enerji olmak üzere birçok alanda önemli anlaşmalar imzalanmıştır.⁶²⁰ Başbakan Erdoğan ile İran Cumhurbaşkanı Ruhani başkanlığında Ankara'da gerçekleştirilen toplantı sonrası yayımlanan ortak bildiride **bölgesel istikrarın geliştirilmesine katkıda bulunacak olan ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesine** vurgu yapılmıştır.⁶²¹ İki ülke arasında kurulan YDİK mekanizmasının İran ve Türkiye arasında ilk adımı 2007'de atılan ve uzun süre gündemde kaldıktan sonra rafa kaldırılan Türkiye'nin

⁶¹⁹ Bayram Sinkaya, "Ahmedinecad'dan Ruhani'ye İran Dış Politikasında Değişim: 'İtidalli Dış Politika'" , *Orta Doğu Analiz*, C. 6, S. 61, Mart-Nisan 2014, s. 32.

⁶²⁰ Ruhani'nin, bu ziyareti aynı zamanda Türkiye'ye yaptığı ilk resmi ziyaret olması açısından da önemlidir.

⁶²¹ "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle İran İslam Cumhuriyeti Hükümeti arasında yayınlanan ortak bildiri", 10.06.2014, http://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/Article/pg_Article.aspx?Id=acf5a83e-d621-4619-b9da-a23854a66a38 , (10 Ocak 2015)

İran'da doğalgaz araması, çıkarması, işlemesi ve pazarlamasına dönük enerji işbirliği anlaşmasının da sonuca ulaşmasında etkili olabileceği düşünülmektedir.

Türkiye ile İran YDİK'in ikinci toplantısı ise Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 7 Nisan 2015'teki İran ziyareti sırasında yapılmış ve toplantıda İran ile sekiz anlaşma ve bir mutabakat metni imzalanmıştır.⁶²² Erdoğan'ın ziyareti Suriye politikasındaki görüş ayrılığının Yemen'de yaşanan olaylarla pekiştiği ve iki ülke ilişkilerinde siyasi gerginliğin tırmandığı bir dönemde gerçekleştirilmiştir.⁶²³ Ziyaretin ana gündemin ekonomi olması ayrıca önemlidir.⁶²⁴ Bu bağlamda, Erdoğan'ın Tahran'ı ziyaretinin, İran'ın Yemen ve bölgede izlediği politikaları eleştirmesinin ardından gerçekleşmiş olması hem Türkiye-İran ilişkilerinin ekonomi politiği bağlamında bir fikir vermekte hem de Türkiye'nin bölgede mezhepçi politikalar izlediği yönündeki eleştirilere bir cevap niteliği taşımaktadır.⁶²⁵ Özetle, Türkiye bölgesel barış ve güvenlik ile karşılıklı ekonomik çıkarlar açısından İran'la ilişkilerinin hayati öneme sahip olduğunun bilinciyle hareket etmekte ve YDİK mekanizmasını yaşanan siyasal fikir ayrılıklarına rağmen canlı tutmaktadır.

3.7. TÜRKİYE-KUVEYT İŞBİRLİĞİ İÇİN ORTAK KOMİTESİ

Bölge ülkelerinden Kuveyt ile YDSK mekanizması oluşturulmamış olmakla birlikte, "İşbirliği için Ortak Komite" adıyla benzer bir mekanizma hayata geçirilmiştir. Bu işbirliği modelinin (YDSK konusunda mutabakata varılan Katar dışındaki) diğer Körfez ülkeleriyle ilişkiler bakımından da bir örnek oluşturabilecektir. Kuveyt'le Türkiye arasında işbirliğinin geliştirilmesi için kurulan "İşbirliği için Ortak Komite"nin

⁶²² "Erdoğan'dan İran'a yerli para önerisi", *TRT Haber*, 7 Nisan 2015,

<http://www.trthaber.com/haber/gundem/erdogandan-irana-yerli-para-onerisi-177346.html> , (04.06.2015).

⁶²³ Cumhurbaşkanı Erdoğan Yemen'de patlak veren iç savaşa istinaden Mart 2015'te bu ülkeye karşı KİK tarafından başlatılan "kararlılık fırtınası" operasyonunu desteklediğini açıklarken, "İran bölgeyi domine etme çabası içinde. Yemen, Suriye ve Irak'ta ne gücü varsa çekmesi lazım" şeklindeki açıklaması Ankara-Tahran siyasi ilişkilerinde gerginliğe yol açmıştır. Bkz. "Erdoğan'dan İran'a 'Yemen' tepkisi", *Dünya*, 26 Mart 2015. Erdoğan'ın bu ifadeleri kullanması üzerine İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Merziye Afham, Türkiye'nin Tahran Maslahatgüzarını Dışişleri Bakanlığı'na çağırarak, Erdoğan'ın ifadelerine açıklık getirmesini istemiştir. İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif de, Türkiye'yi bölgede stratejik hatalar yapıp hırslı politikalar izlemekle eleştirerek, "Bölgedeki tüm ülkeler istikrarın sağlanması için uğraşmalı" demiştir. Ayrıca Erdoğan'ın açıklamanın ardından İranlı 65 milletvekili, Cumhurbaşkanı Ruhani'yi 'Erdoğan'ın basiretsiz açıklamalarını tekrarlamaktan kaçınması için' ciddi bir biçimde uarmaya çağırarak ortak bir bildiri imzalamıştır. Bkz. "Erdoğan eleştiriler altında İran'da", *BBC Türkçe*, 7 Nisan 2015.

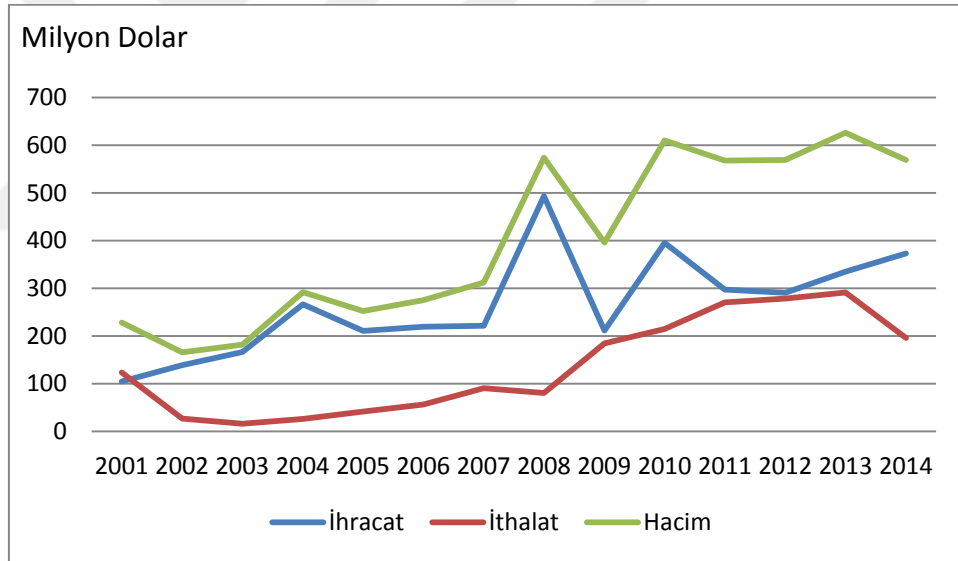
⁶²⁴ "Erdogan woos Iranian business while resisting Tehran's ambitions", *Financial Times*, 8 Nisan 2015.

⁶²⁵ Alagöz, a.g.m.

ilk toplantısı 24 Ekim 2013 tarihinde Kuveyt’te yapılmıştır.⁶²⁶ Komite çalışmaları çerçevesinde iki ülke arasında siyasi, askeri, güvenlik, ekonomik ve ticari, sağlık, kültür ve eğitim gibi pek çok alanda ilişkilerin güçlenmesi için atılabilecek adımlar ele alınmaktadır.

2000 sonrası dönemde Türkiye-Kuveyt ilişkileri resmi düzeyde ciddi bir gelişme göstermekle birlikte, bunun ekonomik alana yeterince yansıdığı söylenemez. Özellikle 2005 yılında Başbakan Erdoğan’ın Kuveyt ziyaretinin ardından resmi düzeyde karşılık birçok ziyaret gerçekleştirilmiş olup, 2000’li yıllar boyunca ikili ticarete belli bir artış kaydedilmiş (bkz. Grafik 32) olmasına rağmen bu alandaki işbirliğinin yetersiz olduğu görülmektedir. Nitekim Kuveyt’le ikili ticaret hacmi 2013 yılında 626 milyon dolar 2014 yılında ise 569 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir.⁶²⁷

Grafik 32 – Türkiye-Kuveyt Dış Ticaret Seyri (2001-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Bununla birlikte, Kuveyt’le Türkiye arasında 2013’te oluşturulan ‘İşbirliği için Ortak Komite’ ekonomik anlamda ilişkilerin geliştirilmesi noktasında önemli bir vasıta

⁶²⁶ Sözkonusu toplantı nedeniyle Kuveyt’e giden Dışişleri Bakanı Davutoğlu’nun yaptığı görüşmelerde Türk vatandaşlarının, 1 Kasım 2013’ten itibaren Kuveyt vizesini ülkeye girişte kapılardan alması kararlaştırılmıştır. “Türk vatandaşları Kuveyt vizesini kapıda alabilecek”, *Anadolu Ajansı*, 24 Ekim 2013.

⁶²⁷ Türkiye’den Kuveyt’e gerçekleştirilen ihracatın yüzde 80’ini üç sektör (demir-çelik, hazır giyim ve konfeksiyon, hububat) oluşturmaktadır olup, özellikle demir-çelik ihracatında meydana gelen artış ve azalışlar ihracat rakamlarını büyük oranda etkilemektedir. 2008’deki ciddi artışın nedeni de bu sektöre ilişkin ihracat artışı ile ilgilidir. Kuveyt’ten ithalatın yüzde 80’ini ise organik kimyasallar oluşturmaktadır.

olarak değerlendirilebilir. 2014 yılında Ocak ayında TBMM Başkanı ve Genelkurmay Başkanı, aynı yılın Nisan ayında ise Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Kuveyt'i ziyaret etmişlerdir. Türkiye-Kuveyt İş Forumu'nun açılışında konuşan Gül, Türk ve Kuveytli iş adamlarına hitaben yaptığı konuşmasında “*İstikrar ve güven olduktan sonra ekonomik işbirliği zaten gelecektir ve gelmektedir de*” ifadesini kullanmıştır. İki ülke arasında en üst seviyedeki ziyaretlerin iş adamlarının kendilerini güvende hissetmesi için önemli bir atmosfer yarattığını ifade ederek, ziyaretlerin ekonomik çerçevesine vurgu yapmıştır. Gül sözlerini “*Kazan-kazan ilişkisi içinde gelecek çok daha güzel olacaktır*” diyerek bitirmiştir.⁶²⁸

3.8. TÜRKİYE-KATAR YÜKSEK DÜZEYLİ STRATEJİK İŞBİRLİĞİ KONSEYİ

Türkiye ve Katar'ın resmi olarak birbirini tanıdığı 1972 yılında başlayan ikili ilişkiler, 1979 yılında karşılıklı büyükelçiliklerin açılmasıyla neticelenmiştir. Bununla birlikte uzun yıllar gelişme göstermeyen iki ülke ilişkileri özellikle 2006 sonrasında üst düzey ziyaretlerin yoğunlaşmasıyla ivme kazanmıştır. 2006 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın büyük bir iş adamı grubu ve çok sayıda bakanla yaptığı Katar ziyareti ikili ilişkilerin gelişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Aynı yıl DEİK çatısı altında Türk-Katar İş Konseyi kurulmuş ve bu tarihe kadar 300 milyon doları aşmayan iki ülke arasındaki ticaret hacmi, 2006 yılında itibaren yükselişe geçmiş ve 2009 yılında 6 milyar dolara yükselmiştir. 2006 yılından sonra yoğun bir biçimde gerçekleştirilen karşılıklı ziyaretlerle ilişkiler pekiştirilmiştir. Meselâ Katar Emiri Şeyh Hamad bin Halife es-Sani'nin⁶²⁹ 17-18 Ağustos 2009 tarihleri arasında Türkiye'ye gerçekleştirdiği çalışma ziyareti sırasında, iki ülke arasındaki istihdam, iletişim ve vize konularında anlaşmalar imzalanmıştır.

2014 yılı iki ülke ilişkileri açısından karşılıklı üst düzey ziyaretlerin çok yoğun bir biçimde gerçekleştirdiği bir yıl olmuştur. Katar'dan Türkiye'ye bir yıl içerisinde üç kez en üst düzeyde ziyaret yapılmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan, yeni görevini

⁶²⁸ “Türk iş dünyası Cumhurbaşkanı Gül ile gittiği Kuveyt'ten anlaşmalarla döndü”, *Türkiye İhracatçılar Meclisi*, 8 Nisan 2014, <http://www.tim.org.tr/tr/tim-gundem-turk-is-dunyasi-cumhurbaskani-gul-ile-gittigi-kuveytten-anlasmalarla-dondu.html> , (25.11.2014)

⁶²⁹ 2002 yılından beri kansız bir darbeyle babasından iktidarı devralan Şeyh Hamad bin Halife Thani, 25 Haziran 2013 tarihinde görevini oğlu Şeyh Şeyh Tamim bin Hamad el Thani'ye resmen devretmiştir.

üstlendikten sonra Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Azerbaycan'ın ardından ilk yurt dışı ziyaretini Katar'a gerçekleştirmiştir. Alışılmışın dışında gerçekleşen bu erken ziyaret, Türkiye ve Katar'ın bölgedeki stratejilerinin giderek örtüşmesinin ve gelişen ikili ilişkilerinin doğrudan bir yansımasıdır.⁶³⁰ Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 14-15 Eylül 2014 tarihlerinde Katar'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında, Katar'la Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi tesis edilmesi hususunda mutabık kalınmış; 19 Aralık 2014 tarihinde ise Katar Emiri Tamim es-Sani'nin Türkiye ziyareti sırasında söz konusu mekanizmanın kuruluş mutabakatı imzalanmıştır. Katar-Türkiye YDSK'nin ilk toplantısı 2 Aralık 2015'te yapılmış ve iki ülke arasında 16 anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalardan en önemlileri BOTAS ile Katar milli petrol şirketinin (Katar Petrol) imzaladığı, Türkiye'nin bu ülkeden uzun vadeli ve düzenli sıvılaştırılmış doğalgazı (LNG) sağlamasını garantileyen ön mutabakat zaptı ve iki ülke arasındaki vizelerin kaldırılmasına ilişkin mutabakat zaptı olmuştur.⁶³¹ LNG'ye ilişkin ön mutabakat anlaşmasının imzalanması, Türkiye'nin doğalgaz kaynaklarını çeşitlendirme stratejisinin önemli bir uzantısı olarak öne çıkmaktadır. Zira sözkonusu mutabakatın, 24 Kasım 2015 tarihinde Rus uçağının düşürülmesiyle başlayan Türkiye-Rusya krizinin Türkiye'nin enerji jeopolitiği üzerindeki etkisi ile bağlantılı olduğu açıktır. Öte yandan Katar ile Türkiye bölgesel siyasal gelişmelerde de ortak bir tutum sergilemekte; hem Gazze saldırılarında hem de bölgedeki Arap isyanları sonrasında benzer politikalar çerçevesinde hareket etmektedirler. Türkiye ve Katar'ın gerek Gazze krizi, gerekse Mısır ve Suriye'ye yönelik politik duruşlarındaki benzerliğin yanı sıra, iki ülke arasındaki BM (HOPEFOR girişimi), NATO (İstanbul inisiyatifi⁶³²) ve İKÖ gibi uluslararası kuruluşlar çerçevesindeki işbirliği de son yıllarda ciddi anlamda artmıştır. Siyasal bağlamda işbirlikleri giderek ekonomik alanda işbirliğine dönüşmektedir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi 2014 yılı sonu itibariyle 739 milyon dolar olmuştur. Ancak

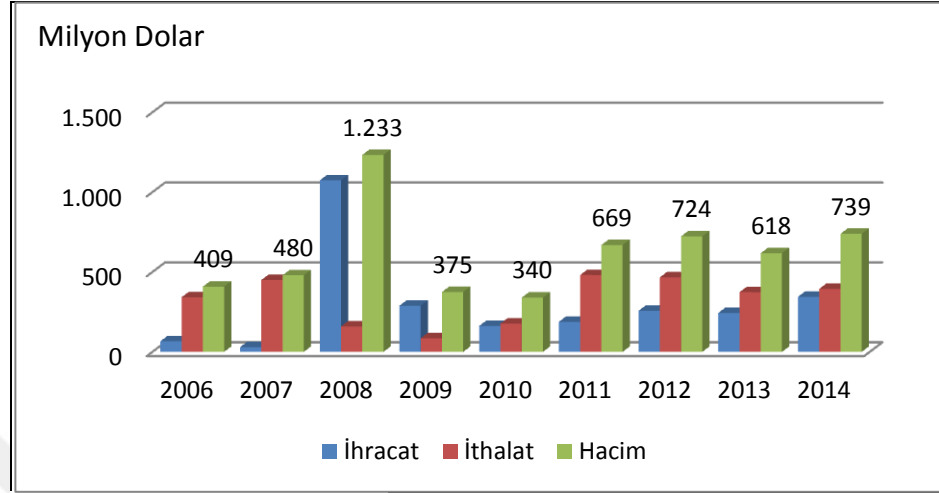
⁶³⁰ Ali Oğuz Diriöz, "Ortadoğu'da Ortak Stratejik Vizyon Işığında Türkiye - Katar İlişkileri", *Ortadoğu Analiz*, C. 6, S. 64, Eylül-Ekim 2014, s.76.

⁶³¹ "Katar ile vizeler kalktı, önemli 'gaz' işbirliği imzalandı", *Hürriyet*, 2 Aralık 2015, <http://www.hurriyet.com.tr/katar-ile-onemli-gaz-isbirligi-40021921>, (04.12.2015).

⁶³² Türkiye ile KİK ülkeleri arasındaki işbirliği NATO gibi uluslararası örgütler bağlamında da gelişme göstermiştir. NATO'nun 2004 İstanbul Zirvesi'nde KİK ülkeleri ve NATO arasında Akdeniz Diyaloguna benzer bir çerçevede stratejik bir diyalog başlatılmıştır. Bkz. http://www.nato.int/cps/en/SID-5FEC36E9-D73412D3/natolive/topics_58787.htm, (18.06.2014). 2005'ten bu yana Bahreyn, Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri "İstanbul İnisiyatifi"ne katılmaktadırlar. Bkz. Ali Oğuz Diriöz, "NATO'nun Ortadoğu'ya Yönelik Politikası ve Kurumsal Programları", *Ortadoğu Analiz*, C. 4, S. 40, Nisan 2012, s. 54.

mevcut potansiyel dikkate alındığında bu rakamın artacağını ifade etmek hatalı olmayacaktır.

Grafik 33 - Türkiye-Katar Dış Ticareti (2006-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

İki ülke arasındaki dış ticaret hacminin seyrine bakıldığında (Grafik 33), 2008 yılında Türkiye'nin Katar'a ihracatından kaynaklanan ciddi bir artış göze çarpmaktadır. Bu durum büyük ölçüde demir-çelik ihracatındaki ani artıştan kaynaklanmıştır. Ancak ihraç ürünlerinin çeşitliliğinin kısıtlı olması ve büyük oranda ülkedeki altyapı projelerine paralel olarak talebinin arttığı demir-çelikte yoğunlaşmış olması, bu ürüne olan talebin aniden kesilmesiyle ihracata doğrudan yansımış bulunmaktadır. Nitekim dünya enerji fiyatlarındaki düşüşe bağlı olarak Katar'daki kamu ihalelerinin dondurulması ve özel sektör gayrimenkul projelerinin durması sonucunda 2008 yılı son çeyreğinde Katar'a yönelik demir-çelik ihracatı kesilmiş ve bu durum takip eden yıllarda dış ticaret hacminin düşük seyretmesini beraberinde getirmiştir.

12 Mart 2015 tarihinde Katar Emiri'nin Türkiye'ye gerçekleştirdiği çalışma ziyareti sırasında, Suriye, Irak, Yemen ve Filistin bağlamında bölge meselelerinin yanı sıra enerji sektörü ve ekonomi alanında ikili ilişkilerin daha da geliştirilmesi ve ayrıca Türkiye-Katar Kültür Yılı vesilesiyle halen sürdürülmekte olan etkinlikler gündeme gelmiştir. Gerek dış politika alanında benzer tutumlar sergileme ve uluslararası platformlarda ortak hareket etme gerekse iki ülke arasındaki kültürel etkileşimler ikili ekonomik ilişkilerde yeni açılımları beraberinde getirecektir.

4. JEO-EKONOMİ VE ENERJİ

Enerji, Türkiye'nin Ortadoğu bölgesi ile entegrasyonunda belirleyici bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Başta petrol ve doğalgaz olmak üzere enerji kaynaklarının konumları ve enerji nakil hatları bölgedeki karşılıklı ilişkilerin dayanağını oluşturmaktadır. Enerji kaynaklarını arz eden ülkeler ile talep eden ülkelerin birbirleriyle olan ilişkileri incelendiğinde, enerjinin ülkeler arasında karşılıklı bağımlılık durumu meydana getirdiği görülmektedir. Genel olarak ekonomileri enerji kaynaklarına dayanan ülkeler, bölgeden gelecek işgücüne, yatırıma ve ticarete daha az ihtiyaç duymaları nedeniyle Türkiye'ye göre bölgeye ve diğer ülkelere daha az bağımlıdırlar. Fakat sahip oldukları enerji kaynaklarını diğer ülkelere sürdürülebilir ve güvenli bir şekilde ihraç etme zorunlulukları bu ülkelerin kısmi ekonomik bağımsızlıklarını etkisiz kılmaktadır. İşte bu noktada, coğrafi konumunun sağladığı avantaj ile enerji arz ve talep eden ülkeleri birbirine bağlayan, diğer bir deyişle enerji nakil yolları üzerinde bulunan bir ülke olarak Türkiye'nin enerji arz eden bölge ülkeleriyle yaptığı enerji temin anlaşmaları ve boru hatları Ankara'nın bölgedeki jeopolitik ve jeo-ekonomik bağlantılarını güçlendirmektedir.

Enerjide dışa bağımlılık oranı yüzde 72'yi bulan Türkiye, bu bağımlılığın önemli kısırlımlı olan petrolün yüzde 93'ünü, doğalgazın ise yüzde 98,7'sini ithal etmektedir.⁶³³ Dolayısıyla enerji kaynakları bakımından zengin bölgelere komşu olan Türkiye açısından enerji arz güvenliği oldukça önemlidir. Buna ilaveten Türkiye, enerji ihtiyacının güvenilir ve düzenli bir biçimde temin edilmesinin ötesinde, 'merkez ülke' bağlamında enerji merkezi olmayı hedeflemektedir. Dolayısıyla, Türkiye enerji zengini ülkelerin enerji kaynaklarını güvenli güzergâhlardan geçirmeye yönelik girişimlere/projelere verdiği destekle ve bu kapsamda diğer ülkelerle yaptığı/yapacağı işbirlikleri ile bölgede yaşanan tüm olumsuz gelişmelere rağmen yakın bölgesinde kalıcı barışı tesis etmeyi nihai bir amaç olarak görmektedir. Bu bağlamda Türkiye, katılımcı bir enerji nakil hattının geliştirilmesi ve sağlamlaştırılmasının bölgenin çıkarlarının birbirine bağlanmasını sağlayabileceği perspektifinden hareket etmekte ve liberal ekonomi-politik anlayış çerçevesinde bölge ülkeleri arasında karşılıklı kazanca dayanan

⁶³³ Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı-TPAO, *Ham Petrol ve Doğalgaz Sektör Raporu*, Mayıs 2015.

enerji ilişkilerinin gelişmesinin ülkeler arasında güç kullanım politikasını gündemden düşüreceğini savunmaktadır.

4.1. İRAN’LA ENERJİ İLİŞKİLERİ

2000’li yıllara bakıldığında Türkiye’nin İran’la ilişkilerinde üç temel özelliğin öne çıktığı söylenebilir. Bunlardan birincisi iki ülke ilişkileri önemli ölçüde ekonomi üzerine inşa edilmiştir ve siyasal ilişkiler ekonomik ilişkilerin düzeyine ulaşmamıştır. İkili ilişkiler açısından yeni dönem Türk dış politikasının hedeflerinden birisi de işte tam da bu noktada kilitlenmektedir. Yani liberal ekonom politik bir perspektifle, genelde tüm ülkelerin, özelde ise İran’la ikili ekonomik ilişkilerin siyasal ilişkileri de aynı düzeye taşıyacağı öngörüsü üzerine kurulu bir dış politika uygulanmaktadır. İkinci olarak, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler daha ziyade enerji odaklı bir görünüm arz etmektedir. 2000’li yıllarda Türkiye-İran arasındaki ticaret hacminde yaşanan ciddi artışın temel nedeni bu tarihe kadar iki ülke arasındaki mevcut ekonomik ilişkilere eklenen enerji işbirliği unsurudur. İran-İrak savaşının yaşandığı 1980’li yıllar boyunca ve sınırlı ilişkilerin olduğu 1990’ların başlarında ulaşım-nakliye konuları ile mal ticareti üzerinde yoğunlaşan Türkiye-İran ekonomik ilişkilerine 1996’da doğalgaz anlaşmasının imzalanması ile yeni bir boyut eklenmiştir: Enerji işbirliği. Zira iki ülke ticaret hacminin çok büyük bir oranını enerji alım satımı oluşturmaktadır. Üçüncüsü ise, Türkiye-İran enerji ilişkilerinin doğalgaz sektörü ağırlıklı bir yapıya sahip olmasıdır.⁶³⁴

Refah-Yol hükümeti döneminde⁶³⁵ 8 Ağustos 1996’da İran ile imzalanan, Türkiye’nin 25 yıl süre ile yıllık 3 milyar metreküp doğalgaz almasını ve bu rakamı 2007 yılında 10 milyar metreküpe çıkarmasını öngören anlaşma iki ülke ilişkilerinde oldukça önemli bir dönüm noktası olmuştur. İran’a (ve aynı zamanda Libya’ya) yönelik yaptırım aldığı bir tarihe rastladığı için ABD’nin muhalefetine rağmen anlaşma

⁶³⁴ Serhan Ünal-Eyüp Ersoy, “Political Economy of Turkish-Iranian Relations: Three Asymmetries”, *Ortadoğu Etütleri*, C. 5, S. 2, Mart 2014, s. 143.

⁶³⁵ İran ile enerji işbirliğinin Refah Partisi’nin (RP) koalisyon ortağı olduğu bir hükümet döneminde kurulması ideolojik yakınlaşmayla ilişkilendirilmiştir. Oysa RP eski lideri Erbakan’dan önce de enerji işbirliği projeleri Dışişleri Bakanlığı’nın gündeminde bulunmaktaydı. Nitekim Türkiye-İran arasındaki doğalgaz ticaretinin başlangıç noktası 1995 yılında iki ülke arasında imzalanan doğalgaz satış mutabakatıyla anılmaktadır. Bu mutabakatla beraber iki ülke arasında bir boru hattı inşa edilmesine karar verilmiştir. Bu mutabakat 8 Ağustos 1996 tarihinde “NIGC – İran ile Doğalgaz Alım ve Satım Antlaşması” olarak imzalanmıştır. Bkz. Kemal İskit, “Turkey: A New Actor in the Field of Energy Politics”, *Perceptions*, Vol. 1, No.1, March-May1996, pp.58-82.

gecikmeli de olsa 11 Aralık 2001 tarihinde hayata geçirilmiştir.⁶³⁶ Bu anlaşma ile İran Türkiye'nin önemli bir doğalgaz sağlayıcısı olmuştur. İran'dan doğalgaz ithalatının başlamasıyla iki ülke arasında karşılıklı bağımlılığın yeni bir niteliğe büründüğü söylenebilir. Nitekim İran'dan doğalgaz ithalatının başladığı Aralık 2001'den beri iki ülke arasında gerek miktar gerekse fiyat konusunda birtakım anlaşmazlıklar yaşanmış⁶³⁷ ancak tüm bu gerilimlere rağmen Türkiye İran'dan doğalgaz almaya devam etmiştir. İran'dan doğalgaz satın alması sürecinde yaşanan birtakım anlaşmazlıklara rağmen enerji ticaretinin devam ettirilmesi, Türkiye'nin enerji politikasında önemli bir öncelik olan kaynak ülke çeşitlendirmesine (*diversification*) ne denli önem verdiğini göstermektedir. Bu bağlamda sözkonusu tarihten itibaren İran, Türkiye'nin en fazla doğalgaz satın aldığı Rusya'ya ilave olarak önemli bir doğalgaz tedarikçisi olarak öne çıkmıştır.

Bu çerçevede, Türkiye-İran ilişkilerinin ekonomi politiği anlamında en önemli mekanizmanın enerji odaklı kurulan işbirlikleri olduğu söylenebilir. Türkiye ile İran ilişkilerinin merkezinde yer alan enerji konusunda birbirine karşılıklı olarak bağımlıdır. Türkiye'nin enerji ihtiyacının karşılanmasında İran'ın enerji kaynakları yönünden zengin rezervleri önemli bir rol oynamaktadır. İran ise başta petrol ihracatı olmak üzere enerji ticaretinden elde ettiği gelir, toplam ihracatında önemli bir paya sahiptir ve enerji ihraç ettiği ülkelerin başında da Türkiye gelmektedir. Buna ilaveten İran doğalgazını Avrupa'ya ulaştırabilmek için Türkiye'nin boru hatlarına ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca Türkiye, hem kendisi hem de Avrupa ülkeleri açısından Rusya'nın petrol ve doğalgazına alternatif bir kaynak sağlayarak stratejik önemini artırmaktadır. Bu bağlamda karşılıklı bağımlılığın önemli boyutta olduğu Türkiye-İran ilişkilerinde yüksek düzeyli işbirliği mekanizmaları ya da tercihli ticaret anlaşması gibi ekonomik anlaşmalar benzeri işbirliği mekanizmalarına çok sonra ihtiyaç duyulmuştur. Bu karşılıklı bağımlılık ekseninde hali hazırda enerji merkezli olarak yürüyen ekonomik

⁶³⁶ Ayhan, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*, a.g.e., s.436.

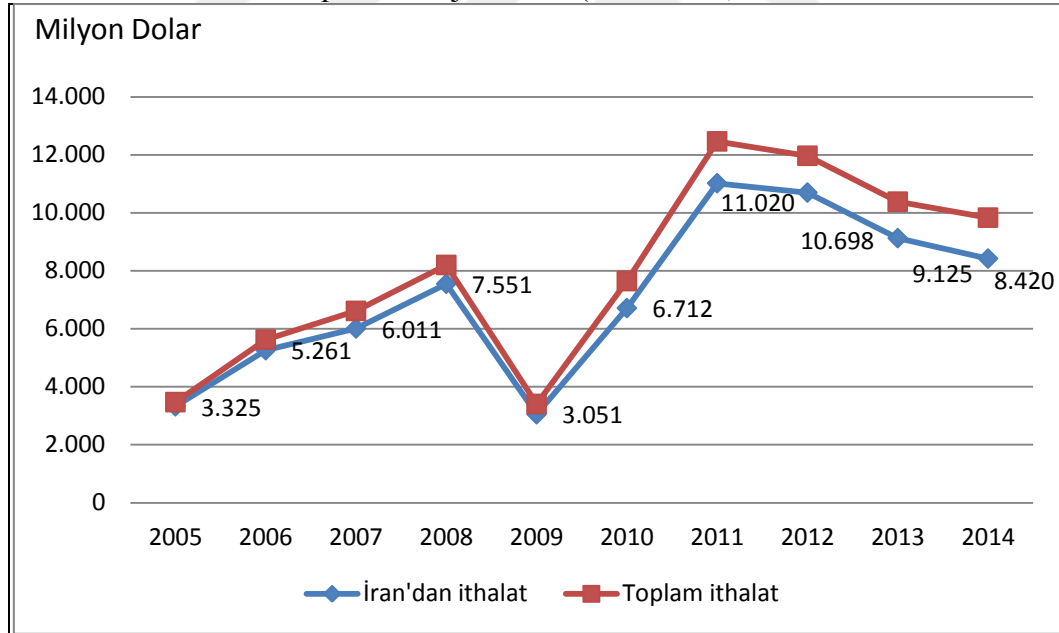
⁶³⁷ 2002, 2003 ve 2004 yıllarında fiyatla ilgili anlaşmazlıklar, 2005'te teknik nedenler, 2006'da soğuk hava, 2007'de İran ile Türkiye arasındaki boru hattında meydana gelen PKK ve PJAK kaynaklı patlamalar, 2008'de Türkmen gazının İran'a iletilmesinde yaşanan aksama, nedeniyle İran'ın iç talebe cevap vermek kaygısı sebepleriyle İran'dan Türkiye'ye gaz temininde kesintiler yaşanmıştır. En son Ekim 2012'de boru hattında meydana gelen ve sebebi kesinleşmeyen patlama nedeniyle gaz kesintisi yaşanmıştır. Bkz. "Boru Hattında Patlama: İran'dan Türkiye'ye Gaz Akışı Kesildi", *BBC Türkçe*, 8 Ekim 2012, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2012/10/121008_iran_pipeline.shtml, (09.11.2013).

ilişkilerin adı, çeşitli mekanizmalar (YDİK ve Tercihli Ticaret Anlaşması) hayata geçirilerek çok sonra konulmuştur.

4.1.1. Türkiye-İran Ekonomi Politikasında Enerji

Türkiye'nin İran'dan yaptığı ithalatın büyük kısmını ham petrol ve doğalgaz oluşturmaktadır. 2002 yılı başından itibaren ham petrol ithalat değeri gizleme nedeniyle TÜİK tarafından paylaşılmadığı için ham petrol ithalatına ilişkin veriler GTİP sınıflamasına göre doğalgaz ve ham petrolü içeren 27. fasıl kapsamında temin edilmeye çalışılmıştır. Grafik 34'ten de görüleceği üzere, son on yılda bu fasıl kapsamında İran'dan yapılan, Türkiye'nin bu fasılda yaptığı toplam ithalatın ortalama yüzde 90'ına tekabül etmektedir. İran'dan enerji ithalatı 2008 krizinin de etkisiyle 2009'da ciddi bir düşüş göstermekle birlikte, 2009'dan sonra tekrar artmış ve 2005'teki 3 milyar dolar seviyesinden 2011 yılında 11 milyar dolar seviyelerine ulaşmıştır.

Grafik 34 - İran'dan Yapılan Enerji İthalatı (2005-2014)

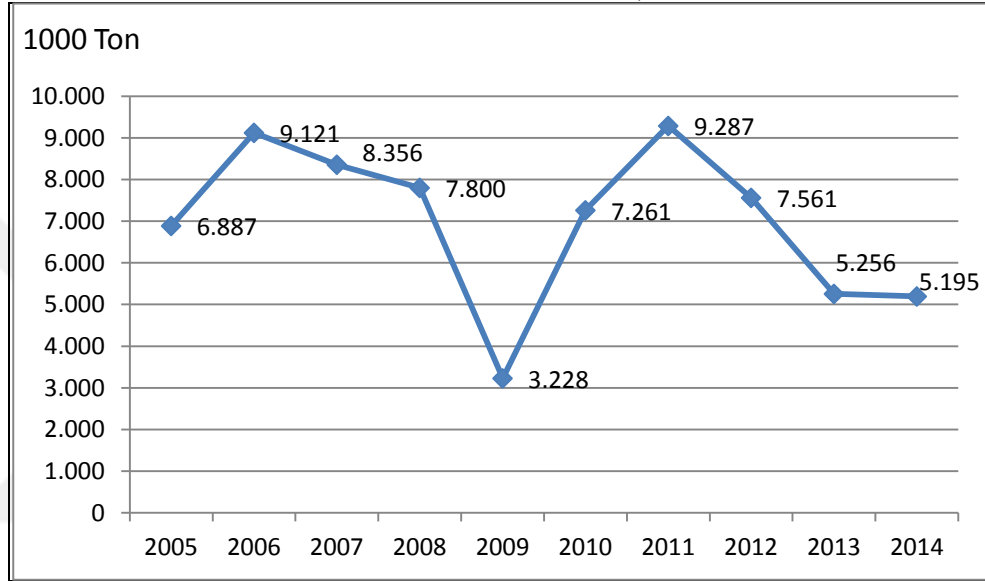
Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Grafik 35 ve Grafik 36'dan da görüleceği üzere, özellikle son üç yılda, petrolde İran'dan yapılan ithalatta düşüş, doğalgazda ise artış yaşanmıştır.

2007 ve 2009 yılları haricinde 2005'ten 2013 yılına kadar Türkiye'nin ülkelere göre petrol ithalatına bakıldığında İran'ın ilk sırada geldiği görülmektedir. İran'a yönelik uygulanan yaptırımlara rağmen Türkiye'nin sadece BM ambargolarına uygun

davranarak ABD ve AB'nin uyguladığı yaptırımları aynı hassaslıkla uygulamayışi nedeniyle İran, 2012 yılında Türkiye'nin petrol ithalatının yaklaşık yarısını temin ettiği ülke olmuştur. Ancak 2013 yılında özellikle Kuzey Irak'tan yapılan petrol ithalatında yaşanan artışla İran kaynaklı petrol ithalatı düşüş seyrine girmiştir. Bu trend 2014 yılında da devam etmiştir. 2014 yılında 5.2 milyon tonla İran en fazla petrol ithalatı gerçekleştirilen ülke sıralamasında (yüzde 16'lık payla) ikinci sırada yer almıştır.⁶³⁸

Grafik 35 - İran'dan İthal Edilen Petrol Miktarı (2005-2014)

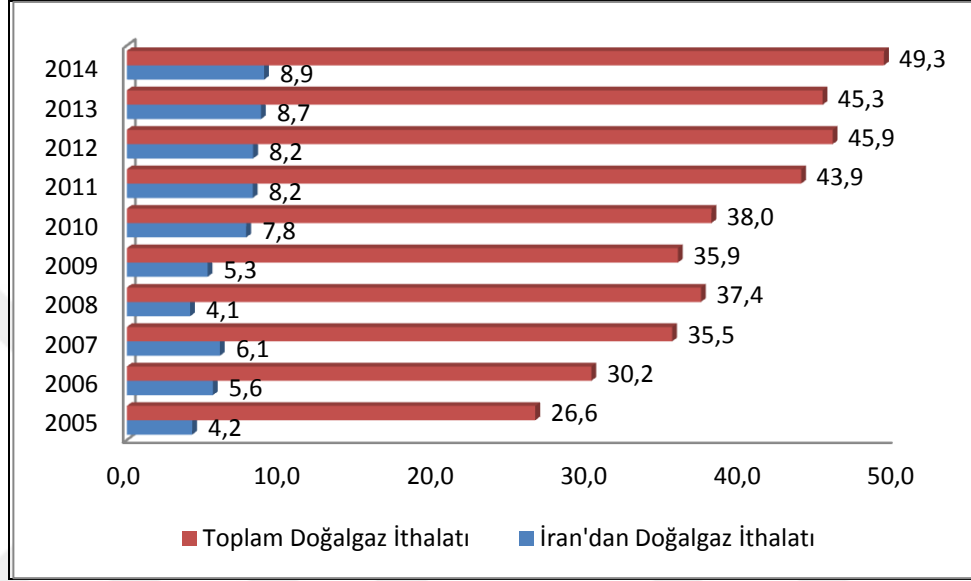
Kaynak: EPDK Petrol Piyasası Sektörü Yıllık Raporlarından derlenmiştir.

Petrolün aksine Türkiye'nin İran'dan doğalgaz talebi artış göstermektedir. Zira Türkiye İran'dan aldığı petrolün bir kısmını Irak petrolü ile ikame etmeye başlarken, diğer taraftan ciddi oranda (2014 yılı rakamlarına göre yüzde 55) bağımlı olduğu Rus doğalgazını İran doğalgazı ile ikame etmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin ticaret hacminde İran'dan doğalgaz ithalatı giderek daha fazla önem taşıyan kalemlerden birini oluşturmaktadır. Grafik 36'dan görüleceği üzere, miktar olarak doğalgaz ithalatındaki İran'ın payı giderek artış göstermekte olup, 2013 yılında yüzde 19 olarak gerçekleşmiştir. Her ne kadar İran Rusya'dan sonra Türkiye'nin ikinci büyük doğalgaz tedarikçisi olsa da, doğalgaz ithalatında büyük ölçüde Rusya'ya bağımlılık devam etmektedir. Türkiye'nin enerji ihtiyacının giderilmesinde dünyanın bilinen doğalgaz rezervlerinin yüzde 40'ına sahip bu iki komşu ülkenin (Rusya ve İran) ana

⁶³⁸ T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, *Petrol Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu*, Ankara, 2015.

tedarikçiler olarak ortaya çıkması Türkiye açısından rasyonel bir tercihtir. Bununla birlikte, 2015 yılı sonunda Rus savaş uçağının düşürülmesinin ardından Türkiye'nin doğalgaz ithalatının büyük kısmını karşılayan Rusya ile yaşanan krizin, İran'la halihazırdaki enerji ilişkilerini de etkileyebileceği öngörülebilir.

Grafik 36 - İran'dan Doğalgaz İthalat Miktarları (2005-2014)
(Milyar m3)

Kaynak: EPDK Doğal Gaz Piyasası 2015 Yılı Sektör Raporu

Türkiye'nin hızla artan enerji ihtiyacı ve İran'ın zengin enerji kaynakları bir arada düşünüldüğünde İran ve Türkiye arasındaki doğalgaz işbirliğinin kaçınılmaz olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Türkiye'nin doğalgaz tüketimi ve dolayısıyla ithalat ihtiyacında her yıl büyük bir artış söz konusudur. 2000 yılında yaklaşık 10 milyar metreküp doğalgaz ithal eden Türkiye bu ithalatını, 2005'te 27 milyar metreküpe, 2010'da 38 milyar metreküpe, 2013'te 45 milyar metreküpe, 2014'te ise 49 milyar metreküpe çıkarmıştır. On dört yıllık sürede yaşanan bu denli ciddi artış, gelecek yıllarda, ekonomisi hızla büyüdüğü için enerji kaynaklarına olan ihtiyacı sürekli olarak artan Türkiye'nin doğalgaz ihtiyacının ulaşacağı boyutları göstermesi açısından önemlidir. Türkiye'nin ithal edilen doğalgazın neredeyse yarısını (yüzde 48) elektrik üretiminde kullandığı ve bu oranın gelişmiş ülkelerde yaklaşık yüzde 26 seviyelerinde

olduğu dikkate alındığında, enerji güvenliğinin önemi ortaya çıkmaktadır.⁶³⁹ Bu bağlamda giderek artan nüfusu ve enerji ihtiyacı Türkiye'nin enerji güvenliğini sağlaması adına stratejik ortaklıklar ve işbirliği alanları yaratmaya yönelik girişimlerini daha anlaşılır kılmaktadır.⁶⁴⁰ Bu anlamda, dünyanın dördüncü en geniş ispatlanmış petrol ve Rusya'nın ardından ise en zengin ikinci ispatlanmış doğal gaz rezervlerine⁶⁴¹ sahip olan İran gelecekteki talebin karşılanabileceği uygun bir pazar konumundadır. Türkiye'nin doğalgazda önemli ölçüde ithalata ve ithalatta da büyük ölçüde Rusya'ya bağımlılığı düşünüldüğünde, İran'la mevcut enerji işbirliğinin geliştirilmesinin önemi açıkça ortaya çıkmaktadır. Yapılacak yeni anlaşmalarda, Türkiye'nin 2014 yılı verilerine göre toplam doğalgaz ithalatında yüzde 55'lik bir paya sahip olan Rusya yerine, sadece yüzde 18'lik paya sahip olan İran'ın öne çıkarılması bu alandaki bağımlılığın dağıtılması açısından daha doğru olacaktır. Bu çerçevede Türkiye'nin, özellikle Rusya'ya göre doğalgaz konusunda çok daha az işbirliği yaptığı İran ile yeni anlaşmalar imzalaması ve bu ülkeden aldığı doğalgaz miktarını artırması kaçınılmazdır.⁶⁴² Ancak İran'la kurulan enerji işbirliğinin enerji güvenliğinin başlıca unsurlarından olan enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ilkesiyle de ters düşmeyecek bir biçimde yapılandırılması gerekmektedir.

Buna ilaveten Türkiye'nin İran'la doğalgaz konusunda işbirliği yapması sadece kendi enerji ihtiyacını karşılamak amacıyla hizmet etmemekte, aynı zamanda önemli bir doğalgaz tüketicisi olan AB ülkelerinin enerji ihtiyacının karşılanması konusunda da büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Türkiye giderek artan bir şekilde enerji köprüsü olma özelliği taşımaktadır. AB'nin son yıllarda enerji tedariki konusunda sorunlar yaşadığı Rusya'ya olan bağımlılığını azaltabilmek için alternatif enerji

⁶³⁹ Türkiye'nin enerji stratejisi ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Ahmet K. Han, "Turkey's Energy Strategy and the Middle East: Between a Rock and a Hard Place", *Turkish Studies*, Vol. 12, No. 4, 2011, pp. 603-617.

⁶⁴⁰ Türkiye halihazırda (1999 yılında imzalanmakla birlikte henüz devreye girmediği için toplama dahil edilmeyen Türkmenistan anlaşması hariç olmak üzere) 3 farklı ülkeden uzun dönemli doğal gaz alım anlaşmaları kapsamında boru hatlarıyla doğal gaz ithalatı gerçekleştirmektedir. Rusya'yla 1986 yılında imzalanan yıllık 6 milyar m3 (plato) miktarındaki ilk alım anlaşmasının ardından, artan tüketim miktarının karşılanabilmesi amacıyla imzalanan diğer alım anlaşmaları kapsamında sırasıyla Rusya (ilave Batı Hattı), İran ve Rusya (Mavi Akım Hattı)'dan doğal gaz alımına devam edilmiştir. 12.03.2001 tarihinde imzalanan alım anlaşması kapsamında 2007 yılından itibaren Azerbaycan'dan da doğal gaz alımına başlanmıştır. Bkz. T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, *Doğal Gaz Piyasası 2011 Yılı Sektör Raporu*, Aralık 2012, s.32.

⁶⁴¹ Energy Information Administration, *Country Analysis Briefs: Iran*, 21 Kasım 2011.

⁶⁴² İnat, "Türkiye'nin Son Dönem İran Politikası: Barış ve Kalkınma İçin Karşılıklı Bağımlılık", a.g.m., s. 14.

kaynaklarına yönelme zorunluluğu İran'ı gündeme getirmekte, İran'ın gündeme gelmesi ise Türkiye'nin geçiş ülkesi olarak öne çıkması sonucunu doğurmaktadır. Türkiye'nin, İran doğalgazının Avrupa'ya aktarılmasında kullanılacak boru hatlarını topraklarından geçirmesi, bir yandan Ankara'nın uzun zamandır hedeflediği AB üyeliği konusunda konumunu güçlendirmesine yardımcı olurken, bir yandan da bu boru hatlarından elde edeceği kira gelirleri ülke ekonomisine katkıda bulunacaktır. Bu faydalardan mahrum kalmak istemeyen Türkiye'nin İran ile doğalgaz konusunda işbirliği yapması iktisadi rasyonalite ekseninde kaçınılmaz olmaktadır.⁶⁴³ Bu bağlamda İran'dan doğalgaz transferinin yapıldığı mevcut Tebriz-Ankara hattının yanı sıra, İran doğalgazının Avrupa pazarlarına ihraç edilebilmesi için 17 Kasım 2008 tarihinde "Mutabakat Tutanağı" imzalanarak ilk adımı atılan ve proje çalışmalarına Ağustos 2011 tarihinde başlanan "İran-Türkiye-Avrupa (ITE) Doğalgaz Boru Hattı"nın hayata geçmesi büyük önem taşımaktadır.⁶⁴⁴

Petrol ve doğalgazın dışında Türkiye ve İran'ın enerji alanında işbirliği yaptığı diğer bir alan ise elektrik enerjisidir. Artan enerji ihtiyacı ile birlikte Türkiye, petrol ve doğalgaz ithalatının yanında elektrik ithalatı da yapmaya başlamıştır. Bu çerçevede İran'a sınır iller olan Hakkâri ve Van'ın elektriğini önemli kısmı İran'dan temin edilmektedir. 2013 yılında İran'dan 845 milyon 918 bin kilowatt saat elektrik ithal eden Türkiye, 2014 yılına gelindiğinde bu ülkeden ithal ettiği elektriği 1 milyar 941 milyon 754 bin kilowatt saate çıkarmıştır.⁶⁴⁵

4.1.2. Nükleer Faaliyetleri Kapsamında İran'a Yönelik Ekonomik Yaptırımlar ve Türkiye

2000'li yıllarda net enerji ithalatçısı Türkiye'nin yeni bölgesel paradigması, enerji zengini İran'la arasında yakın bağlar kurulmasının önünü açmış, iki ülke arasında enerji işbirliklerini de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Türkiye, enerji ticaretini son yıllarda ciddi oranda arttırdığı İran ile ilişkilerini, İran'ın nükleer programına yönelik denge politikası yürütmek ve bu süreçte diplomatik diyalogun altını çizmek

⁶⁴³ İnat, "Türkiye'nin Son Dönem İran Politikası: Barış ve Kalkınma İçin Karşılıklı Bağımlılık", a.g.m., s. 14.

⁶⁴⁴ Proje, İran doğalgazını Türkiye ve Yunanistan üzerinden Almanya'ya ulaştıracak toplam 5 bin km'lik bir hattı içermektedir. Projenin tamamlanmasıyla birlikte yıllık 35 milyar m³'lük doğalgazın transferi gerçekleştirilebilecektir. Bkz. İran - Türkiye - Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi, <http://www.ite-pipeline.com/default.aspx>, (12.02.2014).

⁶⁴⁵ "Türkiye'nin elektrik ticareti hacmi yüzde 45 arttı", *Sabah*, 3 Şubat 2015.

yönünde belirlemiştir. İran'ın nükleer faaliyetleri⁶⁴⁶ nedeniyle özellikle 2012 yılı sonrasında maruz kaldığı uluslararası ambargolara rağmen bu durumun Türkiye-İran ekonomik ilişkilerini, özellikle de enerji ilişkilerini revize etmesine yol açacak ölçüde ciddi bir etkisi olmamıştır.

Türkiye, 2010 yılından itibaren Tahran ve Batılı ülkeler arasında gerginliğe yol açan İran'ın uranyum zenginleştirme programı bağlamında aktif bir politika izlemeye başlamıştır. Bu çerçevede Türkiye, takip etmekte olduğu yapıcı ritmik diplomasinin ve çok boyutlu dış politika anlayışının bir uzantısı olarak, Brezilya ile ortak olarak yürüttüğü diplomatik çabaların sonucunda 17 Mayıs 2010 tarihinde İran'la nükleer yakıt takas anlaşması imzalamıştır.⁶⁴⁷ Tahran Deklarasyonu olarak adlandırılan bu ortak bildirge, İran'ın nükleer silah yapma kapasitesine ulaşma riski olmadan nükleer enerjiden yararlanabilmesini öngörmekteydi.⁶⁴⁸ Ancak Tahran Deklarasyonuna rağmen BM'de İran'a ek yaptırım kararının alınması üzerine, o dönemde Güvenlik Konseyi'nin geçici üyesi olan Türkiye, ilgili karara tepkisini "hayır" oyu vererek göstermiştir.⁶⁴⁹ Ayrıca İran'a karşı uygulanan yaptırımların ağırlaştırılmasına rağmen Türkiye, sadece BM kapsamındaki yaptırımlara uygun davranacağını kabul ederek, ABD ve AB tarafından İran'a yönelik uygulanan yaptırımları kendi ekonomik çıkarlarına zarar vereceği gerekçesiyle reddetmiştir. Türkiye'nin üzerindeki baskılara rağmen İran'a yönelik ortaya koyduğu bu dirençli politika Enerji Bakanı Taner Yıldız'ın Mart 2012'de yaptığı basın açıklamasında açıkça ifade etmiştir. Yıldız "*İran'a nükleer programı konusunda baskı yapan ve Ankara'dan sert tavırlar bekleyen Batılı ülkelerin Türkiye'nin İran'a enerji konusundaki bağımlılığını görmezden gelmek istediklerini, ama buna izin veremeyeceklerini*" belirtmiştir. Taner Yıldız aynı açıklamada ABD ya da AB'nin aldıkları kararların Türkiye'yi hukuken bağlamayacağı, Batılı ülkeler ile uyum

⁶⁴⁶ İran NPT anlaşmasının 4. maddesinin gereği olarak her devletin barışçıl amaçlı nükleer enerji elde etme konusunda dokunulmaz haklara sahip olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2007, s. 376.

⁶⁴⁷ Bu girişimle birlikte Türkiye'nin Ortadoğu bölgesinde artmakta olan yumuşak gücünün önemli bir ivme kazandığı yorumları yapılmıştır. Bkz. Kemal Kirişçi-Nathalie Tocci-Joshua Walker, *A Neighbourhood Rediscovered: Turkey's Transatlantic Value in the Middle East*, Brussels Forum Paper Series, The German Marshall Fund of the United States, Mart 2010, s. 10.

⁶⁴⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/17-mayis-2010-tarihli-turkiye-iran-brezilya-disisleri-bakanlari-ortak-deklarasyonu.tr.mfa>, (10.10.2013).

⁶⁴⁹ New York Times köşe yazarlarından Roger Cohen, Türkiye'nin bu soruna ilişkin diplomatik çabalarına BM yaptırımları ile cevap veren ABD'ye yönelik Türkiye'nin bu tepkisini anlaşılır bir durum olarak değerlendirmiştir. Bkz. Tayyar Arı, *Yükselen Güç: Türkiye – ABD İlişkileri ve Ortadoğu*, Bursa, MKM Yayıncılık, 2010, s. 255-256.

içinde hareket etmeye çalışmakla birlikte, önceliğin Türkiye'nin ihtiyaçları olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵⁰ Türkiye bu politikasına karşılık Batılı ülkeler tarafından yeniden birtakım engellemelerle karşılaşınca bazı uygulamalar ile İran üzerindeki yaptırımları bertaraf etmiştir. Bu durum 2012 yılı Türkiye-İran dış ticaret rakamlarında somut olarak gözlemlenebilmektedir. 2012 yılında iki ülke dış ticaret hacmi yüzde 176 gibi ciddi bir artışla 22 milyar dolara ulaşmıştır. Toplam hacimde yaşanan bu artışa Türkiye'den İran'a yönelik ihracatta yaşanan sıçrama yol açmıştır. Mal grupları bazında incelendiğinde 2012 yılında 9.923 milyon dolar olarak gerçekleşen İran'a yönelik sürpriz ihracat artışının arkasında yatan nedenin İran ile Türkiye arasındaki işlenmemiş altın ihracatı olduğu görülmektedir.⁶⁵¹ Bu ihracatın temel gerekçesi de İran'ın Türkiye'ye verdiği doğalgaz karşılığında alacaklarını son ABD yaptırımları nedeniyle transfer edemediği için Türkiye'nin Türk Lirası olarak yatırdığı bedelleri altına çevirmesidir. Doğalgaz ihtiyacının yaklaşık yüzde 20'sine yakın kısmını İran'dan karşılayan Türkiye bu uygulama ile ödemeyi Türk Lirası cinsinden Halkbank vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. İran ise gaz karşılığı elde ettiği Türk Lirasını uluslararası bankacılık sistemine sokamadığı için Türkiye'den külçe altın satın almış ve bunu çeşitli yollarla ülkeden çıkarmıştır. Her ne kadar TÜİK, 2012 yılının Temmuz ayındaki bir açıklamasında, İran'a petrol-doğalgaz karşılığı olarak altın ödendiğine dair bir kaydın bulunmadığını açıklasa da⁶⁵², altın ihracatı ham petrol ve doğalgaz bedelinin ödenmesi amacıyla yapılmış ve takas işlemi olarak değerlendirilerek ihracat olarak kaydedilmiştir.⁶⁵³ Nitekim 2012 yılının Mart ayından itibaren İran'a olan altın ihracatı, önceki dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde artış göstermiştir. Nitekim TÜİK verilerine göre altın ihracatı 2012'nin ilk altı ayında 5,4 milyar dolara ulaşmış, bunun 4,4 milyar

⁶⁵⁰ "Yıldız: İran'a yaptırım konusunda Türkiye'den beklenti olmamalı", *Hürriyet*, 29.03.2012.

⁶⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Sarıaslan "2000'li Yıllarda Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", *Akademik Orta Doğu*, C. 7, S. 2, 2013, ss.77-78.

⁶⁵² T.C. Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı, "Altın İhracatı İle İlgili Kamuoyu Açıklaması", 31.07.2012. Söz konusu dönemde basında bu yönde çıkan bir haber için bkz. "TÜİK petrol verilerini neden açıklamıyor?", *Bloomberg HT*, 5 Ocak 2013, <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1278877-tuik-petrol-verilerini-neden-aciklamiyor> , (15.11.2013)

⁶⁵³ Dış ticaret işlemlerinde, peşin ve akreditifli ödemenin yanı sıra bedelsiz, takas gibi çeşitli ödeme şekilleri de mevcuttur. İhraç ya da ithal edilen ürünün dış ticaret istatistiklerine dahil edilmesi konusunda ödeme şeklinin bir rolü bulunmamaktadır. Bu kapsamda takas yoluyla yapılan işlemler de dış ticaret istatistiklerine dahil edilmektedir. Bkz. International Merchandise Trade Statistics: Concepts and Definitions, 2010, ss. 1-12, <http://unstats.un.org/unsd/EconStatKB/Attachment508.aspx>, (11.12.2013)

dolarlık kısmı ise İran'a gerçekleşmiştir.⁶⁵⁴ Bununla birlikte, 4,4 milyar dolarlık kısım dışarıda bırakıldığında iki ülke dış ticaret hacminin 2011 yılı seviyelerinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla iki ülke arasında 2012 yılında ulaşılan 22 milyar dolarlık ticaret hacmine söz konusu altın ticareti katkı sağlamakla birlikte, iki ülke arasındaki altın dışı gerçek dış ticaret hacminin gerisine de düşülmediği görülmektedir.

Batı'nın İran bankacılık sektörü üzerindeki yaptırımlarının giderek artması nedeniyle, İran'ın Türkiye'ye ihraç ettiği gazın bedelini Mart 2012'den itibaren altın olarak alması yaptırımların *by-pass* edilmesi olarak değerlendirilmiştir. Bu türden bir uygulamaya gidilmeden önce ABD'nin, İran ile ekonomik aktiviteleri bulunan bir ülke olarak Türkiye sık sık gündeme gelmiş ve doğalgaz alımında Tahran yönetimi ile işbirliğini geliştiren Ankara'ya yönelik eleştiri ve baskılar sözkonusu olmuştur. Özellikle ABD'nin bankacılık sektörü ile ilgili baskıları sık sık basında yer almıştır.⁶⁵⁵ Bu kapsamda Amerikalı yetkililerce Türkiye'de faaliyet gösteren Bank Mellat'ın faaliyetlerinin durdurulması talep edilmiştir.⁶⁵⁶

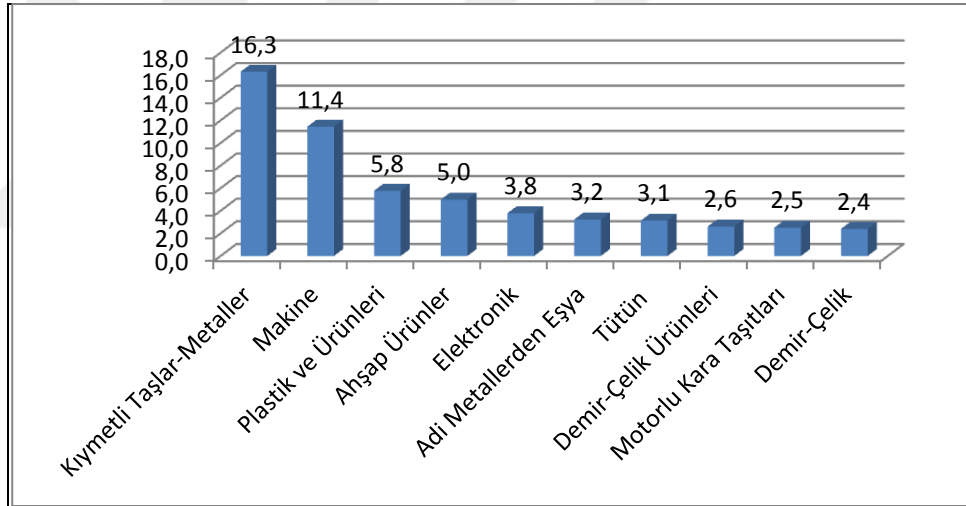
⁶⁵⁴ T.C. Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı, "Altın İhracatı İle İlgili Kamuoyu Açıklaması", 31.07.2012.

⁶⁵⁵ ABD tarafından yapılan bu baskıların üzerine Türk bankalarının faaliyetlerini önemli ölçüde azaltması ile birlikte Bank Mellat'ın 2012 sonunda toplam aktifleri bir önceki yıla göre 8 kattan fazla küçülmüştür. Bkz. "Ambargolar Bank Mellat'ı banka liginin dibine indirdi", *The Wall Street Journal*, 19 Nisan 2013.

⁶⁵⁶ "ABD'den Türkiye'ye İran uyarısı!", *Milliyet*, 28 Nisan 2011. ABD Hazine Bakanlığı Müsteşarı David Cohen Bank Mellat'la çalışmaya devam eden Türk bankalarının "İran'ın uluslararası finansal sistemin bütünüyle finans bağlantısını sağlayan bir yol sunduklarını" ileri sürüp bu bankaların "ABD yaptırımlarına maruz kalabilecekleri" tehdidinde bulunmuştur. Bkz. "Bank Mellat için çok sert uyarı", *Vatan*, 10 Mayıs 2011. Türkiye-İran arasındaki ticari ilişkilerin sürdürülmesinin ABD'de yarattığı rahatsızlık ile 17 Aralık 2013'te Türkiye'de yaşananlar arasında bir ilişki olduğuna dair iddialar gündeme gelmiştir. İran'ın batılı ülkelerin yaptırımlardan kurtulmak için geliştirdiği ve 2012 yılında aktif bir biçimde hayat soktuğu "doğalgaz karşılığı altın" uygulamasını sonlandırmak için İran'a değerli taş satışını da yasaklayan yeni bir yaptırım yürürlüğe girmiştir. Buna göre; bir ülkenin İran'dan doğalgazı ve petrolü alması ancak, İran'ın yasal mal veya hizmetleri satın almak için kullanabileceği bir hesaba, bunların ücretlerini yatırmasıyla mümkün olmaktadır. Yani, İran 6 Şubat 2013'ten sonra petrol ihraç ettiği ülkelere karşılığında sadece yiyecek, ilaç, tıbbi malzeme ve endüstriyel ürünler alabilecekti. Bunun üzerine Türkiye bu yaptırım paketini dikkate almayacağını ve komşusu İran'dan altın karşılığında doğal gaz almaya devam edeceğini en üst düzeyde ilan etmiştir. Gerek Ekonomi Bakanı gerekse Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı İran'dan yapılan enerji ithalatının Türkiye için gerekli olduğunu ve Türkiye'nin zaten BM yaptırımlarına uyduğunu, dolayısıyla ABD'nin ek yaptırımlarının etkisinde kalmayacaklarını ifade etmişlerdir, Bkz. "İran ile altın takasına devam", *Radikal*, 4 Aralık 2012. Taner Yıldız İran'a doğalgaz ve petrol karşılığında nakit transferi konusunda "Enerji Bakanlığı'nı sadece doğalgaz temini ilgilendirir. Karşılığında ne verildiği bizim için önemli değil, patates bile olur" ifadesini kullanmış ve ABD'li yetkililere "İran'dan gaz almayın dersiniz bu İran yaptırımı değil Türkiye yaptırımı olur" mesajını verdiğini vurgulamıştır. Bkz. "Yıldız: Doğalgaza karşı patates bile veririz", *Ntvmsnbc*, 5 Aralık 2012. Bu süreçte İran'a uygulanan uluslararası ambargoyu *by-pass* ederek Türkiye'nin İran'la petrol ve doğalgaz karşılığında altın, ilaç ve gıda ticaretine aracılık etmesinde en önemli aktör Halkbank olmuştur. Türkiye'nin sadece İran değil, Azerbaycan ve Kuzey Irak gibi diğer enerji zengini ülkelerle ilişkilerinde de kilit rol oynayan Halkbank, bu özelliğiyle önemli bir "ekonomik diplomasi" aktörü olarak öne çıkmıştır. Bu durumun ABD yönetimini rahatsız ettiği ve iki ülke arasındaki bu ticari ilişkinin çeşitli baskılarla engellenmeye çalışıldığı göz önünde bulundurularak, Türkiye'nin İran'la Halkbank aracılığıyla

İran'ın Türkiye'ye verdiği gaz karşılığında alacaklarını ABD yaptırımları nedeniyle transfer edemediği için uygulanan bu ara çözüm, ABD'nin yaptırımları kıymetli madenleri de kapsayacak şekilde genişletme girişimleri ile işlemez hale getirilmiştir.⁶⁵⁷ İran'ın doğalgaz karşılığı altın uygulamasını sonlandırmak için İran'a değerli taş satışını da yasaklayan yaptırım paketi 6 Şubat 2013 tarihinde resmi olarak yürürlüğe girmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak 2013 yılında İran'a yönelik ihracatta yüzde 57,7'lik düşüş yaşanmış ve 4.194 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. Diğer bir deyişle 2013 yılındaki Türkiye'nin İran'a yönelik ihracatındaki düşüş, büyük ölçüde 2012 yılındaki altın ihracatındaki sıradışı artışın ortadan kalkması ile ilgilidir. Öte yandan 2014 yılına gelindiğinde, kıymetli taşlar-metaller mal grubuna ilişkin ihracatın yeniden artış göstererek yüzde 16'lık payla İran'a ihracatta ilk sırada geldiği görülmektedir (Grafik 37).

Grafik 37 - Türkiye'nin İran'a İhracatında Başlıca Ürünlerin Payı (% , 2014)

Kaynak: TÜİK

yürüttüğü altınla doğalgaz ve petrol ticaretine devam etmekteki ısrarı ile 17 Aralık 2013 tarihinde Türkiye'de yürütülmeye başlanan "yolsuzluk" soruşturması arasında bir ilişki olabileceği tartışmaları gündeme gelmiştir. Operasyondan iki gün sonra ABD Hazine Bakanlığı Müsteşarı David Cohen'in hiçbir hükümet yetkilisi ile temas etmeden Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş olması ve Türkiye'nin önde gelen banka yöneticileri ile görüşmesi de tesadüf olmayabileceğini akla getirmektedir. Cohen'in bu ziyareti 17 Aralık 2013 tarihinde Türk kamu bankası Halkbank'ın İran'la altın ticaretindeki rolünü de kapsayan operasyonlar gündemi sarsarken, 19 Aralık 2013 tarihinde yapmış ve Cohen İstanbul'da banka müdürlerine İran'a nükleer çalışmaları nedeniyle uygulanan ambargonun sürdürülmesini ve nasıl işletilmesi gerektiğini anlatmıştır. İran'a yaptırımlar konusunda özel yetkili olan Cohen, ABD'nin ambargo konusundaki kararlılığının sürdüğü mesajını vermiştir. Bkz. "Türk Bankalarına ABD'den İran Ayarı", *Milliyet*, 20 Aralık 2013. Öte yandan Cohen'in ziyaretinin ABD'nin Halkbank'ın uluslararası finans akışlarına ilişkin ayrıntılı bilgi talep etmesi üzerine Türk hükümetinin bu talebi reddetmesinin ardından gerçekleşmiş olması da sözkonusu ilişkiyi akla getirmiştir. Bkz. Sadık Ünay, "17 Aralık'ın Ekonomi Politikası", *SETA Yorum*, 29 Aralık 2013.

⁶⁵⁷ "ABD'den İran'a yeni yaptırımlar", *Ntvmsnbc*, 1 Aralık 2012, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25402653/>, (03.11.2013).

2013 Haziran'ında İran'da yapılan seçimleri Hasan Ruhani'nin kazanmasının ardından, 2013 Kasım ayında nükleer müzakereler başlamıştır. İran ile temel banka işlemlerinin bile yapılamadığı mevcut durumdan çıkılması ve liberal ekonominin gerektirdiği koşulların olduğu ve serbest para akışının sağlanabildiği bir ortama geçilmesi için nükleer müzakerelerin akıbeti büyük önem taşımaktaydı. Zira müzakerelerin olumlu sonuçlanmasıyla BM Güvenlik Konseyi, ABD ve AB tarafından İran'a uygulanan yaptırımların aşamalı olarak kaldırılması Türkiye ile İran arasındaki ekonomik ilişkilerin de geliştirilebilmesine fırsat vermesi öngörülmektedir. Bu bağlamda İran ile 5+1 Grubu arasında yürütülen nükleer program ile ilgili müzakerelerde yaşanan olumlu gelişmeler gerek İran ekonomisi gerekse Türkiye ile ikili ilişkilerin ekonomi politiği açısından umut verici olmuştur. 2 Nisan 2015 tarihine İsviçre'nin Lozan kentinde yapılan nükleer müzakerelerde uzlaşmaya varılmış⁶⁵⁸ ve 14 Temmuz 2015 tarihine gelindiğinde Viyana'da gerçekleştirilen nükleer müzakerelerde anlaşma sağlanmıştır.⁶⁵⁹ Daha önce de işaret edildiği gibi, Türkiye söz konusu süreçte en başından beri yapıcı bir rol oynamıştır. ABD Dışişleri Bakanı John Kerry'nin 2 Nisan'da İran ile anlaşmaya varıldığını açıkladığı konuşmasında, Türkiye'nin bu anlaşma sürecinin inşasındaki katkılarının büyük olduğunu hatırlatması ve desteklerinden ötürü Türkiye'ye teşekkür etmesi oldukça anlamlıdır.⁶⁶⁰ Anlaşma ile sağlanan uzlaşmanın, bölgenin barış ve güvenliğine yapacağı katkının farkında olan Türkiye, BM, ABD ve AB tarafından İran'a uygulanan ekonomik yaptırımların kalkmasıyla yeniden yapılacak olan İran'ın ekonomisinde kendisiyle ilgili başta enerji kaynak çeşitliliği ve inşa edilmek istenen merkez ülke modeli kapsamında yeni fırsatların doğacağına inanmaktadır. Nitekim müzakerelerdeki bu olumlu gelişmenin ardından kısa bir süre sonra (Yemen'deki olaylara ilişkin İran ve Türkiye'nin farklı tutumlarına ve Erdoğan'ın İran'a yönelik suçlayıcı açıklamalarına rağmen) 7 Nisan 2015'te Cumhurbaşkanı Erdoğan İran'ı ziyaret etmiş ve YDİK'nin ikinci toplantısı yapılmıştır.

⁶⁵⁸ "İran ile nükleer müzakerelerde uzlaşma", *Anadolu Ajansı*, 2 Nisan 2015.

⁶⁵⁹ "İran'la nükleer anlaşma sağlandı", *Haber Türk*, 14 Temmuz 2015.

⁶⁶⁰ John Kerry, 2 Nisan 2015, Lozan, <http://www.state.gov/secretary/remarks/2015/04/240196.htm>, (05.04.2015).

4.2. IRAK'LA ENERJİ İLİŞKİLERİ

Türkiye-İrak enerji ilişkileri 1970'li yıllara dayanmaktadır. Bununla birlikte, iki ülke, bölgede yaşanan savaşların ve iç karışıklıkların yol açtığı istikrarsızlık nedeniyle ikili enerji ilişkilerinde uzun yıllar boyunca beklenen düzeyde bir gelişme gösterememiştir. Türkiye, Irak'ta sağlanacak istikrarı bu ülkeyle enerji işbirliklerinin geliştirilmesi ve pazarlarının açılması için ayrıca önemsemektedir.⁶⁶¹ Nitekim ABD askerlerinin 2011 yılında Irak'tan çekilmesi ile birlikte iki ülke ilişkilerinin enerji boyutu yeniden ön plana çıkmaya başlamıştır. Ancak bu defa, Irak'ta ortaya çıkan ikili yapı ilişkilerin pürüzsüz bir biçimde yürütülmesinin önünde bir engel teşkil etmiştir. Bu süreçte Türkiye, kaynak çeşitliliği sağlamak amacıyla Rusya ve İran'a karşı alternatif geliştirerek bu ülkelere olan bağımlılığını azaltmak, daha ucuz enerji girdisi sağlamak, hızlı büyüme ile birlikte artan enerji ihtiyacını karşılamak ve dünya pazarları için enerji transfer merkezine dönüşerek karşılıklı bağımlılık olanaklarını kullanmak gibi saiklerle Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ile işbirliklerini daha fazla arttırma yoluna gitmektedir.⁶⁶²

4.2.1. Türkiye-İrak Petrol Hatları Sistemi

Türkiye-İrak arasındaki petrol ticareti paralel iki hattın oluşmasıyla Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı aracılığıyla yapılmaktadır. Bu hat, Irak'ın Kerkük ve diğer üretim sahalarında üretilen petrolün Ceyhan (Yumurtalık) Deniz Terminaline ulaştırılması amacıyla 1973 yılında iki ülke arasında imzalanan anlaşma çerçevesinde inşa edilmiş; 1976 yılında işletmeye alınmış ve ilk tanker yüklemesi 25 Mayıs 1977'de gerçekleştirilmiştir. Bu proje, bir yandan petrol tüketicisi ve petrol bağımlısı Türkiye için önemli bir adımken, diğer yandan petrol üreticisi ve petrolü pazarlamak zorunda olan Irak açısından da önemli bir fırsattı. 1972'de Irak petrolünün millileştirilmesi ile başlayan süreçte Irak, kendi petrolünü pazarlama hakkını elde ediyordu. Irak için en önemli sorun ürettiği petrolü dünya piyasalarına çıkarabilmek ve satabilmektir. Irak'ın ekonomisi tümüyle tek gelir kaynağı olan petrolün çıkartılmasıyla satışına bağlı olduğu ve ürettiği petrol hızlı ve kolay bir şekilde dünya piyasasına ihraç edebilmesi için önündeki sınırlı alternatiflerden birisi de Türkiye'den Akdeniz aracılığıyla petrol

⁶⁶¹ Henri J. Barkey, "A Transformed Relationship: Turkey and Iraq", *Iraq, Its Neighbors, and the United States: Competition, Crisis, and the Reordering of Power*, (ed.) Henri J. Barkey-Scott B. Lasensky-Phebe Marr, Washington D.C., United States Institute of Peace, 2011, p. 70.

⁶⁶² Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, a.g.e., s. 298.

ihracıydı. Bu çerçevede Irak Türkiye ile Kerkük'ten Yumurtalık'a petrol hattı kurulması yönünde adım atmıştır.⁶⁶³

Kerkük-Yumurtalık hattının açılmasından sonra, Irak'tan yapılan petrol ithalatı hızlı bir artış kaydederek 1974 yılındaki 327 milyon dolar seviyesinden 1977 yılında 694 milyon dolara yükselmiştir.⁶⁶⁴ 1981 yılına gelindiğinde Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı'nın kapasitesinin artırılması için Irak ile anlaşmaya varılmıştır. Ayrıca Türkiye bu hattın sürekliliğine büyük önem vermiştir. İran-İrak Savaşı sürecinde Kerkük-Yumurtalık hattının zarar görmemesi için Tahran uyarılmış ve İran da Türkiye'nin bu uyarısına uymuştur.⁶⁶⁵ Yıllık 35 milyon ton taşıma kapasitesine sahip olan bu boru hattının taşıma kapasitesi, 1987 yılında işletmeye alınan paralel ikinci boru hattı ile yaklaşık 80 milyon tona ulaşmıştır. 1990'lara gelindiğinde ise Körfez Savaşı'nın etkisiyle bu hattın sürekliliğinde önemli bir kesinti yaşanmıştır. I. Körfez Savaşı sürecinde aktif olmakla birlikte temkinli ve savaşa fiilen katılmayı öngörmeyen bir politika izleyen Türkiye, savaşın hemen başına ilk tedbir olarak Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapatmıştır. Dolayısıyla Irak-Türkiye ham petrol boru hattıyla yıllar itibariyle taşınan petrol miktarı siyasal konjonktüre göre değişiklik göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye-İrak ilişkilerinin kesintiye uğradığı I. ve II. Körfez Savaşları sürecinde petrol akışı kesintiye uğramış olup, 2005 yılında en az seviyeye inen taşıma miktarı daha sonra tekrar artmaya başlamıştır. Söz konusu hat ile 2012 yılında 18,5 milyon ton ham petrol taşınmıştır. 2010 yılı Mart ayında süresi biten Kerkük-Yumurtalık Ham Petrol Boru Hattı Anlaşması'nın süresini 15+5 yıl uzatan değişiklik anlaşması ise 19 Eylül 2010 tarihinde Bağdat'ta imzalanmıştır.⁶⁶⁶

4.2.2. Türkiye-İrak Dış Ticaret İlişkilerinde Enerji Faktörü

Türkiye'nin Irak'tan gerçekleştirdiği ithalatın büyük kısmını ham petrol oluşturmaktadır. 2005-2014 dönemine ait Irak'tan ithal edilen petrol miktarını gösteren

⁶⁶³ Irak 1970'lerde Türkiye ile yaptığı bu petrol boru hattının yanı sıra Basra Körfezi ve Kızıl Deniz avantajlarını kullanmak için üç farklı boru hattı daha inşa etmiştir: Kerkük'ten Suriye üzerinden Tripoli'ye (Lübnan), Kerkük'ten Banais'e (Suriye) ve Basra'dan Minal Bekr ve Kohral Amaya'a (Basra Körfezi) uzanan hatlar. Bkz. Gözen, *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye'nin Dış Politikası*, a.g.e., s.216.

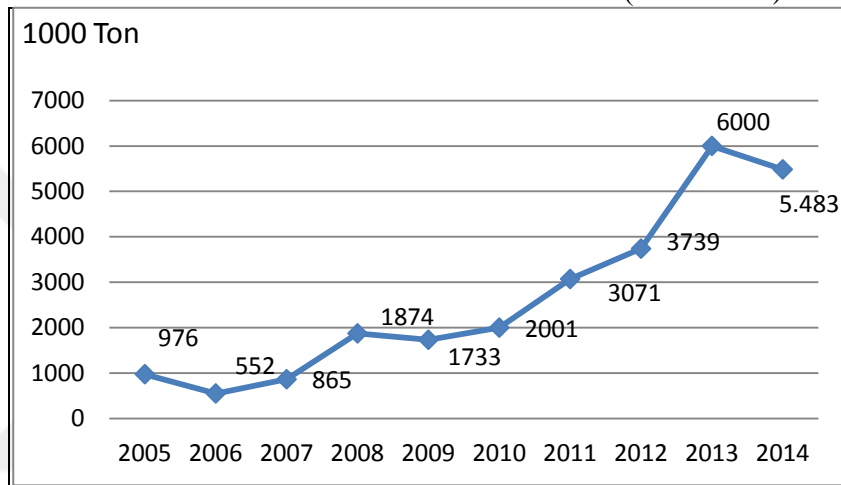
⁶⁶⁴ Gözen, *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye'nin Dış Politikası*, a.g.e., s.218

⁶⁶⁵ İlater Türkmen, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu Politikası", *Ortadoğu'da Değişim ve Türkiye*, (ed.) Atilla Sandıklı-Erdem Kaya, İstanbul, Bilgesam Yayınları, 2014, s.19.

⁶⁶⁶ T.C. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, 11.Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Şurası 2013, *Boru Hatları Çalışma Grubu Raporu*, Ankara, 2013, s. 12-13.

Grafik 38'den görüleceği üzere, Türkiye'nin Irak'tan ithal ettiği petrol miktarı (2009'daki yüzde 8'lik düşüş göz ardı edilirse) 2006'daki yüzde 43'lük düşüş haricinde sürekli artış göstermiştir. Irak'tan ithal edilen ham petrol miktarının toplam ham petrol ithalatına oranı 2008'de yüzde 9 iken, 2010'da yüzde 12'ye ulaşmış ve bu oran 2011'de yüzde 17'yi, 2012'de ise yüzde 19'u bulmuştur. 2013 yılında ise ciddi bir sıçramayla Irak'tan miktar olarak 6 milyon tonu bulan petrol ithalatı, toplam ithalatın yüzde 32'sini oluşturur hale gelmiştir.

Grafik 38 - Irak'tan İthal Edilen Petrol Miktarı (2005-2014)

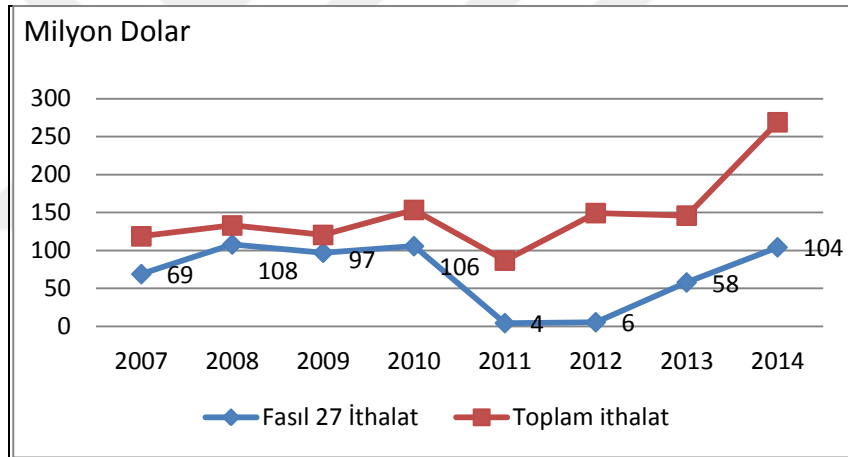

Kaynak: EPDK Petrol Piyasası Sektörü Yıllık Raporları

Son yıllarda yaşanan bu gelişme, 2010'da en çok ham petrol ithal edilen ülkeler sıralamasında İran ve Rusya'nın ardından gelen Irak'ın, 2011 yılında Rusya'yı geride bırakarak ikinci sıraya yükselmesine; 2012 yılına gelindiğinde bu konumunu sürdürmesine yol açmıştır. Türkiye'nin toplam ham petrol ithalatı 2013 yılında bir önceki yıla göre yüzde 4,8 azalmasına rağmen, Irak Türkiye'nin en çok petrol ithal ettiği ülke konumuna yükselmiştir. Toplam ham petrol ithalatının yüzde 5,8 azaldığı 2014 yılına gelindiğinde, yüzde 8,6'lık düşüşe rağmen Irak bu konumunu korumuştur. Grafik 39'dan görüleceği üzere, Irak'tan yapılan toplam ithalatın seyri, Irak'tan yapılan enerji ithalatının (27. fasıl kapsamındaki ithalatın) seyri ile benzerlik göstermektedir. Yalnız 2011 ve 2012 yıllarında enerji ithalatına ilişkin rakamlarda ciddi bir düşüş görülmektedir. 2011 yılında Irak'a yönelik toplam ithalat yüzde 43'lük bir azalışla 153 milyon dolardan 87 milyon dolara düşmüş olmakla birlikte, ham petrol ve doğalgaz ithalatını içeren 27. fasıl kapsamında yapılan ithalat 4 milyon dolar olarak

görülmektedir. Benzer şekilde 2012 yılında Irak'tan yapılan toplam ithalat yüzde 30'luk artışla 149 milyon doları bulurken, enerji ithalatı sadece 6 milyon dolar olarak görülmektedir. Bu durum büyük ölçüde ham petrol ve doğalgaz ithalat rakamlarında uygulanan gizlilikten kaynaklanmaktadır. Öte yandan 2013 yılına ilişkin verilere bakıldığında ilişkilerde yaşanan yumuşamaya paralel olarak Irak'tan gerçekleştirilen toplam ithalatın yüzde 2,5 düşüşle 146 milyon dolar olarak gerçekleşmesine rağmen, Irak'tan yapılan enerji ithalatının 58 milyon dolara yükseldiği görülmektedir. Kuzey Irak'la yapılan petrol anlaşmaları çerçevesinde Türkiye'nin Irak'tan yaptığı petrol ithalatı 2014 yılında da artış göstermiş ve 269 milyon dolara ulaşmıştır. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere TÜİK'in "gizli ülke" uygulaması nedeniyle gerçek rakamların resmi istatistiklere yansımaları çok daha fazla olduğu düşünülmektedir.

Grafik 39 – Irak'tan Yapılan Enerji İthalatı (2007-2014)

Kaynak: TÜİK

4.2.3. Kuzey Irak'la Yakınlaşma: 'Enerji'sini Yakalayan İlişkiler

Net bir enerji ithalatçısı olarak Türkiye, uyguladığı enerji politikaları ile ülkenin ekonomik ve finansal politikasının yanı sıra siyasi ve güvenlik politikalarını da belirler duruma gelmeye başlamıştır. Bunun en belirgin örneğini Kuzey Irak'la ilişkilerde yaşanan dönüşümde görmek mümkündür. Amerika'nın Irak'tan çekilmesinin ardından oluşan Irak'ta oluşan ortamda Türkiye'nin dış politikasıyla enerji stratejisi arasında bir çelişki gözlemlenmiştir. Bir yandan Türkiye'nin enerji temini ve güvenliği bağlamındaki çıkarları Kuzey Irak'la olan ilişkilerinin geliştirilmesini gerekli kılarken, diğer yandan ise Kürt sorunu ve İran'la jeopolitik rekabetinin şekillendirdiği geleneksel

Türk dış politikası güçlü merkezi Bağdat hükümetinin varlığını gerekli görmüştür. Dolayısıyla, Türkiye'nin geleneksel Irak politikasının sürdürülemez olduğu anlaşılmış ve zaman içerisinde Türk Dış Politikası ekonomi ekseninde belirlenen enerji stratejisiyle uyumlu olarak revize edilmiştir.

Bu doğrultuda, daha önceleri Erbil'e karşı "realist dışlayıcı" (*realist-exclusionist*) yaklaşım⁶⁶⁷ sergileyen ve Kuzey Irak konusunda Irak Merkezi Hükümeti'ni (ve ABD'yi) muhatap alan Türkiye, bu yöndeki politikasını değiştirmiş, Ekim 2008'de Kuzey Irak'la doğrudan diyaloga geçmiştir. Bu politika değişikliğinde, ABD ve Türkiye arasında Kasım 2007'de başlayan görüşmelerde PKK'ya karşı ortak hareket etme prensibine varılmış olması ve bu gelişme ile birlikte Türkiye'nin Iraklı Kürtleri PKK sorununun çözümünde bir işbirliği aracı olarak hesaplamaya başlaması etkili olmuştur. Bu işbirliğinin temel parametresini ise Iraklı Kürtlerle ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi oluşturmaktadır.⁶⁶⁸ Türk dış politika yapıcıları bu dönem, Kuzey Irak ile ekonomik ilişkilerin geliştirilerek bu bölgenin Türkiye'ye bağımlı kılmasının güvenlik açısından da yararlı olacağı ve bu türden bir ilişkinin Kürt bölgesindeki gelişmeleri daha rahat kontrol etmeyi sağlayacağını da düşünmüşlerdir.⁶⁶⁹ Bu bağlamda Türkiye Kuzey Irak'la gerek siyasi ilişkilerini gerekse ekonomik ilişkilerini derinleştirmiştir. 2009 yılında Türkiye sınırına yakın bir bölge olan Şekhan'da 15 milyar varil civarında (son yirmi yılda bulunan en büyük petrol rezervi) bir petrol kaynağı keşfedilmesiyle Kuzey Irak'ın petrol ve doğalgaz açısından zengin bir bölge olduğu fark edilmişti. Bunun üzerine önce Amerikan petrol şirketi Exxon Mobil olmak üzere büyük petrol şirketleri Kasım 2011'den itibaren, Irak Merkezi Hükümeti'nin muhalefetine rağmen IKBY ile anlaşmalar yaparak burada yatırımlara başlamış ve böylelikle Bağdat ve Erbil arasında bölgeden çıkan enerji kaynaklarının işletilmesi ve transferi sorunu gündeme gelmiştir. Exxon Mobil'in ardından Chevron, Gazprom, Neft ve Total gibi büyük petrol şirketlerinin de bölgeye olan ilgisini artmasıyla IKBY enerji piyasasının en önemli aktörlerinden biri haline gelmiştir. Büyük

⁶⁶⁷ Söz konusu nitelendirme için bkz. Tarık Oğuzlu, "Turkey's Northern Iraq Policy: Competing Perspectives", *Insight Turkey*, Vol. 10, No. 3, 2008, pp.14.

⁶⁶⁸ Henri J. Barkey, "Turkey's New Engagement in Iraq: Embracing Iraqi Kurdistan", *Special Report*, No. 237, United States Institute of Peace, May 2010, s. 11-12.
http://www.usip.org/sites/default/files/SR237_Turkey's%20New%20Engagement%20in%20Iraq.pdf, (05.05.2014).

⁶⁶⁹ Robert Olson, "Turkey's Policies Toward Kurdistan-Iraq and Iraq: Nationalism, Capitalism, and State Formation", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 17, No. 1, Winter 2006, p. 66.

petrol şirketinin Basra körfezindeki yatırımlarını bırakarak kuzeye kaymasına paralel olarak Türkiye de benzer bir politika izlemeye başlamıştır. Özel Türk şirketlerinin 2002'den beri bölgede faaliyet göstermesine rağmen Türkiye'nin IKBY'deki enerji sürecine 'resmi' ilgisinin artması bölgeye yönelik petrol şirketlerinin rağbetinin artmasından sonra olmuştur. Bölgeye artan ilginin üzerine petrol kaynaklarının işletilmesi konusu Erbil ve Bağdat arasında gerginliğe yol açmıştır. Ülkedeki petrol ve doğalgazı ihraç yetkisinin kendisinde olduğu konusunda ısrar eden merkezi Irak hükümetine karşılık, IKBY ihracat kapasitesini arttırarak merkezi yönetime olan bağımlılığından kurtulmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede, Irak Bölgesel Yönetimi'nin sahip olduğu petrol kaynaklarını Türkiye üzerinden dünya piyasalarına ulaştırılması amacıyla, yeni bir boru hattı inşa etmiştir. Boru hattı Irak Kürdistan Bölgesi'nin Tak Tak ve Tawke sahalarından başlayarak Türkiye'nin Silopi ilçesinin hemen karşısında bulunan Fişhabur'da Kerkük-Ceyhan boru hattına bağlanmıştır. 2014 yılının ilk gününde faaliyete geçen boru hattından petrol transferi başlamış; ancak bu petrol satılmamış; Ceyhan'da depolanmaya başlanmıştır. Depolama yapılırken geçen süre içerisinde IKBY ile Irak merkezi yönetimi arasında uzlaşma gerçekleşmemiştir. 2014 Mayıs ayında depolama kapasitesi dolunca petrol uluslararası piyasaya sunulmuştur.⁶⁷⁰ IKBY'nin Türkiye ile enerji işbirliğine ilişkin attığı adımlarına karşılık, Bağdat'taki merkezi hükümet ise Türkiye'yi eleştirmektedir. Irak merkezi yönetimi Türkiye'nin merkezi hükümeti devre dışı bırakarak doğrudan Barzani yönetimini muhatap almasına karşı çıkmakta; Kuzey Irak'ı bağımsızlık ilanı yönünde özendirmeyle suçlamakta ve içişlerine müdahale olarak değerlendirmektedir Türk yetkililer ise Irak merkezi hükümeti ile Türkiye arasında bir anlaşmazlık olmadığını vurgulayarak, iki tarafın anlaşmaları gerektiğini ifade etmiş ve Türkiye'nin tüm işlemleri Irak merkezi yönetimi ile IKBY arasında mutabık kalınacak şekilde yapacağını taahhüt ettiğine vurgu yapmaktadır.⁶⁷¹

Öte yandan, Bağdat'ta Maliki'den sonra iktidara geçen yeni yönetimin ilk işlerinden birisi petrol ihracatı konusunda Erbil'le anlaşmak olmuştur. Yaklaşık bir yıl süren krizin Erbil ve Bağdat'ın petrol gelirlerinin anayasaya uygun şekilde bölüşümü ve Kürt petrolünün Irak merkezi yönetimi üzerinden ihraç edilmesi üzerinde anlaşmasının

⁶⁷⁰ Zana Baykal, "Türkiye'nin Yeni Enerji Tedarikçisi: Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi", *Türk Dış Politikası Yıllığı 2014*, ed. Burhanettin Duran-Kemal İnat-Ali Balcı, SETA, Ankara, 2015, s.59-60.

⁶⁷¹ "Yanlış telaffuz edilmiş bir cümle", *Habertürk*, 17 Ocak 2014.

ardından 2014 yılının sonunda çözülmüştür.⁶⁷² Anlaşma Irak Merkezi Yönetimi ile IKBY arasında enerji konusunda yaşanan siyasi gerginliği ve belirsizliği ortadan kaldırmak adına önemli bir adım olmuştur. Ayrıca anlaşma ile IKBY ve Türkiye'nin insiyatif alarak inşa ettikleri boru hattı meşruiyet kazanmıştır. Böylelikle boru hattının atıl kalma riski bertaraf edilmiş Türkiye'nin enerji politikası açısından gücünü pekiştiren bir unsur olmuştur. Öte yandan merkezi yönetim ile IKBY'nin petrol ihracı konusunda anlaşmaya varmasına rağmen bunun nihai bir anlaşma olduğunu söylemek için erken olabilir. Zira anlaşmada Irak merkezi yönetimi ile IKBY'nin temel iddiaları konusunda herhangi bir bir atıf bulunmayışı, tarafların iddialarından (IKBY anayasal olarak petrol ihraç etme yetkisinin olduğunu iddia ederken, Irak merkezi yönetimi ise, sadece kendisinin bu yetkiye sahip olduğunu savunmaktadır) geri adım attıkları anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla nihai bir anlaşmaya varılana kadar Türkiye de tarafların anlaşma veya anlaşmazlıklarından etkilenmeye devam edecektir.⁶⁷³

Diğer taraftan Irak Merkezi Yönetimi ile Türkiye arasında uzunca bir aradan sonra 2015 yılı Ocak ayında gerçekleştirilen Türkiye-Irak 17'nci KEK Toplantısında Irak'tan Türkiye'ye petrol sevkiyatının artırılması konusunda mutabakata varılmıştır. Toplantının ardından Enerji Bakanı Taner Yıldız, Irak'tan Türkiye'ye ihraç edilen petrole ilişkin Ceyhan limanına günlük 450 bin varil petrol ulaştığını, sevkiyatın tamamen şeffaf yürütüldüğünü, Irak Milli Petrol Şirketi'nin de (SOMO-The State Oil Marketing Organization) rakamlardan haberdar olduğunu açıklamıştır. Irak Petrol Bakanı Abdulmehdi ise, Ceyhan'a ihraç edilen petrol miktarının 2015 yılı Nisan ayından itibaren günlük 600 bin varile çıkarılacağını açıklamıştır.⁶⁷⁴ Nitekim Kerkük-Ceyhan Petrol Boru Hattı ile Türkiye üzerinden piyasalara sevk edilen Irak petrolünün miktarı, 2015'te bir önceki yıla göre yaklaşık dört katına çıkarak, 48,6 milyondan 192,4 milyon varile ulaşmıştır.⁶⁷⁵

⁶⁷² "Country Analysis Brief: Iraq", *U.S. Energy Information Administration-EIA*, 28 Nisan 2015.

⁶⁷³ A.g.m., s. 63-64.

⁶⁷⁴ "Irak'la yeniden bahar havası", *Hürriyet*, 19 Ocak 2015.

⁶⁷⁵ "Irak'tan Türkiye'ye petrol sevkiyatında rekor artış", *Gazete Vatan*, 26 Ocak 2016.

5. ULUSLARARASI ÖRGÜTLER BAĞLAMINDA ORTADOĞU ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLER: SİYASAL AYRIŞMALARIN GÖLGESİNDE EKONOMİK AMAÇLAR

Türkiye'nin Ortadoğu ülkeler ile ilişkilerinde öne çıkan diğer bir ekonomi politik araç da ekonomi merkezli uluslararası kuruluşlardır. Özellikle 2000'li yıllarla birlikte hayata geçirilen yeni dış politika anlayışı ile uluslararası kuruluşlarda aktif çabalar ile azami işbirliğini gerçekleştirmeyi hedeflemiş ve bölgenin sorunlarına yönelik proaktif çözüm politikası yürütmesi sayesinde uluslararası diplomasinin temel aktörlerinden biri haline gelmiştir. Böylelikle Türkiye, uluslararası platformlarda giderek artan bir şekilde dostluğu ve desteği aranan, yaratıcı ve barışçı çözümler üreten güvenilir bir diplomatik ortak olarak görülmeye başlanmıştır.⁶⁷⁶ Bu, Türkiye'nin bölge ülkeleri tarafından olduğu kadar bölgedeki uluslararası örgütler tarafından da içselleştirilen bir aktör haline gelmesini sağlamıştır.⁶⁷⁷ Dolayısıyla bu başlık altında, Türkiye'nin Körfez ülkeleri, İran ve Mısır gibi Ortadoğu ülkelerini içeren uluslararası kuruluşlarda temsiliyet ve etki gücünü arttırmaya, aynı zamanda bu kuruluşlar aracılığıyla bölge ülkeleri ile işbirliğini maksimum düzeye taşımaya yönelik politikaların incelenmesi hedeflenmektedir. Bu çerçevede Körfez İşbirliği Konseyi, İslam İşbirliği Teşkilatı, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ve D-8 ele alınacaktır.

5.1. KÖRFEZ İŞBİRLİĞİ KONSEYİ (KİK)

Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (The Cooperation Council for the Arab States of the Gulf) veya kısa adıyla Körfez İşbirliği Konseyi (KİK), 1973 petrol krizi sonrasında artan petrol gelirlerinin Ortadoğu bölgesinde ekonomik bütünleşme yönündeki eğilimlere fırsat verdiği bir dönemde Suudi Arabistan, B.A.E., Katar, Bahreyn, Kuveyt ve Umman tarafından 1981'de kurulmuştur. Aslında Ortadoğu'da bölgesel iktisadi işbirliğini geliştirmeye ilişkin çabalar bu tarihten daha önce, 1950'lerde ve 1960'larda da mevcut olmakla birlikte, siyasi rekabetler ve daha genel anlamda

⁶⁷⁶ Birol Akgün, "Türk Dış Politikası ve Uluslararası Örgütler", *Akademik Orta Doğu*, C. 3, S. 2, 2009, s.3-4.

⁶⁷⁷ F. Stephen Larrabee, "Turkey and the Gulf Cooperation Council", *Turkish Studies*, Vol. 12, No. 4, 2011, pp. 689-698.

siyasi lider kadrolarının birlik hedefini benimsemekte başarısız kalmalarının yanı sıra birtakım ekonomik etkenler nedeniyle de olumlu sonuçlanamamıştı. 1973 petrol krizi sonrasında ise artan petrol gelirleri bölgedeki ekonomilerin çeşitlenmesine ve bölge içi farklılıkların artmasına yol açmıştı. Böylelikle, 1960'larda ithal ikamesi politikalarına yönelen devletler benzer sanayileşme yapısına sahip komşuların rekabetine açılmayı tercih etmezlerken, yeni dönemde iktisadi bütünleşmeye daha sıcak bakmaya başlamışlardır.⁶⁷⁸ İşte KİK de böyle bir konjonktürde ortaya çıkmıştır. Körfez ülkeleri Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkiye'nin Ortadoğu'da en az ilişki geliştirdiği ülkelerin başında gelmesine rağmen, KİK'in kuruluşu Türkiye'nin de ihracata dayalı büyüme hedefine kilitlendiği bir tarihe tekabül etmiş ve 1980'den sonra Körfez ülkeleri ile ilk temaslar kurulmaya başlamıştır.⁶⁷⁹

I. Körfez Savaşı'na kadar ilişkilerde herhangi bir yakınlaşma görülmemekle birlikte, ekonomik çıkarların kesiştiği ölçüde KİK ülkeleri Türkiye için iyi bir enerji kaynağı olmuştur. Bunun en belirgin örneği Körfez krizinin yaşandığı 1990-91 yıllarında Körfez ülkeleri ile siyasi ve askeri çıkarların kesişmesi sayesinde, Suudi Arabistan ve Kuveyt'in kriz sürecinde Türkiye'nin petrol konusunda yaşadığı kayıpları telafi etmelerinde görülebilir. Ayrıca 1999 Marmara depremi sonrasında KİK Türkiye'ye yeniden yapılanma sürecinde 400 milyon dolarlık yardım taahhüdünde bulunmuştur. Ayrıca Kuveyt, Umman, Katar ve B.A.E. gibi Körfez ülkeleri ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için daha ziyade ortak ekonomik komisyonlar hayata geçirilmiştir.⁶⁸⁰

Ekonomik hedefli bölgesel örgütlerden biri olarak kurulan KİK'e üye ülkeler ile Türkiye'nin ilişkileri özellikle 2000 sonrasında bu ülkelere yönelik sıklıkla gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlerle gelişme göstermiştir. Bu dönemde Körfez ülkelerinden de Türkiye'ye üst düzey ziyaretler yapılmış ve ilişkilerin her alanda

⁶⁷⁸ Roger Owen-Şevket Pamuk, *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, (çev. Ayşe Edirne), İstanbul, Sabancı Üniversitesi, 2002, s.319-320.

⁶⁷⁹ Türkiye'nin bu dönemde Körfez ülkelerine artan ilgisinin ABD'nin Rusya ve İran'ın Körfez ülkelerini tehdit ettiğine dair söyleminin bir uzantısı olduğunu ileri süren Baskın Oran, ABD'nin Türkiye'yi bu tehditlere karşı alınacak önlemlerin bir parçası haline getirmek bağlamında politikalar geliştirdiğini belirtmektedir. Bu bağlamda NATO üyesi Türkiye'nin ABD politikaları ile uyumlu politikalar izleyen Körfez ülkeleri Suudi Arabistan ve Kuveyt ile askeri eğitim, askeri malzeme satımı ve ortak yatırım konularında anlaşmalar imzalanmasında etkili olduğunu öne sürmektedir. Bu tespit Soğuk Savaş'ın henüz devam ettiği bir dönem olması dolayısıyla haklılık payı içermekle birlikte, ekonomi politik bağlamda eksik bir analiz çerçevesi sunmaktadır. Bkz. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası (1980 – 2001)*, C. II, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 125.

⁶⁸⁰ Martin, a.g.m., p. 186.

geliştirilmesi hedeflenmiştir.⁶⁸¹ Türk dış politikasının değişerek yeni bir vizyonun yürürlüğe konduğunun göstergesi olan bu karşılıklı ziyaretler kısa sürede somut sonuçlar vermeye başlamıştır. 30 Mayıs 2005 tarihinde Bahreyn'in başkenti Manama'da Türkiye ve KİK Üyesi Ülkeler arasında Ekonomik İşbirliğine İlişkin Çerçeve Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma kapsamında taraf ülkelerin çeşitli alanlarda karşılıklı bilgi ve teknik uzmanlık değişimini teşvik etmeleri, çeşitli alanlarda ekonomik işbirliğinin desteklenmesi, serbest ticaret alanının tesisine ilişkin görüşmelerin başlatılması, ticari yatırımların kolaylaştırılması için uygun düzenlemelerin yapılması ve karşılıklı ziyaret, fuar ve sergilerin teşvik edilmesine karar verilmiştir. Özetle anlaşma çerçevesinde ekonomik konulardaki işbirliği faaliyetlerinin izlenmesi ve yeni işbirliği alanlarının belirlenmesi amaçlanmakta olup, bu amaçla 'Ekonomik İşbirliği Ortak Komitesi' kurulması kararlaştırılmıştır.

3 Eylül 2008'de ise Türkiye ve Körfez İşbirliği Konseyi arasında stratejik işbirliğinin temelleri atılmıştır. Taraflar arasında imzalanan Mutabakat Zaptı ile periyodik olarak 'Türkiye-KİK Stratejik Diyalog' toplantıları yapılmasına karar verilmiştir. Böylelikle KİK üçüncü bir ülkeyle sahip olduğu ilk düzenli danışma sürecini oluşturmuş ve bu tarihe kadar KİK ülkeleriyle ayrı ayrı iyi siyasi ilişkiler geliştiren Türkiye, söz konusu mutabakat ile KİK ile ilişkilerine kurumsal bir kimlik kazandırmıştır.

KİK çerçevesinde bugüne kadar, sonuncusu İstanbul'da olmak üzere dört Stratejik Diyalog toplantısı gerçekleştirilmiştir. Stratejik diyalog toplantılarının Dışişleri Bakanları düzeyinde yapılan ilki 7-8 Temmuz 2009 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Toplantının ardından konuşan Dışişleri Bakanı Davutoğlu, KİK ülkeleriyle geliştirilecek işbirliğinin siyasi-stratejik, ekonomik ve kültürel olmak üzere üç boyutlu olması gerektiğine vurgu yaparak, yeni döneme ilişkin KİK politikasının önceki dönemden farklılığına ve çok boyutluluğuna dikkat çekmiştir.⁶⁸²

⁶⁸¹ 2005 yılında başa gelen Suudi Kralı Abdullah'ın Ağustos 2006'daki ziyareti iki ülke arasındaki ilişkilerin yeni bir aşamaya geçmesine vesile olmuştur. 1966 yılında Kral Faysal'ın İslam Konferansı Örgütü'nü kurma hazırlıkları kapsamında İstanbul'a gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinden 40 yıl sonra, Kral Abdullah Türkiye'yi ziyaret eden ilk Suudi Arabistan Kralı olmuştur. Kral Abdullah ikinci Türkiye ziyaretini ise kısa bir süre sonra Kasım 2007'de gerçekleştirmiştir. Benzer biçimde Bahreyn Kralı Hamad bin İsa el-Halife'nin Eylül 2008'deki Türkiye ziyareti de Bahreyn'den Türkiye'ye Kral düzeyinde yapılan ilk ziyaret olarak tarihe geçmiştir.

⁶⁸² Türkiye-Körfez İşbirliği Konseyi Ekonomik Yüksek Düzeyli Stratejik Diyalog I. Dışişleri Bakanları Toplantısı Sonrasında Yapılan Ortak Basın Toplantısı, 8 Temmuz 2009, Çırağan-İstanbul.

Yüksek Düzeyli Stratejik Diyalog İkinci Dışişleri Bakanları toplantısı ise 17 Ekim 2010'da Kuveyt'te gerçekleştirilmiştir. Toplantıda 2011-2012 yıllarını kapsayan bir Ortak Eylem Planı kabul edilmiş; Eylem Planı'nda ortaya konan hedeflerin gerçekleştirilmesi için on farklı alanda Ortak Çalışma Grubu (eğitim, kültür, turizm, sağlık, ticaret ve yatırım, tarım ve gıda güvenliği, çevre, ulaştırma ve iletişim, enerji) kurulmuştur. Ortak çalışma gruplarının çalışmaları doğrultusunda Ortak Eylem Planı Ocak 2012'de nihai hale getirilmiştir. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu anılan toplantıda ilişkilerin 'kazan-kazan' prensibi çerçevesinde iki tarafın da menfaatine olacak şekilde bina edilmesinin gerekliliğine vurgu yaparak, bir serbest ticaret anlaşmasının mümkün olan en kısa zamanda sonuçlandırılmasına dikkat çekmiştir.⁶⁸³ Bu bağlamda, Türkiye-KİK Serbest Ticaret Anlaşması müzakerelerinin, KİK'le ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Öte yandan, KİK üyelerinin iç politika tercihleri ve dış politika öncelikleri zaman zaman önemli farklılıklar gösterebilmekte ve bu durum KİK ülkelerinin zaman zaman kendi aralarında tam bir uyum içinde hareket etmelerini zorlaştırabilmektedir.⁶⁸⁴ Bu farklılıklar, uyumlu bir bölgesel işbirliğinin gerçekleştirilmesini engelleyecek nitelikte ve ölçüde olmasa da, özellikle son dönemde Arap isyanları karşısında izledikleri politikalar açısından Körfez ülkeleri arasındaki zaman zaman ayrışmalar söz konusu olmuştur. Bu bağlamda, Arap isyanları süreci Suudi Arabistan ile Katar arasında önemli yaklaşım farklılıklarını ortaya çıkarmıştır.⁶⁸⁵

Bu çerçevede, 'Türkiye-KİK Stratejik Diyalog' toplantıları mekanizması bölgedeki Arap isyanları öncesinde hayata geçirilmiş ve isyanlar sonrasında önemli ölçüde aynı doğrultuda hareket eden Türkiye ve KİK ülkeleri arasındaki diplomatik

⁶⁸³ "KİK ülkeleri Serbest Ticaret Anlaşması sonuçlandırılmalı", *Dünya*, 18 Ekim 2010.

⁶⁸⁴ En son KİK üyeleri arasında yaşanan görüş farklılığı 5 Mart 2014'te Suudi Arabistan, Bahreyn ve B.A.E.'nin yayımladıkları ortak bir deklarasyonla Katar'dan büyükelçilerini çekmeleriyle sonuçlanmıştır. Açıklamada KİK üyesi bu ülkeler arasında yükselen tansiyona gerekçe olarak Katar'ın Konsey içinde imzaladığı güvenlik anlaşmasını fiili olarak yerine getirmemesi gösterilmiştir. Financial Times gazetesi ise krizin asıl nedeni olarak Katar'ın özellikle Birleşik Arap Emirlikleri'ni sertçe eleştiren Yusuf El Karadavi'yi ülkesinde barındırması ve monarşilere rakip olarak görülen Müslüman Kardeşler'i desteklemeyi sürdürmesini göstermiştir. Bkz. "Diplomatic crisis as Gulf states withdraw ambassadors from Qatar", *Financial Times*, 5 Mart 2014. Haberin tarihine bakıldığında, bu haber ile Mısır'daki askeri darbe öncesinde Batı'daki Müslüman Kardeşler'e yönelik olumsuz algının Körfez Ülkelerince de paylaşıldığı vurgusunun yapılmak istendiği söylenebilir. Öte yandan sorun 17 Kasım 2014'te başkent Riyad'da düzenlenen KİK zirvesinde aşılmış ve bu zirvede imzalanan anlaşma ile Suudi Arabistan, B.A.E. ve Bahreyn büyükelçilerinin 8 ay aradan sonra Katar'a dönmesi kararlaştırılmıştır.

⁶⁸⁵ Harun Öztürkler, "Körfez Arap Ülkelerinin İşbirliği Konseyi ve Birleşik Bir Suudi Arabistan ve Bahreyn'in Ekonomik Açısından Önemi", *Ortadoğu Analiz*, C. 4, S. 42, Haziran 2012, s.81.

ilişkiler daha da yoğunlaşmış, ancak görüş ayrılığı yaşanan ülkelerle mesafeli bir tutum sergilenmiştir. Bu noktada Mısır politikası benzeşen Katar ve Türkiye aynı blokta hareket ederken, Suudi Arabistan ve B.A.E. gibi bölge ülkeleri bu durumdan tedirgin olmaktadır.⁶⁸⁶ Bu durum Türkiye ve bir bütün olarak KİK ilişkilerinin son on yıldaki gelişme hızını düşürebilmektedir.

Türkiye ve KİK ülkeleri arasındaki ticareti kolaylaştıracak ve olumlu etkileyecek unsurlardan birisi KİK ülkeleri ile Türkiye arasında imzalanacak olan serbest ticaret anlaşmasıdır. Kasım 2005'te başlayan serbest ticaret anlaşması müzakereleri henüz sonuçlanmamakla birlikte, Türkiye-KİK ülkeleri dış ticaret ilişkileri 2000'lerin başından itibaren artış göstermiştir.

Türkiye ile KİK arasında Ekonomik İşbirliği Çerçeve Anlaşması ise 30 Mayıs 2005'te imzalanmıştır. Türkiye ile KİK arasında bir STA imzalanmasına yönelik dört tur müzakere gerçekleştirilmiştir. Ancak Eylül 2009'da planlanan beşinci tur görüşmeleri KİK üyeleri tarafından iki kez ertelenmiştir. Bununla birlikte, 2005 yılından itibaren KİK ülkeleri ile ticaret hacmi genel anlamda artış seyri izlemektedir (Tablo 14).

Tablo 14 - Türkiye – Körfez Ülkeleri Dış Ticaret Hacmi (2005, 2008-2014)

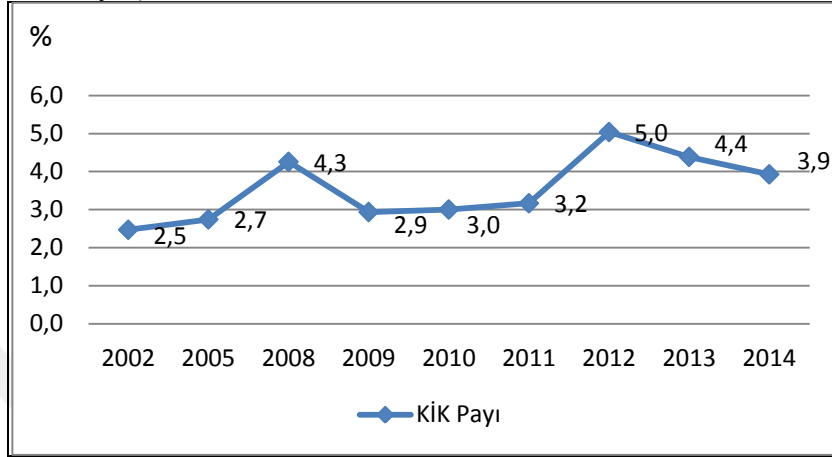
Ülkeler	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
B.A.E.	1.881	8.667	3.564	4.031	5.356	11.771	10.350	7.916
S.Arabistan	2.850	3.111	2.544	3.598	4.765	5.848	5.206	5.391
Katar	133	1.233	375	340	669	724	618	739
Umman	43	226	122	169	271	321	524	593
Kuveyt	252	574	395	610	568	569	626	569
Bahreyn	61	404	138	244	272	367	372	498
KİK Toplam	5.220	14.215	7.139	8.991	11.901	19.600	17.696	15.707

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

⁶⁸⁶ 25 Eylül tarihli BM Genel Kurulu toplantısına katılan Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın konuşmasında Mısır'daki Sisi iktidarını ve onu meşru kabul eden devletleri eleştirmiştir. Erdoğan'ın bu sözleri B.A.E.'nin tepkisine neden olmuş ve B.A.E. Dışişleri Bakanlığı internet sitesinden yaptığı resmi açıklamada Erdoğan'ın konuşmasını kınayarak Mısır'ın içişlerine müdahale edildiğini ve BM kürsüsünün işgal edildiğini ifade etmiştir. "Birleşik Arap Emirlikleri Erdoğan'ı Kınadı", *Al Jazeera Turk*, 26 Eylül 2014.

Öte yandan Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içerisinde Körfez ülkelerinin payı 2002 yılında yüzde 2,5 iken 2012 yılında yüzde 5'e yükselmiş, 2014 yılına gelindiğinde ise yüzde 4 olarak gerçekleşmiştir (Grafik 40).

Grafik 40 - Türkiye'nin Toplam Dış Ticaret Hacmi İçerisinde Körfez Ülkelerinin Payı (2002-2014)

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

Türkiye'nin Körfez sermayesi için çekici bir pazar haline geldiği, Körfez ülkelerinden Türkiye'ye son beş yılda yapılan doğrudan yabancı yatırım miktarından anlaşılabilir. Türkiye'nin yeni pazar ve yabancı sermaye ihtiyacının artması ve Körfez ülkelerinin özellikle petrol fiyatlarının yükselmesiyle birlikte birikmiş sermayeleri için yeni yatırım alanları arayışına girmesi aynı döneme denk gelmiştir.⁶⁸⁷ Doğrudan yatırımlar her ne kadar küresel krizin etkisiyle 2009 yılında bir düşüş gösterse de sonrasında yükselişe geçmiştir. Görece iyileşme göstermesine rağmen Türkiye'ye yapılan doğrudan yatırımların toplamı içerisinde Körfez ülkelerinin payının, potansiyelinin çok altında ve dalgalı olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin KİK ülkelere toplam ihracatındaki en önemli kalemi başta demir ve çelik olmak üzere ana metal sanayi teşkil etmektedir. Bunda Körfez ülkelerinde inşaat sektörünün hızlı bir yükselişe geçmesinin etkisi büyüktür. Bu durum esasında kısa vadede bir sorun olmasa da orta ve uzun vadede Türkiye-KİK arasındaki ticari büyümenin sürdürülebilirliğini sorgulamaya sebep olmaktadır. Taraflar arasındaki ticaretin uzun vadeli anlaşmalarla garantiye alınarak sürdürülebilirliğinin sağlanması,

⁶⁸⁷ Birol Başkan, "Turkey-GCC Relations: Is there a Future?", *Insight Turkey*, Vol. 13, No. 1, 2011, p. 163.

KİK üyesi ülkelerle vizelerin kaldırılması, serbest ticaret anlaşmalarının yapılması ve yatırım şartlarının kolaylaştırılması bu bağlamda önem taşımaktadır. Buna rağmen, Körfez ülkeleri bölgedeki siyasi istikrarsızlıktan dolayı Türkiye dâhil müzakere süreci devam eden bütün serbest ticaret anlaşmalarını askıya aldığını duyurmuştur.⁶⁸⁸ Oysa Türkiye ve Körfez ülkeleri arasındaki ilişkilerin daha fazla gelişmesi ve taraflar arasındaki iktisadi ve ticari bağların güçlenmesi her iki tarafın da yararına olacaktır.⁶⁸⁹

Tablo 15 - Körfez Ülkelerinden Türkiye'ye Doğrudan Yabancı Yatırımlar (2005-2014)
(Milyon dolar)

Ülke	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014(*)
B.A.E.	1.625	1.548	183	148	6	104	89	52	176	115
S.Arabistan	2	22	10	1.312	34	39	8	439	39	33
Kuveyt	20	123	77	330	73	193	43	271	185	234
Katar	0	0	0	126	0	52	50	46	469	8
Bahreyn	24	89	36	47	96	0	5	131	11	35

Kaynak: T.C. Merkez Bankası

(*) Geçici veriler

5.2. İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (İİT)

İslam İşbirliği Teşkilatı, Eylül 2011'den önceki eski adıyla İslam Konferansı Örgütü'nün (İKÖ) temelleri 21 Ağustos 1969'da Mescid-i Aksa'ya karşı gerçekleştirilen sabotajın İslam ülkelerinde yarattığı tepki üzerine toplanan zirve sonucunda atılmıştır. Örgüt 1972 yılında İslam Konferansı Örgütü Şartı'nın⁶⁹⁰ kabul edilmesiyle kurulmuş olup, Türkiye'nin İİT'ye kuruluşundan bu yana üye olup olmadığı hususu tartışmalıdır.⁶⁹¹

⁶⁸⁸ Gülşah Neslihan Akkaya, "Körfez İşbirliği Konseyi Krallar Kulübü ve Değişen Bölgesel Düzen", *SETA Analiz*, S. 70, Ağustos 2013, ss. 19-24.

⁶⁸⁹ Şaban Kardaş, "Turkey and the Gulf Dialogue in the Middle East", *TESEV Foreign Policy Bulletin*, November 2012, p.2.

⁶⁹⁰ 14 Mart 2008'de Dakar'da yapılan 11. İKÖ Zirvesi'nde hazırlanan yeni Şart Örgütün temel kurucu belgesi olarak kabul edilmiş ve 1972 tarihli eski Şartı değiştirerek yerine geçmiştir. Şart'ın metni için bkz. <http://www.oic-oci.org/is11/english/Charter-en.pdf> , (19.05.2015).

⁶⁹¹ Bülent Tanör Türkiye'nin bu örgütün tam üyesi olmadığı görüşündedir. Tanör, İslam Konferansı Yasası'nı imzalamayan Türkiye'nin bu kuruluşa katılmak için gerekli iç hukuk işlemlerini (onaylamayı uygun bulma yasası) yapmamış olduğuna, dolayısıyla üyelik yolunda bir "devlet iradesi" açıklamadığına dikkat çekmektedir. Bu çerçevede Tanör, Türkiye'nin üye olmadığı halde örgüt üyelerinin sahip olduğu hak ve yükümlülükleri üstlendiğini ileri sürmektedir. Bkz. Tanör, a.g.m., s.105-106. Türkiye'nin bu örgüte üyeliğinin uluslararası hukuk bağlamında tartışıldığı diğer bir çalışma için bkz. Münevver Aktaş, "Türkiye İslam Konferansı Örgütüne Üye Midir?", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.11, S. 1, 2009, s. 1-87.

1990'ların ikinci yarısında İsrail ile kurulan askeri işbirliği Türkiye'nin İKÖ'nün Aralık 1997'deki Tahran zirvesinde eleştirilere konu olmuş ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel zirveyi terk etmiştir. Ancak Mesut Yılmaz hükümeti ilişkileri geliştirme ve diyalog çabalarını sürdürmüştür.⁶⁹²

Dünya çapında tüm İslam ülkelerini buluşturan tek ortak forum olan İslam İşbirliği Teşkilatı ile Türkiye ilişkilerinin zirve yaptığı nokta ise Türkiye'nin organizasyonun genel sekreterliğinin 2004 ve 2014 yılları arasında bir Türk tarafından (Prof. Ekmeleddin İhsanoğlu) tarafından yürütülmesi olmuştur. Böylece Türkiye, İslam Dünyasını kapsayan örgütte, ilk kez bu kadar üst düzeyde ve etkin olarak temsil edilmiştir. Bu gelişmeyi, Türkiye'nin Ortadoğu'da uygulamak istediği dış politika anlayışının önemli bir parçası olarak görmek mümkündür. Nitekim Philip Robins bu durumu bölgesel ve diplomatik düzeyde Türkiye'nin Ortadoğu ve İslam dünyasını ciddiye alan çok boyutlu dış politika izlediğini göstermesi açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirmektedir.⁶⁹³ Buna ilaveten bu gelişme, Türkiye'nin Arap ülkeleri nezdinde itibarını artırdığı gibi bölgede Türk kimliğinin istikrar unsuru olarak görülmesine de hizmet etmiştir.

İİT'ye gerek bölgesel gerek uluslararası gelişmeler bağlamında özel önem veren Türkiye, bu organizasyonun uluslararası alandaki etkinliğinin daha da artmasını desteklemektedir. Zira mevcut durumda İİT'in Arap ülkeleri arasında etkin bir dayanışma yaratabildiğini ve teşkilat bünyesinde alınan kararların uluslararası arenada ciddi bir ağırlığı olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir.⁶⁹⁴

Teşkilatın en faal üyelerinden biri olan Türkiye, çok sayıda İİT kuruluşuna ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca İİT çalışmalarına daha kuvvetli katkı yapmak ve katılım sağlamak amacıyla, bu Teşkilat nezdinde Cidde'de mukim bir Daimi Temsilciliğin yakında faaliyete geçmesi öngörülmektedir. İİT Dışişleri Bakanları Konseyi toplantılarına üç kez ev sahipliği yapan Türkiye, 2016 yılında düzenlenecek 13. İslam

⁶⁹² Kirişçi, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Geleceği", a.g.e., s 173.

⁶⁹³ Philip Robins, "Turkish foreign policy since 2002: between a 'post-Islamist' government and a Kemalist state", *International Affairs*, Vol. 83, No. 1, 2007, pp. 301.

⁶⁹⁴ İİT'in gerçekçilikten uzak ve uygulanma şansı olmayan kararlar aldığına ilişkin yorumlar yapılmaktadır. İsrail'in 2006 yılında Lübnan'a yönelik yaptığı saldırıların ardından İİT'in, İsrail'in savaş suçu işlemesi temelinde cezalandırılması yönünde aldığı kararın bu yönde bir değerlendirmesi için bkz. E. Fuat Keyman, "Türkiye, Dış Politika ve Ortadoğu'nun Yeniden Yapılanması", *Avrasya Dosyası*, C.12, S.2, Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 2006, s.18-19. Fuat Keyman ayrıca, Arap ülkelerinin bölgesel sorunlara karşı dış politika eğilimlerinde, tarihsel karar alanı olarak İİT yerine daha ziyade (Türkiye'nin de gözlemci olduğu) Arap Ligi'ni tercih ettiklerini hatırlatmaktadır.

Zirvesi'ne de ev sahipliği yapacaktır. İİT Dışışleri Bakanları Konseyi'nin son toplantısı 18 Haziran 2014'te Cidde'de yapılmış ve 41.si düzenlenen bu toplantıya Dışışleri Bakanı Davutoğlu iştirak etmiştir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, T¼rkiye'nin İİT ile ilişkileri, çok boyutlu dış politika ilkesi gereği AB, ECO veya başka bir b¼lgesel entegrasyon çabasının alternatifi değildir. Bu ¼rg¼tlerle tek tek ilişkiler, birbirini destekleyen ayrı s¼reler olarak g¼r¼lmektedir.

B¼t¼n bunlara ilaveten, T¼rkiye İİT ile ilişkilerini salt siyasal d¼zlemde yapılandırmayarak teşkilat b¼nyesindeki ekonomik işbirliğine de ayrıca ¼nem vermektedir. Nitekim 1981 yılında gerçekleştirilen zirvede kurulan ¼ daimi komiteden biri olan İslam İşbirliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK) başkanlığını 1984 yılından beri T¼rkiye y¼r¼tmektedir. 1985'ten beri her yıl bakanlar d¼zeyinde toplanan İSEDAK'ın çalışmalarında ¼ncelikli olarak ele alınan konulardan biri ¼lkeler arasında ticaretin finansmanı olmuş ve bu konu İslam Kalkınma Bankası aracılığıyla etkin bir biçimde uygulanabilir hale gelmiştir.⁶⁹⁵ T¼rkiye 1974 yılında İİT'ye bağlı olarak oluşturulan İslam Kalkınma Bankasına kurucu ¼ye olarak katılmıştır.

İSEDAK Toplantıları T¼rkiye'nin başta Arap ¼lkeleri olmak ¼zere, Ortadoğu ¼lkeleri ile yakınlığını pekiştiren ¼nemli bir ekonomi politik mekanizma olmaya devam etmektedir. Nitekim İSEDAK erevesinde, Tercihli Ticaret Sistemi ereve Anlaşması Tercihli Tarifeler Protokol¼ ve Menşe Kuralları İİT ¼lkeleri arasında ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konusunda hukuki altyapıyı oluşturan ¼nemli girişimler olarak ¼ne çıkmaktadır. Tercihli Ticaret Sistemi'nin, Menşe Kuralları d¼zenlemesi hukuki olarak 2011 yılı Ağustos ayında y¼r¼rl¼đe girmiş olmakla birlikte, ¼lkelerin taviz listelerini⁶⁹⁶ yayınlamaları s¼reci devam etmektedir. ¼ anlaşmayı da imzalayan ve taviz listelerini ileten 10 ¼lke sayısına, ¼rd¼n'¼n 18 Temmuz 2012 tarihinde taviz listesini İİT Genel Sekretaryası'na sunmasıyla ulaşılmış olmakla birlikte, akabinde Suriye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı ¼yeliđinin 15-16 Ağustos 2012'te Mekke'de

⁶⁹⁵ Selim İlkin, "T¼rkiye'nin Arap ¼lkeleriyle Olan Ticari ve İktisadı İlişkileri ¼zerine Kısa Bir Not", *İki Tarafın Bakış Açısından T¼rk-Arap M¼nasebetleri*, İstanbul, IRCICA İslam Tarih, Sanat ve K¼lt¼r Araştırma Merkezi, 2000, s. 256.

⁶⁹⁶ Antlaşmayla muhatap ¼lkeye verilen ¼d¼nleri bir arada g¼steren izelge.

gerçekleştirilen İslam İşbirliği Teşkilatı 4. Olağanüstü Zirvesinde askıya alınması sebebiyle⁶⁹⁷ TPS-OIC'in fiilen yürürlüğe girmesi henüz mümkün olmamıştır.

5.3. EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (EİT)

Türkiye, İran ve Pakistan arasında bölgesel ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğini geliştirmek amacıyla 1985 yılında kurulmuş olan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Sovyet Birliği'nin dağılmasının ardından 1992'de Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın katılımıyla kapsamlı bölgesel bir kuruluş haline gelmiştir.⁶⁹⁸

Kuruluşun en önemli amaçları arasında yer alan serbest ticaret esaslarına dayalı bölge içi ticaretin geliştirilmesi yollarının aranması amacıyla 17 Temmuz 2003 tarihinde İslamabad'da "Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ticaret Anlaşması" (Economic Cooperation Organization Trade Agreement - ECOTA) Türkiye, Afganistan, İran, Pakistan ve Tacikistan tarafından imzalanmış ve 24 Mayıs 2007 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. ECOTA, İran ve Türkiye arasındaki ticaretin artırılması ve bölgede ekonomik entegrasyonun sağlanması yolunda önemli bir adım olmuştur. ECOTA Türkiye ve EİT üyesi ülkeler özellikle de İran'la ekonomik ilişkilerin gelişmesi ve bölge içi ticaretin artırılması için ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik önemli bir anlaşmadır. Anlaşmanın yürürlüğe girmesi için ilgili 5 imzacı ülkenin onay işlemlerini tamamlaması koşulu yerine getirilmiştir. Ancak taraflar arasında liste teatisinin tamamlanamamış olması nedeniyle Anlaşma fiilen uygulanamamaktadır. ECOTA'nın yürürlüğe girişini müteakiben, Anlaşmanın 29. maddesi çerçevesinde,⁶⁹⁹ uygulamaya dair konuları izlemek ve gerekli kararları almak üzere, taraf ülkelerin ilgili üst düzey bürokratlarının katılımıyla toplanacak olan "ECOTA İşbirliği Konseyi" kurulmuştur. ECOTA'nın hayata geçirilmesinin özellikle ihracat imkânlarının kısıtlı olduğu İran ve Pakistan başta olmak üzere ECOTA ülkelerine ciddi pazar açılımı

⁶⁹⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "İslam İşbirliği Teşkilatı Olağanüstü Zirvesinde Suriye'nin üyeliği askıya alındı" <http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati-olaganustu-zirvesinde-suriyenin-uyeligi-askiya-alindi.tr.mfa>, (18.05.2013).

⁶⁹⁸ EİT hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Önder Özar, "Economic Co-operation, Organisation: A Promising Future, *Perceptions*, Vol. 2, No. 1, 1997, pp. 15-23 ve Selim İlkin, "Economic Cooperation Organisation (ECO): A Short Note", *Journal of Economic Cooperation among Islamic Countries*, Vol. 15, Nos. 3-4, 1994, pp. 31-43.

⁶⁹⁹ Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ticaret Anlaşmanın tam metni için bkz. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/05/20070524-1.htm>, (19.01.2014)

sağlayacağı öngörülmektedir. Bu çerçevede Anlaşmanın bir an önce yürürlüğe konulması için Türkiye tarafından aktif bir tutum sergilenmektedir. Son olarak 23 Nisan 2013 tarihinde Tahran’da gerçekleştirilen ECOTA İşbirliği Konseyi 4. Toplantısında 1 Eylül 2013 tarihi tarafların taviz listelerini Sekretaryaya iletmeleri ve anlaşmanın yürürlüğe girmesi için yeni tarih olarak belirlenmiştir. 2015 yılı sonu itibariyle İran ve Tacikistan tarafından liste teatileri sunulmamış olmasından dolayı süreçte herhangi bir gelişme kaydedilmemiştir.

5.4. GELİŞEN SEKİZ ÜLKE (D-8)

15 Haziran 1997 tarihinde dönemin başbakanı Necmettin Erbakan önderliğinde Türkiye’nin girişimleriyle kurulan D-8 Müslüman ülkelerden oluşan üyeleri (Türkiye, İran, Mısır, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya ve Nijerya) arasında ekonomik ve ticari işbirliğinin geliştirilmesine yönelik bir oluşumdur. Erbakan’ın seçmenine mesaj vermek için diğer bir deyişle iç siyasal kaygılarla kuruluşuna önyak olduğu ileri sürülen⁷⁰⁰ bu oluşuma Davutoğlu, romantik siyasal dinamiklerin aksine ekonomi politik bağlamda önem atfetmektedir. Zira Davutoğlu D-8’i “uluslararası ekonomi politikte ağırlığı her geçen gün artan Doğu Asya ve zengin kaynaklara sahip olan Afrika’ya” yapılacak bir açılım için önemli üs niteliği taşıyan Endonezya ve Malezya ile Mısır ve Nijerya’yla ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında önemsemektedir.⁷⁰¹ Dolayısıyla, kurulduğu dönemde iç politikadaki çekişmelerin eksenine oturtulan D-8’in, 2000’li yıllarla birlikte güçlendirilerek Türkiye’nin yürüttüğü ekonomi politik açılım çalışmalarının bir dış halkası haline getirilmesinin hedeflendiği söylenebilir.

D-8 bünyesindeki “D-8 Üyesi Ülkeler Arasında Tercihli Ticaret Anlaşması” 13 Mayıs 2006’da imzalanmış; 3 Temmuz 2008 tarihinde ise Tercihli Ticaret Anlaşması’nın ekini teşkil edecek olan Menşe Kuralları Protokolü İran ve Türkiye dahil 6 ülke (Türkiye, İran, Endonezya, Malezya, Nijerya, Pakistan) tarafından kabul edilmiştir. D-8 Tercihli Ticaret Anlaşmasının yürürlüğe girmesi için Menşe Kuralları Protokolü ile birlikte en az 4 ülke tarafından onaylanması gerekmekte olup; daha önce İran, Malezya ve Nijerya tarafından onaylanan Anlaşmanın Türkiye’nin de onay

⁷⁰⁰ Bu yönde bir yorum için bkz. Philip Robins, “Turkish Foreign Policy Under Erbakan”, *Survival*, Vol. 39, No.2, Summer 1997, pp. 82-100.

⁷⁰¹ Davutoğlu, *Stratejik Derinlik Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, a.g.e., s. 282..

işlemlerini tamamlamasıyla, 25 Ağustos 2011 tarihinde onay işlemlerini tamamlayan dört ülke arasında hukuken yürürlüğe girmiştir. Endonezya ise 4 Ekim 2011 tarihinde Anlaşmayı onaylayan ülkeler arasına katılmıştır. Bununla birlikte, D-8 Tercihli Ticaret Anlaşması'na taraf bazı ülkelerin taviz listelerini sunmaması nedeniyle fiilen yürürlüğe giremeyen Anlaşmaya işlerlik kazandırılmasını ve sürecin hızlandırılmasını teminen 22 Mart 2012 tarihinde D-8 Gözetim Komitesi Toplantısı İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Anılan toplantıda Anlaşmanın uygulamasına yönelik tüm ülkelere iç prosedürlerin süratle tamamlanması ve Anlaşmanın ilke olarak 15 Ağustos 2012 tarihinde fiilen yürürlüğe konulmasına ilişkin karar verilmiştir. Geline aşamada İran'ın da taviz listesini 30 Temmuz 2012 tarihi itibarıyla D-8 Sekreteryası'na sunması ile birlikte İran ve daha önce taviz listelerini sunmuş olan Türkiye, Malezya, Endonezya, Nijerya ve Pakistan arasında Anlaşmanın hayata geçirilmesi önünde hiçbir engel kalmamıştır. Bununla birlikte anlaşmanın fiilen işlerlik kazanabilmesini teminen prosedürlere ilişkin çalışmalar devam etmektedir.⁷⁰²

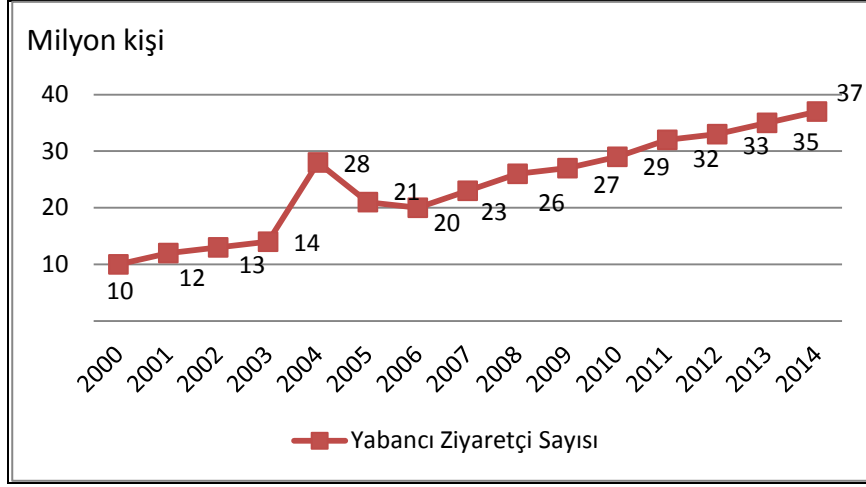
6.SINIRLARIN REFAH VE DİYALOĞA AÇILMASI: ORTADOĞU ÜLKELERİNE YÖNELİK YENİ VİZE POLİTİKALARI

Türk dış politikasının 2000'li yıllardan itibaren dış politika ile ekonomik ilişkiler arasındaki bağı giderek daha fazla gözetmesi vize politikasında da belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, mevcut liberal vize politikası son dönem Türkiye dış politikasının çarpıcı bir özelliğine işaret etmektedir.⁷⁰³ Ortadoğu'ya yönelik dış politikada vize muafiyetinin serbest ticaretin önünü açacağı ve karşılıklı seyahatleri kolaylaştıracağı düşüncesinden hareketle birçok bölge ülkesi ile vize anlaşması imzalanmıştır. Türkiye'nin uyguladığı liberal vize politikalarının bir sonucu olarak, artan seyahat özgürlüğü sayesinde gelişen beşeri ve sosyo-ekonomik ilişkiler, ticari ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir adımı oluşturmaktadır. Nitekim Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki vizelerin kalkması taraflar açısından ticareti arttırıcı bir etki doğurmuştur. Öte yandan Türkiye'nin bölge ile ekonomik angajmanındaki büyümenin Türkiye'ye yönelik insan hareketliliğinin artışı ile paralel bir seyir izlediği söylenebilir.

⁷⁰² Ekonomi Bakanlığı internet sitesi, www.ekonomi.gov.tr, (08.12.2013).

⁷⁰³ Kirişçi, "Turkey's Demonstrative Effect and the Transformation of the Middle East, a.g.m., p.44.

Grafik 41 – Yabancı Ziyaretçi Sayısı (2000-2014)

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı

Serbest ticaret alanları oluşturulmasının yanı sıra kişilerin serbest dolaşımının da bölgedeki ekonomik entegrasyonu ve hareketliliği arttıracığı öngörüsünden hareketle, başta komşu ülkeler olmak üzere birçok ülke ile vize muafiyet anlaşmaları imzalanmıştır.⁷⁰⁴ 2002 yılında 42 ülkeye vizesiz seyahat edilirken, 2015 yılında vizesiz seyahat edilen ülke sayısı 69'a çıkmıştır. Vize politikalarının bir uzantısı olarak Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçi sayısı 2000 yılı itibariyle 10 milyonken, 2014 yılı sonu itibariyle ise 37 milyona ulaşmıştır.

Ortadoğu ülkeleri ile tesis edilen vize muafiyetlerine baktığımızda ise, 4 ülke (İran, Suriye, Ürdün ve Lübnan) ile tam muafiyet on ülke ile kısmi muafiyet olduğu görülmektedir. Suudi Arabistan ile vize muafiyeti ise bulunmamaktadır. Sınır kapılarında vize alınabilen bölge ülkeleri ise, Irak, Kuveyt, Katar ve Umman'dır. Ayrıca Yemen'le muafiyet anlaşması 2012'de imzalanmakla birlikte, sözkonusu anlaşma henüz yürürlüğe girmemiştir.

⁷⁰⁴ Kirişçi-Kaptanoğlu, a.g.m., p.709.

Tablo 16 - 2014 Yılı İtibariyle Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ile Vize Muafiyet Durumu

Ülke	Umuma Mahsus Pasaport	Hususi ve Hizmet Pasaport
İran	Vizeden muaf	Vizeden muaf
Suriye (*)	Vizeden muaf	Vizeden muaf
Ürdün	Vizeden muaf	Vizeden muaf
Lübnan	Vizeden muaf	Vizeden muaf
Irak	Vizeye tabi (Sınırdaki vize almak mümkün)	Vizeden muaf
İsrail	Vizeye tabi	Vizeden muaf
Mısır	Vizeye tabi	Vizeden muaf
Yemen	Vizeye tabi (Muafiyet anlaşması 2012'de imzalanmakla birlikte, henüz yürürlüğe girmemiştir)	Vizeden muaf
B.A.E.	Vizeye tabi	Vizeden muaf
Bahreyn	Vizeye tabi	Vizeden muaf
Kuveyt	Vizeye tabi (Sınırdaki vize almak mümkün)	Vizeden muaf
Katar	Vizeden muaf	Vizeden muaf
Umman	Vizeye tabi (Sınırdaki vize almak mümkün)	Vizeden muaf
Suudi Arabistan	Vizeye tabi	Vizeye tabi
Filistin	Vize uygulanmamaktadır. Filistin'e seyahat edecek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının İsrail ve Mısır vizesi almaları gerekmektedir.	

(*) Anlaşma askıya alınmıştır.

İran'la vize muafiyeti iki ülkenin de üyesi olduğu D-8 kapsamında sağlanmıştır. D-8 ülkeleri (Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya) işadamları için "Vize İşlemlerinin Basitleştirilmesi Anlaşması" 4 Şubat 2001 tarihinde imzalanmış olup, anlaşmayı imzalayan Türkiye, İran, Malezya ve Pakistan için geçerli olmak üzere 5 Şubat 2010 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. İran'dan Türkiye'ye önemli miktarda turist gelmektedir. TÜİK verilerine göre 2012 yılında 1 milyon 186 bin olan İran'lı turist sayısı, 2014'te 1 milyon 590 bin olmuş; Türkiye'den İran'a giden turist sayısı ise 2014 yılı itibariyle 1 milyon 581 bin kişiye ulaşmıştır. Şii mezhebine mensup İranlıların Irak Kerbela şehrine yönelik Hac ziyaretlerinin Irak ve Suriye yerine Türkiye üzerinden yapılması konusunda mutabakata varılması durumunda bu sayının daha da artması beklenmektedir.⁷⁰⁵

⁷⁰⁵ DEİK, *İran Ülke Bülteni*, 2015.

Türkiye ile Suriye arasındaki vizeleri kaldıran anlaşma, Suriye ile Arap Baharı öncesinde ilişkilerde yakalanan ivmenin bir sonucu olarak Türkiye-Suriye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin 13 Ekim 2009 tarihli ilk toplantısında imzalanmıştır. Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun 'Antep ve Halep'i yeniden birleştirme' olarak değerlendirdiği bu gelişme, o dönemde iki ülke arasındaki işbirliğinin ekonomik ve sosyal bütünleşmeye dönüştüğü önemli bir dönüm noktası olmuştur. Vizelerin kalkmasıyla sınırın iki tarafındaki hareketlilik ciddi ölçüde artmış; ticari, yatırım ve ekonomik teşebbüslerin önü açılmıştı. Her iki taraftan daha çok sayıda müteşebbis ticari faaliyetlerde bulunmaya ve yatırımlar yapmaya başlamışlardı. Ayrıca sınırın iki yakasında yaşayanların akraba olmasının da etkisiyle ziyaretlerde ciddi bir artış yaşanmıştı.⁷⁰⁶ TÜİK verilerine göre, Suriye'den Türkiye'ye gelen turist sayısı 2000'de sadece 122.414, 2008'de ise 406,935 iken vizelerin kaldırılması sonrası 2010'da 899,494 olmuştu.⁷⁰⁷ Türkiye'den Suriye'ye giden turist sayısı ise 2000'den 2005'e on dokuz katına çıkmış⁷⁰⁸, 2010 yılına gelindiğinde ise 1,5 milyon kişiye ulaşmıştı. Ancak müteakiben başlayan Arap Baharı hareketliliği üzerine yaşanan ülke içi kaotik gelişmeler ve gerilim süreci, tüm anlaşmalar gibi vize muafiyetinin de askıya alınmasını beraberinde getirmiş ve iki ülke arasındaki olumlu ilişkilere önemli ölçüde ket vurmuştur.

Türkiye ile Ürdün arasındaki vize uygulamasının kaldırılması süreci de Suriye ile olduğu gibi yakın bir tarihte gerçekleşmiştir. 2009'un sonunda Cumhurbaşkanı Gül'ün 1-3 Aralık 2009 tarihlerinde gerçekleştirdiği ziyaret sırasında bir yandan iki ülke arasında STA imzalanırken diğer yandan da iki ülke arasındaki vizeler karşılıklı olarak kaldırılmıştır.⁷⁰⁹ TÜİK verilerine göre 2008 yılında yaklaşık 74 bin olan Türkiye'yi ziyaret eden Ürdünlü sayısı, 2014 yılında 131 bine ulaşmıştır.

Türkiye-Lübnan Vize Muafiyeti Anlaşması, ise 20 Haziran 2010 tarihinde imzalanmış olup, temeli 10 Haziran 2010'da İstanbul'da Türkiye, Suriye, Ürdün ve Lübnan arasında serbest ticaret bölgesi oluşturma amacıyla imzalanan bildirgeye dayanmaktadır. Nitekim bildirgeye göre, Türkiye, Suriye, Ürdün ve Lübnan arasında

⁷⁰⁶ Muhittin Ataman, "Suriye'de İktidar Mücadelesi: Baas Rejimi, Toplumsal Talepler ve Uluslararası Toplum", *SETA Raporu*, Nisan 2012, s.49.

⁷⁰⁷ Özlem Tür, "2000'lerde Türkiye - Suriye İlişkilerinin Siyasi-Ekonomisi", *Ortadoğu Analiz*, C. 3, S. 31-32, Temmuz-Ağustos 2011, s.36.

⁷⁰⁸ Fuller, a.g.e., s. 283.

⁷⁰⁹ Hasan Kanbolat, "Cumhurbaşkanı Gül'ün Ürdün Ziyareti: Vize Kalktı, Serbest Ticaret Anlaşması İmzalandı", *Ortadoğu Analiz*, C. 1, S.12, Aralık 2009, ss.56-60.

malların ve kişilerin serbest dolaşımını öngören bir serbest ticaret alanı oluşturulması kararlaştırılmıştı.

Irak'la vizelerin kaldırılmasına ilişkin süreç ise daha geç gelişme göstermiştir. 30 Nisan 2014 seçimlerinden sonra Haydar İbadi başbakanlığında kurulan yeni hükümetin Dışişleri Bakanlığı görevini yürütmeye başlayan İbrahim El-Caferi'nin 5-7 Kasım 2014'te gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinin ilk gününde Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile yaptığı görüşmenin ardından Türkiye ve Irak arasında diplomatik, hizmet ve hususi pasaportlar için vizeler kaldırılmıştır.

7. ALTERNATİF BİR POLİTİKA ARACI OLARAK TÜRKİYE'NİN ORTADOĞU'YA YÖNELİK DIŞ YARDIMLARI

2000'li yıllarla birlikte Türkiye'nin dış politika algısı, ekonomik ve kültürel ilişkilerin yanı sıra insani ihtiyaçları da içerecek şekilde daha geniş kapsamlı ve çok boyutlu bir biçimde oluşmaya başlamıştır. Bu bağlamda, uluslararası anlaşmazlıklarda arabuluculuk rolü, dış ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve enerji nakil hatlarının şekillenmesi gibi konulara ilave olarak dış yardımlara da dış politikada daha fazla önem vermeye başlanmıştır. Diğer bir deyişle, dış yardımlar çok boyutlu bir nitelik taşıyan 21. yüzyıl Türk dış politikasında önemli bir alternatif politika enstrümanı olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye'nin devlet kaynaklı dış yardımları Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle kurulan ve ilk olarak eski Sovyet coğrafyasında faal olan TİKA aracılığıyla etkin bir biçimde yürütülmektedir. TİKA, 2000'li yıllarla birlikte Türk dış politikasında çok boyutlu ve aktif politika anlayışının yerleşmesi sonucu artık bu bölge ile sınırlı kalmayarak, Ortadoğu'da da Türk dış politika uygulayıcısı konumunu üstlenmiştir. TİKA verilerine göre 2014 yılında Türkiye'nin iki taraflı resmi kalkınma yardımları toplamı 3,502 milyar dolara ulaşmış olup, 2011'den beri Türkiye'nin kalkınma yardımlarından en fazla payı Ortadoğu bölgesi almaktadır. Bölgeye yapılan yardımlar özellikle Suriyeli mültecilere yapılan yardımlarla büyüyerek 2014 yılında 2,5 milyar doları aşmıştır.⁷¹⁰

⁷¹⁰ TİKA 2014 yılı Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu.

Türkiye'nin Ortadoğu bölgesinde yumuşak güce dayalı pozisyonunu güçlendiren önemli bir aktör olarak TİKA özellikle bölgede yaşanan insani krizler bağlamında yardımlar gerçekleştirmektedir. Nitekim Türkiye'nin 2014 yılında yaptığı resmi kalkınma yardımlarının yaklaşık yarısını (yüzde 48) insani yardımlar oluşturmuştur. Bu miktarın büyük bir kısmı ise Suriyeli mültecilere yapılan yardımlar olmuştur. Öte yandan Arap Baharı öncesinde bölgeye ilişkin olarak Türkiye tarafından yapılan insani yardımlar da dikkate değerdir. 2006'ta Lübnan'da yaşanan insani kriz, 2008 yılının sonunda patlak veren Gazze Krizi ile Libya krizi bağlamında yapılan yardımlar bu noktada ilk akla gelenlerdir. Ayrıca IŞİD'in Haziran 2014'ten itibaren yürüttüğü yıkıcı faaliyetleri sonucu bölgede yaşanan insani krize Türkiye ilk müdahale eden ülke olmuştur. Buna ilaveten, Başbakanlık verilerine göre 2014 yılında Türk Sivil Toplum Kuruluşları (STK) tarafından gerçekleştirilen kalkınma yardımları toplamı da 368,28 milyon dolara ulaşmıştır. STK'ların yoğun olarak faaliyet yürüttüğü bölge ülkeleri arasında Suriye ve Filistin önde gelmektedir.⁷¹¹

Dış yardımlar, siyasi rejimlerden çok halkların nezdinde karşılığı olan bir politika enstrümanıdır. Bu da Türkiye'nin bölgeyle geliştirmek istediği yumuşak güç eksenli politikanın doğal bir sonucudur. Bu çerçevede, Türkiye'nin özellikle 2000'lerin ilk on yılında *ekonomik liberalizm* temelinde yürüttüğü dış politikasına, 2009 sonrasında Arap isyanları ile başlayan süreçte *politik liberalizmi* de eklemleyerek sürdürmesi⁷¹² dış yardımların yönlendirildiği ülke halkalarına da yansımıştır. Bu bağlamda, Müslüman Kardeşler Devrimi sonrasında Mısır'a yardım konusunda en istekli ülkelerden birinin Türkiye olması şaşırtıcı değildir. Zira Türkiye hem doğrudan hibe hem de kredi yöntemiyle Kahire yönetimine 2 milyar doların üzerinde yardım edeceğini duyurmuştur. Nitekim Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'nin ve Başbakan Erdoğan'ın katılımıyla 30 Eylül 2012'de Türkiye ile Mısır arasında yardım anlaşması imzalanmıştır.⁷¹³ Bu çerçevede Türkiye Kahire yönetimine (1 milyar doları altyapı yardımı olmak üzere) toplam 2 milyar dolar yardımda bulunmuştur.⁷¹⁴

⁷¹¹ TİKA 2014 yılı Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu.

⁷¹² Tarık Oğuzlu, "The 'Arab Spring' and the Rise of the 2.0 Version of Turkey's 'Zero Problems with Neighbours' Policy", *SAM Papers*, No. 1, Feb. 2012, pp.1-16, http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/02/SAM_Paper_TarikOguzlu2.pdf, (13.04.2014).

⁷¹³ "Türkiye'den Mısır'a 3 yılı geri ödemesiz 1 milyar dolar kredi", *Milliyet*, 19 Ekim 2012.

⁷¹⁴ "Türkiye'den Mısır'a altyapı yardımı", *Anadolu Ajansı*, 28 Nisan 2013, <http://aa.com.tr/tr/dunya/turkiyeden-misira-altyapi-yardimi/251533>, (10 Mayıs 2013).

Türkiye'nin insani yardım konusunda en çok önem verdiği ülkelerden biri ise Filistin olagelmıştır. Türkiye'nin 1995 yılından bu yana başta sağlık, eğitim, kamu maliyesi, kurumsallaşma, güvenlik, turizm ve tarım alanları olmak üzere Filistin'e aynı ve nakdi olarak yaptığı yardımların toplamının uluslararası bütçeleme teknikleri kullanıldığında 180 milyon doları aştığı hesaplanmaktadır.⁷¹⁵ Türkiye ayrıca, başta Birleşmiş Milletler Filistinli Mültecilere Yardım ve Bayındırlık Ajansı (UNRWA), Dünya Sağlık Örgütü ve BM Gıda ve Tarım Örgütü gibi BM kuruluşları ve içinde yer aldığı El Halil'deki Uluslararası Geçici Mevcudiyet (TIPH) gibi misyonlar aracılığıyla mülteciler dahil Filistinlilere doğrudan veya dolaylı yardımlar yapmaktadır. Filistin'e yardımların yerinde ve daha etkin bir şekilde takip edilmesi amacıyla 2005 yılında TİKA'nın Ramallah Ofisi açılmıştır. 2007'deki fiili bölünmeden sonra Filistinlilerin ve özellikle Gazze sakinlerinin daha fazla mağdur olmasını önlemek için Türkiye her türlü insani yardım katkılarını sürdürmeye devam etmektedir. Gazze'de 1.000 prefabrik konut inşa edilmesi için Filistin tarafından arazi tahsis edilmiş olup, temel atma töreni TİKA Başkanı'nın 8-11 Kasım 2014 tarihlerindeki Filistin ziyareti sırasında gerçekleştirilmiştir. Türkiye, Gazze'nin yeniden imarı ve Filistin'in sürdürülebilir kalkınması amacıyla 12 Ekim 2014 tarihinde Kahire'de düzenlenen uluslararası konferansa (Bağışçı Ülkeler Konferansı) katılarak, 2014-2017 yılları için 200 milyon dolar daha yardım taahhüdünde bulunmuştur.

Öte yandan kalkınma açısından en az ekonomik yardımlar kadar teknik yardımlar ve bu teknik yardımlarla desteklenen büyük yatırım projeleri de önemli bir role sahiptir. Bu bağlamda, Filistin'in ekonomik altyapısına güçlendirme yönünde atılan adımlar, Türkiye'nin Filistin'de barışın inşasına yönelik önemli bir katkı olarak düşünülebilir. Bu çerçevede TOBB tarafından 2005 yılında başlatılan ve Filistin'de bir Sanayi Bölgesi kurmayı amaçlayan "Ankara Forumu" önemli bir girişim olmakla birlikte, hâlâ hayata geçirilememiştir. TOBB'un girişimiyle, Türk-Filistin-İsrail işadamları arasında işbirliği ortamı tesis edilmesi amacıyla 2005'te başlatılan inisiyatif, ilk başta Gazze'deki Erez Sanayi Bölgesi'nin yeniden canlandırılmasını amaçlamıştır. Ancak Gazze Şeridi'nin Haziran 2007'de Hamas'ın kontrolüne geçmesiyle Erez'de hayata geçirilmesi planlanan proje uygulanabilirliğini yitirmiştir. Bunun üzerine, 2007 yılında Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, İsrail Devlet Başkanı Şimon Perez ve Filistin

⁷¹⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı.

Ulusal Yönetimi Başkanı Mahmud Abbas eşbaşkanlığında Ankara’da düzenlenen toplantıda, Batı Şeria’da benzeri bir “Barış için Sanayi” projesine başlanması karar altına alınmış ve bu yönde bir ortak açıklama imzalanmıştır.

Önce güneydeki Batı Şeria’daki Tarkumya bölgesi için fizibilite çalışmalarına başlanmakla birlikte, Filistin ve İsrail tarafıyla yürütülen temasların ve yapılan çalışmaların ardından yatırımcılar için Cenin’in çok daha cazip olacağı kararına varılmıştır. Yeşil hat üzerinde bulunan bin dönüm arazi üzerine kurulması planlanan olan Cenin Organize Sanayi Bölgesi, Haifa Limanı’na ve Ürdün sınırına 30 kilometrelik mesafede yer alması öngörülmektedir. Bu sayede üretilecek sanayi ürünlerinin, İsrail’in Haifa Limanı’ndan dünya pazarlarına açılma imkânı bulması umulmuştur. Bu bölgenin ABD’nin “Nitelikli Sanayi Bölgeleri” uygulaması kapsamında yer alması nedeniyle burada yer alacak yatırımcıların ABD’ye gümrüksüz ihracat fırsatından faydalanabilecek olması da ayrıca önem taşımaktadır. “Serbest Bölge” statüsünde kurulacak olması nedeniyle de bölgeden Körfez ülkeleri ve Avrupa Birliği ülkelerine gümrüksüz mal satmak mümkün olabilecektir. İsrail’in lojistik altyapısına da erişimin sağlanacağı bölge, çok sayıda sektörden Türk yatırımcılar için önemli bir cazibe merkezi haline gelebilecektir.⁷¹⁶ Cenin Organize Sanayi Mutabakat Zaptı 26 Kasım 2014 tarihinde Bilim-Sanayi ve Teknoloji Bakanı Fikri Işık ile Filistin Başbakan Yardımcısı ve Ulusal Ekonomi Bakanı Muhammed Mustafa tarafından imzalanmıştır.⁷¹⁷

Gerek Mısır gerekse Filistin örneklerinde görüleceği gibi Türkiye’nin Ortadoğu bölgesine yönelik yaptığı teknik işbirliği ve kalkınma yardımları yaparken ekonomik bir geri dönüşüm kaygısı taşımadığı, bu yönde bir planlama yapmadığı açıktır. Ancak dış yardımların; uluslararası piyasa koşulları, ekonomi-politik konjonktür ve benzeri diğer faktörlerle birlikte, belli ölçüde pazar yaratan bir etkisi olduğu, kendiliğinden gerçekleşen kazanımların da söz konusu olabildiği bilinmektedir.

⁷¹⁶ “Filistin’de ‘Barış İçin Sanayi’ye Bir Adım Daha...”, *TEPAV*, 28 Kasım 2013, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3584>, (12.04.2014).

⁷¹⁷ “Cenin Organize Sanayi Bölgesi Mutabakat Zaptı” imzalandı”, *TOBB*, 26 Kasım 2014, <http://tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=19891&lst=MansetListesi>,

SONUÇ

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte, tarih boyunca yakın temasta olduğu Ortadoğu bölgesiyle arasına keskin sınırlar çizen Türkiye, Soğuk Savaş dönemi sonrasında bölgeye olan ilgisini Batı Bloğu ile kurduğu stratejik müttefiklik ilişkileri bağlamında arttırmıştı. Ancak 1970’li yıllarda gerek Kıbrıs meselesi nedeniyle ile Batı ile sorunlar yaşanması gerekse petrol krizinin ardından ekonomi hassasiyetlerin Türk dış politika yapıcılarını kaçınılmaz olarak etkilemeye başlaması, bölge ülkeleri ile (başta ekonomik olmak üzere) yakın ilişkilerin öne çıkmasına neden olmuştur. Türkiye’de neo-liberal bir dönüşümün yaşandığı 1980’li yıllar ise, aynı zamanda Soğuk Savaş’ın da yeniden ısınmasıyla Türkiye’nin bölge ile angaje olduğu yıllar olmuştur. Dışa açık bir kalkınma modelinin benimsendiği 1980’li yıllar boyunca siyasal ve stratejik dinamiklerle birlikte ekonomik kaygılar da Türkiye’nin bölge ülkelerine ilişkin dış politikasını şekillendiren bir diğer unsur olarak ortaya çıkmıştır. 1980’lerin büyük kısmında bölgedeki en önemli iki komşusunun savaş ortamından ekonomik anlamda büyüme fırsatını yakalayan ve bu ülkelerle karşılıklı bağımlılık ekseninde ilişkiler geliştirebilen Türkiye, 1990’larda Soğuk Savaş’ın bitmesiyle birlikte bölgede bir bocalama evresine girmiştir. Gerek Körfez Krizi gibi 1990’lı yıllarda bölgede yaşanan sıcak savaş türevi gelişmeler gerekse Türkiye’nin bölgesinde sahip olduğu potansiyeli harekete geçirmek için gerekli olan ekonomik gelişme ve siyasi istikrar ortamını sağlayamaması, PKK ve ‘irtica’ tehdidi gibi nedenlerle bölge ülkelerinin geneline yönelik politikalarında karşılıklı bağımlılık ekseninde bir anlayıştan ziyade güvenlik ve savunma eksenli bir yaklaşım sergilemiştir. Bu dönemde İsrail ile kurulan güvenlik ve askeri kaygılarla başlayan ancak önemli ekonomik açılımları olan ilişkiler ile rekabet ve işbirliği diyalektiğinin somut olarak gözlemlendiği İran ile ilişkiler de yine önemli ölçüde gelişme göstermiştir.

Bir yandan Türkiye 1999 yılında AB adaylık sürecinde yaşanan birtakım gelişmelerle iç politikada yaşanan dönüşüm ve özellikle 2001 ekonomik krizi sonrasında gerçekleştirilen kurumsal düzenlemelerle ekonomik alanda gündeme gelen değişim, bir yandan da Türkiye’nin dış politika yaklaşımında yaşanan güvenlik odaklı paradigmanın ‘kendine güven’ ekseninde değişmesiyle birlikte, dış politika hedef ve aktörlerini de kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Bu çerçevede, 2000’lerin başından itibaren yaşanan iç ekonomik ve politik gelişmeler Türkiye’nin bölgesel politikasını da yeniden

konumlandırmasına yol açmıştır. Dolayısıyla 2000’li yıllarla birlikte Ortadoğu bölgesine ilişkin dış politika yaklaşımının ve bölge ülkeleri ile geliştirilen ilişkilerin tüm bu gelişmelerin bir uzantısı olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, yeni yüzyılla birlikte bölgeye yönelik Türk dış politikasında çatışma ve savaşları önlemeye yönelik yoğun çaba gösterilmiş olup, diplomasi ön planda tutularak yumuşak güç kullanımı tercih edilmiştir. Bu bağlamda, bölgesel ve ikili ilişkiler arttırılmış, bölgesel ve uluslararası örgütlerde daha aktif roller üstlenilmiş ve bu süreçlere destek sağlayacak yeni dış politika araçları devreye sokulmuştur. Komşularla sıfır sorun ilkesi çerçevesinde geleneksel yakın tehdit algılamalarından uzaklaşarak, bölge ülkeleri ile maksimum işbirliği geliştirilmeye çalışılmıştır. Türkiye EİT, İİT, D-8 gibi örgütlerde etkin ve aktif olmaya çalışmış ve TİKA, THY gibi kuruluşlar bu dönemde dış politikada stratejik bir değer olarak belirmişlerdir. Diğer taraftan, enerji kaynakları bağlamında bölgenin merkezi konumunun tarihin her döneminde olduğu gibi 2000’li yıllarda da önemini arttırarak koruması bölge ülkeleriyle ilişkilerin ivmesinin artmasında önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede örneğin Türkiye-İrak ilişkileri Kuzey Irak’a yönelik uluslararası petrol şirketlerinin ilgisinin artmasından etkilenmiştir. Diğer bir deyişle, ulus-üstü aktörlerin davranışlarının iki ulusal aktör arasındaki ilişkileri etkilemesi noktasında bölgenin ekonomi politiği, Türk dış politikasında da yansımaları bulmuştur. Yine enerji bağlamında Türkiye-İran ilişkileri bölgede önemli bir dinamiği oluşturmaktadır. İran’a yönelik yaptırımlara rağmen Türkiye-İran enerji ticaretinin, altın ticaretine ivme kazandıran çeşitli by-pass yöntemleriyle de olsa sürdüğü görülmektedir.

Çalışmada, Türkiye’nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerinde gerek ülkenin iç dinamikleri ve gerekse bölgesel dinamiklerin etkileşimi ekseninde karşılıklı bağımlılığın Türk dış politikasında önemli bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle bölge ülkeleri ile imzalanan ticaret, ekonomik işbirliği ve enerji anlaşmaları, ayrıca geliştirilen Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi çerçevesinde imzalanan muhtelif anlaşmalar bölge ülkeleri ile Türkiye arasındaki işbirliğini arttırıcı mekanizmalar olarak ele alınmıştır. 2000’lerin başından itibaren değişen dış politika yaklaşımının sağladığı diyalog ve işbirliği sayesinde bölgede yaşanan siyasal krizlere rağmen ekonomik ilişkilerin sürdürülebilir oluşu karşılıklı bağımlılığın somut bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Bu noktadan hareketle tezde, Türkiye’nin 2000’li yıllardan itibaren Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerinin liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşım

çerçevesinde, Robert Keohane ve Joseph S. Nye'in "karmaşık karşılıklı bağımlılık" kavramı ekseninde tanımlandığına ilişkin somut dayanaklar saptanmıştır. İlk olarak, Ortadoğu toplumları ile Türkiye arasında bağlantı ve etkileşimi sağlayan iletişim kanalları 2000'lerle birlikte ciddi bir artış göstermiştir. Bir yandan devlet ve hükümet düzeyinde ilişkilerde yakınlaşma gözlemlenirken, diğer taraftan devlet dışı aktörler arasında da artan ilişkiler dikkat çekmektedir. Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyleri başta olmak üzere çeşitli resmi mekanizmalar aracılığıyla üst düzey hükümet yetkilileri arasındaki gayri resmi bağlantılar haricinde de Ortadoğu ülkelerindeki toplumlar arasında iletişim kuran kanallar yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu iletişim kanalları; özel şirketler, özel şirketlerin katılımıyla gerçekleştirilen ticaret heyetleri, bankalar ve sivil toplum kuruluşları gibi hükümet-dışı örgütlenmelerin yanı sıra vize politikalarında yaşanan esneklikler ve ulaşım/iletişim ağlarının daha etkin kurulmasıyla daha verimli ve çoklu bir yapı arz etmektedir.

İkinci olarak, bölge ülkeleri ile kurulan iletişim kanallarının sayısındaki artış ile birlikte askeri ve güvenlik temelli konuların dışında ekonomik konular da ilişkilerin kapsamına dahil olmuş, hatta daha belirleyici bir unsur olarak öne çıkmıştır. Aslında bu durum, bölgede 1970'lerden itibaren yaşanan gelişmeler sonrasında ortaya çıkmış olmakla birlikte, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Türkiye'nin dış politika gündeminde askeri ve güvenlik temelli konuların da öneminin azalması beklenirken gerek bölgede yaşanan sıcak savaşlar gerekse PKK tehdidi gibi konular nedeniyle ekonomik konuların dış politikada tekrar öne çıkması ancak 1990'ların sonlarından sonra mümkün olabilmiştir. Ancak ekonomik veriler ekonomik ilişkilerin yaşanan tüm olumsuzluklara, hatta bölgenin dünyanın en zor ve karmaşık yeri olmasına rağmen hızını yavaşlatsa da durduramadığı, bunun da bölgeyle kurulan ve potansiyel olarak var olan karşılıklı bağımlılığın bir sonucu olduğu değerlendirilmiştir. 2000'li yıllar boyunca ekonomik ilişkilerin çeşitlendirilmesi, yeni pazarlara açılım gibi değişen küresel koşullara ayak uyduran Türkiye, dış politika alanında da salt siyasal ve güvenlik konuları yerine ekonomik meseleleri de ön plana çıkarmıştır. Öte yandan 2000'li yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu'ya açılımı aynı zamanda kendi ekonomik gerekliliklerinin de bir sonucudur. Bu, iki nedene dayalı olarak izah edilebilir. İlki Türkiye'nin bölgeden temin ettiği enerji ihtiyacı, ikincisi de genişleyen ekonomisi için pazar arayışıdır. Zira 2000'lerin başından itibaren yakalanan ekonomik büyüme ile

birlikte Ortadoğu bölgesinin Türk mallarına açılması gerekliliği kaçınılmaz olmuş; bu süreçte devlet-dışı aktörler, Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinde artan bir biçimde öne çıkmıştır. Aynı şekilde yakalanan istikrar ile birlikte, yatırım ilişkileri bağlamında da bölge ülkeleriyle yakın ilişkiler geliştirilmesi gündeme gelmiştir.

2000'li yıllardan itibaren Türkiye özellikle yakın ve bölgesel komşularına yönelik dış politikasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini hedeflenmiştir. Türkiye, bölge ülkeleri ile son derece dikkate değer siyasi ve ekonomik ilişkiler geliştirmiş, bu ülkeler ile onlarca ticaret ve işbirliği anlaşması imzalamıştır. Yeni dönemde bölgesel istikrar ve işbirliğini dış politikasının merkezine alan Türkiye, ekonomik karşılıklı bağımlılık sayesinde Ortadoğu bölgesindeki güvenlik sorunlarının çözümünün de mümkün olabileceği ve bölgede istikrar sağlanabileceği kanaatiyle politika üretmektedir. Davutoğlu'nun ifadesiyle "Ortadoğu'da düzen ve istikrar, izole edilmiş ekonomilerle birlikte var olamayacaktır."⁷¹⁸

Üçüncüsü, Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine ilişkin dış politikasındaki askeri güç önemini korumakla birlikte, yumuşak gücün önemi ve rolü artmıştır. Bölge ülkeleri ile Türkiye arasındaki kişilerin, malların ve sermayenin artan hareketliliği bu ülkelerdeki insanların iletişimini de artırmıştır. Diğer bir deyişle, bölge ülkeleriyle artan ekonomik bütünleşme, yoğunlaşan insan hareketliliği ve güçlenen özel sektör diyalogu Türkiye'nin bölge nezdindeki yumuşak gücünü arttırmıştır. 2000'li yıllarla birlikte Türkiye bölgedeki komşularıyla kronik hale gelmiş sorunların kendi potansiyelini ortaya çıkarmasına engel olmasına müsaade etmemeye; tarihsel ve kültürel bağları değerlendirmeye başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin bölge halkları nezdinde aldığı destek de oldukça artmıştır.

Öte yandan 2000'li yılların başından itibaren Türkiye'nin iktisadi ilişkiler ve hatta bütünleşmelerle bir refah alanı oluşturmak istediği Ortadoğu bölgesinin özellikle 2010 sonrasında bölgede yaşanan ve giderek tahmin edilmesi zor bir hâl alan gelişmeler sonucu iç savaş ortamına sürüklenmesinin, Türkiye'nin bölgeye yönelik politikaların sınırlarını açığa çıkardığı bir gerçektir. Diğer taraftan, küresel jeopolitik mücadelenin en şiddetli biçimde yaşanageldiği Ortadoğu coğrafyasında, bölge ülkelerinin gerek kendi içlerindeki istikrarsızlıkların ve mezhepsel gerilimlerin gerekse aralarındaki sınır sorunları ve çatışmalarının tarihin hiçbir döneminde eksik olmadığı düşünüldüğünde,

⁷¹⁸ Davutoğlu, "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007", a.g.m., p. 85.

Türk dış politika yapıcılarının bölgeye yönelik politikalarını istikrarlı bir bölgesel güvenlik ortamının var olduğu varsayımı üzerine kurmadığı açıktır. Ancak, 2010 sonrasında ortaya çıkan ve “Arap Baharı” olarak nitelenen olaylarla başlayan süreç, Türkiye’nin ekonomi temelli bölgesel bütünleşmelerin hakim olduğu bir refah havzası olarak hedeflediği Ortadoğu’dan, mezhepsel farklılıkların derinleştiği ve istikrarsızlıkların keskinleştiği çok farklı bir Ortadoğu’ya doğru evrilmektedir. Buna ilaveten, Haziran 2014’ten sonra aktif olarak bölgede eylemler yapan IŞİD de Türkiye’nin bölgeye yönelik politikasının ekonomik ayağını tehdit eden önemli bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen çalışmada ulaşılan bir diğer sonuç, Ortadoğu’ya ilişkin Türk dış politikasının bölgede istikrarsızlığa yol açan birtakım gelişmeler sebebiyle bazı aksamalarla karşılaşsa bile, bir dış politika perspektifi olarak liberal ekonomi politiğin ekseninin dışına çıkılmadığıdır. Ortadoğu ülkelerine yönelik dış politikasında ekonomiyi 2000’li yıllardan itibaren daha etkin bir araç olarak kullanmaya başlayan Türkiye, bölgede 2010 sonrasında yaşanan Arap Baharı süreci ve sonrasında ortaya çıkan IŞİD olayları gibi birtakım öngörülemeyen gelişmelere rağmen liberal ekonomi politik bağlama oturtmuş olduğu dış politikasını ciddi bir dönüşüme uğratmamıştır. Her ne kadar bu süreçte dış politika söylemleri ve uygulamalarında esneklikler ve değişiklikler yaşanmış olsa da, bunlar konjonktürel gelişmeler olarak sınırlı düzeyde kalacağı değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, son dönemde bir yönüyle karşılıklı bağımlılığın ifadesi olan komşularla sıfır sorun politikasının sonunun geldiği ve yine ekonomi politik merkezli dış politikadan askeri ve güvenlik merkezli dış politikaya geri dönüşün yaşanacağı yönünde ileri sürülen iddiaların dış politika alanında somut olarak bir karşılık görmeyeceği öngörülmüştür. Ancak bununla birlikte son dönemde, Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerin mesafeli bir hal alacağı öngörülmesi de yapılmıştır. Bu tespiti kısmen katılmakla beraber, yani bölgedeki Suriye ve Mısır gibi ülkelerle ilişkilerin Arap Baharı öncesindeki yakınlığından uzak olduğu doğru olmakla birlikte, Türkiye’nin bölge ülkeleriyle olan ilişkilerinin Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi salt askeri ve güvenlik unsurlarını içermediği ve 2000’lerde çerçevesi çizilen ekonomi-temelli karşılıklı bağımlılıktan hareketle iktisadi unsurları bünyesinde barındırmaya devam ettiği açıktır. Nitekim bölgede yaşanan tüm olumsuz gelişmelere rağmen siyasal anlamda sorun yaşanan bölge ülkeleri ile ticari ilişkiler başta olmak üzere ekonomik ilişkilere bakıldığında karşılıklı bağımlılık

bağlamındaki tablo daha anlaşılır bir hâl almaktadır. Çalışmada yer alan veriler bu sonucu açıkça ortaya koymaktadır. Özetle, ekonomik veriler göstermektedir ki, yaşanan siyasal ve askeri sıkıntılara rağmen Türkiye ekonomik açıdan bölgede kendine alan açmayı bilmiştir. Yeni dönem Türk Dış Politikası ile karşılıklı bağımlılığını güçlendiren her oluşum desteklenmiş, siyasal gerginliklerin ekonomik alana zarar vermesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Suriye, Irak ve ambargolar kuşatmasındaki İran'la olan ilişkiler bu yargıya verilebilecek örnekler konumundadır. Bunlara ilaveten, 2016 yılının ortalarında Türkiye tarafından Rusya, İsrail ve Mısır ile ilişkilerde yumuşamaya dair verilen sinyaller, uzun vadede ekonomik ilişkilerin siyasal ilişkilerde ne denli etkili olabileceğini göstermektedir.

Bununla birlikte, Suriye ve Irak'ta özellikle 2015'in sonlarındaki süreçte artan şekilde gözlemleneceği gibi, siyasi gelişmeler ve güvenlik kaygılarının ilişkilerde önemini korumaya devam ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Ortadoğu'ya yönelik ekonomi odaklı dış politika yaklaşımının, bölgede güvenlik sorunlarının giderilmesi durumunda daha efektif bir biçimde uygulama alanı bulacağı açıktır. Öte yandan bölgenin ihtiyacı olan barış ve refahın da, güvenlik ve askeri odaklı dış politikaların yanı sıra ekonomik karşılıklı bağımlılık ekseninde sağlanabileceğinin yalnızca Türkiye tarafından değil, bölgesel ve küresel güçler tarafından da farkına varılmasıyla Ortadoğu'da güven ortamının sağlanması mümkün olabilecektir.

EK 1 - Ortadoğu ile Dış Ticaret Hacminin Ülkeler Bazında Dağılımı (*) (2001-2014)

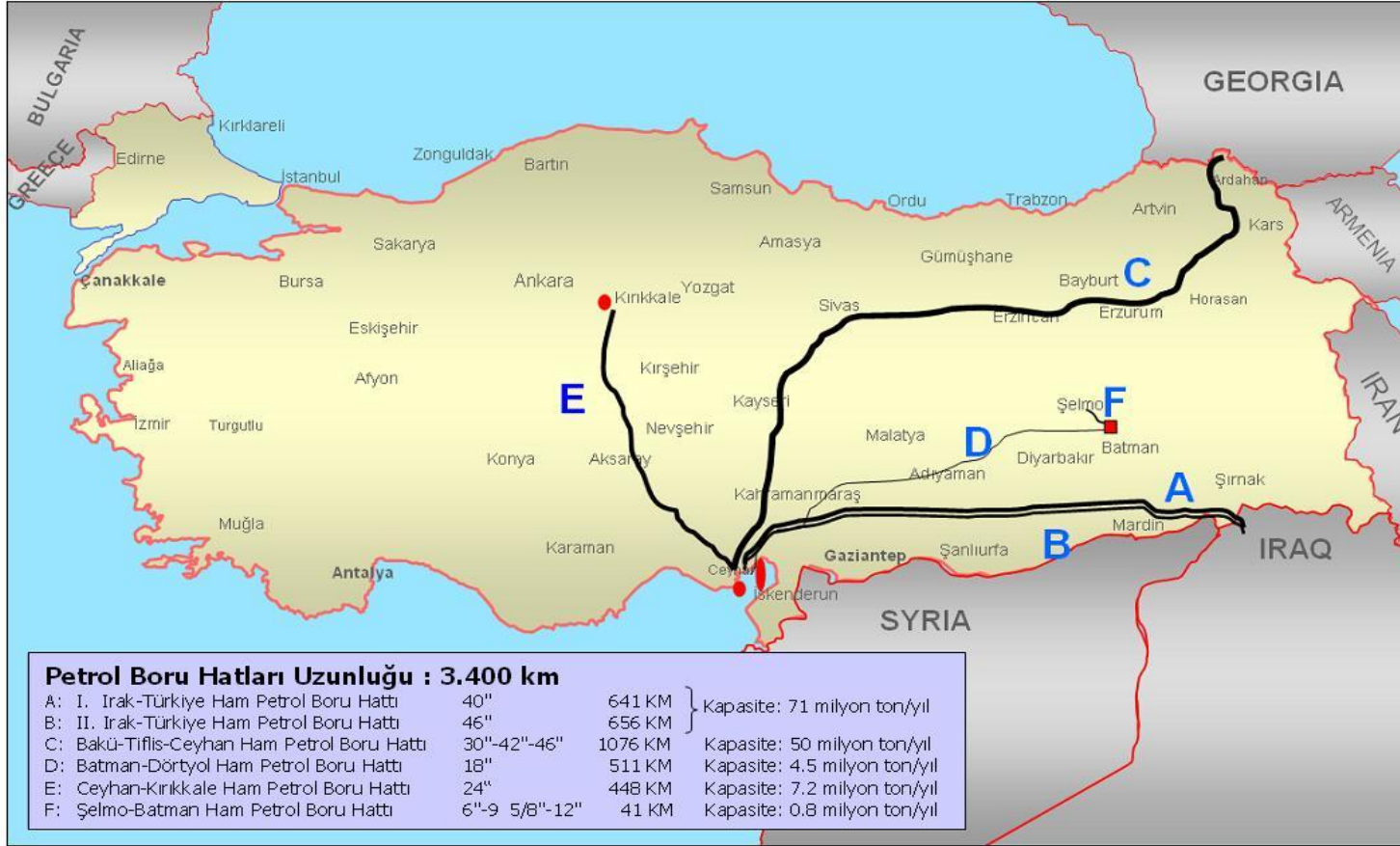
ORTADOĞU ÜLKELERİ İLE DIŞ TİCARET HACMİ: 2000'ler														
(Milyon Dolar)														
Ülke Adı	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İran	1.200	1.255	2.394	2.775	4.383	6.694	8.057	10.229	5.431	10.689	16.051	21.887	14.577	13.722
Irak	0	0	871	1.966	2.817	2.711	2.963	4.050	5.244	6.190	8.397	10.977	12.095	11.165
BAE	445	558	817	1.327	1.881	2.338	3.711	8.667	3.564	4.031	5.356	11.772	10.350	7.916
İsrail	1.335	1.406	1.542	2.029	2.272	2.311	2.740	3.383	2.597	3.440	4.448	4.041	5.068	5.832
S.Arabistan	1.230	675	950	1.122	1.549	1.606	2.223	3.111	2.544	3.598	4.765	5.849	5.206	5.391
Mısır	513	445	535	728	955	1.102	1.556	2.313	3.241	3.177	4.142	5.021	4.829	4.738
Suriye	745	582	672	642	694	797	1.057	1.439	1.643	2.297	1.947	568	1.109	1.918
Ürdün	132	135	166	244	317	331	401	486	476	614	573	867	815	1.033
Lübnan	210	229	220	382	341	367	509	844	797	847	1.001	1.023	1.006	922
Katar	14	26	24	53	133	409	480	1.233	375	340	669	724	618	739
Yemen	100	120	156	205	200	198	275	354	380	331	273	854	812	653
Umman	31	31	24	31	44	73	116	226	122	169	271	321	524	593
Kuveyt	228	166	182	292	252	275	312	574	395	610	568	569	626	569
Bahreyn	26	36	44	73	61	80	196	404	138	244	272	368	371	498
Filistin	6	5	7	10	10	22	22	21	30	41	49	63	77	93
TR Toplam	72.733	87.613	116.593	160.707	190.251	225.111	277.334	333.991	243.071	299.428	375.749	389.007	403.464	399.939
OD Toplam	6.216	5.668	8.604	11.879	15.907	19.314	24.617	37.334	26.977	36.617	48.782	64.904	58.102	55.782
Pay (%)	8,5	6,5	7,4	7,4	8,4	8,6	8,9	11,2	11,1	12,2	13,0	16,7	14,4	13,9

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

(*) Sıralama 2014 yılına göre yapılmıştır.

EK 2 - Türkiye Ham Petrol Boru Hatları

HAM PETROL BORU HATLARI

KAYNAKÇA

Kitaplar

ADDA Jacques, *Ekonominin Küreselleşmesi*, (çev. Sevgi İnceci), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

AKÇAY Engin, *Bir Dış Politika Enstrümanı Olarak Türk Dış Yardımları*, Ankara, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, 2012.

ALTHUSSER Louis, *Politics and History*, (çev. Ben Brewster), London, NY, Verso, 2007.

AMIN Samir, *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*, (çev. Brian Pearce), Sussex, The Harvester Press, 1976, <https://maoistrebelnews.files.wordpress.com/2015/04/unequal-development.pdf>, (12.05.2014).

ARI Tayyar (der.), *Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2 Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar*, Bursa, Dora Yayınları, 2014.

ARI Tayyar, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Bursa, Mkm Yayıncılık, 2008.

ARI Tayyar, *Irak, İran ve ABD Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004.

ARI Tayyar, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2007.

ARI Tayyar, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma Hegemonya İşbirliği*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2002.

ARI Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Bursa, Mkm Yayıncılık, 2008.

ARI Tayyar, *Yükselen Güç: Türkiye – ABD İlişkileri ve Ortadoğu*, Bursa, Mkm Yayıncılık, 2010.

ARIBOĞAN Deniz Ülke, *Kabileden Küreselleşmeye Uluslararası İlişkiler Düşüncesi*, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998.

AYHAN Veysel - Özlem TÜR, *Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler*, Bursa, Dora Yayınları, 2009.

AYHAN Veysel, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2006.

BAĞCI Hüseyin, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, Ankara, İmge Kitabevi, 1990.

BALAAM David N. - Michael VESETH, *Introduction to International Political Economy*, New Jersey, Pearson-Prentice Hall, 2008.

BALCI Ali, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2013.

BAŞKAYA Fikret, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara, Maki Basın Yayın, 2004.

BENGIO Ofra, *Türkiye-İsrail: Hayalet İttifaktan Stratejik İşbirliğine*, (çev. Filiz Kaynak Dişkaya), İstanbul, Erguvan Yayınevi, 2009.

BOUCHER David, *Political Theories of International Relations: From Thucydides to the Present*, Oxford, Oxford University Press, 1998.

BREWER Anthony, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, London-New York, Routledge, 2001.

BUĞRA Ayşe, *İktisatçılar ve İnsanlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

BUZAN Barry-Charles JONES-RICHARDLITTLE, *The Logic of Anarchy*, New York, Colombia University Press, 1993.

CANTZEN Rolf, *Daha Az Devlet Daha Çok Toplum*, (çev. Veysel Atayman), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000.

CAPORASO James A. -David P. Leviene, *Theories of Political Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

COHEN Benjamin, *International Political Economy: An Intellectual History*, Princeton, Princeton University Press, 2008.

COHEN Daniel, *Dünyanın Zenginliği Ulusların Fakirliği*, (çev. Dilek Hattatoğlu), İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

COHN Theodore H., *Global Political Economy: Theory and Practice*, New York, Pearson- Longman, 2010.

ÇARKOĞLU Ali - Mine EDER - Kemal KİRİŞÇİ, *Political Economy of Regional Cooperation in the Middle East*, London, Routledge, 1998.

ÇETİNSAYA Gökhan - Taha ÖZHAN, *İşgalin 6. Yılında Irak*, Ankara, SETA Yayınları, 2009.

DAVUTOĞLU Ahmet, *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul, Küre Yayınları, 2001.

DAVUTOĞLU Ahmet, *Teoriden Pratiğe: Türk Dış Politikası Üzerine Konuşmalar*, İstanbul, Küre Yayınları, 2013.

DUMÊNIL Gerard -Dominique LÊVY, *Kapitalizmin Marksist İktisadı*, (çev. Selin Pelek), İstanbul, İletişim Yayınları,2009.

EHTESHAMI Anoushiravan - Raymond A. HÏNNERBUSCH, *Syria and Iran: Middle powers in a penetrated regional system*, London and New York, Routledge, 1997.

ERHAN Çağrı, *Türk Dış Politikasının Güncel Sorunları*, Ankara, İmaj Yayınevi, 2010.

FRIEDEN Jeffrey A.- David A. LAKE, *International Political Economy Perspectives on Global Power and Wealth*, London-New York, Routledge, 2000.

FRIEDMAN Milton, *Kapitalizm ve Özgürlük*, (çev. Doğan Erberk-Nilgün Himmetlioğlu), İstanbul, Plato Film Yayınları, 2011.

FULLER Graham E., *Yeni Türkiye Cumhuriyeti: Yükselen Bölgesel Aktör*, (çev. Mustafa Acar), İstanbul, Timaş Yayınları, 2008.

GILL Stephen, *Power and Resistance in the New World Order*, New York, Palgrave Macmillan, 2003.

GILPIN Robert, *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*, Ankara, Kripto Basım Yayım, 2013.

GÖZEN Ramazan, *Amerikan Kısacasında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası*, Ankara, Liberte Yayınları, 2000.

HAHNEL Robin, *Siyasal İktisadın ABC'si: Modern Bir Yaklaşım*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004.

HALE William, *Turkish Foreign Policy: 1774-2000*, London, Portland, Frank Cass, 2002.

HALLIDAY Fred, *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

HASENCLEVER Andreas - Peter MAYER - Volker RITTBERGER, *Theories of International Regimes*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, s. 23-26.

HAYEK Friedrich A.von, *Kölelik Yolu*, (çev. Turhan Feyzioğlu-Yıldray Arsan), Ankara, Liberte Yayınları, 1999.

HEYWOOD Andrew, *Global Politics*, New York, Palgrave-Macmillan, 2011.

HOBBES Thomas, *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civill [1651]*, (ed.) Roy Hay, London, McMaster University Archive, <http://socserv.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/hobbes/Leviathan.pdf>, (13.11.2013).

HOBSON John A., *Imperialism: A Study*, New York, Cosimo Classics, 2005.
HOBSON John M., *The State and International Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

KANT Immanuel, *Toward Perpetual Peace: A Philosophical Sketch*,
<http://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/kant1795.pdf> , s.1-4, (09.05.2014).

KARPAT Kemal H., *Türk Dış Politikası Tarihi*, (çev. Güneş Ayas), İstanbul, Timaş Yayınları, 2012.

KAUTSKY Karl, *Seçilmiş Politik Yazılar*, (der.) Hatrick Goode, (çev. Celal Kanat), İstanbul, Kavram Yayınları, 1990.

KAZGAN Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2002.

KAZGAN Gülten, *Küreselleşme ve Ulus Devlet*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

KEGLEY Charles W. - Eugene R. WITTKOPF, *World Politics: Trend and Transformation*, New York, St. Martin's Press, 1995.

KEOHANE Robert O. - Joseph S. NYE, Jr., *Power and Interdependence*, New York, Longman, 2001.

KEOHANE Robert O., *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton, Princeton University Press, 1984.

KEPENEK Yakup - Nurhan YENTÜRK, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2001.

KNUTSEN Torbjon L., *A History of International Relations History*, Manchester, Manchester University Press, 1997.

LARRABEE F. Stephen-Ian O. LESSER, *Türk Dış Politikası: Belirsizlik Döneminde*, (çev. Mustafa Yıldırım), İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2004.

LENIN Vladimir Ilyiç, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (çev. Cemal Süreya), Ankara, Sol Yayınları, 2009.

LIEL Alon, *Middle East: Oil, Islam, and Politics*, London, Lynne Reinner Publishers, 2001.

MARX Karl, *Artı-Değer Teorileri: İkinci Cilt*, (çev. Yurdakul Fincancı), Ankara, Sol Yayınları, 1999.

MARX Karl, *Kapital: Birinci Cilt*, (çev. Alaattin Bilgili), Ankara, Sol Yayınları, 2007.

MARX Karl -Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, (çev. Muzaffer Erdost), Ankara, Sol Yayınları, 1993.

MORGENTHAU Hans J., *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York, Knopf, 1985.

MORTON Adam David, *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Economy*, London, Pluto Press, 2007.

MURINSON Alexander, *Turkey's Entente with Israel and Azerbaijan: State identity and Security in the Middle East and Caucasus*, London-New York, Routledge, 2010.

NACHMANI Amikam, *Turkey: facing a new millennium Coping with intertwined conflicts*, Manchester and New York, Manchester University Press, 2003.

NIKITIN Pyotr, *Ekonomi Politik*, (çev. Hamdi Konur), Ankara, Sol Yayınları, 1995.

NYE Joseph S. Jr., *Dünya Siyasetinde Başarının Yolu Yumuşak Güç*, (çev. Rayhan İnan Aydın), Ankara, Elips Kitap, 2005.

O'BRIEN Robert - Marc WILLIAMS, *Global Political Economy: Evolution and Dynamics*, London, Palgrave Macmillian, 2006.

OKSAY Suna, *Uluslararası Kalkınma Yardımı ve Örgütleri*, Ankara, Ödül Tasarım, 1996.

OLLMAN Bertell, *Dialectical Investigations*, London, Routledge, 1993.

OLSON Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, Austin, University of Texas Press, 1991.

OLSON Robert, *Turkey's Relations with Iran, Syria, Israel and Russia, 1991-2000: The Kurdish and Islamist Questions*, Costa Mesa, CA, Mazda Publishers, 2001.

ORAN Baskın, *Türk Dış Politikası (1980 – 2001)*, C. II, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.

OWEN Roger -Şevket PAMUK, *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, (çev. Ayşe Edirne), İstanbul, Sabancı Üniversitesi, 2002.

RAMAZAN Gözen, *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye'nin Dış Politikası*, Ankara, Palme Yayıncılık, 2009.

RICARDO David, *Ekonomi Politğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, (çev. Tayfun Artan), İstanbul, Belge Yayınları, 1997.

ROBERTS Russell, *The Choice: A Fable of Free Trade and Protection*, Upper Saddle River, New Jersey, Pearson Prentice Hall, 2007.

RODRIK Dani, *Akıllı Küreselleşme: Küresel piyasalar, devlet ve demokrasi neden birlikte var olamazlar?*, (çev. Burcu Aksu), Ankara, Efil Yayınevi, 2011.

ROSECRANCE Richard, *The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World*, New York, Basic Books, 1986.

ROSECRANCE Richard, *The Rise of the Virtual State: Wealth and Power in the Coming State*, New York, Basic Books, 1999.

SANCAR ÜŞÜR Serpil, *İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*, Ankara, İmge Yayınları, 1997.

SANDER Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara, İmge Kitabevi, 2001.

SANDER Oral, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan-1918'e*, Ankara, İmge Kitabevi, 1991.

SEYİDOĞLU Halil, *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama*, İstanbul, Güzem Can Yayınları, 2009.

SMITH Adam, *Ulusların Zenginliği*, (çev. Ayşe Yunus-Mehmet Bakırcı), İstanbul, Alan Yayıncılık, 2001.

SMITH Roy - İmad El-ANIS - Christopher FARRANDS, *International Political Economy in the 21st Century: Contemporary Issues and Analyses*, Routledge, 2014.

SÖNMEZOĞLU Faruk, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2005.

ŞAHİN Hüseyin, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi-Bu Güncü Durumu*, Bursa, Ezgi Kitabevi, 2009.

ŞAYLAN Gencay, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, Ankara, İmge Kitabevi, 1995.

ŞENSEVER F. Levent, *Dünya Sosyal Forumu: Aşağıdan Küreselleşme Hareketi ve Küresel Direniş*, İstanbul, Metis Yayınları, 2003.

ŞİMŞEK Erdal, *Türkiye'nin Ortadoğu Politikası*, İstanbul, Kumsaati Yayıncılık, 2005.

THUCYDIDES, *On Justice, Power, and Human Nature: Selections from The History of the Peloponnesian War*, (Trans. Paul Woodruff), Indianapolis, Hackett Publishing, 1993.

ÜNAY Sadık, *Kalkınmacı Modernlik Küresel Ekonomi Politik ve Türkiye*, İstanbul, Küre Yayınları, 2013.

VANDEVELDE Kenneth J., *Bilateral Investment Treaties: History, Policy, and Interpretation*, Oxford, Oxford University Press, 2010.

VERGARA Francisco, *Liberalizmin Felsefi Temelleri: Liberalizm ve Etik*, (çev. Bülent Arıbaş), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

VERGİN Nur, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003.

VIOTTI Paul R. - Mark V. KAUPPI, *Uluslararası İlişkiler ve Dünya Siyaseti*, (çev. Ayşe Özbay Erozan), Ankara, Nobel Yayıncılık, 2014.

WALLERSTEIN Immanuel, *Jeopolitik ve Jeokültür*, İstanbul, İz Yayınları, 1993.

WALLERSTEIN Immanuel, *World-Systems Analysis: An Introduction*, London, Duke University Press, 2004.

WALTZ Kenneth N., *Theory of International Politics*, Long Grove, Illinois, Waveland Press, 2010.

WILLIAM J. Barber, *İktisadi Düşünce Tarihi*, (çev. İhsan Durdu), İstanbul, Şule Yayınları, 1999.

WOODS Ngaire, "International Political Economy in an Age of Globalization", (ed.) John Bylis & Steve Smith, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, Oxford, Oxford University Press, 2001.

YAY Turan, *F.A.Hayek'te İktisadi Düşünce: Hayek V Keynes/Keynesciler Tartışması*, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1993.

YILDIZ Yavuz Gökcalp, *Global Stratejide Ortadoğu*, İstanbul, Der Yayınları, 2000.

ZENGİN Gürkan, *Hoca: Türk Dış Politikası'nda "Davutoğlu Etkisi"*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2010.

ZÜRCHER Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (çev. Yasemin Saner Gönen), İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

Makaleler

AKBAŞ Zafer, "Ürdün Dış Politikasının Temel Bileşenleri: Belirsizlik Sorunu ve Tehdit Algılaması", *International Journal of Social Science*, Vol.5, No. 2, April 2012, pp. 439-459.

AKDER Halis, "Turkey's Export Expansion in the Middle East, 1980-1985", *Middle East Journal*, Vol. 41, No. 4, Autumn, 1987, pp. 553-567.

AKGÜN Birol, “Türk Dış Politikası ve Uluslararası Örgütler”, *Akademik Orta Doğu*, C. 3, S. 2, 2009, ss.1-40.

AKNUR Müge, “Civil-Military Relations During the AK Party Era: Major Developments and Challenges”, *Insight Turkey*, Vol. 15, No. 4, 2013, pp.131-150.

AKTAŞ Münevver, “Türkiye İslam Konferansı Örgütüne Üye Midir?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.11, S. 1, 2009, s. 1-87.

ALTUNIŞIK Meliha B. - Lenore G. MARTIN, “Making Sense of Turkish Foreign Policy in the Middle East under AKP”, *Turkish Studies*, Vol. 12, No. 4, December 2011, pp.569-587.

ALTUNIŞIK Meliha B. - Özlem TÜR, “From Distant Neighbors to Partners? Changing Syrian-Turkish Relations”, *Security Dialogue*, Vol. 37, No. 2, June 2006, pp.229-248.

ALTUNIŞIK Meliha B., “Güvenlik Kıskaçında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri”, *En Uzun On Yıl, Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, (der.) Gencer Özcan-Şule Kut, İstanbul, Buke Yayınları, 2000, ss. 329-353.

ALTUNIŞIK Meliha B., “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri”, *Türkiye ve Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik*, (der.) Meliha Benli Altunışık, İstanbul, Boyut Kitapları, 1999, ss. 181-215.

ALTUNIŞIK Meliha B., “Turkey’s Iraq Policy: The War and Beyond”, *Journal of Contemporary European Studies*, Vol.14, No.2, August 2006, p.183-196.

ALTUNIŞIK Meliha B., “Türkiye’nin İsrail Politikası”, Alan Makovsky-Sabri Sayarı (ed.), *Türkiye’nin Yeni Dünyası: Türk Dış Politikasının Yeni Dış Dinamikleri*, (çev. Hayri Güldü), İstanbul, Alfa Yayınları, 2002, ss. 79-99.

ALTUNIŞIK Meliha B., “Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East”, *New Perspectives on Turkey*, Vol. 40, Spring 2009, pp. 179-185.

ANIL Işıl, “Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve Arap-İsrail Barış Süreci”, *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik*, (der.) Meliha Benli Atunışık, İstanbul, Boyut Kitapları, 1999, ss.129-145.

ARAS Bülent, “Turkish foreign policy towards Iran: Ideology and foreign policy in flux”, *Journal of Third World Studies*, Vol. 18, No.1, 2001, pp. 105-124.

ARAS Bülent, “Türk-İran İlişkileri: Değişim ve Süreklilik”, *Avrasya Dosyası*, C.12, S.2, Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 2006, ss.61-85.

ARAS Bülent - Ebru TURHAN, “İran Nükleer Anlaşması, Ortadoğu’da Güç Dengesi ve Türkiye”, *Ortadoğu Analiz*, C. 6, S. 62, Mayıs-Haziran 2014, ss.18-21.

ARAS Bülent-Rabia KARAKAYA POLAT, "From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations with Syria and Iran", *Security Dialogue*, Vol. 39, No. 5, 2008, pp.495-515.

ARI Tayyar -Ferhat PİRİNÇÇİ, "Turkey's New Foreign Policy Towards The Middle East And The Perceptions In Syria And Lebanon", *Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Kış 2010, ss.1-16.

ARI Tayyar, "2000'li Yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu Politikası", *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, (der.) İdris Bal, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001, ss.101-120.

ARI Tayyar, "Türkiye'nin Orta Doğu Politikası ve ABD ile İlişkileri: Politik İkilem", *Doğu'dan Batı'ya Dış Politika AK Partili Yıllar*, (der.) Zeynep Dağı, Ankara, Orion Yayınevi, 2006, ss.115-140.

ARI Tayyar, "Uluslararası İlişkilerde Büyük Tartışmalar ve Post-Modern Teoriler", Tayyar Arı (der.), *Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2 Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar*, Bursa, Dora Yayınları, 2014, ss.1-48.

ARIM Reşat, "Türkiye ve Kudüs Sorunu", *Türkiye ve Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik*, (der.) Meliha Benli Altunışık, İstanbul, Boyut Kitapları, 1999, ss. 149-178.

ATAMAN Muhittin, "Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri: Temkinli İlişkilerden Çok-Taraflı Birlikteliğe", *Ortadoğu Analiz*, C. 1, S. 9, 2009, ss. 72-81.

ATASOY Seymen, "The Turkish Example: A Model for Change in the Middle East?", *Middle East Policy*, Vol. 18, No. 3, 2011, pp. 86-100.

ATEŞ Davut - Gülizar Samur GÖKMEN, "Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.15, S.1, 2013, ss.45-71.

ATLI Altay, "Businessmen as Diplomats: The Role of Business Associations in Turkey's Foreign Economic Policy", *Insight Turkey*, Vol. 13, No.1, 2011, pp. 109-128.

ATMACA Ayşe Ömür, "Yeni Dünyada Eski Oyun: Eleştirel Perspektiften Türk-Amerikan İlişkileri", *Ortadoğu Etütleri*, C. 3, S. 1, Temmuz 2011, ss.157-191.

AYDIN Mustafa - Damla ARAS, "Ortadoğu'da Ekonomik İlişkilerin Siyasi Çerçevesi; Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye ile Bağlantıları", *Uluslararası İlişkiler*, C.1, S. 2, Yaz 2004, ss. 103-128.

AYDIN Mustafa, "Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.51, S.1, 1996, ss.71-114.

AYHAN Veysel, "Başbakan Erdoğan'ın Beyrut Ziyareti Işığında Türkiye-Lübnan İlişkileri", *Ortadoğu Analiz*, C.2, S. 24, Aralık 2010, ss.8-17.

AYHAN Veysel, “Başbakan Erdoğan’ın Mısır Ziyareti ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Olası Etkileri”, *Ortadoğu Analiz*, C. 3, S. 33, Eylül 2011, ss.8-21.

AYHAN Veysel, “Türkiye–Suriye İlişkilerinde Yeni Bir Dönem: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi”, *Ortadoğu Analiz*, C.1, S. 11, Kasım 2009, ss. 26-34.

AYHAN Veysel, “Ürdün Dış Politikası ve Türkiye ile İlişkiler: Irak Savaşı Sonrası Dönem”, *Ortadoğu Analiz*, C.2, S. 13, Ocak 2010, ss.48-58.

AYMAN S. Gülден, “İran Nükleer Krizi ve Türkiye”, *Avrasya Dosyası*, C.12, S.2, Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 2006, ss.25-60.

BAĞCI Hüseyin, “Demokrat Parti’nin Ortadoğu Politikası”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2001, ss.101-134.

BALCI Ali - Tuncay KARDAŞ, “The Changing Dynamics of Turkey’s Relations with Israel: An Analysis of ‘Securization’”, *Insight Turkey*, Vol.14, No.2, 2012, s. 99-120.

BALCI Ali, “Türkiye’nin Dış Politikası ve İsrail: 1990’lar ve 2000’lere İlişkin Bir Karşılaştırma”, *Ortadoğu Etütleri*, C. 2, N. 2, Ocak 2011, ss.117-136.

BÂLİ Aslı Ü., “A Turkish Model for the Arab Spring?”, *Middle East Law and Governance*, Vol. 3, No. 1-2,2011, pp. 24-42.

BANK André - Roy KARADAG, “The ‘Ankara Moment’: The Politics of Turkey’s Regional Power in the Middle East, 2007–11”, *Third World Quarterly*, Vol. 34, No. 2, 2013, pp. 287–304.

BARBIERI Katherine - Gerald SCHNEIDER, “Globalization and Peace: Assessing New Directions in the Study of Trade and Conflict”, *Journal of Peace Research* (Special Issue on Trade and Conflict), Vol. 36, No. 4, July 1999, pp. 387-404.

BARKEY Henri J., “A Transformed Relationship: Turkey and Iraq”, *Iraq, Its Neighbors, and the United States: Competition, Crisis, and the Reordering of Power*, (ed.) Henri J. Barkey-Scott B. Lasensky-Phebe Marr, Washington D.C., United States Institute of Peace, 2011, pp. 45-71.

BARKEY Henri J., “Hemmed in by Circumstances: Turkey and Iraq since the Gulf War”, *Middle East Policy*, Vol. 7, No. 4, October 2000, pp.110–126.

BARKEY Henri J., “Turkey and the PKK: A Pyrrich Victory?”, *Democracy and Counterterrorism Lessons from the Past*, (ed.) Robert Art-Louise Richardson, Washington DC., USIP Press, 2007, pp. 343-381.

BAŞKAN Birol, “Turkey-GCC Relations: Is there a Future?”, *Insight Turkey*, Vol. 13, No. 1, 2011, pp. 159-173.

BAYKAL Zana, “Türkiye’nin Yeni Enerji Tedarikçisi: Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi”, *Türk Dış Politikası Yıllığı 2014*, ed. Burhanettin Duran-Kemal İnat-Ali Balcı, SETA, Ankara, 2015, ss.40-64.

BİRDAL Mehmet Sinan, “Farklı Kuramsal Yaklaşımlar Açısından Ekonomi ve Dış Politika”, *Dış Politika Karşılaştırmalı Bir Bakış*, (der.) Faruk Sönmezoğlu-Özgün Erler Bayır, İstanbul, Der Yayınları, 2014, ss.111-143.

BÖLÜKBAŞI Süha, “Behind The Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View”, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 29, No. 1, Autumn, 1999, pp. 21-35.

BÖLÜKBAŞI Süha, “Turkey Challenges Iraq and Syria: The Euphrates Dispute”, *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, Vol. 16, No. 4, Summer 1993, pp. 9-32.

BÖLÜKBAŞI Süha, “Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa”, *Türkiye’nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, (der.) Şaban H. Çalış-İhsan D. Dağı-Ramazan Gözen, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, ss. 243-269.

BURCH Kurt, “Constituting IPE and Modernity”, (ed.) Kurt Burch- Robert A. Denemark, *Constituting International Political Economy*, Boulder, Lynne Rienner Pub., 1997, pp.21-40.

BURCHILL Scott, “Liberalism”, *Theories of International Relations*, (ed.) Scott Burchill-Andrew Linklater et. al., New York, Palgrave Macmillan, 2005, pp. 55-83.

CALABRESE John, “Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 1, May 1998, pp. 75-94.

CHANDHOKE Neera, “Marxian Political Economy as Method: How Political is Political Economy?”, *Economic and Political Weekly*, Vol. 29, No.5, January 1994, pp. PE15-PE24.

CİZRE Ümit, “Demythologizing the National Security Concept: The Case of Turkey”, *Middle East Journal*, Vol. 57, No. 2, 2003, pp. 213-230.

COOPER Richard, “National Economic Policy in an Interdependent World Economy”, *The Theoretical Evolution of International Political Economy*, (ed.) George Crane-Abla Amawi, New York, Oxford University Press, 1991, pp.110-120.

COX Robert W., “Critical Political Economy”, *International Political Economy: Understanding Global Disorder*, (ed.) Björn Hettne, London-New Jersey, Zed Books Press, 1995, s. 32.

COX Robert W., “Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations”, *Millennium*, Vol. 10, No. 2, 1981, pp.204-254, <http://ic.ucsc.edu/~rlipsch/Pol272/Cox.pdf> , (04.09.2015).

COX Robert, "Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method", Stephen Gill (ed.), *Gramsci Historical Materialism and International Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, pp. 49-66.

CRANE George T. - Abla AMAWI, "Introduction", *The Theoretical Evolution of International Political Economy*, (ed.) George T. Crane-Abla Amawi, New York, Oxford University Press, 1997, ss. 3-35.

ÇALIŞ Şaban - Erdem ÖZLÜK, "Uluslararası İlişkiler Tarihinin Yapısökümü: İdealizm-Realizm Tartışması", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.18, 2007, ss. 225-243.

ÇARKOĞLU Ali - Mine EDER, "Water Conflict: The Euphrates-Tigris Basin", *Turkey in World Politics, An Emerging Regional Power*, (ed.) Kemal Kirişçi-Barry Rubin, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, pp. 235-250.

ÇETİNSAYA Gökhan, "Türk-İran İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoglu, İstanbul, Der Yayınları, 2001, ss.135-158.

ÇUFALI Mustafa, "21. Yüzyıla Girişte Türkiye'nin Bölgesel Sorunları ve Öneriler", *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, (der.) İdris Bal, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001, ss. 51-55.

DAVUTOĞLU Ahmet, "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007", *Insight Turkey*, Vol.10, No.1, 2008, pp.77-96.

DAVUTOĞLU Ahmet, "Turkey's Zero-Problems Foreign Policy", *Foreign Policy*, 20 Mayıs 2010, <http://foreignpolicy.com/2010/05/20/turkeys-zero-problems-foreign-policy/>, (18.09.2014).

DAVUTOĞLU Ahmet, "Turkish Foreign Policy and the EU in 2010", *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 8, No. 3, 2010, ss. 11-17.

DAVUTOĞLU Ahmet, "Zero Problems in a New Era", *Foreign Policy*, March 21, 2013, <http://foreignpolicy.com/2013/03/21/zero-problems-in-a-new-era/>, (24.10.2014).

DEDE Alper Y., "The Arab Uprisings: Debating the Turkish Model", *Insight Turkey*, Vol. 13, No. 2, 2011, pp. 23-32.

DEDEOĞLU Beril, "Türkiye-İrak ilişkileri: 'Doğu'-'Batı' eksenini ve değişkenler", *Civitas Gentium*, C.1, S.1, 2011, ss. 11-32.

DİRİÖZ Ali Oğuz, "NATO'nun Ortadoğu'ya Yönelik Politikası ve Kurumsal Programları", *Ortadoğu Analiz*, C. 4, S. 40, Nisan 2012, ss.49-57.

DİRİÖZ Ali Oğuz, "Ortadoğu'da Ortak Stratejik Vizyon Işığında Türkiye - Katar İlişkileri", *Ortadoğu Analiz*, C. 6, S. 64, Eylül-Ekim 2014, ss.76-77.

DEVETAK Richard, "Critical Theory", *Theories of International Relations*, (ed.) Scott Burchill-Andrew Linklater et. al., New York, Palgrave Macmillan, 2005, pp.137-160.

DOĞAN Erhan - Semra CERİT MAZLUM, "Türkiye'nin Dış Politikası: Yeni Sorunlar ve Yeni Aktörler", *Sivil Toplum ve Dış Politika, Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler*, (der.) Semra Cerit Mazlum-Erhan Doğan, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2006, s. 11-22.

DOĞAN Erhan, "Türk Dış Politikası ve Sivil Toplum Kuruluşları", *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür-Baklacioğlu, Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012, s.55-76.

DONNELLY Jack, "Realism", *Theories of International Relations*, (ed.) Scott Burchill-Andrew Linklater et. al., New York, Palgrave Macmillan, 2005, pp..29-54.

DORUK Ömer Tuğsal, "Post Keynezyen İktisadi Birey ve Post Keynezyen İktisat Metodolojisinde Krizlerin Dinamikleri Üzerine Yazınsal Bir İnceleme:1929 ve 2008 Krizi Karşılaştırması", *Politik İktisat, Kriz ve Kalkınma*, (ed.) İsmail Şiriner v.d., İstanbul, IJOPEC Publishing, 2011, ss.87-106.

DOYLE Michael, "Three Pillars of the Liberal Peace", *American Political Science Review*, Vol. 99, No. 3, August 2005, pp. 463-466.

DUMAN Mehmet, "Hegemonya ve Güçler Dengesi Bağlamında Uluslararası Siyaset ve İktisat İlişkileri", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 2, 2002, s.1-16.

DURAN Burhanettin, "Türk Dış Politikası Ortadoğululaşılıyor mu?", *Ortadoğu Yıllığı 2008*, (ed.) Kemal İnat-Muhittin Ataman-Burhanettin Duran, İstanbul, Küre Yayınları, Ekim 2009, ss. 385-402.

EDER Mine, "The Change of Globalization and Turkey's Changing Political Economy", *Turkey in World Politics, An Emerging Regional Power*, (ed.) Kemal Kirişci-Barry Rubin, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, pp. 189-216.

EFEGİL Ertan - Leonard A. STONE, "Iran and Turkey in Central Asia: Opportunities for Rapprochement in the Post-Cold War Era", *Journal of Third World Studies*, Vol. 20, No. 1, Spring 2003, p. 55-77.

ERALP Atilla - Özlem TÜR, "İran'la Devrim Sonrası İlişkiler", *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik*, (der.) Meliha Benli Atunışık, İstanbul, Boyut Kitapları, 1999, ss.67-102.

ERHAN Çağrı - Ömer KÜRKÇÜOĞLU, "Filistin Sorunu ve İsrail'le İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C.I, (ed.) Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, ss. 641-648.

ERHAN Çağrı, “Türkiye Ortadoğu’da ABD Ne İstediye Yapmıştır”, *Mülakatlarla Türk Dış Politikası*, (der.) Habibe Özal-Osman Bahadır Dinçer-Mehmet Yegin, Ankara, USAK Yayınları, 2009, ss. 49-67.

ERKMEN Serhat, “2013’te Türkiye Irak İlişkileri İçin Beklentiler ve Olasılıklar”, *Ortadoğu Analiz*, C.5, S.49, Ocak 2013, ss. 90-97.

FIRAT Melek - Ömer KÜRKCÜOĞLU, “Arap Devletleriyle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. I, (ed.) Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, ss. 628-635.

FISHMAN Louis, “Turkish-Israeli Relations in a post-Arab Spring: A Historical Perspective”, *Ortadoğu Analiz*, C.5, S.50, Şubat 2013, ss.33-40.

FRANK Andre Gunder - Barry K. Gills, “5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş”, *Dünya Sistemi: Beş Yüz Yıllık mı, Beş Bin Yıllık mı?*, (der.) Andre Gunder Frank-Barry K. Gills, (çev. Esin Soğancılar), Ankara, İmge Kitapevi, 2003, ss.41-136.

GARTZKE Erik - Quan Li-Charles BOEHMER, “Investing in the Peace: Economic Interdependence and International Conflict”, *International Organization*, Vol.55, No.2, Spring 2001, pp.391-438,
http://pages.ucsd.edu/~egartzke/publications/gartzkeetal_io_01.pdf , (22.09.2013).

Gencer Özcan, “Türkiye-İsrail İlişkileri 50. Yılına Girerken”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2001, ss. 159-177.

GÖKER Mustafa, “Türkiye’nin Yeni Yakın Çevre Politikası ve Sıfır Sorunlu Komşuluk”, *Türkiye Dış Politikasında Strateji Arayışları, Türkiye’nin Güncel Güvenlik Sorunları: Ülkeler, Bölgeler, Örgütler*, (der.) Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Kitabevi, 2011, ss.119-162.

GRIECO Joseph M., “Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism”, *International Organization*, Vol. 42, No.3, 1988, pp.485-507.

GÜNLÜK-ŞENESEN Gülay, “Türkiye’nin Savunma Harcamaları: 2000’li Yıllar”, *Almanak Türkiye 2006-2008: Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim*, (der.) Ali Bayramoğlu-Ahmet İnsel, İstanbul, TESEV Yay., 2009, ss. ss.172-178.

GÜRKAYNAK Muharrem - Serhan YALÇINER, “Uluslararası Politikada Karşılıklı Bağımlılık ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 6, S. 23, Güz 2009, s. 73-92.

HAMILTON Alexander, “Report on Manufactures”, *The Theoretical Evolution of International Political Economy: A Reader*, (ed.) George T. Crane-Abla Amawi, New York, Oxford University Press, 1997, pp. 36-47.

HAN Ahmet K., “Turkey’s Energy Strategy and the Middle East: Between a Rock and a Hard Place”, *Turkish Studies*, Vol. 12, No. 4, 2011, pp. 603-617.

HARLEN Christine Margerum, “A Reappraisal of Classical Economic Nationalism and Economic Liberalism”, *International Studies Quarterly*, Vol. 43, No. 4, December 1999, pp. 733-744.

HEGRE Håvard, ‘Development and the Liberal Peace: What does it Take to Be a Trading State?’, *Journal of Peace Research*, Vol. 37, No. 1, 2000, pp. 5–30.

HEGRE Håvard, ‘Development and the Liberal Peace’, *Nordic Journal of Political Economy*, Vol. 31, 2005, ss.17-46, http://www.nopecjournal.org/NOPEC_2005_a02.pdf, (06.05.2014).

HEGRE Håvard, ‘Size Asymmetry, Trade, and Militarized Conflict’, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 48, No. 3, 2004, pp. 403-429.

HELLEINER Eric, “Economic Nationalism as a Challenge to Economic Liberalism”, *International Studies Quarterly*, Vol. 46, 2002, pp. 307-329.

HERMANN Charles F., “Changing Course: When Governments Choose to Redirect Foreign Policy”, *International Studies Quarterly*, Vol.34, No.1, March 1990, pp. 3-21.

INBAR Efraim, “The Strategic Glue in the Israeli-Turkish Alingment”, *Turkey in World Politics, An Emerging Regional Power*, (ed.) Kemal Kirişçi-Barry Rubin, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, pp.115-128.

İLKİN Selim, “Economic Cooperation Organisation (ECO): A Short Note”, *Journal of Economic Cooperation among Islamic Countries*, Vol. 15, Nos. 3-4, 1994, pp. 31-43.

İLKİN Selim, “Türkiye’nin Arap Ülkeleriyle Olan Ticarî ve İktisadî İlişkileri Üzerine Kısa Bir Not”, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul, IRCICA İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2000, s. 255-274.

İNANÇLI Selim - Mehmet Zeki AK, “Türkiye’nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri ile Ticari İlişkilerine Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Etkileri”, *Ortadoğu Yıllığı 2005*, (ed.) Kemal İnat-Ali Balcı, Ankara, Nobel Yayınları, Temmuz 2006, ss. 385-392.

İNAT Kemal - İsmail Numan TELCİ, “Türkiye’nin İran, İsrail/Filistin ve Suriye Politikası 2009”, *SETA Türk Dış Politikası Yıllığı*, 2009, ss. 93-158.

İNAT Kemal, “Türkiye’nin İran Politikası 2011”, *Ortadoğu Yıllığı 2011*, (ed.) Kemal İnat v.d., İstanbul, Açılım Kitap, Aralık 2012, ss. 9-31.

İNAT Kemal, “Türkiye’nin Son Dönem İran Politikası: Barış ve Kalkınma İçin Karşılıklı Bağımlılık”, *Ortadoğu Analiz*, C. 1, S. 10, 2009, ss. 7-16.

İPEK Pınar, “Enerji Güvenliğinin Ekonomi Politikası”, *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi*, C. I, (der.) Ertan Efeğil-Rıdvan Kalaycı, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2012, ss.225-249.

İSKİT Kemal, “Turkey: A New Actor in the Field of Energy Politics”, *Perceptions*, Vol. 1, No.1, March-May1996, pp.58-82.

İŞERİ Emre - Oğuz DİLEK, The Nexus of Turkey’s Energ and Foreign Policy with İraqi Kurdish Oil: The Iranian Connection, *Ortadoğu Analiz*, C. 5, S. 50, Şubat 2013, ss.25-32.

İŞERİ Emre, “Küresel Düzeyde Enerji Meseleleri ve Türk Dış Politikası, *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür-Baklacıoğlu, Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012, ss.273-300.

JOUEJATI Murhaf, “The Syrian-İraqi Rapprochement: Is it a Tactical or Strategic Alliance”, *Middle East Insight*, Vol. 13, No. 1, November-December 1997, pp. 5-7.

KALAYCI Rıdvan, “İrak 2011”, *Ortadoğu Yıllığı 2011*, (ed.) Kemal İnat v.d., İstanbul, Açılım Kitap, 2012, ss. 33-67.

KALIN İbrahim, “Turkey and the Middle East: Ideology or Geopolitics?”, *Private View*, No.13, Autumn 2008, pp.26-35.

KANBOLAT Hasan, “Cumhurbaşkanı Gül’ün Ürdün Ziyareti: Vize Kalktı, Serbest Ticaret Anlaşması İmzalandı”, *Ortadoğu Analiz*, C. 1, S.12, Aralık 2009, ss.56-60.

KARACASULU Nilüfer -İrem Aşkar Karakır, “Iran-Turkey Relations in the 2000s: Pragmatic Rapprochement”, *Ege Academic Review*, Vol.11, No.1, January 2011, pp. 111-119.

KARAN Mehmet Baha - C. Coşkun KÜÇÜKÖZMEN - Arif AKTÜRK, “Re-examining Turkey’s Potential of Becoming a Natural Gas Transit Hub”, *Perspectives on Energy Risk*, (ed.) Andre Dorsman-Timur Gök-Mehmet Baha Karan, Berlin Heidelberg, Springer, 2014, pp. 119-142.

KARDAŞ Şaban, “Arap Baharı Dönüşürken Türk Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim”, *Ortadoğu Analiz*, C. 6, S. 61, Mart-Nisan 2014, ss. 4-5.

KARDAŞ Şaban, “Turkey and the Gulf Dialogue in the Middle East”, *TESEV Foreign Policy Bulletin*, November 2012.

KAY Christobal, “Andre Gunder Frank: ‘Unity in Diversity’ from the Development of Underdevelopment to the World System”, *New Political Economy*, Vol. 16, No. 4, 2011, pp. 523-538.

KEOHANE Robert O. - Joseph S. NYE, Jr., “Power and Interdependence”, *Survival*, Vol. 15, No. 4, 1973, pp.158-165.

KEOHANE Robert O. - Joseph S. NYE, Jr., "Power and Interdependence Revisited", *International Organization*, Vol. 41, No. 4, 1987, pp. 725-753.

KEOHANE Robert O. - Joseph S. NYE, Jr., "Power and Interdependence in the Information Age", *Foreign Affairs*, Vol. 77, No. 5, 1998, pp. 81-94.

KEOHANE Robert O. - Joseph S. NYE, "Globalization: What's New? What's Not? (And So What?)", *Foreign Policy*, No. 118, Spring 2000, p. 105. pp.104-118.

KEOHANE Robert O. - Lisa MARTIN, "The Promise of Institutional Theory", *International Security*, Vol. 20, No. 1, 1995, p. 39-51.

KEOHANE Robert O., "International Liberalism Reconsidered", (ed.) Robert O. Keohane, *Power and Governance in a Partially Globalized World*, New York, Routledge, 2002, pp. 39-62.

KEOHANE Robert O., "The Theory of Hegemonic Stability and Changes in International Economic Regimes, 1967-1977", *The Theoretical Evolution of International Political Economy*, (ed.) George T. Crane ve Abla Amawi, New York, Oxford University Press, 1991, ss. 245-263.

KEOHANE Robert O., "Twenty Years of Institutional Liberalism", *International Relations*, Vol. 26, No. 2, 2012, pp. 125-138,
https://www.princeton.edu/system/files/research/documents/keohaner_twenty_years_of_institutional_liberalism.pdf , (15.03.2016).

KEOHANE Robert O. - Joseph S. NYE, "Realism and Complex Interdependence", *The Theoretical Evolution of International Political Economy*, (ed.) George Crane -Abla Amawi, New York, Oxford University Press, 1991, pp. 133-139.

KEYMAN E. Fuat, "Türkiye, Dış Politika ve Ortadoğu'nun Yeniden Yapılanması", *Avrasya Dosyası*, C.12, S.2, Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 2006, ss.5-24.

KEYMAN Fuat - Berrin KOYUNCU, "Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey", *Review of International Political Economy*, C.12, S.1, Şubat 2005, ss. 105-128.

KINDLEBERGER Charles P., "Dominance and Leadership in the International Economy: Exploitation, Public Goods, and Free Rides", *International Studies Quarterly*, Vol. 25, No. 2, June 1981, pp. 242-254.

KINDLEBERGER Charles P., "Hierarchy versus Initial Cooperation", *International Organization*, Vol. 40, No. 4, Autumn 1986, pp 841-847.

KIRSHNER Jonathan, "States, Markets, and Great Power Relations in the Pacific: Some Realist Expectations", *International Relations Theory and the Asia-Pacific*, (ed.)

G. John Ikenberry-Michael Mastanduno, New York, Columbia University Press, 2003, pp. 273-298.

KİRİŞÇİ Kemal, "The Future of Turkish Policy Toward the Middle East", *Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power*, (ed.) Barry Rubin-Kemal Kirişçi, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, pp.93-114.

KİRİŞÇİ Kemal, "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State", *New Perspectives on Turkey*, No. 40, 2009, ss. 29-57.

KİRİŞÇİ Kemal - Neslihan KAPTANOĞLU, "The Politics of Trade and Turkish Foreign Policy", *Middle Eastern Studies*, Vol. 47, No. 5, 2011, pp.705-724.

KİRİŞÇİ Kemal, " 'Yumuşak Güç' Aracı Olarak Daha Dostça Bir Şengen Vize Sistemi: Türkiye'nin Deneyimi", *Uluslararası İlişkiler*, C. 4, S. 13, Bahar 2007, ss. 27-56.

KİRİŞÇİ Kemal, "Kurdish Question and Turkish Foreign Policy", *The Future of Turkish Foreign Policy*, (ed.) Lenore G. Martin-Dimitris Keridis, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 2004, pp. 277-315.

KİRİŞÇİ Kemal, "Turkey's 'Demonstrative Effect' and the Transformation of the Middle East", *Insight Turkey*, Vol. 13, No. 2, 2011, pp.33-55.

KİRİŞÇİ Kemal, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Geleceği", *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*, (ed.) Barry Rubin ve Kemal Kirişçi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002, ss.151-180.

KİRİŞÇİ Kemal - Nathalie TOCCI - Joshua WALKER, *A Neighbourhood Rediscovered: Turkey's Transatlantic Value in the Middle East*, Brussels Forum Paper Series, The German Marshall Fund of the United States, Mart 2010.

KÖNİ Hasan, "Mısır Türkiye İsrail Üçgeni", *Avrasya Dosyası*, C.1, S.3, Sonbahar 1994, ss.45-56.

KÖSE Talha, "Türk Dış Politikasının Ortadoğu'daki Yeni Kimliği ve Çatışma Çözümlerini Keşfi", *Türk Dış Politikası Yıllığı 2010*, (ed.) Burhanettin Duran-Kemal İnat-Mesut Özcan, Ankara, SETA Yayınları, 2011, ss. 621-662.

KÖSE Talha, "Türkiye'nin Ortadoğu'da zorlayıcı Olmayan Dış Politika Araçları", *Ortadoğu Analiz*, C. 6, S. 62, Mayıs-Haziran 2014, ss.16-17.

KRASNER Stephen D., "Global Communications and National Power: Life on the Pareto Frontier", *World Politics*, Vol. 43, No. 3, 1991, pp. 336-366.

KRASNER Stephen D., "State Power and the Structure of International Trade", Jeffrey A. Frieden, David A. Lake, *International Political Economy Perspectives on Global Power and Wealth*, London-New York, Routledge, 2000, pp.19-36.

- KRASNER Stephen D., “Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables”, *International Organization*, Vol. 36, No. 2, 1982, pp. 185-205.
- KROLL John A., “The Complexity of Interdependence”, *International Studies Quarterly*, Vol. 37, No. 3, 1993, pp. 321-347.
- KRUEGER Anne O., “Free trade agreements versus customs unions”, *Journal of Development Economic*, Vol.54, No. 1, October 1997, pp. 169–187.
- KULAKLIKAYA Musa - Ali AYBEY, “An Emerging Donor in the Mediteranean Basin: Turkey”, *Panorama*, S.71, 2008, ss.263-268.
- KURTULUŞ-KARA Yıldız Tuğba, “Trade as a Tool of Diplomacy and Global Security”, *Perceptions*, Vol. XIX, No. 4, Autumn 2008, pp. 65-90.
- KUT Şule, “Filistin Sorunu ve Türkiye”, *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, (der.) Haluk Ülman, İstanbul, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar (TÜSES) Yayınları, 1991, ss. 5-34.
- KUT Şule, “The Contours of Turkish Foreign Policy in the 1990s”, *Turkey in World Politics, An Emerging Regional Power*, (ed.) Kemal Kirişçi-Barry Rubin, Lynne Rienner Publishers, Boulder London, 2002, pp.5-12.
- KUTLAY Mustafa, “ ‘Yeni Türk Dış Politikası’nın Ekonomi Politliği: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Uluslararası İlişkiler*, C.9, S.35, Güz 2012, ss.101-127.
- KUTLAY Mustafa, “Economy as the ‘Practical Hand’ of ‘New Turkish Foreign Policy’: A Political Economy Explanation,” *Insight Turkey*, Vol. 13, No: 1, 2011, pp. 67-88.
- KUTLAY Mustafa, “Türkiye-Ortadoğu Ticari İlişkilerinin Politik Ekonomisi”, *Ortadoğu Analiz*, Mayıs-Haziran 2014, C. 6, S. 62, ss.58-59.
- KUTLAY Mustafa, “Yeni Dönem Türk Dış Politikasının Politik Ekonomisi”, *Analist*, S.3, Mayıs 2011, ss.17-31.
- LARRABEE F. Stephen, “Turkey and the Gulf Cooperation Council”, *Turkish Studies*, Vol. 12, No. 4, 2011, pp. 689-698.
- LEVI-FAUR David, “Economic Nationalism: From Friedrich List to Robert Reich”, *Review of International Studies*, Vol. 23, No. 3, July 1997, pp. 359-370.
- LEVI-FAUR David, “Friedrich List and the political economy of the nation-state”, *Review of International Political Economy*, Vol. 4, No. 1, 1997, pp. 154-178.
- LINKLATER Andrew, “Marxizm”, *Theories of International Relations*, (ed.) Scott Burchill-Andrew Linklater et. al., New York, Palgrave Macmillan, 2005, pp.110-136.

LIU Xuepeng - Emanuel ORNELAS, "Free Trade Agreements and the Consolidation of Democracy", *American Economic Journal: Macroeconomics*, Vol. 6, No 2, April 2014, pp. 29-70.

MADEN Tuğba Evrim, "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Asi Nehri", *Ortadoğu Analiz*, C. 3, S. 31, Temmuz-Ağustos 2011, s. 40-49.

MARTIN Lenore G., "Turkey's Middle East Foreign Policy", *The Future of Turkish Foreign Policy*, (ed.) Lenore G. Martin-Dimitris Keridis, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 2004, pp.157-190.

MERCAN Murat, "Turkish Foreign Policy and Iran", *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 8, No. 4, Winter 2009/2010, pp.13-19.

MISIAĞIEWICZ Justyna, "Turkey as an Energy Hub in the Mediterranean Region", *Journal of Global Studies*, Vol. 4, No. 1, pp. 107-126.

MİŞ Nebi, "Suriye 2012", *Ortadoğu Yılığ 2012*, (ed.) Kemal İnat-Muhittin Ataman, İstanbul, Açılım Kitap, 2013, ss. 217-253.

MURINSON Alexander, "The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy", *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 6, 2006, pp. 945-964.

MURPHY Craig N. - Roger TOOZE, "Introduction", *The New International Political Economy*, (ed.) Craig N. Murphy-Roger Tooze, Boulder, Lynne Rienner Publishers, 1991, s.1-7.

NYE Joseph S. Jr. - Robert O. KEOHANE, "Transnational Relations and World Politics: An Introduction", *International Organization*, Vol. 25. No.3, 1971, p.329-349.

NYE Joseph S. Jr., "Soft Power," *Foreign Policy*, No. 80, 1990, pp. 153-171.

OĞUZLU Tarık, "Liberalizm", *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, (ed.) Şaban Kardaş-Ali Balcı, İstanbul, Küre Yayınları, 2014, ss. 97-109.

OĞUZLU Tarık, "Soft Power in Turkish Foreign Policy", *Australian Journal of International Affairs*, Vol. 61, No.1, March 2007, pp. 81-97.

OĞUZLU Tarık, "Turkey's Northern Iraq Policy: Competing Perspectives", *Insight Turkey*, Vol. 10, No. 3, 2008, pp.5-22.

OKUR Mehmet Akif, "Gramsci, Cox ve Hegemonya: Yerelden Küresele, İktidarın Sosyolojisi Üzerine", *Uluslararası İlişkiler*, C. 12, S. 46, 2015, ss.131-152.

OLSON Robert, "Turkey's Policies Toward Kurdistan-Iraq and Iraq: Nationalism, Capitalism, and State Formation", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 17, No. 1, Winter 2006, pp. 48-72.

OLSON Robert, “Turkey-Syria Relations Since Gulf War: Kurds and Water”, *Middle East Policy*, Vol. 5, No. 2, May 1997, pp.168-193.

ONGUR Hakan Övünç-Başak Yavçan, “Uluslararası İlişkilerde Marksist Yaklaşımlar”, (der.) Ramazan Gözen, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, ss. 257-289.

ÖNİŞ Ziya, “Beyond the 2001 financial crisis: The political economy of the new phase of neo-liberal restructuring in Turkey”, *Review of International Political Economy*, Vol.16, No.3, 2009, pp. 409-432.

ÖNİŞ Ziya, “Multiple Faces of the “New” Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique”, *Insight Turkey*, Vol.13, No.1, 2011, pp. 47-65.

ÖNİŞ Ziya, “The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era”, *Turkish Studies*, Vol. 13, Issue 2, 2012, p. 135, pp.135-152.

ÖNİŞ Ziya, “Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest”, *Insight Turkey*, Vol. 14, No. 3, 2012, pp. 45-63.

ÖNİŞ Ziya - Fikret ŞENSES, “Global Dynamics, Domestic Coalitions and a Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Economic Development”, *METU Studies in Development*, Vol.34, 2007, pp. 251-286.

ÖNİŞ Ziya - Mustafa KUTLAY, “Uluslararası Politik Ekonomi”, *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, (ed.) Şaban Kardaş-Ali Balcı, İstanbul, Küre Yayınları, 2014, ss. 307-315.

ÖNİŞ Ziya - Şuhnaz YILMAZ, “Foreign Policy Activism During the AKP Era”, *Turkish Studies*, Vol. 10, No. 1, March 2009, pp. 7-24.

ÖZAR Önder, “Economic Co-operation, Organisation: A Promising Future, *Perceptions*, Vol. 2, No. 1, 1997, pp. 15-23.

ÖZCAN Ali Nihat, “İran’ın Türkiye Politikasında Ucuz Ama Etkili bir Manivela: PKK”, *Avrasya Dosyası*, C.5, S. 3, 1999, s. 325-343.

ÖZCAN Gencer - Ofra BENGIO, “Decade of the Military: The Case of the Alignment with Israel”, *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 7, No. 1-2, Spring 2001, pp. 90-109.

ÖZCAN Gencer, “Turkey’s Changing Neighbourhood Policy”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 35, 2004, pp. 1-15.

ÖZCAN Gencer, “2000’li Yıllarda Türkiye’de Dış Politika Yapım Süreci”, *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoglu, Nurcan Özgür-Baklacioğlu, Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012, ss. 5-54.

ÖZCAN Gencer, “Doksanlarda Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politikasında Askeri Yapının Artan Etkisi”, *En Uzun On Yıl, Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, (der.) Gencer Özcan-Şule Kut, İstanbul, Buke Yayınları, 2000, ss.62-95.

ÖZCAN Gencer, “Mavi Marmara Bunalımında Sonun Başlangıcına Doğru”, *Ortadoğu Analiz*, C. 2, S. 21, Eylül 2010, ss. 29-38.

ÖZCAN Gencer, “The Military and the Making of Foreign Policy in Turkey”, *Turkey in World Politics, An Emerging Regional Power*, (ed.) Kemal Kirişçi-Barry Rubin, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, pp.13-30.

ÖZDEMİR Ali Murat, “Uluslararası Ekonomi Politığe Marksist Yaklaşımlar”, *Küresel Güç ve Refah: Uluslararası Ekonomi Politik Teorileri ve Alanları*, (ed.) Muhittin Ataman, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, ss.5-107.

ÖZPEK Burak Bilgehan, “Liberalizm ve Uluslararası İlişkiler, (der.) Ramazan Gözen, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, ss.121-157.

ÖZŞAHİN Mustafa Cüneyt, “Barışın Ekonomi Politığı: Uluslararası İlişkilerde Liberal Kuram ve Ticari Liberalizm”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, C. 9, S. 35, 2013, ss.85-113.

ÖZTÜRK Zerrin Ayşe, “Uluslararası İlişkilerde Güvenliği Yeniden Düşünmek: Geleneksel ve Alternatif Yaklaşımlar”, (der.) Tayyar Arı, *Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2 Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar*, Bursa, Dora Yayınları, 2014, ss.149-178.

ÖZTÜRKLER Harun, “Körfez Arap Ülkelerinin İşbirliği Konseyi ve Birleşik Bir Suudi Arabistan ve Bahreyn’in Ekonomik Açından Önemi”, *Ortadoğu Analiz*, C. 4, S. 42, Haziran 2012, ss.77-83.

ÖZTÜRKLER Harun, “Türkiye, Suriye, Ürdün ve Lübnan, Serbest Ticaret Bölgesi Türkiye için Avrupa Birliğine Bir Alternatif Oluşturabilir mi?”, *Ortadoğu Analiz*, C.2, S. 23, 2011, ss.51-57.

ÖZTÜRKLER Harun, “Türkiye-Ortadoğu Ticari İlişkilerinin Ekonomi Politığı”, *Ortadoğu Analiz*, C. 7, S. 66, Ocak-Şubat 2015, ss.76-79.

PALABIYIK Mustafa Serdar, “Sadabad Paktı (8 Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme”, *Ortadoğu Etütleri*, C.2, S.3, Temmuz 2010, ss. 147-179.

PALAN Ronen, “Susan Strange:1923-1998: A Great International Relations Theorist”, *Review of International Political Economy*, Vol. 6, No.2, Summer 1999, pp.121-132.

RAGIN Charles - Daniel CHIROT, “The World System of Immanuel Wallerstein”, *Vision and Method in Historical Sociology*, (ed.) Theda Skocpol, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, pp.276-312.

REÇBER Kamuran, “İsrail’in Yardım Gemilerine Müdahalesinin Uluslararası Hukuk Açısından Analizi”, *Ortadoğu Analiz*, C.2, S.19-20, Temmuz-Ağustos 2010, ss.16-24.

ROBINS Philip J., “Avoiding the Question”, *Reluctant Neighbor: Turkey’s Role in the Middle East*, (ed.) Henri J. Barkey, Washington, D.C., US Institute of Peace Press, 1996, pp.179-203.

ROBINS Philip, “The Foreign Policy of Turkey”, *The Foreign Policies of Middle East States*, (ed.) Raymond Hinnebusch- Anoushiravan Ehteshami, Boulder London, Lynne Rienner Publishers, 2002, pp. 311-333.

ROBINS Philip, “Turkish foreign policy since 2002: between a ‘post-Islamist’ government and a Kemalist state”, *International Affairs*, Vol. 83, No. 1, 2007, pp.289–304.

ROBINS Philip, “Turkish Foreign Policy Under Erbakan”, *Survival*, Vol. 39, No.2, Summer 1997, pp.82-100.

RODRIK Dani, “Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank’s Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 44, No. 4, 2006, pp. 973-987.

ROSECRANCE Richard, “The Rise of the Virtual State”, *Foreign Affairs*, Vol. 75, No. 4, 1996, pp. 71-83.

SALEM Paul, “Orta Doğu’nun Doğusunda İşbirliği Tesisi”, *Carnegie Orta Doğu Merkezi*, TESEV, s.24, Haziran 2010.

SANDER Oral, “Türkiye’nin Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri”, *Türkiye’nin Dış Politikası*, (der.) Melek Fırat, Ankara, İmge Kitabevi, 2006, ss. 71-99.

SARIASLAN Fatma, “2000’li Yıllarda Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri”, *Akademik Orta Doğu*, C. 7, S. 2, 2013, ss.65-91.

SASLEY Brent, “Turkey’s Energy Policy In the Post-cold War Era”, *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 2, No. 4, December 1998, pp.28-36.

SAYARI Sabri, “Turkey and The Middle East in the 1990s”, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 26, No. 3, Spring 1997, pp. 44-55.

SAYARI Sabri, “Turkey’s Islamist Challenge”, *Middle East Quarterly*, Vol. 3, No.3, September 1996, pp. 35-43.

SCHWELLER Randall L. - David PRIESS, “A Tale of Two Realisms: Expanding the Institutions Debate”, *Mershon International Studies Review*, Vol. 41, No. 1, May 1997, pp.1-32,

<http://jenniferlobasz.typepad.com/Schweller%20and%20Priess%201997%20Tale%20of%20Two%20Realisms.pdf> , (05.12.2013).

SCOTT Len, “International History: 1945-1990”, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, (ed.) John Baylis-Steve Smith, New York, Oxford University Press, 2001, pp.74-91.

SELÇUK Orçun, “Bir Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi Aracı Olarak THY”, *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, (ed.) Mehmet Şahin-B. Senem Çevik, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2015, ss. 321-344.

SEVER Ayşegül, “The Compliant Ally? Turkey and the West in the Middle East 1954-1958”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 2, 1998, pp. 73-90.

SHAFFER Brenda, “Turkey’s Energy Policies in a Tight Global Energy Market”, *Insight Turkey*, Vol. 8, No. 2, 2006, pp. 97-104.

SİNKAYA Bayram, “Ahmedinecad’dan Ruhani’ye İran Dış Politikasında Değişim: ‘İtidalli Dış Politika’ ”, *Ortadoğu Analiz*, C. 6, S. 61, Mart-Nisan 2014, ss. 30-33.

SMITH Hazel, “Marxism and International Theory”, (ed.) A.J. Groom, Margot Light, *Contemporary International Relations: A Guide to Theory*, London, Pinter Publishers, 1994, pp.142-155.

SÖNMEZOĞLU Faruk, “Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikasının Analizi İçin Bir Çerçeve”, *Dış Politika Karşılaştırmalı Bir Bakış*, (der.) Faruk Sönmezoğlu-Özgün Erler Bayır, İstanbul, Der Yayınları, 2014, ss. 589-636.

SÖZEN Ahmet, “A Paradigm Shift in Turkish Foreign Policy: Transition and Challenges”, *Turkish Studies*, Vol. 11, No.1, March 2010, pp. 103-123.

STRANGE Susan, “Political Economy and International Relations”, (ed.) Ken Booth-Steve Smith, *International Relations Theory Today*, Cambridge, Polity Press, 1995, pp.154-174.

STRANGE Susan, “States, Firms, and Diplomacy”, Jeffrey A. Frieden, David A. Lake, *International Political Economy Perspectives on Global Power and Wealth*, London-New York, Routledge, 2000, pp.60-68.

ŞEN Ali, “Uluslararası Politik Ekonomi (UPE) Nedir?”, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, C.12, S.1-2, Mayıs 1998, ss.393-408.

TANÖR Bülent, “Siyasal Tarih (1980-1995)”, *Türkiye Tarihi, Bugünkü Türkiye 1980-1995*, Cilt 5, [Yayın Yön. Sina Akşin], İstanbul, Cem Yayınları, 1997, ss. 23-110.

TAVLAŞ Nezih, “Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri”, *Avrasya Dosyası*, C.1, S. 3, Sonbahar 1994, ss. 5-31.

TEKİN Ali - Paul A. WILLIAMS, “Turkey and EU Energy Security: The Pipeline Connection”, *East European Quarterly*, Vol. 42, No. 4, 2009, pp. 419-434.

TERZİ Özlem, “Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nde Türkiye”, *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgrür-Baklacioğlu, Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012, s. 231-248.

TURAN İlter, “Water and Turkish Foreign Policy”, *The Future of Turkish Foreign Policy*, (ed.) Lenore G. Martin-Dimitris Keridis, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 2004, pp. 191-208.

TÜR Özlem, “2000’lerde Türkiye-Suriye İlişkilerinin Siyasi-Ekonomisi”, *Ortadoğu Analiz*, C. 3, S. 31-32, Temmuz-Ağustos 2011, ss.33-39.

TÜR Özlem, “Economic Relations with the Middle East Under the AKP – Trade, Business Community and Reintegration with Neighboring Zones”, *Turkish Studies*, Vol.12, No.4, 2011, pp. 589–602.

TÜR Özlem, “Türkiye’nin Irak ve Suriye İlişkileri”, *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgrür-Baklacioğlu-Özlem Terzi, İstanbul, Der Yayınları, 2012, ss.593-615.

TÜRKMEN İlter, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Ortadoğu Politikası”, *Ortadoğu’da Değişim ve Türkiye*, (ed.) Atilla Sandıklı-Erdem Kaya, İstanbul, Bilgesam Yayınları, 2014, ss.1-39.

UZGEL İlhan - Nazan BEDİRHANOĞLU, “Eleştirel Bir Literatür Denemesi: Dışlamadan Sınırlı Tanımaya, Uluslararası İlişkiler Kuramları ve Marksizm”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 12, S. 46, 2015, ss.105-130.

UZGEL İlhan, “Dış Politikada AKP: Stratejik Konumdan Stratejik Modele”, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*, (der.) İlhan Uzgel-Bülent Duru, Ankara, Phoneix Yayınları, 2013, ss. 357-409.

UZUN Özüm S., “Yeniden Yapılanan Ortadoğu’da Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri”, *Orta Doğu’da Değişim ve Türkiye*, (ed.) Atilla Sandıklı-Erdem Kaya, İstanbul, Bilgesam Yayınları, 2014, ss. 81-118.

ÜNAL Serhan - Eyüp ERSOY, “Political Economy of Turkish-Iranian Relations: Three Asymmetries”, *Ortadoğu Etütleri*, C. 5, S. 2, Mart 2014, ss. 141-164.

ÜNAY Sadık, “Economy Diplomacy for Competitiveness: Globalization and Turkey’s New Foreign Policy”, *Perceptions*, Vol. 15, No. 3-4, Autumn-Winter 2010, pp.21-47.

ÜNAY Sadık, “Küresel Değişim Dinamikleri ve Ortadoğu Ekonomi Politikası”, *Ortadoğu Yılığ 2008*, (ed.) Kemal İnat-Muhittin Ataman-Burhanettin Duran, İstanbul, Küre Yayınları, 2009, ss. 403-418.

ÜNAY Sadık, “Transformation Trajectory of the G20 and Turkey's Presidency: Middle Powers in Global Governance”, *Perceptions*, Vol. 19, No. 4, Autumn 2008, pp. 137-167.

ÜŞÜR İşaya, “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?”, *Praksis*, S.10, Yaz-Güz 2003, ss.211-238.

VALLÉE Shahin, “Turkey’s Economic and Financial Diplomacy”, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 9, No. 4, Winter 2010-2011, pp.63-72.

WALLERSTEIN Immanuel, “Kapitalist Dünya Sistemini Yükselişi ve Çöküşü”, *Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Teorisi Üzerine Bir Derleme*, (der.) Howard Williams-Moorhead Wringht-Tony Evans, (çev.) Ebru Eralp, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996, ss. 338-343.

WALLERSTEIN Immanuel, “The Inter-State Structure of the Modern World System”, *International Theory: Positivism and Beyond*, (ed.) Steve Smith,-Ken Booth-Marysia Zalewski, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, pp.87-107.

WALTZ Kenneth, “Realist Thought and Neorealist Theory”, *Journal of International Affairs*, Vol. 44, N. 1, Spring 1990, pp.21-37, <http://classes.maxwell.syr.edu/PSC783/Waltz44.pdf> , (16.12.2013).

WOODS Ngaire, “International Political Economy in An Age of Globalization”, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, (ed.) John Baylis-Steve Smith, New York, Oxford University Press, 2001, pp. 277-298.

YAVUZ M. Hakan, “İkicilik (Duality): Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der.) Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2001, ss. 567-582.

YEŞİLBURSA Behçet K., “Turkey’s Participation in the Middle East Command and its Admission to NATO 1950-1952”, *Middle Eastern Studies*, Vol.35, No.4, 1999, pp. 70-102.

YEŞİLTAŞ Murat, “Suriye İç Savaşı ve Türkiye: Dört Yılın Muhasebesi”, *Ortadoğu Analiz*, C.7, S.66, Ocak-Şubat 2015, ss. 10-13.

YEŞİLYURT Nuri - Atay AKDEVELİOĞLU, “AKP Döneminde Türkiye’nin Ortadoğu Politikası”, *AKP Kitabı, Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*, (der.) İlhan Uzgel-Bülent Duru, Ankara, Phoneix Yayınları, 2013, ss. 381-409.

YETİM Mustafa, “Türkiye’nin Değişen Ortadoğu Algısı: İdeoloji-Güvenlikten Ekonomi-Medeniyete”, *Ortadoğu Yıllığı 2009*, (ed.) Kemal İnât-Muhittin Ataman-Cenap Çakmak, İstanbul, Küre Yayınları, Şubat 2011, ss. 453-478.

YILDIRIM Cengizhan, “Birinci ve İkinci Nesil Washington Uzlaşması: Neoliberal İktisat Politikalarının 1980’den Sonraki Evrimi”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, Yıl:7, S.2, Güz 2011, ss.1-23.

YILMAZ Türel, “Ortadoğu ile İlişkiler”, *Türk Dış Politikası (1919-1912)*, (der.) Haydar Çakmak, Ankara, Platin Yayınları, ss. 635-642.

Diğer Kaynaklar

“45 milyon liralık temel atıldı Asi Barajı ‘dostluk’la dolacak”, *Hürriyet*, 27 Mart 2014.

“ABD’den İran’a yeni yaptırımlar”, *Ntvmsnbc*, 1 Aralık 2012, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25402653/>, (03.11.2013).

“ABD’den Türkiye’ye İran uyarısı!”, *Milliyet*, 28 Nisan 2011.

“Akdeniz Üniversitesi Dekanlığı, Hazera Trophy adı altında açılan yerel tohumlar hakkındaki yarışmanın iptal edildiğini açıkladı”, *Buğday Derneği*, 27 Mayıs 2008, http://www.bugday.org/portal/haber_detay.php?hid=2527 , (25.01. 2014).

“Ambargolar Bank Mellat’ı banka liginin dibine indirdi”, *The Wall Street Journal*, 19 Nisan 2013.

“Azerbaycan'dan Türkiye'ye yüzde 40 indirim”, *Hürriyet*, 7 Aralık 2015.

“Azeri gazı sinyali”, *Milliyet*, 3 Aralık 2015.

“Bank Mellat için çok sert uyarı”, *Vatan*, 10 Mayıs 2011.

“Birleşik Arap Emirlikleri Erdoğan’ı Kınadı”, *Al Jazeera Turk*, 26 Eylül 2014.

“Boru Hattında Patlama: İran’dan Türkiye’ye Gaz Akışı Kesildi”, *BBC Türkçe*, 8 Ekim 2012, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2012/10/121008_iran_pipeline.shtml , (09.11.2013).

“Country Analysis Brief: Iraq”, *U.S. Energy Information Administration-EIA*, 28 Nisan 2015.

“Davos'ta Kriz”, *CNN Türk*, 30 Ocak 2009.

“Davutoğlu: IŞİD’e karşı Irak’a desteğe hazırız”, *Al Jazeera Turk*, 20 Kasım 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/davutoglu-iside-karsi-iraka-destege-haziriz> , (08.01.2015).

“Diplomatic crisis as Gulf states withdraw ambassadors from Qatar”, *Financial Times*, 5 Mart 2014.

“Doğalgazda C planı da hazır”, *Milliyet*, 5 Aralık 2015.

“Ekonomi Bakanı Zeybekci EMD Üyeleri İle Buluştu”, *Milliyet*, 24 Temmuz 2014.

“Erdogan woos Iranian business while resisting Tehran’s ambitions”, *Financial Times*, 8 Nisan 2015.

“Erdoğan eleştiriler altında İran'da”, *BBC Türkçe*, 7 Nisan 2015.

“Erdoğan, G-20 Zirvesi'nin sonuç bildirgesini açıkladı”, *Doğan Haber Ajansı*, 16 Kasım 2015. http://www.dha.com.tr/erdogan-g20-zirvesinin-sonuc-bildirgesini-acikladi_1074109.html , (18.11.2015).

“Erdoğan'dan İran'a 'Yemen' tepkisi”, *Dünya*, 26 Mart 2015.

“Erdoğan'dan İran'a yerli para önerisi”, *TRT Haber*, 7 Nisan 2015, <http://www.trthaber.com/haber/gundem/erdogandan-irana-yerli-para-onerisi-177346.html> (04.06.2015).

“Filistin'de ‘Barış İçin Sanayi’ye Bir Adım Daha...”, *TEPAV*, 28 Kasım 2013, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3584> , (12.04. 2014).

“Foreign investment inflow into Iran surpassed \$4 billion last year”, *Invest in Iran*, 16 Mayıs 2012, <http://www.investiniran.ir/en/news/2848> , (13.11.2013).

“Güriş'ten Suriye'ye dev yatırım”, *Dünya*, 15 Ocak 2011.

“Hisarcıklıoğlu, Kahire’de temaslarda bulundu”, *TOBB*, 9 Kasım 2015, <http://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=20739&lst=MansetListesi>, (25.11.2015).

“İrak’la yeniden bahar havası”, *Hürriyet*, 19 Ocak 2015.

“İrak’ta işler yoluna giriyor!”, *Vatan*, 8 Ocak 2014.

“İrak’ta Potansiyel Fırsatlar Masaya Yatırıldı”, *DEİK*, 10 Nisan 2015, http://www.deik.org.tr/6100/IRAK_TA_POTANS%C4%B0YEL_FIRSATLAR_MASAYA_YATIRILDI.html , (12.04.2014).

“İrak’tan Türkiye’ye petrol sevkiyatında rekor artış”, *Gazete Vatan*, 26 Ocak 2016.

“Islamic leaders respond to Turkish plea for Somalia famine aid”, *Deutsche Welle*, 17 Ağustos 2011, <http://www.dw.com/en/islamic-leaders-respond-to-turkish-plea-for-somalia-famine-aid/a-15324271-1> , (13.04.2013).

“İbadi: İŞİD'siz 14 kent daha var, yatırım yapın, *Al Jazeera*, 25 Aralık 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ibadi-isidsiz-14-kent-daha-var-yatirim-yapin> , (25.01.2015).

“İhracatçılar Suudi Arabistan'dan vize kolaylığı istedi”, *Türkiye İhracatçılar Meclisi*, 28 Aralık 2011, <http://www.tim.org.tr/tr/tim-gundem-ihracatcilar-suudi-arabistandan-vize-kolayligi-istedi.html> , (12.03.2014).

“İran ile altın takasına devam”, *Radikal*, 4 Aralık 2012.

“İran ile nükleer müzakerelerde uzlaşma”, *Anadolu Ajansı*, 2 Nisan 2015.

“İran’la nükleer anlaşma sağlandı”, *Haber Türk*, 14 Temmuz 2015.

“İsrail’le ‘alçak koltuk’ krizi”, *Milliyet*, 13 Ocak 2010.

“İş Dünyası artık Dış Politikanın Öncülerinden”, *Turkishtime*, (Ahmet Davutoğlu ile Röportaj), Nisan-Mayıs 2004.

“İşadamları İran’da 500 Milyon Dolarlık İş Yaptı”, *Milliyet*, 11 Mart 1982.

“Katar ile vizeler kalktı, önemli 'gaz' işbirliği imzalandı”, *Hürriyet*, 2 Aralık 2015, <http://www.hurriyet.com.tr/katar-ile-onemli-gaz-isbirligi-40021921> , (04.12.2015).

“Katar’la doğalgaz anlaşması”, *Al Jazeera Turk*, 2 Aralık 2015, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/katarla-dogalgaz-anlasmasi> , (04.12.2015).

“Katar’la doğalgazda anlaşıldı”, *CNN Türk*, 2 Aralık 2015, <http://www.cnnurk.com/ekonomi/turkiye/katarla-dogalgazda-anlasildi> , (04.12.2015).

“KİK ülkeleri Serbest Ticaret Anlaşması sonuçlandırılmalı”, *Dünya*, 18 Ekim 2010.

“Kuzey güney bize fark etmez”, *Hürriyet*, 25 Haziran 2013.

“Kuzey Irak’taki tüccarların yarısı Türk”, *Dünya*, 9 Ocak 2013.

“Lübnan’la Serbest Ticaret Alanı oluşturulacak”, *Dünya*, 25 Kasım 2010.

“Mehmet Büyükeksi: Ro-Ro anlaşmasının kaldırılması Mısır’a zarar verir”, *Deniz Haber Ajansı*, 28 Ekim 2014, <http://www.denizhaber.com.tr/mehmet-buyukeksi-ro-ro-anlasmasinin-kaldirilmesi-misira-zarar-verir-haber-58438.htm> , (10.12.2014).

“Mısır, Türkiye ile ticaret anlaşmasını uzatmıyor”, *Al Jazeera*, 28 Ekim 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/misir-turkiye-ile-ticaret-anlasmagini-uzatmiyor> , (15.01.2015).

“Mübarek’siz Mısır’a ilk ziyaret”, *Sabah*, 3 Mart 2011.

“Ortak ticareti 20 milyar dolara çıkarmayı hedefliyoruz”, *Hürriyet*, 5 Mayıs 2008.

“Protesters in Jordan demand political, economic reforms”, *CNN*, 31 Ocak 2011, <http://edition.cnn.com/2011/WORLD/meast/01/28/jordan.protests/> , (04.05.2014).

“Sezer: ‘Ortadoğu’da barış BM kararları uygulanırsa sağlanır”, *Hürriyet*, 25 Ekim 2000.

“SOCAR: TANAP'ta kaybedilecek zaman yok!”, *Enerji Haber*, 7 Aralık 2015, <http://www.enerjihaber.com/socar-tanap-ta-kaybedilecek-zaman-yok/1124/> , 09.12.2015.

“STFA’nın Kuveyt’teki dev projesinin temeli atıldı”, *Enerji Günlüğü*, 2 Nisan 2014, http://enerjigunlugu.net/stfanin-kuveytteki-dev-projesinin-temeli-atildi_7843.html#.VS92VfmsUcM , (08.11.2014).

“Suriye’deki çatışmalar Türk ihracatını vuruyor”, *Milliyet*, 27 Mart 2012.

“Suudi Abduljawad Türkiye’de yeni yatırımın sinyalini verdi”, *Star*, 30 Ocak 2015.
“Suudi Arabistanlı İşadamı Sulaiman Al Muhaidib, Erzurum’da”, *Milliyet*, 18 Ocak 2015.

“Tanap ne getirip ne götürecektir?”, *Habertürk*, 17 Mart 2015.

“TOKİ, Ürdün’ü yeniden yaratacak!”, *İnternet Haber*, 23 Temmuz 2011, <http://www.internethaber.com/toki-urdunu-yeniden-yaratacak-361216h.htm> , (20.11.2013).

“TÜİK petrol verilerini neden açıklamıyor?”, *Bloomberg HT*, 5 Ocak 2013, <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1278877-tuik-petrol-verilerini-neden-aciklamiyor> , (15.11.2013).

“Türk Bankalarına ABD’den İran Ayarı”, *Milliyet*, 20 Aralık 2013.

“Türk Firmaları Kapılarına Kilit Vurdu, Zarar Çok Büyük”, *Hürriyet*, 13 Mart 2012.

“Türk Firmalarının Mısır’daki Yatırımları”, *Mısır Bülteni*, 29 Aralık 2014, <http://misirbulteni.com/turk-firmalarinin-misirdaki-yatirimlari/> , (03.02.2015).

“Türk iş dünyası Cumhurbaşkanı Gül ile gittiği Kuveyt’ten anlaşmalarla döndü”, Türkiye İhracatçılar Meclisi, 8 Nisan 2014, <http://www.tim.org.tr/tr/tim-gundem-turk-is-dunyasi-cumhurbaskani-gul-ile-gittigi-kuveytten-anlasmalarla-dondu.html> , (25.11.2014).

“Türk turizminde ‘Arap Baharı’ ”, *Dünya*, 27 Şubat 2012.

“Türk vatandaşları Kuveyt vizesini kapıda alabilecek”, *Anadolu Ajansı*, 24 Ekim 2013.

“Türkiye - Lübnan feribot seferleri başladı”, *Radikal*, 21 Aralık 2010.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle İran İslam Cumhuriyeti Hükümeti arasında yayınlanan ortak bildiri”, 10.06.2014,

http://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/Article/pg_Article.aspx?Id=acf5a83e-d621-4619-b9da-a23854a66a38 , (10 Ocak 2015).

“Türkiye ile Irak örnek gösterilecek”, *Anadolu Ajansı*, 20 Kasım 2014, <http://www.aa.com.tr/tr/dunya/423737--turkiye-ile-irak-ornek-gosterilecek> , (22.01.2015).

“Türkiye ile Lübnan arasında vize kalktı”, *BBC Türkçe*, 11 Ocak 2010, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2010/01/100111_lebanon_turkey.shtml , (17.11.2014).

“Türkiye ile Mısır arasında 27 anlaşma imzalandı”, *Yeni Şafak*, 17 Kasım 2012.

“Türkiye, Irak Kürt Bölgesi'ne en çok yatırım yapan 2. ülke”, *CNN Türk*, 3 Şubat 2014.

“Türkiye'den Mısır'a 3 yılı geri ödemesiz 1 milyar dolar kredi”, *Milliyet*, 19 Ekim 2012.

“Türkiye'nin Dış Yardımları-2013”, T.C. Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, <http://kdk.gov.tr/haber/turkiyenin-dis-yardimlari-2013/494> , (13.12.2014).

“Türkiye'nin elektrik ticareti hacmi yüzde 45 arttı”, *Sabah*, 3 Şubat 2015.

“Türkiye'den Mısır'a altyapı yardımı”, *Anadolu Ajansı*, 28 Nisan 2013, <http://aa.com.tr/tr/dunya/turkiyeden-misira-altyapi-yardimi/251533> , (10 Mayıs 2013).

“Türkiye-İsrail arasında kırmızı telefon hattı”, *Milliyet*, 2 Mayıs 2005.

“Ürdün ile Ticaretimizi kısa vadede en az 2 milyar dolara çıkarmayı hedefledik”, *TOBB*, 6 Mart 2013, <http://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=2141&lst=MansetListesi> , (28.01.2015).

“Ürdün'den demir yolu ihalesine davet”, *Yeni Şafak*, 24 Mart 2010.

“Ve 3 Türk Bankası Erbil'de”, *Dünya*, 29 Mart 2011.

“Yanlış telaffuz edilmiş bir cümle”, *Habertürk*, 17 Ocak 2014.

“Yeni başkent planını görüğe çıkardılar”, *Milliyet*, 13 Mart 2015.

“Yıldız: Doğalgaza karşı patates bile veririz”, *Ntvmsnbc*, 5 Aralık 2012.

“Yıldız: İran'a yaptırım konusunda Türkiye'den beklenti olmamalı”, *Hürriyet*, 29.03.2012.

“Zorlu Enerji'nin İsrail'de kurduğu Dorad Doğal Gaz Çevrim Santrali üretim lisansını aldı”, Enerji Enstitüsü, 14 Mayıs 2014, <http://enerjienstitusu.com/2014/05/14/zorlu->

enerjinin-israilde-kurdugu-dorad-dogal-gaz-cevrin-santrali-uretim-lisansini-aldi/ , (25.07.2014).

“Zorlu’nun İsrail’deki ikinci santrali devrede”, *Milliyet*, 23 Aralık 2015.

30 Nisan 2013 tarih ve 28633 sayılı (Mükerrer) Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130430M1-3.htm> , (22.03.2014).

ALAGÖZ Bilgehan, “Lozan sonrası yeni dönemde Türkiye-İran ilişkileri”, *Al Jazeera Turk*, 6 Nisan 2015.

Akfen Holding internet sitesi, www.akfen.com.tr , (14.11.2014).

AKGÜN Mensur - Sabiha SENYÜCEL GÜNDOĞAR, “Mısır-Türkiye ilişkilerinde daha iyi bir geleceğe doğru...”, *TESEV*, Ocak 2014

AKKAYA Gülşah Neslihan, “Körfez İşbirliği Konseyi Krallar Kulübü ve Değişen Bölgesel Düzen”, *SETA Analiz*, S. 70, Ağustos 2013, ss. 19-24.

ARAS Bülent, “Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy”, *SETA Policy Brief*, No.32, Mayıs 2009, <http://arsiv.setav.org/public/HaberDetay.aspx?Dil=tr&hid=7712&q=davutoglu-era-in-turkish-foreign-policy> , (04.05.2013).

ATAMAN Muhittin, “Suriye’de İktidar Mücadelesi: Baas Rejimi, Toplumsal Talepler ve Uluslararası Toplum”, *SETA Raporu*, Nisan 2012.

Atlas Halı internet sitesi, www.atlashali.com.tr , (14.11.2014).

BAKEER Ali Hussein, “Future of Turkish-Egyptian Ties After Military Coup”, *Al Jazeera*, 17 Aralık 2013, <http://studies.aljazeera.net/en/reports/2013/12/20131217113236236557.htm> , (12.04.2014).

BANK André - Roy KARADAG, “The Political Economy of Regional Power: Turkey under the AKP”, *GIGA Working Papers*, No. 204, September 2012.

BARKEY Henri J., “Turkey’s New Engagement in Iraq: Embracing Iraqi Kurdistan”, *Special Report*, No. 237, United States Institute of Peace, May 2010, pp. 11-12. http://www.usip.org/sites/default/files/SR237_Turkey's%20New%20Engagement%20in%20Iraq.pdf , (05.05.2014)

BILEFSKY Dan, “Turkey and Israel Do a Brisk Business”, *The New York Times*, 4 Ağustos 2010, <http://www.nytimes.com/2010/08/05/world/europe/05iht-turkey.html> , (05.06.2013).

ÇAĞAPTAY Soner, “The AKP’s Foreign Policy: The Misnomer of ‘Neo-Ottomanism’”, *The Washington Institute for Near East Policy*, April 24, 2009,

<http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-akps-foreign-policy-the-misnomer-of-neo-ottomanism> , (14.05.2013).

ÇANDAR Cengiz, “Turkey’s Soft Power Strategy: A New Vision for a Multipolar World”, *SETA Analiz*, S. 38, Aralık 2009.

Çelik İhracatçıları Birliği, <http://www.cib.org.tr/tr/faaliyetler-antidamping-2.html> , (10.10.2014).

ÇETİNGÜLEÇ Mehmet,” Türkiye’nin Suriyeli patronları”, *Al-Monitor*, 10 Haziran 2014, <http://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2014/06/cetingulec-syrians-refugees-camps-illegal-workers.html> , (13.08.2014).

DAVUTOĞLU Ahmet, “Türk Dış Politikasının İlkeleri ve Bölgesel Siyasal Yapılanma”, *SAM Vision Papers*, Stratejik Araştırmalar Merkezi, S. 3, Ağustos 2012, http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/08/vision_paper_turkce_03.pdf , (16.02.2014).

DAVUTOĞLU Ahmet, “Türkiye merkez ülke olmalı”, *Radikal*, 26.02.2004, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=107581> , (03.20.2013).

DAVUTOĞLU Ahmet,”Turkey strives for a better common future in the Middle East”, *The Daily Star*, 31 July 2009.

DEİK, *B.A.E. Ülke Bülteni*, 2014.

DEİK, *İran Ülke Bülteni*, 2015.

DEİK, *Kuveyt Ülke Bülteni*, 2014.

DEİK, *Lübnan Ülke Bülteni*, 2014.

DEİK, *Suudi Arabistan Ülke Bülteni*, 2014.

DEİK, *Ürdün Ülke Bülteni*, 2014.

Ekonomi Bakanlığı internet sitesi, www.ekonomi.gov.tr , (08.12.2013).

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ticaret Anlaşması, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/05/20070524-1.htm> , (19.01.2014).

Energy Information Administration, *Country Analysis Briefs: Iran*, 21 Kasım 2011.

ERÇAKAR M. Emin - Erdal Tanas KARAGÖL, “Türkiye’ de Doğrudan Yabancı Yatırımlar”, *SETA Analiz*, Ocak 2011.

European Commission, *Overview of FTA and Other Trade Negotiations*, <http://www.ekonomi.gov.tr/portal/content/conn/UCM/uuid/dDocName:EK-206831>, 5 Mayıs 2015, (15.06.2015).

Gebze Organize Sanayi Bölgesi Teknopark A.Ş. internet sitesi, www.gosbteknopark.com.tr, (13.11.2014).

http://www.nato.int/cps/en/SID-5FEC36E9-D73412D3/natolive/topics_58787.htm , (18.06.2014).

<http://www.oic-oci.org/is11/english/Charter-en.pdf> , (19.05.2015).

International Merchandise Trade Statistics: Concepts and Definitions, 2010, <http://unstats.un.org/unsd/EconStatKB/Attachment508.aspx>, (11.12.2013).

İran - Türkiye - Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi, <http://www.ite-pipeline.com/default.aspx> , (12.02.2014).

İstanbul İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, *Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) Kılavuzu*, İstanbul, 2010, ss.28-32, http://www.iib.org.tr/files/downloads/mevzuat/sta_kilavuz.pdf , (24.03.2014).

KAHRAMAN Hasan Bülent, “Arap baharından Arap hazanına...”, *Sabah*, 26 Ağustos 2013, <http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/kahraman/2013/08/26/arap-baharindan-arap-hazanina> , (08.12.2013).

KARAHAN Hatice, “Türkiye-İrak Ekonomik İlişkileri, IŞİD ve Ötesi”, *SETA Perspektif*, S. 56, Temmuz 2014.

KERRY John, 2 Nisan 2015, Lozan, <http://www.state.gov/secretary/remarks/2015/04/240196.htm> , (05.04.2015).

KIVANÇ Ahmet, “Türkiye komşuları içinde en yüksek ticaret fazlasını Irak’la veriyor”, *Radikal*, 25 Ekim 2007, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=236795> , (12.09.2014).

OĞUZLU Tarık, “The ‘Arab Spring’ and the Rise of the 2.0 Version of Turkey’s ‘Zero Problems with Neighbours’ Policy”, *SAM Papers*, No. 1, Feb. 2012, pp.1-16, http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/02/SAM_Paper_TarikOguzlu2.pdf , (13.04.2014).

ÖZHAN Taha - Hatem ETE - Selin M. BÖLME (der.), “2010’da Türkiye”, *SETA Analiz*, No: 32, Ocak 2011.

SİNKAYA Bayram, “Başbakan Erdoğan’ın Tahran Ziyareti: Türkiye-İran İlişkilerinde Yeni Bir Dönüm Noktası”, *ORSAM Dış Politika Analizi*, 30 Ocak 2014.

SİNKAYA Bayram, “Turkey and the Iranian Nuclear Issue: From a Passive Stance to the Actual Contributor to the Peaceful Solution?,” *ORSAM Dış Politika Analizi*, 3 Aralık 2010, <http://www.orsam.org.tr/en/showArticle.aspx?ID=323>, (15.11.2013).

Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) , <http://www.sipri.org/>

TAŞPINAR Ömer, “Turkey’s Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism”, *Carnegie Middle East Center Paper No. 10*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC., September 2008, http://carnegieendowment.org/files/cmec10_taspinar_final.pdf (06.05.2013).

TEKGÜL Yelda - Mehmet Fatih CİN, “Neoklasik Paradigma Olarak Washington/Post Washington Uzlaşısının Yükselişi ve Düşüşü: Post-Keynesyen Alternatif Yaklaşım”, *International Conference on Eurasian Economies 2014*, (ed.) Selahattin Sarı-Alp H. Gencer-İlyas Sözen, İstanbul, Beykent Üniversitesi, 2014, s.925-933, <http://www.eecon.info/proceedings/eecon2014.pdf> , (28.05.2014).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “İslam İşbirliği Teşkilatı Olağanüstü Zirvesinde Suriye’nin üyeliği askıya alındı” <http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati-olaganustu-zirvesinde-suriyenin-uyeligi-askiya-alindi.tr.mfa> , (18.05.2013).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Sayın Bakanımızın Suriye Yönetimine Yönelik Olarak Kararlaştırılan Önlemler Hakkındaki Basın Açıklaması”, 30 Kasım 2011, <http://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-suriye-yonetimine-yonelik-olarak-kararlastirilan-onlemler-hakkındaki-basin-aciklamasi.tr.mfa> , (05.05.2014).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye-İrak Arasında İmzalanan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Belgesi”, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/Bolgeler/ortadogu/irak/Ortak%20Siyasi%20Bildirge.pdf> , (10.01.2014).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Ürdün Temsilciler Meclisi Seçimleri Hk.,” No. 18, 25 Ocak 2013, http://www.mfa.gov.tr/no_-18_-25-ocak-2013_-urdun-temsilciler-meclisi-secimleri-hk_.tr.mfa , (15.06.2014).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/17-mayis-2010-tarihli-turkiye-iran-brezilya-disisleri-bakanlari-ortak-deklarasyonu.tr.mfa> , (10.10.2013).

T.C. Ekonomi Bakanlığı Bilgi Notları.

T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, *Doğal Gaz Piyasası 2011 Yılı Sektör Raporu*, Ankara, Aralık 2012.

T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, *Doğal Gaz Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu*, Ankara, 2015.

T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, *Petrol Piyasası 2013 Yılı Sektör Raporu*, Ankara, 2014.

T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, *Petrol Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu*, Ankara, 2015.

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, *Mavi Kitap 2013*, Ankara, 2013, http://www.enerji.gov.tr/yayinlar_raporlar/Mavi_Kitap_2013.pdf, (05.05.2014).

T.C. Tel Aviv Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, *2014 Müteahhitlik ve Müşavirlik Hizmetleri Ülke Notu*, Tel-Aviv, Mart 2015.

T.C. Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı, “Altın İhracatı İle İlgili Kamuoyu Açıklaması”, 31.07.2012.

T.C. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, 11.Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Şurası 2013, *Boru Hatları Çalışma Grubu Raporu*, Ankara, 2013.

TBMM Tutanağı,
<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c008/b001/tbmm100080010023.pdf>, (26.12.2014).

TİKA 2014 yılı Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu.

Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı-TPAO, *Ham Petrol ve Doğalgaz Sektör Raporu*, Mayıs 2015.

TÜİK, “Dış Ticaret İstatistiklerinde Yer Alan Gizli Ülke Uygulamasına İlişkin Açıklama”, No:20, 10 Mayıs 2013, <http://www.tuik.gov.tr/basinOdasi/duyuru/20-dis-ticaret.pdf>, (01.02.2014).

Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) Bilgi Notları.

Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşması,
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/11/20141104-2-1.pdf>, (12.01.2015).

Türkiye-İsrail Sınâi Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinde İşbirliği Anlaşması,
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/08/20070814-1.htm>, (05.10.2014).

Türkiye-Körfez İşbirliği Konseyi Ekonomik Yüksek Düzeyli Stratejik Diyalog I. Dışişleri Bakanları Toplantısı Sonrasında Yapılan Ortak Basın Toplantısı, 8 Temmuz 2009, Çırağan-İstanbul.

ÜNAY Sadık, “17 Aralık’ın Ekonomi Politikası”, *SETA Yorum*, 29 Aralık 2013.

YEGİN Abdullah, “İran Siyasetini Anlama Kılavuzu”, *SETA Raporu*, Haziran 2013.

World Trade Organizaton (WTO), Regional Trade Agreements,
https://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/region_e.htm, (06.12.2015).

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Fatma (KURT) SARIASLAN

Doğum Yeri ve Yılı: Arhavi/Artvin – 1981

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce

Eğitim Durumu:

Lise: Haydarpaşa Lisesi, İstanbul (1995-1999)

Lisans: İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü (1999-2003)

Yüksek Lisans: İstanbul Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı (2003-2006)

Doktora :Uludağ Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı (2008-2016)

Çalıştığı Kurumlar

Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM), İstanbul, (2005 - 2008)

Uludağ İhracatçı Birlikleri (UIB), Bursa, (2008 - 2011)

İstanbul İhracatçı Birlikleri (İİB), İstanbul (2011 -)

Üye Olduğu Kuruluşlar

Haydarpaşa Lisesi Mezunlar Derneği, İ.Ü. SBF Mezunlar Derneği

Katıldığı Eğitimler

- TİM&EİB, İnovasyon Akademisi Eğitici Eğitimi, 2014
- Valiliklerde AB İşleri için Kapasite Oluşturulması Projesi-Yerel Yönetimler İçin Avrupa'dan Yenilikçi Uygulamalar Transferi Bölgesel Çalıştayı, 2013
- ABİGEM İzmir, Proje Döngü Yönetimi Eğitimi, 2009
- Ekonomi Bakanlığı, Kümelenme Eğitim Programı, 2008
- Ekonomi Bakanlığı, Proje Döngüsü ve Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA): Proje Geliştirme ve Uygulama Eğitim Programı, 2007

Proje

- “KOBİ’lerin Uluslararası Ticaret Alanında Elektronik Ortamda Eğitimi (InTeLS-TR)” Avrupa Birliği Projesi, 2011- 2013.

Akademik Çalışmalar

- Fatma Kurt, “Küresel Yoksullukla Mücadelede Birleşmiş Milletler’in Rolü”, *Eğitim Bilim Toplum*, C.2, S.5, Kış 2004, ss.46-57.
- Fatma Sariaslan, “2000’li Yıllarda Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri”, *Akademik Ortadoğu*, C.7, S.2, 2013, ss.65-91.
- Yüksek Lisans Tezi (İstanbul Üniversitesi): Fatma Sariaslan, *Soğuk Savaş Sonrası Batı Literatüründe İslam’a Bakış*, İstanbul, 2006, Tez Danışmanı: Doç. Dr. Serpil Çakır.
- İhracatçı Birlikleri Uzmanlık Tezi (Uludağ İhracatçı Birlikleri): Fatma Sariaslan, *Avrupa Birliği’ne Yönelik Tarım Ürünleri İhracatının Arttırılması Açısından Türkiye’nin Organik Tarım Potansiyeli*, Bursa, 2008.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	FATMA (KURT) SARIASLAN
Tez Adı	TÜRKİYE'NİN ORTADOĞU İLE İLİŞKİLERİNİN EKONOMİ POLİTİK ANALİZİ
Enstitü	SOSYAL BİLİMLER ENSTTÜSÜ
Anabilim Dalı	ULUSLARARASI İLİŞKİLER
Tez Türü	DOKTORA
Tez Danışman(lar)ı	PROF. DR. TAYYA R ARI
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum. ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum. ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum.
Yayımlama izni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum. ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin vermiyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 10.08.2016

İmza :